

T.C.
MARMARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
İSLAM TARİHİ VE SANATLARI ANABİLİM DALI
İSLAM TARİHİ BİLİM DALI

İBN KUTEYBE'NİN 'UYÛNÛ'L-AHBÂR'I

Doktora Tezi

FERDA YILDIRIM

İstanbul, 2022

T.C.
MARMARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
İSLAM TARİHİ VE SANATLARI ANABİLİM DALI
İSLAM TARİHİ BİLİM DALI

İBN KUTEYBE'NİN 'UYÛNÛ'L-AHBÂR'I

Doktora Tezi

FERDA YILDIRIM

Danışman: PROF. DR. MUSTAFA FAYDA

İstanbul, 2022

GENEL BİLGİLER

Adı ve Soyadı: Ferda YILDIRIM

Anabilim Dalı: İslam Tarihi ve Sanatları

Tez danışmanı: Prof. Dr. Mustafa FAYDA

Tez Türü ve Tarihi: Doktora- Mayıs 2022

Anahtar Kelimeler: İslâm Tarihi, Abbâsî, İbn Kuteybe, ‘*Uyûnü’l-ahbâr*, Yabancı Kültür

ÖZET

İBN KUTEYBE’NİN ‘*UYÛNÜ’L-AHBÂR*’I

İlk dönem İslâm âlimlerinden olan İbn Kuteybe (ö. 276/889) tefsir, hadis, kelam, tarih, dil ve edebiyat alanında te’lif ettiği eserleriyle yaşadığı dönemin önemli meselelerine değinmiş, bu meseleler hakkındaki ihtilafları gidermeye çalışmıştır. Araştırmamızda amacımız, İbn Kuteybe’nin, daha çok edep/ahlâk ve kültüre dair ‘*Uyûnü’l-ahbâr*’ adlı eserinin incelenmesi ve bu inceleme sonunda İbn Kuteybe’nin yaşadığı asra kadar olan zaman dilimine ait İslâm dünyasının siyasî, idarî, askerî, ilmî, sosyal ve kültürel hayata ait bilgilerinin tespiti ve değerlendirilmesidir. Böylelikle ‘*Uyûnü’l-ahbâr*’ın İslâm tarihindeki yerinin tespiti hedeflenmektedir. Araştırmamız neticesinde onun ‘*Uyûnü’l-ahbâr*’ı ele aldığı zaman diliminin; hicrî ilk üç yüzyılın özellikle de yaşadığı Abbâsî toplumunun kültürel hayatının birçok yönünü ihtiva ettiğini görmekteyiz. Eser bu özelliğiyle ele aldığı dönemin aynası niteliğinde değerlendirilmelidir. Önemli kültür birikimine sahip olan müellif eserinde birçok kaynak kullanarak eserini zenginleştirmiştir. Araştırmamızda eserin kaynakları tespit edilmiş özellikle yabancı kültürlerle ait kaynakların tespiti üzerinde durularak bu kültürlerin bir değerlendirilmesi yapılmıştır.

GENERAL INFORMATION

Name and Surname: Ferda YILDIRIM

Field: Islamic History and Arts

Supervisor: Professor Doctor Mustafa FAYDA

Degree Awarded and Date: Doctorate-May 2022

Keywords: Islamic History, Abbasid, Ibn Quteybe, *‘Uyûn al-akhbâr*, Foreign Culture.

ABSTRACT

‘Uyûn al-akhbâr of Ibn Quteybe

One of the early Islamic scholars Ibn Quteybe (d. 276/889) touched upon the important issues of his time through the works he compiled in the fields of tafsir, hadith, theology, history, language and literature, and tried to resolve the conflicts about these issues. Our aim in this research is to analyze Ibn Qutayba’s *‘Uyûn al-akhbâr*, a book focused mainly on adab/ahlaq and culture, and to work out the political, governmental, military, scholarly, social, and cultural life of the Islamic world in the period reaching Ibn Qutayba’s era. In this way, it is aimed to locate *‘Uyûn al-akhbâr*’s place in Islamic history. Our research shows that the time period in which *‘Uyûn al-akhbâr* was written mirrors the cultural life carried in hijri third century, especially of the Abbasid society. Accordingly, this piece is accepted to be a reflection of the time it was written in. The author, who has an important cultural background, enriched his work by using many sources in his work. In our research, the sources of the work have been determined, especially focusing on the determination of the sources of foreign cultures has been made an evaluation of these cultures.

İÇİNDEKİLER

	Sayfa No.
ÖNSÖZ	vii
KISALTMALAR	ix
GİRİŞ	1
1. Yöntem, Kaynaklar Ve Araştırmalar	1
2. İslâm Tarihinde Edeb/Ahlâk Ve Muhâdarât Konulu Çalışmalar	9
1. İBN KUTEYBE'NİN, HAYATI, HOCALARI VE ESERLERİ	
1.1. Yaşadığı Asra Genel Bir Bakış	17
1.1.1. Siyâsî Ve İctimâî Durum	17
1.1.2. İlmî Ve Kültürel Durum.....	20
1.1.2.1. Dinî İlimler	22
1.1.2.2. Tarih Ve Coğrafya	25
1.1.2.3. Dil Ve Edebiyat.....	27
1.1.2.4. Tercüme Faaliyetleri Ve Fen Bilimleri.....	30
1.1.3. Fikrî Durum	35
1.1.3.1. Halku'l Kur'ân.....	36
1.1.3.2. Allah'ın Sıfatları	38
1.1.3.3. Rü'yetullah.....	39
1.1.3.4. Kulların Fiilleri Ve Kader	40
1.1.4. Şuûbiyye.....	42
1.2. İbn Kuteybe'nin Hayatı	43
1.2.1. Ailesi, Doğumu	43
1.2.2. Vefatı	45
1.3. İlmî Gelişimi, Hocaları Ve Eserleri.....	45
1.3.1. İlmî Gelişimi ve Hocaları.....	45
1.3.2. Eserleri.....	52

1.3.2.1. Tefsir ve Hadis Alanındaki Eserleri	54
1.3.2.2. Dil, Edebiyat ve Lugat Alanındaki Eserleri.....	56
1.3.2.3. Tarih Ve Muhâdarâta Dair Eserleri.....	57
1.3.2.4. Fıkıh Ve Kelama Dair Eserleri.....	58
1.3.2.5. Diğer Eserleri	58
1.3.2.6. İbn Kuteybe 'ye Nisbet Edilen Eserler.....	60
1.4. İlmî Şahsiyeti, Talebeleri Ve Tesiri İle İtikadî Görüşleri	61
1.4.1. İlmî Şahsiyeti	61
1.4.2. Talebeleri Ve Tesiri.....	71
1.4.3. İtikadî Görüşleri.....	76
1.4.3.1. Ulûhiyet Ve Allah 'ın Sıfatları	77
1.4.3.2. Halku'l Kur'ân.....	79
1.4.3.3. Rü'yetullah.....	79
1.4.3.4. Kulların Fiilleri Ve Kader	79
1.4.3.5. Nübüvvet Ve Ahiret	80
1.5. Şuûbiyye Hakkındaki Görüşleri.....	81

2. 'UYÛNÛ'L-AHBÂR'IN MUHTEVASI, METODU VE KAYNAKLARI

2.1. 'Uyûnü'l-ahbâr'ın Metin Neşri, Muhtevası, Metodu.....	83
2.1.1. Metin Neşirleri	83
2.1.2. Muhtevası.....	86
2.1.3. Metodu	97
2.2. 'Uyûnü'l-ahbâr'ın Kaynakları.....	111
2.2.1. Kur'ân-ı Kerîm	112
2.2.2. Hadis.....	118
2.2.3. Müellifler ve Kitaplar	127
2.2.3.1. Ebû Abdillâh Vehb b. Münebbih b. Kâmil es-San'âî	128
2.2.3.2. Ebû Muhammed Abdullah b. el-Mukaffa'	130
2.2.3.3. Ebû Amr Abdurrahmân b. Anır b. Yuhmid el-Evzâî	135
2.2.3.4. Ebû'l-Münzîr Hişâm b. Muhammed b. Sâib b. Bişr el-Kelbî el-Kûfî	136

2.2.3.5. Ebû Saîd Abdülmelik b. Kureyb el-Asmaî el-Bâhulî...	137
2.2.3.6. Ebû 'l-Hasen Alî b. Muhammed b. Abdillâh el-Medâinî	140
2.2.3.7. Ebû Muhammed İshak b. İbrâhim b. Mâhân (Meymûn) el-Mevsilî.....	145
2.2.3.8. Ebû Ya 'kûb İshâk b. İbrâhim Râhûye	146
2.2.3.9. Ahmed b. Halîl el-Bağdâdî.....	148
2.2.3.10. Ebû Hâtîm Sehl b. Muhammed b. Osmân b. Kâsım (Yezîd) el-Cüşemî es-Sicistânî.....	149
2.2.3.11. Ebû Osmân Amr b. Bahr b. Mahlûb el-Câhiz	155
2.2.3.12. İshak b. İbrâhim b. Habîb eş-Şehîd	157
2.2.3.13. Muhammed b. 'Ubeyd Abdülmelik el-Esedî	158
2.2.3.14. Diğer Bazı Kimseler.....	160
2.2.4. Şiirler.....	161
2.2.5. Yabancı Kültürlere Ait Kaynaklar	167
2.2.5.1. Fars Kültürü	168
2.2.5.2. Hint Kültürü.....	174
2.2.5.3. Yunan Ve Roma Kültürü İle Diğer Dinlere Ait Kültürler	176

3. 'UYÛNÛ'L AHBÂR'IN BÖLÜMLERİ

3.1. Kitâbü's-Sultân.....	182
3.1.1. Sultanın Mevkîi, Seyir Ve Siyaseti.....	187
3.1.2. Görevlendirecek Kimselerin Seçilmesi.....	197
3.1.3. Sultan İle Dostluk Ve Âdâbları.....	201
3.1.4. İstişare, Rey, Zan Ve Sır.....	207
3.1.5. Kâtipler Ve Kitâbet....	215
3.1.6. Vazifeye İhanet.....	222
3.1.7. Adalet Sistemi, Şahitlik, Zulüm Ve Tutsaklık	227

3.1.8. Hicâb İle Sultana Letafet Ve Nasihat.....	238
3.2. Kitâbü'l-Harb ve'l-fürûsiyye.....	250
3.2.1. Harp Âdâbı Ve Taktikleri İle Hazırlıkları.....	252
3.2.2. Harp Zikri Ve Techizatı.....	265
3.2.3. Uğur Ve Uğursuzluk Addedilen Konular.....	275
3.2.4. Bazı Hayvanların Özellikleri.....	279
3.2.5. Kahramanlık Ve Korkaklık Haberleri.....	281
3.2.6. Harp Hileleri İle Diğer Bazı Hileler.....	288
3.2.7. Bazı Devletler İle Başkentler	297
3.3. Kitâbü't-Tabâi' ve'l-ahlâkı'l-mezmûme..... ..	304
3.3.1. İnsan Tabiatının Özellikleri.....	307
3.3.2. Hayvanlar Âleminin Bazı Özellikleri.....	318
3.3.3. Bitki Ve Taşlar Hakkında Bazı Özellikler.....	321
3.4. Kitâbü'n-Nisâ'	323
3.4.1. Evlilik Hayatı İle Kadın Ve Erkeklerin Özellikleri...	326
3.4.2. İnsanların Fizikî Özellikleri.....	329
3.4.3. Nikâh, Mehir Ve Zifaf	341
3.4.4. Kadınların Toplum Hayatındaki Yeri.....	346
3.4.5. Eğlence Hayatı, Zina Ve Boşanma	350
3.4.6. Aşk Beyitleri	359
3.5. İslâm Kültür Ve Medeniyetinde 'Uyûnü'l-ahbâr'ın Yeri ...	364
SONUÇ	382
KAYNAKÇA.....	387

ÖNSÖZ

Hicrî III. yy'da İslâm dünyasında Müslüman âlimler tarafından tarih ilminin her sahasında değerli eserler verilmiştir. Bu eserlerden biri olan İbn Kuteybe'nin '*Uyûnü'l-ahbâr*'ı, H. III. yy'a kadar olan zaman dilimine ait İslâm dünyası hakkında sahip olduğu malumat bakımından değerli bir eser olarak kabul edilmektedir. Araştırmamızda amacımız, İbn Kuteybe'nin, daha çok edep/ahlâk ve kültüre dair '*Uyûnü'l-ahbâr*' adlı eserinin incelenmesi ve bu inceleme sonucunda İbn Kuteybe'nin yaşadığı asra kadar olan zaman dilimine ait İslâm dünyasının siyasî, idarî, askerî, ekonomik, sosyal ve kültürel hayata ait bilgilerinin tespiti ve değerlendirilmesidir.

Çalışmamız giriş ve dört bölümden oluşmaktadır. Giriş kısmında; çalışmanın yöntem ve kaynakçası üzerinde durulmuştur. Eserin ihtiva ettiği konular bağlamında İslâm dünyasında yapılmış edep/ahlâk ile muhâdarât konulu çalışmalar değerlendirilmiştir. "İbn Kuteybe'nin Hayatı, Hocaları Ve Eserleri" başlıklı birinci bölümde müellifin hayatı araştırılmış, yaşadığı III./IX. asr siyasî, ilmî, kültürel ve fikrî açıdan değerlendirilmiştir. Daha sonra ailesi, yetiştiği kültür çevresi, eğitimi, hocaları, görevleri, te'lif ettiği eserleri, ilmî şahsiyeti, talebeleri ve tesiri ile itikâdî görüşleri incelenmiştir. "*Uyûnü'l-ahbâr*'ın Muhtevası, Metodu Ve Kaynakları" adlı ikinci bölümde '*Uyûnü'l-ahbâr*' metod, içerik ve kaynakları bakımından incelenmiştir.

Çalışmamızın "*Uyûnü'l-ahbâr*'ın Bölümleri" adlı üçüncü bölümünde ise eserin; Kitâbü's-Sultân, Kitâbü'l-Harb ve'l-fürûsiyye, Kitâbü't-Tabâi' ve'l-ahlâk, Kitâbü'n-Nisâ' bölümlerinin metin içerikleri özet bilgi mahiyetinde değerlendirmeye tabi tutulmuştur. Ayrıca bu bölümde '*Uyûnü'l-ahbâr*'ın, İslâm kültür ve medeniyetindeki yeri incelenmiştir. On kitaptan oluşan bu eserin hacimli olması, danışmanımızın da tavsiyesiyle çalışmamızın bu bölümü, eserin bu dört bölümünün metin tahliline ayrılmıştır. Ayrıca bu bölümler, sahip oldukları malumat açısından ve gerek İslâm dünyasında gerek müsteşrikler tarafından gördüğü ilgi dolayısıyla tercih edilmiştir. Fakat çalışmamızın diğer bölümlerinde eserin tamamı olan on bölüm hakkında değerlendirmede bulunulmuştur.

Tezimin konusunun tespit etmesi ve çalışmalarım esnasında göstermiş olduğu sabır, destek ve engin rehberliği hasebiyle çok değerli hocam Prof. Dr. Mustafa FAYDA beyefendiye teşekkürlerimi arz etmeyi onur verici bir vazife olarak telakki ediyorum. Ayrıca jürimde yer alan kıymetli hocalarıma değerli katkılarından dolayı teşekkürlerimi sunarım. Prof. Dr. Glgn UYAR hanımefendiye, Prof. Dr. Halil İbrahim KAAR beyefendiye bu süreçteki desteklerinden ve tezimizle ilgili yönlendirmelerinden dolayı müteşekkirim. Ayrıca alışmamızdaki kıymetli yönlendirmeleri ve değerlendirmeleri için Prof. Dr. İsmail YİğİT hocama, tezin son halini okuyup önemli değerlendirmelerde bulunan Doç. Dr. Gll YILDIZ ve Doç. Dr. Hilal GRGN hanımefendilere müteşekkirim. Uzun soluklu olan bu araştırma sürecinde desteklerini ve dualarını benden esirgemeyen aileme ve eşime minnetlerimi ifade ederim.

Ferda Yıldırım

Haziran 2022

KISALTMALAR

<i>a.g.e</i>	Adı geçen eser
<i>a.mlf.</i>	Aynı müellif
<i>AÜİFY</i>	Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları
<i>bk.</i>	Bakınız
<i>bl.</i>	Bölüm
<i>bs.</i>	Baskı, basım
<i>c.</i>	Cilt
<i>der.</i>	Derleyen
<i>DİA</i>	Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi
<i>d.</i>	Doğumu
<i>ed</i>	Editör
<i>EÜİFD</i>	Erciyes Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi
<i>haz.</i>	Hazırlayan
<i>Hz.</i>	Hazreti
<i>h.</i>	Hicrî
<i>İA</i>	İslâm Ansiklopedisi
<i>İSAR</i>	İslâm Tarih, Sanat Ve Kültürünü Araştırma Vakfı
<i>M.</i>	Milâdî
<i>nşr.</i>	Neşir
<i>nr.</i>	Numara
<i>ö.</i>	Ölümü, vefat tarihi
<i>s.</i>	Sayfa
<i>sy.</i>	Sayı
<i>trc.</i>	Tercüme
<i>ts.</i>	Tarihsiz
<i>tsh.</i>	Tashih
<i>vd.</i>	Ve devamı
<i>v.dğr.</i>	Ve diğerleri
<i>y</i>	Yıl
<i>yy.</i>	Yüzyıl

GİRİŞ

1. Yöntem, Kaynaklar Ve Araştırmalar

Araştırmamızda amacımız, İbn Kuteybe'nin, daha çok edep/ahlâk ve kültüre dair '*Uyûnü'l-ahbâr*' adlı eserinin incelenmesi ve bu inceleme sonucunda İbn Kuteybe'nin yaşadığı Hicrî III. yy'a kadar olan zaman dilimine ait İslâm dünyasının siyasî, idarî, askerî, ekonomik, sosyal ve kültürel hayata ait bilgilerinin tespiti ve değerlendirilmesidir. Ayrıca eserin kaynakları üzerinde çalışarak hicrî ilk üç yüzyılın ilmî yapısının tespiti amaçlanmıştır.

Çalışmamız giriş ve dört bölümden oluşmaktadır. Giriş kısmında; çalışmanın yöntem ve kaynakçası üzerinde durulmuştur. Eserin ihtiva ettiği konular bağlamında İslâm dünyasında yapılmış edep/ahlâk ile muhâdarât konulu çalışmalar değerlendirilmiştir.

"İbn Kuteybe'nin Hayatı, Hocaları Ve Eserleri" başlıklı birinci bölümde, eserin daha iyi anlaşılabilmesi için müellifin hayatı araştırılmıştır. Bu bağlamda önce İbn Kuteybe'nin yaşadığı III./IX. asr siyasî, ictimâî, ilmî, kültürel ve fikrî açıdan değerlendirilmiştir. Daha sonra ailesi, yetiştiği kültür çevresi, eğitimi, hocaları, görevleri, te'lif ettiği diğer eserleri, ilmî şahsiyeti, talebeleri ve tesiri ile itikâdî görüşleri incelenmiştir. Bu bağlamda siyer ve meğazî, tabakât, ensâb, tarih, coğrafya, dil, şehir tarihi ile edep/ahlâk kaynaklarına müracaat edilmiştir. İbn Kuteybe'nin hayatı hakkında; Hatîp el-Bağdâdî,¹ İbnü'l-Enbârî,² İbn Hallikân,³ İbnü'l-Esîr,⁴ Zehebî,⁵ İbn Hacer,⁶ Süyûtî⁷ gibi müelliflerin eserlerinden istifade edilmiştir.

¹ Ebû Bekr Ahmed b. Alî b. Sâbit el-Bağdâdî (ö. 463/1071), *Târîhu Bağdât*, I-XIV, Kahire 1931.

² Ebü'l-Berekât Kemâlüddîn Abdurrahmân b. Muhammed b. 'Ubeydullâh el-Enbârî (ö. 577/1181), *Nüzhetü'l-elibbâ' fî tabakâtî'l-udebâ*, thk. Muhammed Ebu'-Fadl İbrahim, Kahire, ts.

³ Ebü'l-Abbâs Şemsüddîn Ahmed b. Muhammed b. İbrâhim b. Ebî Bekr b. Hallikân el-Bermekî el-İrbilî (ö. 682/1282), *Veşeyâtü'l-a'yân ve enbâ'ü ebna'iz-zaman*, nşr. İhsan Abbas, I-VIII, Beyrut 1968-72.

⁴ Ebü'l-Hasen İzzüddîn Alî b. Muhammed b. Muhammed eş-Şeybânî el-Cezerî (ö. 630/1233), *el-Kâmil fî't-târîh*, I-XIII, nşr. C.J. Tornberg, I-XIII, Beyrut 1979.

⁵ Ebü Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osmân ez-Zehebî (ö. 748/1378), *Siyeru a'lami'n-nübelâ'*, nşr. Şuayb el-Arnaûd v.dğr. I-XXIII, Beyrut 1981-85, amlf; *Mizânu'l-i'tidal*, thk. Ali Muhammed Becâvî, Mısır, ts., amlf. *Târîhu'l-İslâm*, thk. Ömer Abdüs'selâm Tedmûrî, Beyrut 1994.

⁶ Ebü'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Alî b. Muhammed el-Askalânî (ö. 852/1449), *Tehzîbü't-Tehzîb*, I-IV, Beyrut 1993; a.mlf. *Lisânü'l-Mî'zân*, I-VII, Haydarâbâd, 1329-31.

⁷ Ebü'l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed el-Hudayrî Celâleddîn es-Süyûtî (ö. 911/1505), *Buğyetü'l-vu'ât fî tabakâtî'l-lugaviyyîn ve'n-nuhât*, nşr. M. Ebü'l-Fazl, I-II, Kahire 1967.

İbn Kuteybe'yi anlatan en önemli eserler onun kendi eserleridir. Zira o, eserlerine yazdığı mukaddimelerle kendini ve eserlerini tanıtmaktadır. Böylelikle onun tüm eserleri; hayatı, hocaları ile eserlerini araştırırken başvurulacak birinci kaynak olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu sebeple onun hayatı araştırılırken ilk olarak onun eserlerinin mukaddimelerine başvurulmuştur.⁸

Ayrıca İbn Kuteybe'nin eserlerini neşredenlerin eserler üzerine yazdıkları mukaddimelerde onun hayatı ve eserleri ile ilgili derli toplu bilgiler mevcuttur. 1960 yılında yayımlanan *el-Ma'ârif*'in Kahire baskısında Servet Ukkâşe, İbn Kuteybe hakkında oldukça ayrıntılı ve titiz bir çalışmaya bu eserin mukaddimesinde yer vermiştir.⁹ Seyyid Ahmed Sakr'ın *Te'vilü müşkili'l-Kur'an*'a yazdığı muhakkik girişi de İbn Kuteybe'nin hayatı hakkında bilgiye haizdir.¹⁰

Çalışmamızda İbn Kuteybe'nin çağdaşı olan diğer müellifler ve onların eserlerinden bazıları incelenmiştir. Bu okumalar sonucunda eserin hangi kültür şartları içerisinde yazıldığı, varsa kitaba yapılan atıf ve eleştirileri tespit edilmeye çalışılmıştır. Bu aşamada İbnü'n-Nedîm,¹¹ Carl Brockelmann,¹² Fuat Sezgin¹³ gibi yazarların bibliyografik eserlerinden istifade edilmiştir. İbn Kuteybe'nin çağdaşı ve aynı zamanda hocası olan Câhiz'in (ö. 255/869), *el-Beyân ve't-tebyîn*,¹⁴ *Kitâbü'l-Hayevân*¹⁵ adlı eserlerinden ve yine İbn Kuteybe'nin çağdaşı olup '*Uyûnü'l-ahbâr*'ın tesiri altında kalan el-Müberred'in *el-Kâmil fi'l-edeb*'inden istifade edilmiştir.¹⁶

“‘*Uyûnü'l-ahbâr*’ın Muhtevası, Metodu Ve Kaynakları” adlı ikinci bölümde ‘*Uyûnü'l-ahbâr*’ metod, içerik ve kaynakları bakımından incelenmiştir. Bu aşamada, ilk

⁸ İbn Kuteybe, *el-Ma'ârif*, nşr. Served Ukkâşe, Kahire 1960; a.mlf. *Te'vilü müşkili'l-Kur'an*, nşr. Seyyid Ahmed Sakr, Dar'ul-Beyrut, 1974; a.mlf. *Garîbü'l-hadîs*, yay. Abdullah el-Cübûrî, Bağdat 1977; a.mlf. *Te'vilü muhtelifi'l-hadîs*, thk. Muhammed Zühri en-Neccâr, Beyrut 1996; a.mlf. *Garîbü'l-Kur'an*, nşr. Seyyid Ahmed Sakr, Beyrut 1978; a.mlf. *Edebü'l-kâtib*, Beyrut 1985.

⁹ Served Ukkâşe, “Mukaddime”, *el-Ma'ârif*.

¹⁰ Seyyid Ahmed Sakr, “Mukaddime”, *Te'vilü müşkili'l-Kur'an*.

¹¹ Ebü'l-Ferec Muhammed b. Ebî Ya'kûb İshak b. Muhammed b. İshak en-Nedîm (ö. 385/995), *el-Fihrist*, nşr. Eymen Fuâd Seyyid, I-II, London 2009.

¹² Carl Brockelmann (ö. 1956), *Târihu'l-edebi'l-'Arabî*, trc. Abdülhalîm en-Neccâr-Seyyid-Ya'kûb Bekr-Ramazan Abdülvehhâb, I-IV, Kahire 1983.

¹³ Fuat Sezgin, *Târihu't-türâsi'l-'Arabî*, trc. Mahmûd Fehmî Hicâzî v.dğr., I-VIII, Riyad 1982-1988.

¹⁴ Ebû Osmân Amr b. Bahr b. Mahbûb el-Câhiz el-Kinânî (ö. 255/869), *el-Beyân ve't-tebyîn*, nşr. Abdüsselâm Hârûn, I-IV, Kahire 1958.

¹⁵ Câhiz, *Kitâbü'l-Hayevân*, nşr. Abdüsselâm M. Hârûn, I-VII, Kahire 1939-1945.

¹⁶ Ebü'l-Abbâs Muhammed b. Yezîd b. Abdilekber b. Umeyr el-Müberred el-Ezdî es-Sümâlî (ö. 286/900), *el-Kâmil fi'l-edeb*, nşr. M. Ahmed ed-Dâlî, I-III, Beyrut 1986.

olarak araştırmamızın konusu olan İbn Kuteybe'nin bu eseri tahlili bir metin okuması şeklinde incelemeye tabi tutulmuştur. Bu bağlamda eserdeki konu bütünlüğünü bozmamak, konu tahlili ve okuma yapabilmek amacıyla kitap içindeki başlıklar müellifin tasnifine uyularak, konularına göre değerlendirilmeye çalışılmıştır. Metin okuması yapılırken bir yandan eserin metin neşri, muhtevası ve metodu değerlendirilmiştir. Bu aşamada eserin kaynakları da tespit edilmiştir. Tespit edilen bu kaynaklar İslâm tarihine uygun bir yöntemle tasnif edilip, 'Uyûnü'l-ahbâr'a kaynak oluşları bakımından değerlendirilmeye tabi tutulmuştur. İbn Kuteybe'nin sıklıkla kaynak olarak kullandığı müelliflerin hayatları hakkında kısa bilgi verildikten sonra 'Uyûnü'l-ahbâr'da yer alan rivayetleri ve eserleri hakkında bilgilendirmede bulunulmuştur. Müelliflerin diğer eserleri hakkında ise dipnotta bilgilendirmede bulunulmuştur.

Bu aşamada İbn Kuteybe'nin , 'Uyûnü'l-ahbâr'ı üzerine yapılan şerh, haşiye, tercüme, kitap ve makale çalışmaları tespit edilip incelemeye gayret edilmiştir. 'Uyûnü'l-ahbâr'ın birçok neşri mevcuttur. Carl Brockelmann, 'Uyûnü'l-ahbâr'ın ilk dört bölümünü, Kitâbü's-Sultân'ı 1900'de, Kitâbü'l-Harb'ı 1903'te, Kitâbü's-Sü'düd'ü 1906'da, Kitâbü't-Tabâi' ve'l-ahlâk'ı 1908'de hazırlamış, Gottingen'de yayımlamıştır.¹⁷ Carl Brockelmann'ın 'Uyûnü'l-ahbâr'ı yayımlama isteği ve girişimi bu eser üzerine batılı araştırmacıların ilgisini göstermektedir. İstanbul'da birçok çalışmada bulunan Brockelmann, İbn Kuteybe'nin 'Uyûnü'l-ahbâr'ı üzerinde de çalıştı. Ancak bu çalışmasını kimse neşretmek istemedi. Bir yayınevi sahibi herkesin ilgi duyacağı bir kitap hazırlaması şartı ile bu eseri yayımlayabileceğini söyleyince o, *Geschichte der arabischen Litteratur (GAL)* adını alacak olan eseri hazırlamaya başladı.¹⁸ 'Uyûnü'l-ahbâr'ın bazı bölümlerini yayımlayabildi. Brockelmann mukaddimesinde bu eserin on bölümünü gördüğünü, eserin tamamını neşredip detaylı bir giriş ve sözlüğün yer alacağı on birinci bölümü ihtiva edeceğini söylemektedir.¹⁹ Fakat o, 'Uyûnü'l-ahbâr'ın bazı bölümlerini yayımlayabildi onun, eserin tamamını yayınlamaya ömrü vefa etmedi.

¹⁷ İbn Kuteybe, 'Uyûnü'l-ahbâr, nşr. Carl Brockelmann, Gottingen 1900-1908.

¹⁸ Nuri Yüce, "Carl Brockelmann", *DİA*, VI, 335-336, 335.

¹⁹ Carl Brockelmann, "Mukaddime", 'Uyûnü'l-ahbâr, 1.

Josef Horovitz ‘*Uyûnü’l-ahbâr*’ın bazı bölümlerini İngilizceye çevirmiştir.²⁰ Ancak bunu tamamlamaya ömrü yetmemiştir. Çalışmamızda Brockelmann ve Horowitz’in bu neşirlerinden istifade edilmiştir.

Eserin tam neşri, Dârü’l-kütübî’l-Mısriyye’nin edebiyat kısmı tarafından Ahmed Zeki el-Adevî başkanlığında yapılmıştır.²¹ Daha sonraki neşrini Yûsuf Ali Tâvil gerçekleştirmiştir.²² Biz çalışmamızda bu iki neşirden de istifade edilmiştir.

‘*Uyûnü’l-ahbâr*’dan bazı kısımlar ve seçmeler ayrıca basılmıştır. Ahmed Abdülalîm el-Berdûnî tarafından, “*el-Muhtâr min Kitâbî ‘Uyûni’l-ahbâr*”,²³ “*Min Kitabi ‘Uyûni’l-ahbâr: el-‘Arab ve’l-Furûse*” adıyla basılmıştır.²⁴ Daha sonra ise Muhammed İskenderânî eserin tamamını tahkik etmiştir.²⁵ Çalışmamızda Muhammed İskenderânî’nin tahkikli neşrinden daha ziyade istifade edilmiştir.

Çalışmamızın “‘*Uyûnü’l-ahbâr*’ın Bölümleri” adlı üçüncü bölümünde ise eserin dört bölümü; Kitâbü’s-Sultân, Kitâbü’l-Harb ve’l-fürûsiyye, Kitâbü’t-Tabâi’ ve’l-ahlâk, Kitâbü’n-Nisâ’nın metin içerikleri özet bilgi mahiyetinde değerlendirmeye tabi tutulmuştur. Ayrıca bu bölümde ‘*Uyûnü’l-ahbâr*’ın, İslâm tarihine kaynak oluşu incelenmiştir.

Kitabın hacimli olması sebebiyle, danışmanımızın da tavsiyesiyle çalışmamızın bu bölümü, eserin bu dört bölümünün incelenmesiyle sınırlı tutulmuştur. Fakat çalışmamızın diğer bölümlerinde eserin tamamı olan on bölüm hakkında değerlendirmede bulunulmuştur.

Eserin bu dört bölümünün ayrı olarak ele alınmasının en önemli sebebi eserin öne çıkan ve diğer araştırmacılar tarafından da ilgi gören bölümler olmasıdır. Bu bölümlerin ele aldığı konuların kapsamının geniş olması, ayrıca günümüzde ele alınan bazı konuları ihtiva etmesi açısından da bu dört bölüm seçilmiştir. Kitâbü’s-Sultân bölümü eserin ilk kitabı olması sebebiyle eserin üslubunu anlayabilmemiz için ele

²⁰ Josef Horovitz, *Islamic Culture*, Haydarabat, IV, 1930, 171-198, 331-362, 487-530; V, 1931, 1-27, 194-224.

²¹ ‘*Uyûnü’l-ahbâr*, nşr. Ahmed Zeki el-Adevî, I, Kahire 1925; II, Kahire 1928; III, Kahire 1930; IV, Kahire 1930; I-IV, Kahire 1963.

²² Yûsuf Ali Tâvil, ‘*Uyûnü’l-ahbâr*, I-IV, Beyrut 1986.

²³ Ahmed Abdülalîm el-Berdûnî, *el-Muhtâr min Kitâbî ‘Uyûni’l-ahbâr*, Kahire 1960.

²⁴ Ahmed Abdülalîm el-Berdûnî, *Min Kitab ‘Uyûni’l-ahbâr: el-‘Arab ve’l-Furûse*, Dımaşk 1977.

²⁵ İbn Kuteybe, ‘*Uyûnü’l-ahbâr*, thk. Muhammed İskenderânî, I-IV, Beyrut 2002.

alınması gerekiyordu. Ayrıca bu bölüm siyaset, edep/ahlâk ve muhâdârata dair muhtevaya sahip olması açısından değerlendirilmek istenmiştir. Kitâbü'l-Harb ve'l-fürûsiyye bölümü, Kitâbü's-Sultân'ın tamamlayıcısı olması ve benzer konular ihtiva etmesi açısından değerlendirilmiştir. Kitâbü't-Tabâî' ve'l-ahlâk bölümü, insan ilişkileri ve bilim tarihi hakkında muhtevaya sahip olması ayrıca hakkında müsteşriklerin çalıştığı bir bölüm olması hasebiyle ele alınmıştır. Kitâbü'n-Nisâ' bölümü özellikle kadınlar hakkında muhtevaya sahip olması, eserin ele aldığı zaman diliminin kadına bakış açısını yansıtması açısından değerlendirilmesi uygun görülmüştür.

Eserin tamamının metod ve kaynakları ikinci bölümde ayrıntılı olarak incelendiğinden dolayı tekrara düşmemek için ele alınan bu dört bölümün kaynak değerlendirilmesine burada yer verilmemiştir. Kısa bir bölüm değerlendirmesinden sonra bölümlerin metin içerikleri özet bilgi mahiyetinde sunulmuştur. Ayrıca bu bölümde eserin İslâm tarihindeki ehemmiyeti üzerinde durularak bu eserden istifade edenler gösterilmeye çalışılmıştır. Sonuç ve Kaynakça ile çalışma tamamlanmıştır.

Çalışmamızda *'Uyûnü'l-ahbâr'*ın kaynakların tespiti ve bölümlerin tahlili aşamasında eserde yer alan hadislerin kaynaklarını tespit etmeye çalıştık. Bu aşamada hicrî III. yüzyılın ilk yarısında meydana getirilen en önemli eserlerinden olan Abdürrezzâk es-San'ânî'nin (ö. 211/826-27), *el-Musannef*'i²⁶ Ebû Dâvûd et-Tayâlisî'nin (ö. 204/819), *el-Müsned*'i,²⁷ İbn Ebû Şeybe'nin (ö. 235/849) *el-Musannef*'i,²⁸ Ahmed b. Hanbel'in (ö. 241/855) *el-Müsned*'i²⁹ ve Dârimî'nin (ö. 255/869), *el-Müsned*'i³⁰ hicrî III. yüzyılın daha çok ikinci yarısında yazılan Buhârî³¹ (ö. 256/870) ve Müslim'in³² (ö. 261/875) *el-Câmi'u's-sahîh*'lerinden ile İbn Mâce³³ (ö.

²⁶ Abdürrezzâk es-San'ânî el-Himyerî (ö. 211/826-27), *el-Musannef*, nşr. Habîburrahmân el-A'zamî, Beyrut 1970-72.

²⁷ Ebû Dâvûd Süleyman b. Dâvûd b. el-Cârûd et-Tayâlisî (ö. 204/819), *Müsned*, nşr. Muhammed b. Abdülmühsin et-Türkî, I-V, Cize 1999.

²⁸ Ebû Bekr Abdullâh b. Muhammed b. Ebî Şeybe İbrahim el-Absî el-Kûfî (ö. 235/849), *el-Musannef fi'l-ehâdis ve'l-âsâr*, I-XV, Mektebetü'r-Rüşd, Riyad 2004.

²⁹ Ebû Abdillâh Ahmed b. Muhammed b. Hanbel eş-Şeybânî el-Mervezî (ö. 241/855), *el-Müsned*, nşr. Şuayb el-Arnaût v.dğr., Beyrut 1995.

³⁰ Ebû Muhammed Abdullah b. Abdirrahmân b. el-Fazl ed-Dârimî (ö. 255/869), *es-Sünen*, nşr. Hüseyin Selîm Esed ed-Dârânî, I-IV, Beyrut 2000.

³¹ Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâil b. İbrâhim el-Cu'fî el-Buhârî (ö. 256/870), *el-Câmi'u's-sahîh*, I-VIII İstanbul 1897.

³² Ebû'l-Hüseyin Müslim b. el-Haccâc b. Müslim el-Kuşeyrî (ö. 261/875), *el-Câmi'u's-sahîh*, nşr. Mehmed Zihni Efendi, I-VIII, İstanbul 1911-1914.

³³ Ebû Abdillâh Muhammed b. Yezîd Mâce el-Kazvînî (ö. 273/887), *es-Sünen*, nşr. Mustafa Muhammed el-A'zamî, I-IV, Riyad 1983.

273/887), Ebû Dâvûd³⁴ (ö. 275/889), Tirmizî³⁵ (ö. 279/892) ve Nesâî'nin³⁶ (ö. 303/915) *es-Sünen*'lerinden istifade ettik.

'*Uyûnü'l-ahbâr*'ın muhtevâsından olan edep/ahlâk konuları ile ilgili literatür değerlendirdik. Tâhâ Hüseyin'in *Min Târîhi'l-edebi'l-'Arabî*,³⁷ Şevkî Dayf'ın³⁸ *Târîhu'l-Edebi'l-'Arabî*, Ömer Ferruh'un, *Târîhu'l-edebi'l-'Arabî*,³⁹ Şâkir Mustafa'nın, *et-Târîhu'l-'Arabî ve'l-müerrihûn*,⁴⁰ Dûrî'nin *The Rise of Historical Writing among Arabs*⁴¹ ile *Bahsün fi neş'eti ilmu't-târîh inde'l-'Arab*⁴² adlı eserlerine ayrıca Ahmed Emîn'in *Duhâ'l-İslâm*⁴³ ile *Fecru'l-İslâm*⁴⁴ adlı eserlerine başvurduk. Yine edep/ahlâk ile ilgili çalışmalar için İslâm Ansiklopedisi'nin Mustafa Çağrıcı⁴⁵ tarafından yazılan "Edep" ve Nihad M. Çetin⁴⁶ tarafından yazılan "Arap (Edebiyat)" adlı makalelerinden istifade ettik.

İbn Kuteybe ve eserleri hakkında pek çok çalışma yapılmıştır. Bu çalışmalardan tespit edip ulaşabildiklerimizi inceledik. 1950 yılında İshak Mûsa el-Hüseyinî İbn Kuteybe üzerine yaptığı doktora tezini "*The Life and Works of İbn Qutayba*" başlığı ile yayımlamıştır. Eser 1980 yılında *İbn Kuteybe* ismiyle Haşim Yagi tarafından Arapça'ya tercüme edilmiştir.⁴⁷ Çalışmamızda onun bu tercümesinden istifade edilmiştir.

Gerard Lecomte'un on yıllık bir çalışmanın ürünü olduğunu belirttiği ve 1965 yılında Fransızca olarak yayımlanan *İbn Qutayba* isimli eserde İbn Kuteybe tüm yönleri ile incelenmiştir. Eserde, dönemin genel özellikleri ve İbn Kuteybe'nin, eserleri ile hocaları hakkında geniş bilgi verilmesi sebebiyle ayrıca bir öneme sahiptir. Bu

³⁴ Ebû Dâvûd Süleyman b. el-Eş'as b. İshâk es-Sicistânî el-Ezdî (ö. 275/889), *es-Sünen*, nşr. Kemâl Yûsuf el-Hût, Beyrut 1988.

³⁵ Ebû İshâ b. Sevre (Yezîd) et-Tirmizî (ö. 279/892), *el-Câmi'u's-sahîh*, nşr. Ahmed Muhammed Şâkir v.dğr, Kahire 1937.

³⁶ Ebû Abdurrahmân Ahmed b. Şuayb b. Alî en-Nesâî (ö. 303/915), *es-Sünen*, I-IX, Beyrut 1988.

³⁷ Tâhâ Hüseyin, *Min Târîhi'l-edebi'l-'Arabî*, I-II, Beyrut 1981.

³⁸ Şevkî Dayf, *Târîhu'l-Edeb*, I-IX, Kahire 1960.

³⁹ Ömer Ferruh, *Târîhu'l-edebi'l-'Arabî*, I-VI, Beyrut 1981-84.

⁴⁰ Şâkir Mustafa, *et-Târîhu'l-'Arabî ve'l-müerrihûn*, I-III, Beyrut 1993.

⁴¹ Abdülazîz ed-Dûrî, *The Rise of Historical Writing among Arabs*, ed. trc. Lawrence I. Conrad, Princeton 1983.

⁴² Abdülazîz ed-Dûrî, *Bahsün fi neş'eti ilmu't-târîh inde'l-'Arab*, Beyrut 1960, 32, 207-214.

⁴³ Ahmed Emîn, *Duhâ'l-İslâm*, I-II, Beyrut, ts.

⁴⁴ Ahmed Emîn, *Fecru'l-İslâm*, Kahire 1965.

⁴⁵ Mustafa Çağrıcı, "Edep", *DİA*, X, 412-414.

⁴⁶ Nihad M. Çetin, "Arap (Edebiyat)", *DİA*, III, 286-309.

⁴⁷ İshak Mûsâ el-Hüseyinî, *İbn Kuteybe*, trc. Haşim Yâğî, Beyrut 1980.

çalışmanın 2006 baskılı bir Arapça çevirisinin bulunması çalışmamızda eserin kaynak olarak kullanılmasını kolaylaştırmıştır.⁴⁸ Ayrıca Gerard Lecomte'un "İbn Qutayba" adlı makalesinden de istifade edilmiştir.⁴⁹

Sindülcündî'nin *İbn Kuteybe el-âlim en-nâtık*⁵⁰ isimli eseri, İbrahim Tâhâ Hammudî et-Temimî'nin *İbn Kuteybe ed-Dîneverî hayâtuhu ve cuhûduhu fi'l-hadis ve ulûmihi*⁵¹ isimli eseri Muhammed Zağlûl Sellâm'ın *İbn Kuteybe*⁵² adlı eseri kullanılan kaynaklar arasındadır.

İstifade edilen bir diğer çalışma Hamilton Gibb'in *İslâm Medeniyeti Üzerine Araştırmalar* adlı eseridir. 'Uyûnü'l-ahbâr üzerinde araştırma yapan Gibb, İbn Kuteybe'nin Şuûbiyye karşısında sürdürdüğü mücadelesinin en önemli örneğini 'Uyûnü'l-ahbâr'ında gösterdiğini ifade eder.⁵³

Eserin Kitâbü's-Sultân bölümü üzerinde çalışma yapan Fıkıh Rısalallah, eserin bu bölümünü İslâm siyaset ahlâkı bağlamında değerlendirmiş, dünya siyasetine olan katkılarına vurgu yapmıştır.⁵⁴ Onun bu çalışması incelenmiştir.

Çalışmamızda başvuru edilen bir diğer isim İslâm düşüncesi hakkında araştırmaları olan Câbirî'dir. *Arap Ahlâki Aklı* adlı eserinde 'Uyûnü'l-ahbâr'ın tesiri üzerinde durmaktadır.⁵⁵

İbn Kuteybe ve eserleri hakkında çalışma yapan bir diğer isim Hüseyin Yazıcı'dır. Yazıcı İslâm Ansiklopedisi'nde İbn Kuteybe maddesini yazmıştır.⁵⁶ Ayrıca Şarkiyât Mecmuası'n "İbn Kuteybe" isimli makalesi bulunmaktadır.⁵⁷ Onun bu iki makalesi incelenmiştir. Konu ile ilgili birçok ansiklopedi maddesinde incelenmiştir. Ayrıca İslâm Ansiklopedisi'nde İbn Kuteybe'nin "Tefsir İlmindeki Yeri" hakkındaki

⁴⁸ Gerard Lecomte, *İbn Kuteybe ed-Dîneverî*, trc. Muhammed Mikdâd, Dimeşk 2006.

⁴⁹ Gerard Lecomte, "İbn Qutayba", *The Encyclopedia of Islam*, III, 844-846, Leiden 1986.

⁵⁰ Sindülcündî, *İbn Kuteybe el-âlim en-nâtık*, Mısır 1963.

⁵¹ İbrahim Tâhâ Hammudî, *İmâm İbn Kuteybe ed-Dîneverî hayâtuhu ve cuhûduhu fi'l-Hadis ve ulûmihi*, Merkezu'l-Buhus ve'd-Dirâseti'l-İslâmiyye, Bağdat 2011.

⁵² Muhammed Zağlûl Sellâm, *İbn Kuteybe*, Kahire 1980.

⁵³ Hamilton Gibb, *İslâm Medeniyeti Üzerine Araştırmalar*, Endülüs 1991.

⁵⁴ Fıkıh Rısalallah, *Islamic Political Ethics in Advice Literature: İbn Qutaybah And His Kitab Al-Sultan Of Uyun el-Akhbar*, International Islamic University, Malaysia July 2011, 5, 6.

⁵⁵ Muhammed Âbid el-Câbirî, *Arap Ahlâki Aklı*, çev. Muhammed Çelik, İstanbul 2019, 249.

⁵⁶ Hüseyin Yazıcı, "İbn Kuteybe", *DİA*, XX, 145-149.

⁵⁷ Hüseyin Yazıcı, "İbn Kuteybe", *Şarkiyât Mecmuası*, VIII, 181-196, 1998.

bölümün yazarı Abdülhamit Birişik,⁵⁸ “İtikadi Görüşleri” hakkındaki bölümün yazarı Yusuf Şevki Yavuz’un makaleleri⁵⁹ ile “‘Uyûnü’l-ahbâr” maddesinin yazarı İsmail Durmuş’un ilgili makalesi incelenmiştir.⁶⁰

İbn Kuteybe’nin tarihçiliği hakkında bir çalışma yapan Bahaüddin Varol’un “İbn Kuteybe ve Tarihçiliği”⁶¹ adlı makalesinden Hüseyin Varol’un “İbn Kuteybe ve Eserleri” adlı makalesinden⁶² ayrıca yine onun *Edebü’l-kâtib* hakkındaki doktora tezinden istifade edilmiştir.⁶³

el-Yesûi’nin “*Kitâbü ‘Uyûni’l-ahbâr*” adlı adlı makalesini inceledik. O, makalesinde eserin özellikle zengin kültürel bilgi ihtiva etmesi açısından başvurulana kaynaklardan biri olduğunu vurgulamaktadır.⁶⁴

Eserin İslâm tarihindeki ehemmiyeti üzerinde durularak bu eserden istifade edenler gösterilmeye çalışılmıştır. Özellikle İbn Abdürabbih’in (ö. 328/940), *el-İkdü’l-ferîd* adlı eserinin ‘*Uyûnü’l-ahbâr*’dan ne derece etkilenecek yazıldığı ile ilgili değerlendirmede bulunulmuştur.⁶⁵ Bu hususta iki çalışma incelenmiştir. Bunlardan biri Walter Werkmeister’in, *Quellenuntersuchungen Zum Kitab Al-‘Iqd Al-Farid des Andalusiers Ibn ‘Abdurabbih* adlı çalışmasıdır.⁶⁶ Werkmeister, ‘*Uyûnü’l-ahbâr* ve *el-İkdü’l-ferîd* üzerinde çalışma yaparak, *el-İkdü’l-ferîd*’in ‘*Uyûnü’l-ahbâr*’ın tekrar bir eseri olup olmadığı yönüne değinmiştir.

Diğeri Richters’in, *Studien zur Geschichte der alteren arabischen Fürstenspiegel* adlı çalışmasıdır.⁶⁷ Bu iki eseri karşılaştıran Richters ise *el-İkdü’l-ferîd*’in telif edilirken ‘*Uyûnü’l-ahbâr*’ın onun için bir model olmadığını incelemiştir.

‘*Uyûnü’l-ahbâr*’ın Kitâbü’t-Tabâi’ ve’l-ahlâk bölümünü okuyan ve bu bölümde yer alan hayvanlar ile ilgili bilgiler üzerinde bir araştırma yapan L.Kopf’un,

⁵⁸ Abdülhamit Birişik, “İbn Kuteybe”, *DİA*, XX, 149-150.

⁵⁹ Yusuf Şevki Yavuz, “İbn Kuteybe”, *DİA*, XX, 150-152.

⁶⁰ İsmail Durmuş, “‘Uyûnü’l-ahbâr”, *DİA*, XXXII, 247-248.

⁶¹ Bahaüddin Varol, “İbn Kuteybe ve Tarihçiliği”, *İslâmî İlimler Dergisi*, y.3, sy.2, güz 2008, 185-204.

⁶² Hüseyin Varol, “İbn Kuteybe ve Eserleri”, *AÜİFD*, sy.6, 1986.

⁶³ Hüseyin Varol, *Edebü’l-kâtib*, Basılmamış Doktora Tezi, I. Bölüm, Erzurum 1980.

⁶⁴ Tütel el-Yesûi, “Kitâbü ‘Uyûni’l-ahbâr”, *Meşrik*, Beyrut 1932, 458-463

⁶⁵ Ebû Ömer Şihâbüddîn Ahmed b. Muhammed b. Abdurabbih b. Habîb el-Kurtubî el-Endelûsi (ö. 328/940), *el-İkdü’l-ferîd*, I-VII, Beyrut 1983.

⁶⁶ Walter Werkmeister’in, *Quellenuntersuchungen Zum Kitab Al-‘Iqd Al-Farid des Andalusiers Ibn ‘Abdurabbih*, Berlin 1983, 62-77.

⁶⁷ Richters, *Studien zur Geschichte der alteren arabischen Fürstenspiegel*, Leipzig 1936.

the 'Uyûn al-Akhbâr of Ibn Qutayba, Collection De Travaux De L'academie Internationale D'Histoire Des Sciens adlı makalesi incelenmiştir.⁶⁸

İstifade ettiğimiz bir diğer makale Macide Hamud'un "Sûreti Uhrâ Ledâ İbn Kuteybe" adlı makalesidir.⁶⁹ Hamud, 'Uyûnü'l-ahbâr hakkında bir makale yazarak eseri hem yazıldığı dönemin hem de kendinden önceki dönemlerin bir hafıza uzantısı olarak değerlendirmektedir. Ayrıca eser içinde yer alan farklı din ve milletlere sahip kimselerle ilgili bilgilere dikkat çekmektedir.

2. İslâm Tarihinde Edeb/Ahlâk Ve Muhâdarât Konulu Çalışmalar

Tezimize konu olan İbn Kuteybe'nin 'Uyûnü'l-ahbâr'ı, geniş tarihî bilgi içermesi yanında özellikle edep/ahlâk ve muhâdarât konularını da ihtiva etmesi bakımından İslâm tarihindeki edep ve muhâdarât konulu eserler arasında zikredilmektedir. Bu sebeple burada İslâm tarihindeki edep ve muhâdarât konulu çalışmalar hakkında bilgi vermeyi uygun gördük. İslâm tarihindeki bu alanlara ait çalışmalara geçmeden önce edep kelimesinin etimolojisiyle ilgili bilgi vermek istiyoruz.

Edep kelimesinin etimolojisi ve en eski manaları hakkında farklı görüşler vardır. "ziyafete davet etmek" anlamındaki "edb" veya "zarif ve edepli olmak" anlamındaki edep mastarından isim olan kelimenin sözlüklerdeki başlıca anlamı "davet, iyi tutum, incelik ve kibarlık, hayranlık ve takdir" şeklinde gösterilebilir.⁷⁰

İbn Manzûr edep kelimesinin kökünün "edb" olduğunu söyler ve bunun "davet etme" manasına geldiğini belirtir. Nitekim aynı kökten gelen üdbe, me'debe kelimeleri, İbn Kuteybe'nin *Edebü'l-kâtib* adlı eserinde "ziyafet yemeği" "düğün yemeği" anlamında sıkça kullanılmıştır.⁷¹ İbn Manzûr gibi Zebîdî de kelimenin asıl manasının "davet etme" olduğuna işaret ettikten sonra terim olarak "İnsanlar içinde eğitilmiş

⁶⁸ L.Kopf, the 'Uyûn al-Akhbâr of Ibn Qutayba, Collection De Travaux De L'academie Internationale D'Histoire Des Sciens, Paris, 277-309.

⁶⁹ Macide Hamud, "Sûretü Uhrâ Ledâ İbn Kuteybe", *Türâsi'l-Arabî*, 11,177-200.

⁷⁰ Ebü'l-Fazl Cemâlüddîn Muhammed b. Mükerrrem b. Alî b. Ahmed el-Ensârî er-Rüveyfî (ö. 711/1311), *Lisânü'l-Arab*, nşr. Ahmed Fâris eş-Şidyâk, I-XV, Bulak 1881-1890, "edb"; Ebü't-Tâhir Mecdüddîn Muhammed b. Ya'kûb b. Muhammed el-Fîrûzâbâdî (ö. 817/1415), *el-Kâmûsü'l-muhît*, Beyrut 1986, "edb".

⁷¹ İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, "edb"; İbn Kuteybe, *Edebü'l-kâtib*, 14-20.

kişinin, edîbin, eğitime, te'dîble kazandığı durum” demek olduğunu söyler ve başka dilcilerin bu kelimeyle ilgili tariflerini nakleder.⁷²

Kur'ân-ı Kerîm'de edep veya bundan türetilmiş herhangi bir kelime geçmez. Ancak dört âyette, “adet, alışkanlık, eskilerin uygulamaları”⁷³ anlamında “de'b”, bir âyette⁷⁴ aynı mânâda “deeb”, başka bir âyette⁷⁵ de “sürekli” anlamında “dâibeyn” kelimeleri yer almaktadır.

Hadislerde ise hem edep hem de çoğulu âdâb ile aynı kökten isim ve fiiller kullanılmıştır. Abdullah b. Mes'ûd'un rivayet ettiği bir hadiste, “*Gerçekten bu Kur'ân-ı Kerîm Allah'ın bize sofrasıdır (me'dübetullâh). O'nun sofrasından gücünüz yettiğince bilgi toplamaya çalışın.*” denilmektedir. Başka bir hadiste de Kur'ân-ı Kerîm'den, “*Allâh'ın edebi*” diye söz edilmektedir.⁷⁶ Bu şekilde etimolojik bakımdan ortak bir kökten gelen “me'debe” ve “edep” kelimelerinin, her iki hadiste de Kur'ân'a nisbet edilmek suretiyle anlam olarak da ortak oldukları, böylece hadis dilinde edebî, hayırlı ve yararlı bilgilerle davranış alışkanlıklarını sergileyen bir ilahî edep kaynağı olarak ifade edildiği görülmektedir.⁷⁷

Bu tanımların yanında müsteşrik Vollers ve C.A. Nallino, kelimenin aslının sadece sünnetle aynı anlamda olan “de'b” kökünden geldiğini ileri sürmüşlerdir. Nallino, bu kelimedenden sünnetin yani geleneklerin anlaşıldığını belirtir. Buna göre edep, Cahiliye Araplarına göre kişinin takip etmek zorunda olduğu eski geleneklerin toplamıdır. İslâmiyet'ten önceki şiirde “de'b” kelimesi “sünnet” ve “edeb” anlamında kullanılmaktaydı. Âdâb kelimesinin asıl tekili “de'b” olmakla birlikte zamanla Araplar “de'bi” unutarak onun yerine aynı anlamda “edeb”i kullanmışlardır görüşündedir.⁷⁸ Araştırmamıza göre, eski ve güvenilir Arapça sözlüklerde, Nallino'nun sözlerinin

⁷² Bu kelimenin dini ve ahlâki anlamlar kazanması ile ilgili geniş bilgi için bk. Ebü'l-Feyz Muhammed el-Murtazâ b. Muhammed b. Muhammed b. Abdirrezzâk el-Bilgrâmî el-Hüseynî ez-Zebîdi (ö. 1205/1791), *Tâcû'l-'Arûs*, nşr. Abdüssettâr Ahmed Ferrâc, Küveyt 1965, “edb”.

⁷³ Âli İmrân 3/11; Enfâl 8/52, 4; Gâfir 40/31.

⁷⁴ Yûsuf 12/47.

⁷⁵ İbrâhim 14/33.

⁷⁶ Dârimî, “Fezâ'ilü'l-Kur'ân”, 1.

⁷⁷ Mustafa Çağrırcı, “Edep”, *DİA*, X, 412.

⁷⁸ C.A. Nallino, *La Literature arabe*, trc. Ch. Pellat, Paris 1950, 12-14.

aksine, edeb kelimesinin aslının “de’b” olduğuna rastlamadık. Ayrıca çağdaş Arap araştırmacıları ve edebiyat tarihçileri de bu görüşü benimsememişlerdir.⁷⁹

II./VIII. yüzyıldan itibaren yazılmaya başlanan edep kitaplarında ise bu kelime, insanların birbirlerine karşı takınmaları gereken tavır, iyi bir eğitimle kazanılmış karakter disiplini, takdire değer hareketler, toplum içinde çeşitli kimselerin birbirlerine karşı takınmaları gereken âdâb-muâşeret kuralları olarak daha çok ahlâkî ve sosyal içerikli bir kavram olarak kullanılmıştır. Edep kelimesinin böyle bir anlam kazanmasında II./VIII. yüzyıldan itibaren tercüme faaliyetleriyle birlikte Hint, İran, Yunan gibi İslâm dışından aktarılan bilgilerin etkisi olmuştur.⁸⁰

Nitekim İslâm kültür tarihinde “edep” başlığı altında yazılmış ilk eser olan, İbnü’l-Mukaffa’ın (ö. 142/759) *Edebü’l-kebîr* ve *Edebü’s-sağîr* adlı risaleleri, kişinin başarılı ve mutlu olabilmesi, başkalarıyla iyi ilişkiler kurabilmesi için faydalı öğütler verir. Aynı zamanda bu risaleler iyi bir ahlâk eğitimi amaçlayan bilgiler ihtiva eder. İbn Kuteybe *‘Uyûnü’l-ahbâr*’da İbnü’l-Mukaffa’ın eserlerini kaynak olarak kullanmıştır. İbnü’l-Mukaffa’ın, *Edebü’l-vecîz* adlı eseri ve ayrıca İbn Kuteybe’nin eserinde sıklıkla kaynak olarak kullandığı İran edebiyatından *Kelîle ve Dimne*⁸¹ adlı tercümesi ahlâkî konular yanında, hükümdar-halk ilişkilerinin nasıl olması gerektiği, siyaset âdâbı gibi konuları içermektedir.⁸² Bu yönüyle eser, İslâm dünyasına ahlâk-edebiyat türünün hazırlayıcısı mahiyetindedir.

Bu bağlamda III./IX. asırdaki İslâm edep literatürünün, yabancı kültürlerden özellikle İran edebiyatından nakledilen bilgilerle beslendiğini söyleyebiliriz. Yabancı kültürle birlikte beslenen bu literatürü başta Câhiz olmak üzere onun öğrencilerinden olan ve eserlerinden istifade eden Ebû Hayyân et-Tevhîdî, Ebû Ali et-Tenûhî gibi

⁷⁹ Tâhâ Hüseyin, *Min Târîhi’l-edebi’l-‘Arabî*, I-II, 25; Şevki Dayf, *Târîhu’l-edeb*, I, 7-8.

⁸⁰ Mustafa Çağrı, “Edep”, *DİA*, X, 413.

⁸¹ İçinde öğütler olan Hint kökenli masal kitabıdır. Eserin bu ismi, *Pançatantra* (beş düşündürücü nasihat kitabı) adlı eserdeki iki kardeşten alır. *Pançatantra*, III. yüzyılda Hint hükümdarlarından birinin oğullarını eğitmekle vazifelendirdiği bir Vişnu rahibi tarafından hazırlanmıştır. Sâsânî Kısrası Hüsrev I. Enûşîrvân zamanında tabip Bürzûye’nin (Berzûye) *Pançatantra* ile birkaç Sanskritçe kaynaktan daha yararlanarak Pehlevî dilinde tercüme ve telif suretiyle meydana getirdiği eseri İbnü’l-Mukaffa’ bazı katkılarda bulunarak Arapça’ya çevirmiştir. Belli başlı dünya dillerine çevrilen *Kelîle ve Dimne* çevirilerinin hemen tamamı İbnü’l-Mukaffa’ın metnine dayanmaktadır. bk. Adnan Karaismailoğlu, “Kelîle ve Dimne”, *DİA*, XXVII, 210-212.

⁸² Konu hakkında geniş bilgi için bk. Carl Brockelmann, *Târîhu’l-edebi’l-‘Arabî*, I, 236, 237.

edipler tarafından geliştirilmiştir. Câhiz, *el-Beyân ve 't-tebyîn*⁸³, *Kitâbü'l-Hayevân*⁸⁴ gibi eserleriyle umumi kültür veren edep tarzının ilk mümessilidir. Edep kitaplarında müelliflerin meylettikleri sahaya göre ağır basan tarafları vardır. Mesela *el-Beyân ve 't-tebyîn*, *Kitâbü'l-Hayevân* dil ve edebiyat ile devrin ictimâî hayatı, el-Müberred'in *el-Kâmil*'inde gramer ve edebiyat konuları ön plandadır.

Bu alanda önemli eserler veren şahsiyetlerden biri İbn Kuteybe'dir. İslâm'da, edep kültürünün en eski kaynaklarından biri olan İbn Kuteybe'nin *Edebü'l-kâtib*'i, devlet memurlarının dil eğitimi için yazılmış eserlerin ilkidir. Onun bu eserinde edep kelimesine “dilini edeplenmesi” “nefsin edeplenmesi” şeklinde bahsedilmektedir. Kişinin dilini edeplendirmeden, yani edebiyat ve dil bilimlerinde eğitilmeden önce nefsini edeplendirmesi, ahlâkını güzelleştirmesi gerektiği; nefsin edeplendirilmesinin de hilim, iffet, sabır, vakar, gerçeğe saygı, merhamet gibi erdemlerle mümkün olduğu anlatılmaktadır.⁸⁵

İbn Kuteybe'nin *Edebü'l-kâtib*'i ile '*Uyûnü'l-ahbâr*'ı umumi kültür ansiklopedisi mahiyetindeki edeb tarzının iki ayrı örneğini teşkil etmektedir. Onun *Edebü'l-kâtib*'i daha çok devlette vazifeli kâtiplere yönelik dil kaidelerini içeren bilgileri ihtiva ederken '*Uyûnü'l-ahbâr*'ı kâtipleri de kapsayan geniş bir kesime hitap etmektedir. Ayrıca '*Uyûnü'l-ahbâr*'da dilden ziyâde ahlâkî ve kültüre dair bilgiler mevcuttur.

'*Uyûnü'l-ahbâr*'ın muhâdarât alanına ait eserler içinde de zikredildiği belirtilmiştir. Dinî, edebî ve kültürel bilgilerin aktarıldığı edebî bir tür olan muhâdarât kelimesinin sözlük anlamı, “bir topluluğun önünde bilgilerini aktarmak ve ilmî tartışmada bulunmak”tır. Bu anlamlara gelen muhâdarâ kelimesinin çoğulu olan muhâdarât kelimesi bu nitelikteki sözleri kapsayan ilmî edebî eserlere verilen isimdir. Bu türe muhâdarât denilmesinin sebebi, bunun, ileri gelen devlet ricaliyle büyük âlimlerin önünde düzenlenen meclislerde karşılıklı sohbet ve soru-cevap şeklinde başlamış olmasıdır. Muhâdarât alanında yazılan ilk eser Ma'mer b. Müsennâ'nın (ö.

⁸³ Ebû Osmân Amr b. Bahr b. Mahbûb el-Câhiz el-Kinânî (ö. 255/869), *el-Beyân ve 't-tebyîn*, nşr. Abdüsselâm Hârûn, I-IV, Kahire 1958.

⁸⁴ Câhiz, *Kitâbü'l-Hayevân*, nşr. Abdüsselâm M. Hârûn, I-VII, Kahire 1939-1945.

⁸⁵ İbn Kuteybe, *Edebü'l-kâtib*, 14-20.

209/824) *el-Muhâdarât ve 'l-muhâverât* adlı eseridir.⁸⁶ Daha sonra Ebû Ali et-Tenûhî (ö. 384/994) bu alana ait *Nişvârü 'l-muhâdarâ ve ahhârü 'l-müzâkere, el-Müstecâd min fa 'alâti 'l-ecvâd ve el-Ferec ba 'de 'ş-şidde* adlı eserleri yazmıştır. Tenûhî ilk eserinde IV./X. yüzyıldaki bazı vezirlerle halkın âdet ve geleneklerine, ikincisinde emîr ve halifelerle Ehl-i beyt ve özellikle Bermekîler hakkında bilgilere yer vermiştir. Üçüncü eserde sıkıntının ardından gelen rahatlık ve mutluluğa dair bilgiler yer almaktadır.⁸⁷

Ebû Hayyân et-Tevhîdî (ö. 414/1023) ve hocası Ebû Süleyman es-Sicistânî (ö. 391/1001) de bu alana ait ilk eserleri kaleme alan kimseler arasındadırlar. Bu eserler, Ebû Hayyân et-Tevhîdî'nin Büveyhî Veziri İbn Sa'dân'ın ortaya attığı meseleler etrafında gelişen ve kırk gece süren ilmî, edebî ve felsefî sohbetleri içine alan *el-İmtâ' ve 'l-mu'ânese*'si ile Ebû Süleyman es-Sicistânî'nin evinde düzenlenen felsefe toplantılarıyla ilgili *el-Mukâbesât*'ıdır.⁸⁸

İbn Kuteybe'nin *'Uyûnü 'l-ahbâr*'ı tamamen bu konuları içermese de bu alana ait bilgi ihtiva etmesi açısından muhâdarât konulu eserler arasında da zikredilmektedir. Ama şu hususu belirtmek gertekir ki onun hem edep hem de muhâdarâta dair konuları içeren *'Uyûnü 'l-ahbâr*'ı bu alanda yazılan ilk eser olmamakla birlikte İslâm edep kültürünü ansiklopedik bilgi mahiyetinde sunduğu bu eseriyle birlikte İbn Kuteybe, edep literatürünü ilk sistematikleştiren kişi olarak kabul edilir. Ayrıca eserini yazarken kullandığı methodology; eserini konularına göre bablara ayırarak tasnif etmesiyle bu türde yazılan eserlerin ilki olma özelliğini taşır.⁸⁹ Önceki müelliflerin bu alanda dağınık olarak verdikleri bilgiler *'Uyûnü 'l-ahbâr*'la birlikte tertip ve nizama kavuşmuştur. Böylece muhâdarât adı da verilen, mevzulara göre tasnif edilmiş manzum-mensur parçaları, çeşitli nakil ve rivayetleri içine alan edep kitaplarının şekli doğmuş oldu.⁹⁰

İbn Kuteybe'nin *'Uyûnü 'l-ahbâr*'ında edeb anlayışı; hem nefsin hem de dilin edebidir. O edeb kelimesini şöyle tanımlar: “*Âlim zekâların aşısı, bilge düşüncelerin ürünü, özün özü, sözün süsü, edebiyatçıların sözlerinde, şairlerin dizelerinde, meliklerin*

⁸⁶ Hüseyin Yazıcı, “Muhâdarât”, XXX, 390.

⁸⁷ Hüseyin Yazıcı, “Muhâdarât”, *DİA*, XXX, 390.

⁸⁸ Mahmut Kaya, “Ebû Hayyân et-Tevhîdî”, X, *DİA*, 154-157, 156.

⁸⁹ Josef Horovitz, *İslamic Culture*, Haydarabat IV, 1930, 171-198, 331-362, 487-530; V, 1931, 1-27, 194-224; IV, 171; L.Kopf, *the 'Uyûn al-Akhbâr of İbn Qutayba, Collection De Travaux De L'academie Internationale D'Histoire Des Sciens*, Paris, 277-309, 282.

⁹⁰ Nihad M. Çetin, “Arap (Edebiyat)”, *DİA*, III, 294.

yaşamlarında ve bizden öncekilerin bıraktıklarında yer alan ileri görüşlülük meyvesidir.

91

Ona göre edeb kelimesi nefsin edebini kapsadığı gibi dilin edebini de kapsamaktadır. Eserin ismindeki “*Bilgi Pınarları (‘Uyûnü’l-ahbâr)*” ifadesi de bu kapsayıcılık özelliği göz önünde bulundurularak anlaşılmalıdır. Müellif “nefsin edebi” olarak da, “*Nefsin en güzelini edinmen, o güzel bağlarla nefsini güçlendirmen, gümüşü pisliğinden ayırdıkları gibi nefsin kötü ahlâkî özelliklerden arındırman ve nefsi güzel alışkanlıklarla dolu bir yaşam, sağlam bir edep ve yüce bir ahlâk edinmeye razı etmen için gerekli olan şeyleri kitabımda topladım.*” der.⁹²

İbn Kuteybe, dilin edebi hakkında şöyle der: “*Karşılıklı konuşmaya girdiğinde iletişim kurabilmen, yazdığında sanatını oturtabilmen, sorduğunda meramını anlatabilmen, aracı olduğunda tarafları yakınlaştırabilmen, mazeret sunman gerektiğinde kınanmışlıktan kurtulabilmen –çünkü söz kalplerin avcısı ve sihirlerin helal olanıdır-, sultanla beraberliğinde onun güçlü yönetiminden, ince siyasetinden, savaş idaresinden bahsettiğinde âdâbtan olan ifadeleri kullanabilmen ve meclisini neşelendirmek istediğinde onu uzun ömürlü kılabilmen için gereklidir. Ayrıca delillerini örneklendirerek izah edebilmene, tartışmada hasmını yenip hakkı en güzel bir şekilde ortaya çıkarabilmene, sıkıntılı da olsa güzel bir şekilde iradeni yönetebilmene yarayacak birtakım kelimeleri kitabımda topladım.*”⁹³

Böylece İbn Kuteybe ilk defa edeple ilgili konuları geniş anlamıyla belirlemiş oluyordu. Bu bağlamda ‘*Uyûnü’l-ahbâr*’ın kapsadığı konu zenginliği ile alanında yazılmış eserlerin ilki olma özelliğini taşıdığını söyleyebiliriz.

Nitekim İbn Kuteybe’nin ‘*Uyûnü’l-ahbâr*’ı, bu alanda yazılmış olan eserlerden başta çağdaşı Müberred’in *el-Kâmil*’i, İbn Abdürabbih’in *el-‘İkdü’l-ferîd*’i, Ebü’l-Ferec el-İsfahânî’nin *el-Egânî*’si⁹⁴ gibi önemli eserlerin temel kaynaklarındandır. Fakat şunu

⁹¹ ‘*Uyûnü’l-ahbâr*, I, 38.

⁹² ‘*Uyûnü’l-ahbâr*, I, 38.

⁹³ ‘*Uyûnü’l-ahbâr*, I, 38.

⁹⁴ Ebü’l Ferec Alî b. el-Hüseyn b. Muhammed b. Ahmed el-Kureşî el-İsfahânî (ö. 356/967), *el-Egânî*, I-XX, Bulak 1285, IV, 42-423.

da belirtmek gerekir ki ‘*Uyûnü’l-ahbâr*’ kültür ve edebiyat malzemesinin yanında geniş tarihî bilgi içermektedir.

Edep terimi erken dönemlerden itibaren dinî kaynaklarda kullanım alanı bulmuştur. Buhârî’nin *el-Câmi’u’s-sahîh* adlı eserinin “*Kitâbü’l-edeb*” başlığında bir bölümü bulunmaktadır. Yine onun *el-Edebü’l-müfred*’i geniş anlamda ahlâka dair derlediği hadis ve haberleri ihtiva etmektedir. Diğer bazı hadis mecmualarında da edep bölümleri bulunmaktadır. Hz. Peygamber’in sünnetinde müekked ve zevâid sünnet dışında kalan davranışlar fıkıh kaynaklarında genel olarak edep terimiyle ifade edilmiştir. Bu davranışlar fıkıh kaynaklarında ilgili olduğu konunun farz, vâcib ve sünnetlerinden sonra “âdâb” başlığı altında ele alınmıştır.

Dinî-ahlâkî mahiyetteki edep kitaplarının biri, Ebü’l-Hasan el-Mâverdî’nin *Edebü’d-dünyâ ve’d-dîn* adlı eseridir. Giriş mahiyetindeki bir bölümle “*Edebü’l-ilm*”, “*Edebü’d-dîn*”, “*Edebü’d-dünyâ*” ve “*Edebü’n-nefs*” bölümlerinden oluşan eser, dinî ve din dışı konulardaki edep kültürünün en olgun ürünlerinden biridir. Ancak gerek ilmî ve fikrî bakımdan gerekse sistematik yönden bu alanın en değerli örneği Gazzâlî’nin *İhyâ’ü ‘ulûmi’d-dîn*’idir. Eserde öğrenci-öğretmen münasebetleri, ibadetler, dua ve Kur’ân-ı Kerîm okuma gibi dinî faaliyetlerin mânevî ve ahlâkî cephesi, yeme-içme, evlenme ve aile hayatı, iş hayatı, uzlaşma (ülfet), kardeşlik, muaşeret ve arkadaşlık gibi sosyal ilişkiler; uzlet, sema ve vecd gibi tasavvufî hal ve hareketler “âdâb” ana başlığı altında incelenmiştir. Böylelikle edep terimine dinî, dünyevî, tasavvufî, ahlâkî ve sosyal uygulamaları içeren kapsam zenginliği kazandırılmıştır.

Bu bağlamda edep terimi ile ilgili şunları söyleyebiliriz; edep, “gelenek, görenek, ahlâk” gibi ilk anlamları yanında İslâm kültürünün tarihî gelişimi içinde çeşitli anlamlar kazanmıştır. Edep terimi, eğitim ve öğretim, mevkiî, meslek ve sanatlar, ilmî araştırma ve tartışmalar; tasavvuf ve tarikat, dua, ibadet ve Kur’ân-ı Kerîm okuma gibi dinî faaliyetleri de kapsar. Ayrıca edep terimi giyim-kuşam, temizlik, yeme-içme vb. günlük meşguliyetler; her türlü sosyal ilişki ve hayatın diğer bütün alanlarına dair bilgiler ve en uygun davranış tarzları için kullanılan son derece geniş kapsamlı bir terim haline gelmiştir.

Muhakkak ki bütün bu konularda en ideal örnek Hz. Muhammed (s.a.s) kabul edilmektedir. Bu sebeple İslâm edep ve ahlâk kaynakları arasına giren eserlerin çoğunda Hz. Peygamber'in ahlâkî kişiliği, “Âdâbü'n-nebî” veya benzer başlıklar altında ilk örnek olarak yer almaktadır.

Edep kavramı önceleri ahlâkî-dinî kurallar, muaşeret kuralları gelenek ve görenek, seçkin ve münevver olabilmek için gerekli bilgileri ve genel kültürü ifade eden bir terim olarak kullanılmıştır. Daha sonra edebin, Türkçe'deki “edebiyat”, Batı dillerindeki “litterature” anlamında kullanımı giderek yaygınlık kazanmıştır. Nitekim bugün Arapça'da edebiyat için sadece edep kelimesi kullanılmaktadır.⁹⁵

⁹⁵ Bu konuda daha geniş bilgi için bk. Mustafa Çağrıcı, “Edep”, *DİA*, X, 412-414; Nihad M. Çetin, “Arap (Edebiyat)”, *DİA*, III, 286-309.

1. İBN KUTEYBE’NİN HAYATI, HOCALARI VE ESERLERİ

İbn Kuteybe’nin hayatını ve eserlerini özellikle de tezimize konu olan ‘*Uyûnü’l-ahbâr*’ adlı eserini anlayabilmek için onun yaşadığı asrı, hayatı, hocaları, eserleri ile talebelerini ve tesirini inceledik. Yaşadığı devrin siyasî, içtimâî, ilmî ve kültürel açıdan araştırılması gerektiğini düşündük ve onun yaşadığı asrı bu yönleriyle ele aldık. Bu bağlamda “Yaşadığı Asra Genel Bir Bakış” başlığını “İctimâî ve Siyâsî Durum”, “İlmî ve Kültürel Durum”, “Fikrî Durum” ve dönemi etkisi altında bırakan “Şuûbiyye” alt başlıklarıyla ele aldık. Bu bölümün ikinci başlığı olan “İbn Kuteybe’nin Hayatı” nı incelerken ise “Ailesi, Doğumu” ve “Vefatı” başlıklarına yer verdik. “İlmî Gelişimi, Hocaları ve Eserleri” başlığını “İlmî Gelişimi ve Hocaları”, “Eserleri” başlıkları altında değerlendirdik. Bölümün üçüncü başlığı olan “İlmî Şahsiyeti, Talebeleri ve Tesiri ile İtikâdî Görüşleri”ni ise “İlmî Şahsiyeti”, “Talebeleri ve Tesiri” ile “İtikâdî Görüşleri” başlıkları altında ele almaya çalıştık.

1.1. Yaşadığı Asra Genel Bir Bakış

1.1.1. Siyâsî Ve İctimâî Durum

İbn Kuteybe, Abbâsîler’in sanat, edebiyat, kültür, ticaret gibi hemen her alanda altın çağında olduğu bir dönemde Me’mûn’un hilafeti zamanında dünyaya gelmiştir. Onun yaşadığı devirde Abbâsîler’in başkenti Bağdat’ta, Arap, Türk, Fars vb. birçok kültür bir arada yaşıyordu.⁹⁶ Bu topluluklar İslâm’ı kabul ettikten sonra, eski dinlerine ait örf ve adetlerini, İslâm inanç ve ahlâkının ortak prensiplerinde kaynaştırmışlar ve böylece çeşitli unsurlardan teşekkül eden geniş bir İslâm topluluğu meydana getirmişlerdir.⁹⁷

⁹⁶ Philip Hitti, *Siyasî ve Kültürel İslâm Tarihi*, II, 511-554; Hasan İbrahim Hasan, *İslâm Tarihi*, I-VI, Kayhan Yayınları, II, 305; III, 335.

⁹⁷ İsmail Cerrahoğlu, *Tefsir Tarihi*, I-II, Fecr Yayınevi, Ankara 1996, I, 269-270.

İbn Kuteybe'nin yaşadığı devirde ilim ve meslek erbabına saygı duyulduğu, tüccarların toplumda etkin olduğu dinamik bir toplum yapısı ile canlı bir sosyal hayatın devam etmekte olduğu ifade edilmiştir.⁹⁸

İbn Kuteybe'nin altmış üç yıllık hayatında Abbâsî Devleti'nde aşağıda isimlerini zikrettiğimiz dokuz halife hüküm sürmüştür:

1. Me'mûn (198-218/813-833)
2. Mu'tasım-Billâh (218-227/833-842)
3. Vâsık-Billâh (227-232/842-847)
4. Mütevekkil-Alellah (232-247/847- 861)
5. Müntasır-Billâh (247-248/861-862)
6. Müsta'în-Billâh (248-252/862-866)
7. Mu'tez-Billâh (252-255/862-866)
8. Mühtedî-Billâh (255-256/869-870)
9. Mu'temid-Alellah (256-279/870-892)⁹⁹

İbn Kuteybe'nin dünyaya geldiği sırada, Abbâsî hilafetinin başında Halife Me'mûn bulunmaktaydı. Me'mûn, kardeşi Emîn ile arasındaki iktidar mücadelesinde galip gelerek 198/813 yılında hilafet makamına oturdu.

Me'mûn, hilafete gelir gelmez yoğun bir şekilde ülkede birliği güçlendirmeye çalıştı. Abbâsoğulları ile Alioğulları arasındaki muhalefete son vermek amacıyla, Alî b.

⁹⁸ Ahmed Emîn, *Duhâ'l-İslâm*, II, 5.

⁹⁹ Ebû'l-Hasen Alî b. el-Hüseyn b. Alî el-Mes'ûdî el-Hüzelî (ö. 345/956), *Mürücü'z-zeheb*, nşr. M. Muhyiddin Abdülhamîd, I-IV, Beyrut 1964-1965, IV, 220.
220; Hasan İbrahim Hasan, *İslâm Tarihi*, III, 225-230.

Mûsâ'yı (ö. 203/818) veliaht olarak tayin etti. Abbâsoğullarının sembolü olan siyah yerine Alioğulları'nın sembolü olan yeşili devletin resmî kıyafeti yaptı.¹⁰⁰

Me'mûn'dan sonra hilafete gelen Mu'tasım daha çok orduya önem vermiş, savaş gücünü beğendiği Türkleri, ordunun yüksek mevkilerine getirmiş ve hilafet merkezini Samarra'ya nakletmiştir.¹⁰¹ Ancak daha sonraları, Türklerin nüfuzunun gittikçe artması, halifelerin siyasî güçlerini ellerine geçirmeleri;¹⁰² Basra, Kûfe ve Bağdat'ı tehdit eden Alevî isyanları; doğuda Tâhiroğulları, Taberistân ve Cürcân'da Zeydîler; Sicistân, Kirmân ve Horasân'da Safavîler; Maverâünnehir bölgesinde Sâ mânîler ve Mısır'da Tûlûnîler tarafından çıkarılan isyanlar, Bağdat'taki huzuru bozmuştu.¹⁰³ Ayrıca Mu'tasım'dan sonra halife olan Vâsık'tan Mu'temid'in halifeliğine kadar yirmi dokuz yılda yani İbn Kuteybe'nin gençlik yıllarında yedi halifenin değişmiş olması, Abbâsîler'in bu dönemdeki siyasî istikrarsızlıklarını açıkça göstermektedir. Buna Bizanslıların Müslümanlar'a saldırımları ve birçok Müslüman'ı esir almalarını da ilave edersek siyasî durumun ne kadar karışık olduğu görülür.¹⁰⁴

Abbâsî Devleti, İbn Kuteybe'nin son zamanlarında siyasî yönden gerileme ve istikrarsızlık içindeydi. İbn Kuteybe ilmî açıdan en verimli son yirmi yılını Mu'temid döneminde yaşamıştır. O, yaşadığı dönemin siyasî ve ahlâkî sorunlarına eserlerinin mukaddimesinde durum tespiti yaparak değinmiştir. Onun, *'Uyûnü'l-ahbâr*'ı yazma sebebi olarak zikrettiği cümleleri incelediğimizde yaşadığı dönemin siyasî istikrarsızlığına atıfta bulunduğunu görürüz. Nitekim o eserini, özellikle resmi görevde bulunan kimselere yönetim âdâbını öğretmek, ayrıca yöneticiler için yol gösterici ve okurken dinlenecekleri bir bilgi kitabı sunmak, adaletli yönetime, ılımlı bir idareye, memleketi müreffeh kılmaya teşvik etmek olduğunu zikreder, bu sebeple bu görevi üstlendiğini belirtir.¹⁰⁵ İdarecilerin işlerinin yoğunluğundan dolayı bu konulara eğilecek vakitlerinin olmadığını, sultanın edep çarşısı kurmaktan alıkoyan önemli meşguliyetlerinin olduğunu gerekçe göstererek bu görevi kendisinin üstlendiğini

¹⁰⁰ Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr b. Yezîd el-Âmülî et-Taberî el-Bağdâdî (ö. 310/923), *Târîhu'l-ümem ve'l-mülûk*, nşr. Muhammed Ebû'l-Fazl, I-IX, Kahire 1970, V, 136-150; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, V, 189-195.

¹⁰¹ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, V, 233.

¹⁰² Mes'ûdî, *Murûcu'z-zeheb*, IV, 220; Hasan İbrahim Hasan, *İslâm Tarihi*, II, 374-375.

¹⁰³ Taberî, *Târîhu'l-ümem*, III, 1165; Hasan İbrahim Hasan, *İslâm Tarihi*, II, 507-510.

¹⁰⁴ Hasan İbrahim Hasan, *İslâm Tarihi*, IV, 153-161.

¹⁰⁵ *'Uyûnü'l-ahbâr*, I, 37-38.

belirtmiştir.¹⁰⁶ Ayrıca eserinin ilk kitabı olan Kitâbü's-Sultân'da bu konular ile ilgili bilgilerin yer alması da onun döneminin siyasî ortamından etkilendiğinin bir göstergesidir. Bu konuyu eserin muhtevası bölümünde ve Kitâbü's-Sultân bölümünde inceleyeceğimiz için burada ayrıntılı olarak yer vermedik.

İbn Kuteybe *Edebü'l-kâtib* adlı eserinin mukaddimesinde ise yaşadığı dönemin siyasî durumunu şöyle anlatır: “İyilik yıldızı batıp kayboldu. İyilik pazarı kesatlaştı. Eşya sahibi ile yarıştı, ilim sahibine âr oldu, fazilet kusur oldu. Meliklerin malı, şehvetlere vakfedildi. Şerefın zekâtı olan makam haraç sayıldı. Süs, zînet ve bina yükseltme müriyyet oldu. Yapılanlar reddedildi, iyiliğin kıymeti bilinmez oldu. Düşünceler öldü, gönüllerin himmeti ayaklar altında kaldı. Doğruyu söyleyen diller sustu. Âlimler ganimetin akması, bu uğurda adam öldürme, beldeleri yaktırıp yıktırma ve hüsrân ile sultanın hazinesine mal biriktirme peşindeler...”¹⁰⁷

Görüldüğü üzere İbn Kuteybe, Abbâsî Devleti'nin “altın devri”nden kargaşa ve isyanlara sahne olup çökmeye başladığı “gerileme devri”ne geçişini görmüş ve bu siyasî ortam içinde yaşamıştır. Eserlerini bu siyasî ve içtimaî ortamda yazmış ve eserlerine devrin siyasî durumunu zaman zaman yansıtmıştır. Araştırmamızın ikinci bölümünde bu hususa değineceğimiz için burada bu durumu ele almadık.

1.1.2. İlmî ve Kültürel Durum

Abbâsîler devrinin ilk zamanları, İslâm kültür ve medeniyetinde önemli bir dönemdir. İslâm dünyasında çeşitli müesseseler ve ilimler bu dönemde şekillenmiş, İslâm dünyasında dinî, filolojik, tabîî ve sosyal bilimler alanlarındaki ilk çalışmaların bir kısmı Emevîler devrinde başlamıştır. Bununla birlikte bu çalışmaların sistemli bir şekilde ele alınıp müstakil birer ilim haline gelmesi Abbâsîler devrinde olmuştur.¹⁰⁸

II./VIII. asırda başlayan te'lif ve tedvin hareketleri III./IX. asırda Abbâsî halifelerinin destekleri ile daha da gelişmiştir. Özellikle Me'mûn'un bu konuda büyük gayreti olmuştur. Halife Me'mûn, fıkıh, hadis ve Arap dilinde âlim ve edipti. Âlimlere

¹⁰⁶ 'Uyûnül-ahbâr, I, 37.

¹⁰⁷ İbn Kuteybe, *Edebü'l-kâtib*, 14.

¹⁰⁸ Hakkı Dursun Yıldız, “Abbâsîler”, *DİA*, I, 40-41.

saygı ve ilgi duyar, onları himaye eder, çeşitli ilim halkalarına katılarak onları desteklerdi.¹⁰⁹

Bu dönemde ilim merkezi olarak önemli bir yere sahip iki şehir; Basra ve Bağdat'tır. Nahiv, hadis ve tefsir gibi ilimlerde Bağdat'ın ilim merkezi hâline gelmesinden önce, Irak bölgesinde Basra, ilmî faaliyetlerin yoğunlaştığı bir merkezdi. Daha sonra ilim merkezi olan Bağdat için Câhiz şöyle der: *“Birçok büyük şehir gördüm; Suriye’de, Anadolu’da ve diğer ülkelerde sağlamlığı ve güzelliği ile anılan şehirler gezdim. Fakat Bağdat kadar güzel, onun kadar yüksek ve geniş kapılı, surlu bir şehir görmedim. O, Ebû Ca’fer Mansûr’un şehridir. Sanki bir kalıba dökülüp çıkarılmıştır.”*¹¹⁰

İlk defa ne zaman ve kimin tarafından kurulduğu tartışılan Beytülhikme Bağdat'tadır. İlk zamanlarda kütüphane ve tercüme yeri olarak kurulan Beytülhikme, giderek fonksiyonel ve fizikî yönden gelişip genişlemiştir. Özellikle bu mekân bir eğitim kurumu, fen bilimlerinin araştırıldığı bir merkez halini almıştır.¹¹¹ Bu konuda Me'mûn'un büyük bir gayreti ve çalışması olmuştur.¹¹²

Uzun yıllar Bağdat'ta yaşayan İbn Kuteybe'nin, bilgiye verdiği değeri ifade ettiği sözlerinden, yaşadığı dönemde Bağdat'ın son derece zengin toplumsal bir dokuya sahip olduğu anlaşılmaktadır. İbn Kuteybe şöyle der: *“Bilgi, inanan için yolunu şaşırmış deve gibidir; nereye götürürse götürsün ona faydalı olur. Hakikati söyleyen çok tanrılı bir dine inanıyorsa hakikatin değeri azalmayacağı gibi, öğüt de nefret dolu birinden alınmışsa daha az değerli değildir. Yırtık pırtık elbiseler güzel bir kadını çirkinleştirmedeği gibi istiridye kabukları incinin; insanın çıkarttığı toprak da altının değerini azaltmaz. İyiliği bulunduğu yerden almayan kişi bir fırsat kaçırmıştır; fırsatlar ise bulutlar kadar çabuk gelip geçer. İbn Abbas şöyle demiştir: “Bilgece bir sözü*

¹⁰⁹ Me'mûn'un ilmî faaliyetleri ile ilgili bk. Saîd el-Endelüsî, *Tabakâtü'l-Ümem*, trc. Ramazan Şeşen, İstanbul 2014, 136-140; Talat Sakallı, "Halife Me'mûn ve Hadisçilerle olan Münasebetleri I", *EÜİFD*, Kayseri 1989, 6, 245-270, 259; Hasan İbrahim Hasan, *İslâm Tarihi*, II, 368-370; Nahide Bozkurt, *Mutezilenin Altın Çağı*, Ankara 2002, 120.

¹¹⁰ Hatîb el-Bağdâdî, *Tarihu Bağdat*, I, 27.

¹¹¹ Corcî Zeydân, *İslâm Uygarlıkları Tarihi*, trc. Nejdî Gök, I-II, İletişim yay., İstanbul 2012, II, 66.

¹¹² Saîd el-Endelüsî, *Tabakâtü'l-Ümem*, 136-140; Nahide Bozkurt, *Mutezilenin Altın Çağı*, 120.

kimden duyarsanız duyun alın çünkü bilge olmayanlar da bilgece sözler söyleyebilir, keskin nişancı olmayan biri de avını gözünden vurabilir.”¹¹³

Biz burada İbn Kuteybe’nin yaşadığı dönemin ilmî hayatını tetkik edebilmek için; Emevîler devrinde başlayan ve Abbâsîlerde müstakil birer ilim haline dönüşen dinî, filolojik, sosyal ve tabîî ilimleri ele aldık. Bu ilimlerin menşeiinden başlayarak İbn Kuteybe’nin yaşadığı zaman dilimine kadar olan süreçlerini özet bilgi mahiyetinde sunduk. Bu ilimleri; “Dinî İlimler”, “Tarih Ve Coğrafya”, “Dil Ve Edebiyat”, “Tercüme Faaliyetleri Ve Fen Bilimleri” başlıkları altında değerlendirdik.

1.1.2.1. Dinî İlimler

Dinî ilimler başlığı altında tefsir, hadis, fıkıh ve kelam ilminin gelişimi hakkında kısa bilgi vermeyi uygun gördük. Tefsir faaliyeti her ne kadar sahâbe devrinde başladığı ve İbn Abbas gibi ileri gelen bazı sahâbîlerin tefsir sahîfeleri olduğu bilinse de bunlar o dönemde rivayet halinde ve dağınık bir durumda bulunuyordu. Kur’ân-ı Kerîm tefsirinin sistemli bir şekilde ele alınışı, II./VIII. yy. başlarına rastlar. Tefsir ilmi bu yüzyılın ikinci yarısından itibaren de ilk meyvelerini vermeye başlamıştır. Mukâtil b. Süleyman’ın (ö. 150/767) *Tefsîrû’l-Kur’ân*’ı, Yahyâ b. Sellâm’ın (ö. 200/815) *Tefsîr*’i ve Abdürrezzâk es-San’ânî’nin (ö. 211/826-27) *Tefsîr*’i¹¹⁴ bize ulaşan ilk tefsirlerdir. Âyetlerin genel yorumu yanında Kur’ân-ı Kerîm’in metniyle ilgili çeşitli filolojik çalışmalar da aynı zamanda başlamıştır. Yahyâ b. Ziyâd el-Ferrâ’nın (ö. 207/822) *Me’âni’l-Kur’ân*’ı ve Ebû ‘Ubeyde’nin (ö. 209/824) *Mecâzü’l-Kur’ân*’ı bu konuda kaleme alınan ilk eserlerdir. Taberî’nin (ö. 310/923) kendisinden önceki tefsir çalışmalarının hemen hemen hepsini içine alan *Câmi’u’l-beyân an te’vîli âyi’l-Kur’ân* adlı büyük tefsiri, hiç şüphesiz, bu dönemdeki tefsir faaliyetinin en büyük mahsulüdür.¹¹⁵

Abbâsîler zamanında ortaya çıkan dinî ve fikrî akımların etkisiyle diğer İslâmî ilimlerle uyumlu olarak tefsir ilmi de gelişme göstermiş, tefsirde rivayet ve dirayet

¹¹³ *Uyûnü’l-ahbâr*, I, 10.

¹¹⁴ Ebû Bekr Abdürrezzâk b. Hemmâm b. Nâfi’ es-San’ânî el-Himyerî (ö. 211/826-27), *et-Tefsîr*, hocası Ma’mer b. Râşid’in *Tefsîr*’ini de ihtiva eden bu eserin bir nüshası Kahire’de Dârü’l-kütübi’l-Mısıriyye’de bulunmaktadır. bk. Fuat Sezgin, *Târîhu’t-türâsi’l-‘Arabî*, I, 99.

¹¹⁵ Hakkı Dursun Yıldız, “Abbâsîler”, *DİA*, I, 42.

metotları teşekkül etmiştir. Bu metotlara göre kaleme alınan genel tefsirler yanında Kisâî (ö. 189/805), Ebû ‘Ubeyd Kâsım b. Sellâm (ö. 124/838), İbn Kuteybe, Zeccâc (ö. 311/923), Ebû Ca‘fer en-Nehhâs (ö. 338/950) ve Bâkılânî (ö. 409/1013) gibi tanınmış birçok âlim tarafından da Kur’ân-ı Kerîm metnini çeşitli yönleriyle ele alan *garîbü’l-Kur’ân*, *müşkilü’l-Kur’ân*, *müteşâbihü’l-Kur’ân*, *mecâzü’l-Kur’ân*, *i‘câzü’l-Kur’ân*, *en-nâsih ve’l-mensûh* gibi başlıklar taşıyan birçok eser te’lif edilmiştir.¹¹⁶

Hicrî ikinci yüzyıla girerken Halife Ömer b. Abdülazîz (717-720) tarafından resmen başlatılan hadislerin tedvîni hareketi ise Zührî’den (ö. 124/742)¹¹⁷ sonra gelişerek devam etmiştir. Abbâsîler’in ilk yıllarından itibaren belli başlı İslâm ülkelerinde tasnif faaliyetleri hız kazanmıştır. Bu faaliyetlerin günümüze ulaşan en eski önemli ürünü, Medineli Mâlik b. Enes’in (ö. 179/795) *el-Muvatta*’adlı eseridir. Bundan bir müddet önce Ma‘mer b. Râşid (ö. 153/770) tarafından Mekke’de meydana getirilen ve tasnif devrinin ilk mahsulü sayılan *el-Câmi*’, Ma‘mer’in talebesi Abdürrezzâk es-San‘ânî’nin *el-Musannef* adlı eserinin içinde günümüze kadar gelmiştir. Ebû Dâvûd et-Tayâlisî’nin *el-Müsned*’i, İbn Ebû Şeybe’nin *el-Musannef*’i, ihtiva ettiği 40.000’e yakın hadis ile Ahmed b. Hanbel’in *el-Müsned*’i ve Dârimî’nin *el-Müsned*’i hicrî III. yüzyılın ilk yarısında meydana getirilen en önemli eserlerdir. Bu yüzyılın daha çok ikinci yarısında yazılan ve “Kütüb-i Sitte” diye şöhret bulan Buhârî ve Müslim’in *el-Câmi ‘u’s sahîh*’leri ile İbn Mâce, Ebû Dâvûd, Tirmizî ve Nesâî’nin *es-Sünen*’leri bu sahadaki eserlerin en önemlileri olarak kabul görmüştür.¹¹⁸

Abbâsîler zamanında özellikle ilk iki yüzyıl, fıkıh ilminin tedvin edildiği ve mezheplerin teşekkül ettiği bir dönemdir. Dört Halife ve Emevîler döneminde daha çok çevre, üstat ve malumat ayrılığı ile fıkıh hükümlerinin ortaya konulmasında kullanılan malzeme farklılığına dayanan Hicaz ve Irak ekolleri ortaya çıkmıştı. Emevîler’in son döneminden itibaren bu iki ekol yerini hadis ve re’yin İslâm hukukunun kaynakları arasında yer alıp almayacağı veya ne ölçüde yer alacağı konusuna dayanan hadis ve re’y ekollerine (ehlü’l-hadîs - ehlü’r-re’y) bıraktı. Abbâsîler döneminde genişleyen İslâm ülkesinde yeni birçok meselenin ortaya çıkması ve bunların fikhî hükümlerinin tesbiti

¹¹⁶ Bu konuda daha geniş bilgi için bk. İsmail Cerrahoğlu, *Tefsir Tarihi*, I, 159-279.

¹¹⁷ Ebû Bekr Muhammed b. Müslim b. ‘Ubeydillâh İbn Şihâb ez-Zührî (ö. 124/742), *el-Megâzi’n-nebeviyye*, nşr. Süheyl Zekkâr, Dımaşk 1981.

¹¹⁸ Bu konuda daha geniş bilgi için bk. Talat Koçyiğit, *Hadis Tarihi*, AÜİFY, Ankara 1977.

ihtiyacı olmuştu. Buna bağlı olarak Hicaz ve Irak başta olmak üzere İslâm ülkesinin birçok bölgesinde fıkıh ilminin büyük bir gelişme göstermesi, bu ilim dalının bir bütün olarak ortaya çıkmasına ve tedvin edilmesine vesile olmuştur. Bu durum müctehid hukukçuların farklı yorumlarına dayanan muhtelif mezheplerin teşekkülüne yol açmıştır.

Bunun neticesinde Irak'ta hadise yer vermekle birlikte re'yi de etkin bir şekilde kullanan Ebû Hanîfe, Ebû Yûsuf ve Muhammed başta olmak üzere talebelerinin ortaya koyduğu Hanefî ile Hicaz'da ise hadise ve Medîne'nin hukuk tatbikatına özel bir ağırlık veren İmam Mâlik'in kurmuş olduğu Mâlikî mezhebi kurulmuş oldu. Daha sonra İmam Şâfiî'nin kurucusu olduğu Şâfiî mezhebi, daha çok bir hadisçi olarak bilinen ve hadis ekolünün kuvvetli bir taraftarı olan Ahmed b. Hanbel'in kurduğu Hanbelî mezhebi teşekkül etmiş oldu. Günümüze kadar gelen bu mezheplerin yanı sıra, bugün taraftarı bulunmayan Dâvûd b. Ali'nin Zâhiriyye mezhebi ile Evzâî, Süfyân es-Sevrî ve Taberî'nin mezhepleri ile Sünnî olmayan diğer mezhepler de bu dönemde kuruluşlarını tamamladılar.¹¹⁹

Özellikle mezheplerin ilk teşekkül dönemlerinde farklı icthadların hukukî hayatta doğurduğu kargaşayı giderme düşüncesiyle, İbnü'l-Mukaffa'ın teklifiyle İslâm hukukunun kanunlaştırılması düşünülmüştür. Önce Halife Mansûr, sonra da Hârûnürreşîd, İmam Mâlik'in *el-Muvatta*'sını bu maksatla kullanmak istemişlerse de yeni uygulamanın İslâm hukukunun gelişmesini önleyeceği endişesiyle bu husus gerçekleştirememiştir.¹²⁰

Abbâsîler dönemi, diğer İslâmî ilimler gibi kelâm ilminin de sistemleştiği, bazı itikadî mezheplerin kurulup geliştiği, bazılarının da sönüp gittiği bir dönemdir. Emevîler devrinde ortaya çıkan Mu'tezile, Halife Me'mûn, Mu'tasım ve Vâsık dönemlerinde en parlak devrini yaşamış ve Abbâsî coğrafyasında taraftarlarını çoğaltmıştır.¹²¹

¹¹⁹ Abdülkâhir el-Bağdâdî, *el-Fark beyne'l-fırak*, nşr. M.Muhyiddîn Abdülhamid, Beyrut 1990, 10-11,26-29; Hakki Dursun Yıldız, "Abbâsîler", *DİA*, I, 42.

¹²⁰ Bu konudaki geniş bilgi için bk. İbn Kuteybe, *el-Ma'ârif*, 216, 219-230; Hayrettin Karaman, *İslâm Hukuk Tarihi*, İstanbul 1989, 261 vd.

¹²¹ Taberî, *Târih*, XI, 17-18.

Ebü'l-Hüzeyl el-Allâf (ö. 235/849-50), Ebû Bekir el-Esam (ö. 200/816), Muammer b. Abbâd (ö. 200/816), Nazzâm (231/845), Câhiz, Ebû Ali el-Cübbâî (ö. 303/916), Ebû Hâşim el-Cübbâî (ö. 321/933), Bişr b. Mu'temir (ö. 210/825), İbn Ebû Düâd (ö. 240/854) ve Sümâme b. Eşres (ö. 213/828) Mu'tezile'nin bu devirdeki meşhur âlimlerindendir. Bağdat Mu'tezile'si, halifeler nezdinde itibar kazanmaya çalışarak kendi görüşlerini devletin resmî mezhebi haline getirmişlerdir. Bilhassa halku'l-Kur'ân meselesinde Sümâme b. Eşres ve İbn Ebû Düâd, Me'mûn ve ayrıca Mu'tasım'ın huzurunda Ahmed b. Hanbel ile yaptıkları münazaralar sonunda mihne devrinin ortaya çıkmasına yol açmışlardır.¹²² Bu olay sebebiyle Müslüman halkın nefretini üzerine çeken Mu'tezile'nin, Mütevekkil-Alellah'ın halife olmasıyla nüfuzu azalmış, Abbâsîler'in son devirlerinde ise gücü ve tesiri tamamen kaybolmuştur.¹²³

Abbâsî idaresinin ikinci asrında Sünnî akîdeyi savunan İbn Küllâb el-Basrî, Hâris el-Muhâsibî, Buhârî, Ebû Ali el-Kerâbîsî, Dârimî gibi âlimler, Ehl-i sünnet kelâm ilminin doğmasına zemin hazırlamışlardır. Ebû'l-Hasan el-Eş'arî tarafından kurulan Ehl-i sünnet kelâmı giderek gelişmiş ve Bâkılânî, İbn Fûrek, Abdülkâhir el-Bağdâdî, Cüveynî, Gazzâlî (ö. 505/1111) gibi âlimlerin eserleriyle köklemiştir. Eş'arî ekolüne paralel olarak Mâverâünnehir'de Ebû Mansûr el-Mâtürîdî (ö. 333/944) tarafından kurulan ikinci Sünnî kelâm mektebinin ortaya çıkışı ve yayılışı da Abbâsîler zamanındadır. Şîa, Havâric ve Mürchie mezheplerinin birçok fırkalara ayrılması da Abbâsîler zamanında vuku bulmuştur. Bu devirde söz konusu mezhep mensuplarının zaman zaman halifelerin aleyhinde bulunmaları, bazen iç savaflara ve siyasî karışıklıklara da yol açmıştır.¹²⁴

1.1.2.2. Tarih ve Coğrafya

Emevîler devrinde başlayan İslâm tarihçiliği Abbâsîler'in ilk zamanlarında şekillendi. Önce Hz. Peygamber ve sahâbenin hayatlarını tesbit etmek maksadıyla başlayan İslâm tarihçiliği, eskiden beri Araplarda mevcut olan ensâb ilminin de yardımıyla toplumun bütün unsurlarını kapsadı ve aynı zamanda "Rical İlmi"nin

¹²² Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, XI, 263; Mihne dönemi ile alakalı bk. İbn Kuteybe, *el-Ma'ârif*, 393, 621; Taberî, *Târihu't-Taberî*, VIII, 631-645; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, VI, 3-8.

¹²³ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazâm*, XI, 249-252.

¹²⁴ Hakki Dursun Yıldız, "Abbâsîler", *DİA*, I, 41.

gelişmesine de yardım etti. İlk devir tarihçileri naklettikleri haberlerin başında genellikle onu nakleden kimselere ait rivayet senedini de verirlerdi. Böylece tarihî olaylara dair haberler, hadisler gibi sened ve metin kısımları olmak üzere iki ana unsurdan meydana geliyordu. İslâm dünyasındaki ilk büyük tarihçilerden sadece Zührî¹²⁵ Abbâsîler devrinden önce; Mûsâ b. 'Ukbe¹²⁶ (ö. 141/758), İbn İshak,¹²⁷ *Kitâbü'l-Megâzî*'nin ve daha birçok eserin müellifi olan Vâkıdî¹²⁸ (ö. 207/923) gibi büyük tarihçilerin hepsi Abbâsîler'in ilk devirlerinde yaşamışlardır. Bugünkü sîret ve megâzî bilgilerimizin temelini, İbn İshak ile Vâkıdî gibi Abbâsî halifelerinin himaye ettiği âlimlerin eserleri oluşturmaktadır. İbn İshak'ın eserini ele alarak yeniden düzenleyen İbn Hişâm (ö. 218/833) ile Vâkıdî'nin kâtibi İbn Sa'd¹²⁹ (ö. 230/845) da bu devrin diğer önemli iki simasıdır. İbn Sa'd'ın *et-Tabakâtü'l-kübrâ*'sı İslâm dünyasında biyografi alanında yazılan ilk önemli eserdir.

İslâm tarihinin ilk müellifleri, ilk kültür ve ilim tarihçilerinin hepsi Abbâsîler devrinde yaşamış ve İslâm tarihçiliğine yön vermişlerdir. Daha sonraki devirlerde yetişen tarihçiler İslâm'ın ilk üç asrı hakkında verdikleri bilgileri bu dönem kaynaklarına dayandırmaktadırlar. Abbâsîler devrinde yetişen başlıca tarihçiler ve bazı eserleri şöyle sıralanabilir: Medâinî (ö. 228/843), *Ahbârü'l-hulefâ*; Câhiz, *Kitâbü'l-'Arab ve'l-mevâlî*; İbn Kuteybe, *el-Ma'ârif*, *'Uyûnü'l-ahbâr*; Belâzürî (ö. 279/892-93), *Fütûhu'l-büldân*; Ebû Hanîfe ed-Dîneverî (ö. 282/895), *el-Ahbârü'tivâl*; Ya'kûbî (292/905), *Târihu'l-Ya'kûbî*; Taberî, *Târihu'l-ümem ve'l-mülûk*; Cehşiyârî (ö. 331/942-43), *Kitabü'l-Vüzerâ*; Mes'ûdî, *Mürûcü'z-zeheb*; İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*; İbn Miskeveyh (ö. 421/1030), *Tecâribu'l-ümem*; Bîrûnî (ö. 440/1048), *el-Âsârü'l-bâkiye ani'l-kurûni'l-hâliye*; İbnü'l-Kalânîsî (ö. 555/1160), *Zeylhü Târihi Dimaşk*; Hatîb el-Bağdâdî, *Târihu Bağdâd*; Sem'ânî, *Kitâbü'l-Ensâb*; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam fî*

¹²⁵ Hayatı ve tarihçiliği için bk. Fuat Sezgin, *Târihu't-türâsi'l-'Arabî*, I, 280-283; Hayreddin ez-Ziriklî (ö. 1976), *el-A'lam*, nşr. Züheyr Fethullah, I-VIII, Beyrut 1984, VIII, 97; Şâkir Mustafa, *et-Târihu'l-'Arabî ve'l-müerrihûn*, I, 157-158.

¹²⁶ Hayatı ve tarihçiliği için bk. Fuat Sezgin, *Târihu't-türâsi'l-'Arabî*, I, 286-287; Şâkir Mustafa, *et-Târihu'l-'Arabî ve'l-müerrihûn*, I, 158-159.

¹²⁷ Tarihçiliği için bk. İbn Kuteybe, *Ma'ârif*, 491-492.

¹²⁸ Hayatı ve tarihçiliği için bk. İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, I, 308-310; İbn Kuteybe, *Ma'ârif*, 518; M. Şemseddin Günaltay, *İslâm Tarihinin Kaynakları Tarih ve Müverrihler*, Endülüs Yayınları, İstanbul 1991, 26-29.

¹²⁹ Brockelman, *Târihu'l-edebi'l-'Arabî*, I, 136; Fuat Sezgin, *Târihu't-türâsi'l-'Arabî*, I, 300-301; Şâkir Mustafa, *et-Târihu'l-'Arabî ve'l-müerrihûn*, I, 166-168; Dürî, *Bahsün fî neş'eti ilmu't-târih inde'l-'Arab*, 32, 207-214.

târihi 'l-mülûk ve 'l-ümem; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi 't-târih*; İbnü'l-Kıfî, *İhbârü 'l- 'ulemâ bi-ahbâri 'l-hükemâ*.¹³⁰

İslâm dünyasında coğrafi eserler ise ilk defa Arabistan'a dair malumat şeklinde ortaya çıkmış, fethedilen ülkeler hakkında verilen bilgilerle zenginleşmiş, İran, Hint ve Yunan kaynaklarından yapılan tercümelerle IV-V./X-XI. yüzyıllarda en yüksek noktasına ulaşmıştır. Coğrafya ilminin İslâm'da klasik bir şekil alması, Abbâsî halifelerinin teşvikleriyle gerçekleşen tercüme faaliyetleriyle başlar, önceleri sadece tercüme faaliyetiyle yetinen İslâm coğrafyacıları, daha sonra bu konudaki metot ve bilgileri oldukça geliştirmişlerdir. İlk coğrafya eserleri, İslâm ülkelerini ve şehirlerini birbirlerine bağlayan önemli yolları öğrenmek ve hac yollarını tesbit etmek gibi birtakım pratik ihtiyaçlardan doğmuştur. Bu maksatla yollar ve ülkeler (el-mesâlik ve 'l-memâlik) hakkında muhtelif eserler yazılmıştır.¹³¹

Abbâsîler devrinde ele aldığımız dönemde yetişen başlıca coğrafyacılar ve eserleri şöyle sıralanabilir: İbn Hurdâzbih, *el-Mesâlik ve 'l-memâlik*;¹³² Ya'kubî, *Kitâbü 'l-Büldân*;¹³³ İbnü'l-Fakîh, *Kitâbü 'l-Büldân*;¹³⁴ İbn Rüste, *el-A 'lâku 'n-nefise*;¹³⁵ Ebû Zeyd el-Belhî, *Suverü 'l-ekâlîm*.¹³⁶

1.1.2.3. Dil ve Edebiyat

İslâmî ilimlerin yanında dil ve edebiyat da Abbâsîler döneminde gelişme göstermiştir. Abbâsîler devri, Arap dili ve edebiyatı alanlarındaki çalışmalar bakımından oldukça verimli geçmiştir. Önceleri Kur'ân-ı Kerîm ve hadisin inceliklerini anlamak gayesiyle başlayan filolojik ve edebî araştırmalar, zamanla müstakil birer ilim dalı halini almış, çeşitli dilciler Arap kabileleri arasında dolaşarak Arap edebiyatına esas teşkil edecek malzemeyi toplayıp tespit etmeye başlamışlardı. Bu çalışmaları ve sonuçlarını şiir, şiir neveleri, kompozisyon ve hikâye türü, sözlük çalışmaları, dil

¹³⁰ Bu konuda daha geniş bilgi için bk. M. Şemseddin Günaltay, *İslâm Tarihinin Kaynakları Tarih ve Müverrihler*, 26-29.

¹³¹ Bu konudaki geniş bilgi için bk. Ramazan Şeşen, *Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı*, İSAR, İstanbul 1988, 95-110.

¹³² Ebü'l-Kâsım 'Ubeydullâh b. Abdillâh b. Hurdâzbih (ö. 300/912-13), bk. İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, I, 457-458.

¹³³ Ebü'l-Abbâs Ahmed b. Ebî Ya'kûb İshak b. Ca'fer b. Vehb b. Vâzih el-Ya'kûbî (ö. 292/905), bk. Şâkir Mustafa, *et-Târihu 'l- 'Arabî ve 'l-müerrihûn*, 249-253.

¹³⁴ Ahmed b. Muhammed el-Hemedânî b. el-Fakîh (III-IV/IX-X), bk. Ziriklî, *el-A 'lam*, I, 208.

¹³⁵ Ebû Ali Ahmed b. Ömer b. Rüste (ö. 300/913'den sonra), bk. Ziriklî, *el-A 'lam*, VIII, 97.

¹³⁶ Ebû Zeyd Ahmed b. Sehl el-Belhî (ö. 322/934), bk. Ziriklî, *el-A 'lam*, I, 134.

(nahiv), edipler, antoloji yazarları ve tabakat kitapları ile ilgili çalışmalar şeklinde ele almak mümkündür.

Abbâsî döneminde gerek Kur'ân-ı Kerîm ve hadislerdeki bazı kelimeleri anlamak, gerekse bunların gramer ve sentakslarını kavramak için önemli bir kaynak olan şiir, konu ve şekil bakımından Câhiliye ve Emevî devri şiirinden farklı olmamak ve hatta büyük ölçüde ona dayanmakla birlikte, özellikle edebî sanatlar bakımından büyük bir gelişme göstermiştir.¹³⁷ Bu devrin önde gelen şairlerinden bazıları şunlardır: Beşşâr b. Bürd (ö. 167/783-84),¹³⁸ Ebû Nüvâs (ö. 198/813),¹³⁹ Ebü'l-Atâhiyye (ö. 210/825 (?)),¹⁴⁰ İbnü'l-Mu'tez (ö. 296/908),¹⁴¹ Ebû Temmâm (ö. 231/846),¹⁴² Dîkûlcin (ö. 235/850),¹⁴³ Buhtürî (ö. 284/897),¹⁴⁴ İbnü'r-Rûmî (ö. 283/896).¹⁴⁵

Diğer taraftan eski şairlerin divan ve şiirleri bir araya toplanarak antolojiler meydana getirilmiştir. Asmaî'nin¹⁴⁶ *el-Asma'ıyyât*, Mufaddal ed-Dabbî'nin¹⁴⁷ *el-Mufaddaliyyât*, İbn Sellâm el-Cumahî'nin *Tabakatü fihûli's-şu'arâ*, İbn Ebü'l-Hattâb el-Kureşî'nin *Cemheretü Eş'âri'l-'Arab*, İbn Kuteybe'nin *eş-Şi'r ve's-şu'arâ* sı bu dönemdeki eserlerden bazılarıdır.

Sözlük çalışmaları da bu devirde başlamıştır. Önceleri, muhtelif konulara ve çeşitli eşyaya dair, rastgele toplanıp açıklanan kelimeler, ilk defa Halîl b. Ahmed el-Ferâhidî (ö. 175/79)¹⁴⁸ tarafından *Kitâbü'l-'Ayn* adlı eserde belli bir sistem içinde bir

¹³⁷ Hakkı Dursun Yıldız, "Abbâsîler", *DİA*, I, 41.

¹³⁸ Ebû Muâz Beşşâr b. Bürd el-Ukaylî (ö. 167/783-84), bk. İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, II, 502; İbn Kuteybe, *eş-Şi'r ve's-şu'arâ*, haz. Şeyh Hasan Temîm, Şeyh Muhammed Abdülmünim Arâyân, Beyrut/Lübnan 1987, 513.

¹³⁹ Ebû Nüvâs el-Hasen b. Hânî' b. Abdilevvel el-Hakemî (ö. 198/813), bk. İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, II, 504; İbn Kuteybe, *eş-Şi'r ve's-şu'arâ*, 573.

¹⁴⁰ Ebû İshâk İsmâîl b. el-Kâsım b. Süveyd (ö. 210/825 (?)), bk. İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, II, 503; İbn Kuteybe, *eş-Şi'r ve's-şu'arâ*, 537-540.

¹⁴¹ Ebü'l-Abbâs Abdullâh b. Muhammed el-Mu'tez-Billâh b. Ca'fer el-Mütevekkil-Alellah el-Abbâsî (ö. 296/908), *el-Dîvân*, nşr. M. Bedî Şerîf, Kahire 1977-78.

¹⁴² Ebû Temmâm Habîb b. Evs Hâris et-Tâî (ö. 231/846), *el-Hamâse*, nşr. Abdükmüm'im Ahmed Sâlih, Bağdat 1980; İbnü'l-Mu'tez, *Tabakatü's-şu'arâ*, nşr. Ömer Fârûk et-Tabbâ', Beyrut 1998, 235.

¹⁴³ Ebû Muhammed Abdüsselâm b. Rağbân b. Abdisselâm b. Habîb el-Hımsî el-Kelbî (ö. 235/850), *Dîvân*, nşr. Ahmed Matlûb- Abdullah el-Cebûrî, Beyrut 1981.

¹⁴⁴ Ebû Ubâde el-Velîd b. 'Ubeyd b. Yahyâ et-Tâî (ö. 284/897), *Dîvânü'l-Buhtürî*, nşr. Hasan Kâmil es-Sayrafi, I-V, Kahire 1963-78.

¹⁴⁵ Ebü'l-Hasen Alî el-Abbâs b. Cüreyç el-Bağdâdî (ö. 283/896), *Dîvân*, nşr. Ahmed Hasan Besec, I-III, Beyrut 1994.

¹⁴⁶ Ebû Saîd Abdülmelik b. Kureyb el-Asmaî el-Bâhilî (ö. 216/831), *el-Asma'ıyyât*, nşr. Ahmed Muhammed Şâkir, Abdüsselâm Hârûn, Kahire 1955.

¹⁴⁷ Ebü'l-Abbâs Mufaddal b. Muhammed b. Ya'lâ ed-Dabbî el-Kûfî (ö. 178/794 (?)), *el-Mufaddaliyyât*, nşr. Ahmed M. Şâkir, Abdüsselâm M. Hârûn, Kahire 1361.

¹⁴⁸ Ebû Abdurahmân el-Halîl b. Ahmed b. Temîm el-Ferâhidî (ö. 175/791), *Kitâbü'l-'Ayn*, nşr. Mehdi el-Mahzûmî, İbrâhim es-Sâmerrâî, I-VIII, Beyrut 1988.

araya getirildi. Halîl b. Ahmed'in başlattığı bu hareket kendisinden sonra geliştirildi ve çok değerli sözlükler ortaya konuldu.¹⁴⁹

Nahiv ilmi daha önceden Ebü'l-Esved ed-Düelî tarafından tesbit edilmişti. Abbâsîler'in ilk zamanlarında ise Basra ve Kûfe ekolleri şeklinde teşekkül etti ve bu ekollere bağlı olarak birçok dil/nahiv âlimi yetişti. Basra ekolünün başlıca temsilcileri, *Kitâbü'l-'Ayn* müellifi Halîl b. Ahmed, Arap gramerine dair elimize ulaşan en eski eser olan *el-Kitâb* müellifi Sîbeveyhî (ö. 180/796), *Me'âni'l-Kur'ân* müellifi Ahfeş el-Evsat (ö. 215/830 (?)), *el-Muktedab* müellifi Ebül-Abbâs el-Müberred, *Ahbârü'n-nahviyyîne'l-Basriyyîn* müellifi Ebû Saîd es-Sîrâfî'dir.¹⁵⁰ Daha sonra teşekkül eden Kûfe ekolünün ise belli başlı temsilcileri Kisâî, *Me'âni'l-Kur'ân* müellifi Ferrâ ve Sa'leb'dir.¹⁵¹

Daha önceki çalışmalarla birlikte, Abbâsîler devrinde birçok dilden yapılan tercümelerle edebî nesrin alanı daha da genişledi. Bu tercümeler eski Arap gelenekleriyle birleşerek yeni bir türün meydana gelmesine sebep oldu. Aydınlarla, sade bir dille gerekli bilgileri öğretmek maksadı güden bu yeni nesir türünün (edeb) kurucusu *el-Beyân ve't-tebyîn* ile *Kitabü'l-Hayevân* müellifi Câhiz'dir. Bu türde Câhiz'i, *'Uyûnü'l-ahbâr* adlı eseri ile İbn Kuteybe, *el-Kâmil* ile Müberred, *el-'İkdü'l-ferîd* ile İbn Abdürabbih, *el-Emâlî* ile Ebû Ali el-Kalî (ö. 356/967) ve *Zehrü'l-âdâb* adlı eseri ile Ebû İshak el-Husrî (ö. 413/1022) takip ettiler. Bu konuyu giriş bölümünde "İslâm Tarihinde Edep (nesir) Konulu Çalışmalar" başlığında ele aldığımız için burada kısaca değinmeyi uygun gördük.

Abdülhamîd el-Kâtib'in (ö. 132/750) başlattığı resmî yazışmalar ile gayri resmî yazışma ve hikâye türü edebiyat da bu devir boyunca İbnü'l-Mukaffâ', Câhiz, İbnü'l-

¹⁴⁹ Abbâsî devrinin Halîl b. Ahmed'den sonra belli başlı sözlük yazarları ve eserleri şunlardır: İbn Düreyd, *Cemheretü'l-luğa*; Ebû Ali el-Kalî, *el-Bâri' fi'l-luğa*; Ebû Mansûr el-Ezherî, *Tehzîbü'l-luğa*; İbn Fâris, *el-Mücmel ve Mu'cemü mekâyisi'l-luğa*; Cevherî, *es-Sihâh*; İbn Sîde, *el-Muhkem ve el-Muhassas*; Ebû Mansûr el-Cevâlîki, *el-Mu'arreb*; Zemahşerî, *Esâsü'l-belâğa*.

¹⁵⁰ Ebû Saîd el-Hasen b. Abdillâh b. Merzûbân es-Sîrâfî (ö. 368/979), *Ahbârü'n-nahviyyîne'l-Basriyyîn*, nşr. M. İbrâhim el-Bennâ, Kahire 1985.

¹⁵¹ Ebû'l-Abbâs Ahmed b. Yahya b. Zeyd b. Yesâr eş-Şeybanî (ö. 291/904), bk. Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, V, 204-212. Bağdat'ın başşehir yapılmasından sonra eklektik bir ekol meydana geldi. Bu ekolü de *el-izâh fi 'ileli'n-nahv* müellifi Ebû'l-Kasım ez-Zeccâcî (ö. 337/949), Ebû Ali el-Fârisî, *el-Hasâ'is* müellifi İbn Cinnî (ö. 392/1002) ve *el-Mufasssal* müellifi Zemahşerî (ö. 538/1144) temsil ettiler. Diğer taraftan Endülüs ekolü de *er-Redd 'ale'n-nahviyyîn* müellifi İbn Madâ', *el-Elfiyye* müellifi İbn Mâlik ve Ebû Hayyân el-Endelüsî tarafından temsil edilmiştir. bk. Hakkı Dursun Yıldız, "Abbâsîler", *DİA*, I, 42.

Amîd gibi isimlerle devam etmiştir. Şair ve ediplerin hayatını anlatan tabakat kitabı olan, İbnü'l-Mu'tez'in *Tabakâtü's-şu'arâ*'sı da bu devirde yazılmıştır.

1.1.2.4. Tercüme Faaliyetleri Ve Fen Bilimleri

Fetihler sebebiyle Müslümanlar'ın toprakları genişlemiş ve birçok alana yayılmışlardır. Müslümanlar'ın Yunan, İran ve kısmen de Hint kültürüyle temasları sonucu, bunlara karşı ilgi duymuşlar ve onların eserlerini Arapça'ya çevirme ihtiyacını hissetmişlerdir. Emevîler döneminde başlayan tercüme faaliyetleri ancak Halife Me'mûn devrinde Beytülhikmelerin kurulmasıyla gelişmiştir.¹⁵² Müslümanlar'dan tercüme faaliyetine katılan ilk kimse, Emevî ailesinden Hâlid b. Yezîd b. Muâviye'dir. Hâlid tıp, astronomi, kimya gibi ilimlere merak duymuş ve bu konularda yazılmış Grekçe ve Kıptî eserleri İskenderiyeli birer rahip olan Staphon ve Marianos'a tercüme ettirmiştir.¹⁵³

İkinci Abbâsî Halifesi Mansûr tercümenin alanını genişletmiştir. Kendisi hadis, fıkıh, dil ve edebiyat gibi ilimlerin yanında mantık, felsefe, matematik, geometri, astronomi ve tıp gibi ilimlere de ilgi duyuyordu. Bu sebeple İranlı bir mühtedi olan kâtipi İbnü'l-Mukaffa'ya Aristo'nun *Organon* adlı mantık külliyyatının ilk üç kitabı ile Porpyrius'un *Îsâgucî*'sini (Eisagoge) ve *Kelîle ve Dimne*'yi Farsça'dan Arapçaya tercüme ettirdi. Bu dilden Arapça'ya çevirerek yeni bir şekil verdiği *Kelile ve Dimne* Arap nesrinin en güzel örneklerinden biri olmuştur. İbnü'l-Mukaffa' ayrıca İbn Deysân ve Markios'un kitaplarıyla *Hudâyname*, *Âyînnâme*, *Kitâb-ı Mezdek*, *Kitâbut-Tâc*,¹⁵⁴ *el-Edebü'l-kebîr*¹⁵⁵ vb. çok sayıda kitabı da Arapça'ya çevirmiştir.¹⁵⁶

İbn Kuteybe *'Uyûnü'l-ahbâr*'ında ismi geçen bu eserlerin bir kısmından oldukça sık iktibaslarda bulunmuştur. Bu hususu tezimizin ikinci bölümde “*'Uyûnü'l-*

¹⁵² Corcî Zeydân, *İslâm Uygarlıkları Tarihi*, II, 77.

¹⁵³ İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, II, 448-449.

¹⁵⁴ *Kitâbü't-Tâc fî sîreti Enûşîrvân*, Nûşîrevân'ın hayat hikâyesiyle hükümdarlara nasihatlerini ve uymaları gereken kurallara dair bilgileri içeren risâlenin tercümesidir. İbn Miskeveyh'e göre eser bizzat Nûşîrevân tarafından yazılmıştır. bk. İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, I, 369; İsmail Durmuş, “İbnü'l-Mukaffâ”, *DİA*, XXI, 134.

¹⁵⁵ *el-Edebü'l-kebîr* (*ed-Dürrü'l-yetîme fî tâ'atî'l-mülûk*), *el-Hikmetü'l-medeniyye*, *es-Siyâsetü'l-medeniyye*, *Kitâbü'l-Âdâb*, *Risâle fî'l-ahlâk*, *Risâle fî mekârîmi'l-ahlâk ve's-siyâseti'l-medeniyye*), bk. İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, I, 369; İsmail Durmuş, “İbnü'l-Mukaffâ”, *DİA*, XXI, 134.

¹⁵⁶ İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, II, 150.

ahbâr'ın Kaynakları" kısmında ele alacağımız için burada konu ile ilgili örneklere yer vermiyoruz.

Halife Mansûr ve Bermekîler devrinden itibaren Cündişâpûr Akademisi'ndeki Süryânîler, Hintliler, Harranlılar ve Nabatîler de tercüme faaliyetlerine katıldılar. Tabip Circis b. Cibril ve Bağdat Patriği Sergios Yunanca birçok eseri Arapça'ya tercüme ettiler. Batlamyus'un *el-Macestîs*'i ve Öklid'in *Usûlü'l-hendese*'si de bu dönemde Arapça'ya çevrildi. Yine bu dönemde Kehkeh el-Hindî, Sanchel el-Hindî ve Salih b. Behle el-Hindî gibi şahısların Hindistan'dan getirdikleri eserler, İranlı bilginlerin yardımıyla Arapça'ya kazandırılmış olup bunlar arasında *Sind-Hind* adıyla meşhur astronomi ve hesap kitabı da vardır. Bu sayede Hint rakamları İslâm dünyasına girmiştir.¹⁵⁷ Halife Mansûr, dil, edebiyat ve dinî ilimlere dair eserlerin yanı sıra aklî ilimlerle ilgili olarak Grekçe, Süryânîce, Sanskritçe ve Farsça'dan tercüme ettirdiği bu eserler için kütüphane olarak sarayında Hizânetü'l-hikme adında bir yer tahsis etti. Beytülhikme'nin çekirdeğini Bağdat'ta kurulan bu kütüphane oluşturunuyordu.¹⁵⁸

Tercüme faaliyetlerinin devam ettiği Hârûnreşîd devrinde özellikle tıp alanında başarılı çalışmalar yapılmıştır. Yuhanna b. Mâseveyh, Haccâc b. Yûsuf b. Matar, Yahyâ b. Bîtrîk, Sehl b. Hârûn bu devrin önemli mütercimlerindendir. Ayrıca İranlı bir mühtedi olan Ebû Sehl b. Nevbaht da Hârûnreşîd'in emriyle Farsça'dan tercümeler yapıyordu. Te'lif ve tercüme edilen eserler Mansûr'un kurduğu Hizânetü'l-hikme'ye sığmayınca kütüphane olarak daha geniş bir yer ayrıldı. Nitekim Yâkût el-Hamevî, İran asıllı ensâb âlimi olan Allân el-Verrâk'ın, Beytülhikme'de çalışarak kendileri için eserler istinsah ettiği devlet adamları arasında Hârûnreşîd'in ismini de zikretmektedir.¹⁵⁹

Bu alandaki en önemli gelişmeler ise Orta Çağ'ın en büyük ilimler akademisi hüviyetine sahip Beytülhikme'yi kuran Halife Me'mûn devrinde olmuştur. Bu dönemde antik Yunan, Hint, İran ve Nabatî kültürlerine ait ilmî ve felsefî eserler tercüme yoluyla İslâm dünyasına kazandırılmıştır. Me'mûn 830'da Bizanslılara karşı başarıyla

¹⁵⁷ Muvaffakuddin İbn Ebû Useybia, *'Uyûnü'l-enbâ fî tabakâti'l-etibbâ*, şerh ve thk. Nizâr Rızâ, Beyrut 1965, 33.

¹⁵⁸ İbn Ebû Useybia, *'Uyûn 'l-enbâ*, 25, 128; Saîd ed-Dîvecî, *Beytü'l-hikme*, Musul 1972, 31.

¹⁵⁹ Ebû Abdillâh Şihâbüddîn Yâkût b. Abdillâh el-Hamevî el-Bağdâdî er-Rûmî (ö. 626/1229), *Mu'cemü'l-üdebâ*, nşr. Ahmed Ferîd Rifâî, I-XX, Kahire 1938, XII, 191.

sonuçlandırdığı seferden dönerken oralardan toplattığı kitapları Bağdat'a getirdi. Beytülhikme'nin müdürü Selm ile İbnü'l-Bitrîk, Haccâc b. Matar ve Yuhannâ b. Mâseveyh'ten oluşan bir heyeti Bizans'a göndererek bu heyetin kütüphanelerden seçeceği kitapların kendisine gönderilmesini imparatorudan rica etti.¹⁶⁰

Yine aynı dönemde Benî Mûsâ olarak bilinen Muhammed, Ahmed ve Hasan adlarındaki üç bilgin ve kâşif kardeş, Huneyn b. İshak'ın başkanlığında bir başka heyeti Bizans'a göndererek para karşılığında kitaplar temin etmişlerdi.¹⁶¹ Şâkiroğulları adıyla meşhur olan bu üç bilgin, dünyanın enlem ve boylam derecelerini ölçmüşler ve her derece arasında kaç dakika olduğunu doğru olarak tesbit etmişlerdir. Yine Me'mûn devrinde çok değerli kozmoğrafik haritalar hazırlanmıştır.¹⁶² Bu çalışmalar sonunda ünlü tabip Hipokrat ve Galen'in, filozof Eflatun ve Aristo'nun ve daha birçok bilginin eserleri tercüme edilmiştir. Mu'tasım ve Mutevekkil-Alellah zamanında da devam eden bu çalışmalar sonunda cebir, geometri, astronomi, fizik, mekanik, tıp, kimya, zooloji, botanik, mûsiki ve diğer sahalarda değerli birçok eser Arapça'ya çevrilmiştir.¹⁶³ Huneyn b. İshak,¹⁶⁴ Ya'kub b. İshak el-Kindî,¹⁶⁵ Sabit b. Kurre el-Harrânî,¹⁶⁶ Ömer b. Ferruhan et-Taberî¹⁶⁷ bu tercüme faaliyetlerinin başlıca üstatları olarak kabul edilmektedir.

Beytülhikme'yi bizzat görmüş ve kütüphaneden faydalanmış olan İbnü'n-Nedîm bu konuda çok değerli bilgiler vermektedir. Onun tespit ettiği mütercimler listesine göre Grekçe'den Süryanice'ye, oradan da Arapça'ya tercüme yapanların sayısı kırk yediyi buluyordu. Farsça'dan tercüme yapanlar on altı, Sanskritçe'den tercüme yapanlar üç kişi idi.¹⁶⁸ Ayrıca burada kırk kişiden oluşan mütercim kadrosu, seksene yakın âlim ve filozofun birçok eserini Arapça'ya çevirmişlerdir.¹⁶⁹

¹⁶⁰ İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, I, 358,359; Mahmut Kaya, "Beytülhikme", *DİA*, VI, 88-90, 88.

¹⁶¹ İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-ayân*, V, 162-163.

¹⁶² İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, I, 358,359; İbn Ebû Useybia, *'Uyûnü'l-enbâ*, 187.

¹⁶³ İbn Ebû Useybia, *'Uyûnü'l-enbâ*, 157, 165, 216, 234.

¹⁶⁴ Ebû Zeyd Huney b. İshâk el-İbâdî (ö. 260/873); bk. İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, II, 289-291; İbn Ebû Useybia, *'Uyûnü'l-enbâ*, 257-274.

¹⁶⁵ Ebû Yûsuf Yakûb b. İshâk b. es-Sabbâh el-Kindî (ö. 252/866); bk. İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, II, 182.

¹⁶⁶ Ebû'-Hasen Sâbit b.Kurre b. Zehrûn es-Sâbî el-Harrânî (ö. 288/901); bk. İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, 548-550.

¹⁶⁷ Ebû Hafs Ömer b. el-Ferruhân et-Taberî (ö. 200/815); bk. İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, II, 151.

¹⁶⁸ İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, II, 349-350, bk. Mahmut Kaya, "Beytülhikme", *DİA*, VI, 89.

¹⁶⁹ Muhammed el-Behiy, *İslâm Düşüncesinin İlâhi Tarafı*, trc. Fuat Sezgin, İstanbul 1948, 184.

İbn Kuteybe'nin yaşadığı asırda Müslümanlar arasında görülen bu ilim zenginliğinin izleri, onun eserlerinde özellikle de '*Uyûnû'l-ahbâr*'nda yoğun olarak görülmektedir.

Yukarıda zikredilen tercüme faaliyetleri ile birlikte Arap edebiyatına Fars kültüründen şiir, hikmetli sözler, musukî ile teşkilat ve medeniyetlerine ait birçok kelime geçmiştir.¹⁷⁰ Hind kültürü; astroloji, edebiyat yönünden Arap edebiyatına tesir etmiştir.¹⁷¹ Özellikle Hindlilere ait hikmetli sözler '*Uyûnû'l-ahbâr*'da oldukça yer alır. Fars ve Hint kültürü konu bakımından benzerlik göstermektedir.

Yunan ve Roma kültürü; Arap edebiyatını daha çok tercüme edilen bazı Yunan hikâyeleri, Arapçalaşan bazı Rumca kelimeler, bazı Yunan âlimlere ait hikmetli sözler yönüyle tesir etmiştir.¹⁷² Bu etki '*Uyûnû'l-ahbâr*'da görülmektedir.

Yukarıda zikrettiğimiz üzere Mansûr, İbnü'l-Mukaffa'ya, Aristo'nun *Organon* adlı mantık külliyyatının ilk üç kitabı ile Porpyrius'un *Îsâgucî*'sini (Eisagoge) tercüme ettirmişti. Bu tercüme suretiyle de mantık, bir metodoloji olarak İslâm kültür dünyasına girmiş oldu.¹⁷³ Daha sonraki tarihlerde *Organon*'un tamamı muhtelif mütercimler tarafından birçok defa tercüme ve şerh edilmiş, ayrıca başta Kindî, Fârâbî ve İbn Sînâ olmak üzere Müslüman mantıkçılar bu alanda müstakil eserler yazmışlardır.

Abbâsî halifeleri tıbbın gelişmesine de önem verdiler; tıp fakülteleri ve hastaneler açarak tabipleri teşvik ve himaye ettiler. Ayrıca hac mevsimlerinde çok sayıda doktorun katıldığı tıp toplantıları düzenleyerek tıbbın ilerlemesine yardımcı oldular. Doktorlar bu toplantılarda araştırmalarının sonuçlarını açıklar ve ilâç yapımında kullandıkları bitkiler hakkında bilgi verirlerdi. Doğuda Bağdat, batıda Kurtuba iki önemli tıp merkeziydi. Halifeler hastane kurma konusunda Süryânî doktorlardan çok faydalanmışlardır. Halife Mansûr Bağdat'ta körler için bir hastane, ihtiyarlar için bir darülaceze yaptırmıştı. Hârûnürreşîd ise pratik tıp eğitimi için büyük bir hastane inşa ettirdi ve buraya değerli tıbbî eserler temin etti. Bu hastanede hastalar din farkı

¹⁷⁰ Süyûtî, *el-Müzhir fî 'ulûmi'l-luga*, nşr. M. Ahmed Câdelmavlâ v.dğr., I-II, Kahire, ts, I, 271.

¹⁷¹ Ahmed Emîn, *Duha'l-İslâm*, I, 252.

¹⁷² Ahmed Emîn, *Duha'l-İslâm*, I, 281-282.

¹⁷³ İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, II, 150.

gözetilmeksizin tedavi edilir, kendilerine parasız ilâç ve yemek verilirdi.¹⁷⁴ Bu devrin meşhur doktorları arasında İbn Buhtîşû',¹⁷⁵ Yuhanna b. Mâseveyh, Huneyn b. İshak, İshak b. Huneyn,¹⁷⁶ Sinan b. Sabit'i¹⁷⁷ sayabiliriz. Tıp alanında eser veren başlıca tabipler Ali b. Rabben et-Taberî,¹⁷⁸ Ebû Bekir er-Râzî'dir.¹⁷⁹ Bir mühtedî olan Ali b. Rabben et-Taberî Halife Mûtevekkil-Alellah'ın göz doktoru olup *Firdevsü'l-hikme* adlı meşhur eserin yazarıdır.¹⁸⁰

Astronomi alanındaki çalışmalar 771 yılında Hindistan'dan Bağdat'a getirilen ve Muhammed b. İbrâhim el-Fezârî¹⁸¹ tarafından Arapça'ya çevrilen *Sind-Hind* adlı eserle başlamıştır. Halife Me'mûn, Beytülhikme ile ilgili olarak Yahya b. Mansûr'un idaresi altında bir rasathane kurdurmuştu. Aynı halife devrinde Dimaşk yakınlarındaki Kâsiyûn dağında da bir rasathane kuruldu. İslâm tarihinde ilk usturlap aleti de İbrâhim el-Fezârî tarafından Abbâsîler zamanında yapılmıştır.¹⁸² Me'mûn devrinde yetişen astronomlar, boylam derecesinin uzunluğunu bugünkü imkânlarla bulunan gerçek uzunluğa yakın bir rakamla tesbit etmişlerdi. O devrin meşhur astronomi âlimlerinden biri de Ebû'l-Abbas Ahmed el-Fergânîdir. Halife Mûtevekkil-Alellah zamanında Nil nehrinin taşmasıyla ilgili ölçmelere nezaret eden Fergânî, astronomi konusunda *el-Medhal ilâ 'ilmi hey'eti'l-eflâk* adlı bir eser yazmıştır. Ancak Abbâsîler devrinde İslâm dünyasının yetiştirdiği en büyük astronomlarından biri *Kitâbü'z-Zic* müellifi Bettânî'dir.¹⁸³ Astronomi ile bağlantılı olarak gelişmiş bir ilim dalı olan astroloji alanının en meşhur siması ise Ebû Ma'sher el-Belhî'dir.¹⁸⁴

Abbâsî halifeleri müneccimlere önem verir, savaşımlara ve mühim işlere onların fikirlerini almadan başlamazlardı. Nitekim Halife Mansûr Bağdat'ın temelini Müneccim

¹⁷⁴ İbn Ebû Useybia, *'Uyûnü'l-enbâ*, 124, 175; Hakkı Dursun Yıldız, Abbâsîler", *DİA*, 46.

¹⁷⁵ Buhtîşû' b. Curcîs (ö. 185/801), İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, II, 298; İbn Ebû Useybia, *'Uyûnü'l-enbâ*, 18-186.

¹⁷⁶ Ebû Ya'kûb b. Huneyn b. İshâk el-İbâdî (ö. 298/910); İbnü'n-Nedîm *el-Fihrist*, II, 169, 171, 208.

¹⁷⁷ Ebû Saîd Sinân b. Sâbit b. Kurre (ö. 331/943); İbn Ebû Useybia, *'Uyûnü'l-enbâ*, 300-304.

¹⁷⁸ Ebû'l-Hasen Alî b. Sehl Rabben et-Taberî (ö. 247/861'den sonrası); İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, II, 296. *Mürûcü'z-zeheb*, IV, 239.

¹⁷⁹ Ebû Bekr Muhammed b. Zekerîyyâ er-Râzî (ö. 313/925); İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, II, 305-313.

¹⁸⁰ İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, II, 296; Mes'ûdî, *Mürûcü'z-zeheb*, IV, 239.

¹⁸¹ Ebû Abdillâh Muhammed b. İbrâhim b. Habîb b. Semûre b. Cündeb el-Fezârî (1ö. 90/806); İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, I, 243.

¹⁸² Mes'ûdî, *Mürûcü'z-zeheb*, II, 264; Ebû'l-Hasen Cemâlüddîn Alî b. Yûsuf b. İbrâhim b. Abdilvâhid eş-Şeybânî el-Kıfî (ö. 646/1248), *Kitâbü İhbâri'l-'ulemâ bi ahhâri'l-hükemâ; Târihu'l-hükemâ*, Kahire, ts.

¹⁸³ Ebû Abdillâh Muhammed b. Câbir b. Sinân er-Rakkî el-Harrânî (ö. 317/929); bk. İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, II, 247.

¹⁸⁴ Ebû Ma'sher el-Belhî, bk. İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, II, 242.

Ebû Sehl b. Nevbaht'tan şehrin uzun yıllar ayakta kalacağına dair bilgi aldıktan sonra atmıştı.¹⁸⁵

Matematik ilminin İslâm dünyasına girişi Fezârî¹⁸⁶ tarafından Arapça'ya tercüme edilen ve sayılar sistemiyle ilgili bilgilerin yer aldığı *Sind-Hind* adlı eseridir. Sayılar sistemiyle ilgili bilgilerin İslâm dünyasına girişinde önemli rol oynadığı kabul edilmektedir. Daha sonra Muhammed b. Mûsâ el-Hârizmî¹⁸⁷ ve Habeş el-Hâsib'in¹⁸⁸ hazırladığı tablolar, sayıların bütün İslâm dünyasına yayılmasına vesile olmuştur. Matematik sahasındaki en seçkin simalardan biri Hârizmî'dir. O en eski zîcleri (astronomi tabloları) derleyen bilgin olduğu gibi, aritmetik ve cebirle ilgili *Kitâbü'l-Cebr ve'l-mukâbele* adlı en eski eserin de müellifidir. İmrân b. Vaddâh, Şihâb b. Kesîr ve Ebû Mansûr el-Bağdâdî de Abbâsîler devrinin başlıca matematikçileri arasında yer alır. Geometri sahasında ise Mansûr zamanında Bağdat Ulu Cami'nin planını çizen Haccâc b. Ertât¹⁸⁹ zikredilebilir.

Müslümanlar'ın ilme olan en büyük katkılarından biri de kimya alanında olmuştur. İslâm kimya ilminin kurucusu Câbir b. Hayyân'dır.¹⁹⁰ Emevîlerden Hâlid b. Yezîd'in öğrencisi olan Câbir, teorik alanda olduğu gibi laboratuvar deneyleriyle de kimya ilmine hizmet etmiştir. Yine bu dönemde zooloji ve antropolojinin en önemli temsilcilerinden biri *Kitâbü'l-Hayevân* adlı eserin müellifi Câhiz'dir.

1.1.3. Fikrî Durum

İbn Kuteybe'nin yaşadığı asırda en önemli fikir mücadelesi Ehl-i sünnet ile Mu'tezile arasındaki mücadeledir. Abbâsî halifelerinden Me'mûn, Mu'tasım, el-Vâsık, Mu'tezile tarafını tutmuş ve Ehl-i sünnet mezhebi mensuplarına baskı yapmışlardır. "Mihne Dönemi" denilen bu süreçte, Ahmed b. Hanbel gibi Ehl-i sünnet âlimlerinden birçoğuna işkence edilmesine, Ahmed b. Nasr b. Mâlik el-Huzâi (ö. 231/846) gibi bir kısmının da öldürülmesine kadar varan şiddetli baskılar yaşanmıştır.¹⁹¹ Zirâ İbrâhim el-

¹⁸⁵ Mes'ûdî, *Mürûcû'z-zeheb*, II, 364.

¹⁸⁶ İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, I, 243.

¹⁸⁷ Ebû Ca'fer Muhammed b. Mûsâ el-Hârizmî (ö. 232/847); bk. İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, II, 235.

¹⁸⁸ Ahmed b. Abdillâh el-Mervezî (ö. 250/864); bk. İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, II, 237, 238, 239.

¹⁸⁹ Ebû Ertât Hacâc b. Ertât b. Sevr en-Nehâî (ö. 145/762); bk. Hatîb el-Bağdâdî; *Târîhu Bağdât*, I, 70.

¹⁹⁰ Ebû Mûsâ Câbir b. Hayyân b. Abdillâh el-Kûfî (ö. 200/815); bk. İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, II, 450.

¹⁹¹ Taberî, *Târîhu'l-ümem*, XI, 17-18.

Harbî'ye (ö. 285/898) göre hadisçiler Ahmed b. Hanbel'i hadisçilerin lideri olarak görmekteydiler.¹⁹² Mihne olayları esnasında Me'mûn başta olmak üzere halifelerin, halku'l-Kur'ân konusunda İbn Hanbel'i ikna etmeye çalışmaları, onun halk üzerindeki bu etkisinden dolayıdır.¹⁹³

Abbâsîler'in ikinci asrının (235-885) en önemli özelliği Sünniliğin hâkimiyet mevkiini elde edişidir.¹⁹⁴ Halife Mütevekkil-Alellah, Ahmed b. Hanbel başta olmak üzere hadisçilere iyi davranmıştır. Mihne mağduru hadisçiler, kadılık ve diğer idarî görevlere getirilmeye başlanmıştır. Zehebî, Halife Mütevekkil-Alellah'ın, Ahmed b. Hanbel'e danışmadan herhangi bir idarî atama bile yapmadığını söyler.¹⁹⁵

Biz burada İbn Kuteybe'nin yaşadığı devirdeki âlimleri meşgul eden birtakım önemli meseleler hakkında özet bilgi sunduk. İbn Kuteybe'nin bu konular hakkındaki görüşlerini bir sonraki bölümde "İtikadî Görüşleri" başlığı altında değerlendireceğimiz için burada onun görüşlerine yer vermedik.

1.1.3.1. Halku'l-Kur'ân

Fetihlerle birlikte Müslümanlar'ın çeşitli kültürlerle karşılaşması sonucu iç ve dış sebeplerin etkisiyle II./VIII. yüzyılın ilk yarısında Kur'ân-ı Kerîm'in yaratılmış olup olmadığı konusundaki tartışmalar ortaya çıkmıştır. İbn Kuteybe *el-İhtilâf fi'l-lafz* adlı eserinde bu meseleyi ilk defa Cehm b. Safvân (ö. 128/745) ile Ebû Hanîfe'nin tartıştığını söyler.¹⁹⁶ Müteahhir dönem âlimlerinden Râgıb el-İsfahânî, bu meseleyi ilk defa Kûfe'de Beyân b. Sem'ân'ın, "*Kur'ân-ı Kerîm mahlûk mudur değil midir?*" sorusunu sorarak tartışmaya açtığına, Ebu Hanîfe'nin de soruya cevap verip ilk defa "*Kur'ân-ı Kerîm mahlûktur.*" dediğine ancak küfürle itham edilince tövbe edip bu

¹⁹² Ebû'l-Hüseyn Muhammed b. Muhammed el-Hüseyn el-Bağdâdî (ö. 526/1131), *Tabakâtü'l-Hanâbile*, nşr. M. Hamîd el-Fîkî, I-II, Kahire 1952, I, 92-130.

¹⁹³ Zehebî, *Siyeru a'lami'n-nübelâ*, XI, 263.

¹⁹⁴ Watt Montgomery, *İslâm Düşüncesinin Teşekkül Devri*, trc. Ethem Ruhî Fığlalı, Umran Yayınları, Ankara 1981, 317.

¹⁹⁵ Zehebî, *Mizânü'l-i'tidâl*, II, 40; İbn Ebî Ya'lâ, *Tabakâtü'l-Hanâbile*, I, 401.

¹⁹⁶ İbn Kuteybe, *el-İhtilâf fi'l-lafz*, thk. Muhammed Zâhid el-Kevserî, Kahire 1930, 247.

görüşünden döndüğüne ilişkin bir rivayeti nakleder.¹⁹⁷ Kâdî Abdülcebbâr ise bu meselenin Ebû Hanîfe ve öğrencileri zamanında ortaya çıktığını söyler.¹⁹⁸

Halku'l-Kur'ân tartışmaları, Ca'd b. Dirhem ile Cehm b. Safvân'ın ölümünün ardından onların görüşlerini şiddetle eleştiren muhafazakâr âlimler tarafından sakıncalı bulunmuş ve bu sebeple bir süre bu konudan söz edilmemiştir. Ancak yüzyılın sonuna doğru Şîî âlimlerin yanında Mu'tezile kelâmcıları meseleyi yeniden tartışmaya başlamıştır. Özellikle halifelerden Hârûnürreşîd, Emîn ve daha çok da Me'mûn dönemlerinde bu husus resmî bir görüş haline getirilmek istenmiştir. Halife Me'mûn 212/827 yılında Kur'ân-ı Kerîm'in mahlûk olduğuna inandığını açıkladıktan sonra Ahmed b. Ebû Duâd'ın teşviki ile Bağdat Valisi İshak b. İbrâhim'e bir yazı göndererek âlimleri bu konuda sorguya çekmesini istemiştir. Ahmed b. Hanbel, Nuaym b. Hammâd, Muhammed b. Nûh, Ahmed b. Nasr el-Huzâî gibi âlimler ise Kur'ân-ı Kerîm'in mahlûk olmadığını, Allah kelâmı olduğunu ifade etmişler ve bu görüşlerinden dolayı görevlerinden alınarak hapis haneye atılmışlardır. Bu âlimler üzerindeki baskı on altı yıl kadar devam etmiş Halife Mûtevekkil-Alellah döneminde sona ermiştir. Ayrıca Kur'ân-ı Kerîm'in mahlûk olduğunu söylemek bir süre yasaklanmıştır.¹⁹⁹

Halku'l-Kur'ân üzerindeki siyasî yasağın kalkması ile birlikte ilmî meclislerde bu konu tartışılmaya devam etmiştir. Cehmiyye ile Mu'tezile âlimleri, Kur'ân-ı Kerîm'in hem lafzı hem de mânası itibari ile mahlûk olduğunu söylemiş ve bu görüşlerini akli ve naklî delillerle kanıtlamaya çalışmışlardır. Selefî âlimler Kur'ân-ı Kerîm'in mahlûk olmadığını savunurken bu âlimlerin bir kısmı, Cehmiyye ile Mu'tezile âlimlerinin fikirlerine bir tepki olarak Kur'ân-ı Kerîm'in lafızlarının ve bu lafızların telaffuzunun dahi mahlûk olmadığını savunmuşlardır. Bu iki aşırı fikir yeni teşekkül etmeye başlayan Ehl-i sünnet kelâm hareketinin öncülerinden İbn Küllâb el-Basrî, Hâris b. Esed el-Muhâsibî, Hüseyin b. Ali el-Kerâbîsî gibi âlimler tarafından çözüme ulaştırılmaya çalışılmıştır. Bu âlimler Allah kelâmı olan Kur'ân-ı Kerîm'in mana itibari ile kadîm, lafızları ve insanlar tarafından okunuşu bakımından mahlûk olduğunu

¹⁹⁷ Ebû'l-Kâsım Hüseyin b. Muhammed b. el-Mufaddal er-Râgıb el-İsfahânî (V./XI. yy.'ın ilk çeyreği), *el-İtikâdât*, nşr. Şemrân İclî, Beyrut 1988, 170-172.

¹⁹⁸ Ebû'l-Hasen Kâdî'l-Kudât Abdülcebbâr b. Ahmed b. Abdilcebbâr el-Hemedânî (ö. 415/1025), *Tabakâtü'l-Mu'tezile*, nşr. Fuâd Seyyid, Tunus 1974, 156-157.

¹⁹⁹ Râgıb el-İsfahânî, *el-İtikâdât*, 172-173.

söylemişlerdir.²⁰⁰ İbn Kuteybe ve Buhârî, Ahmed b. Hanbel'in Kur'ân-ı Kerîm'in mahlûk olamayacağını belirttiğini, okunuşu yani meseletü'l-lafz konusunda çekimser davrandığını söyler. Buhârî ve İbn Kuteybe halku'l-Kur'ân meselesinde Sünnî kelâmcılarla aynı görüşü benimseyen eserler yazarak Sünnî görüşün ve aynı zamanda Sünnî kelâm hareketinin yayılmasına katkıda bulunmuşlardır.²⁰¹ İbn Kuteybe'nin kelâmî görüşlerini bir sonraki bölümde ele alacağımız için burada yer vermiyoruz.

1.1.3.2. Allah'ın Sıfatları

Allah'ın sıfatları meselesi, İslâm düşüncesinde üzerinde tartışılan konulardan biridir. İslâm mezhepleri Allah'ın bütün kemâl sıfatları ile muttasıf olduğu hususunda ittifak etmişler ise de bu sıfatların anlamları, özellikleri, Allah'ın bunlarla muttasıf oluşunun isbat yolları, ilahî zât ile ilişkileri bakımından isimlendirilmesi ve taksimi konusunda ihtilafa düşmüşlerdir.

Kur'ân-ı Kerîm'de sıfat kelimesi Allah'a nisbet edilmemiş, Allah'ın güzel isimlerinin olduğu belirtilmiştir.²⁰² Kur'ân-ı Kerîm'de acz, eksiklik ve yaratılmışlık özelliği taşıyan birçok kavram ilâhî zâtın nefyedildiği gibi hay, âlim, kâdir, rezzâk gibi birçok sübûti ve fiilî sıfat O'na izafe edilmiştir. Yaratılmışlık özelliği taşıdıkları için Allah'tan nefyedilmesi gerektiği halde naslarda yer alan nefis, vech, ayn, yed, istivâ vb. haberî sıfatlar da Kur'ân-ı Kerîm'de yer almıştır.²⁰³

Kur'ân-ı Kerîm'de İslâmiyet'teki Allah anlayışı açıklanırken tevhid ilkesine dayanan tenzihî sıfatlar vurgulanmış, bunun yanında kâinata ve özellikle insana yansıyan birçok kemal sıfat-ı zât-i ilâhiyyeye nisbet edilmiştir. Kur'ân-ı Kerîm'in ilk muhatabı olan ashâb bu ilahî beyanları sözlük muhtevası çerçevesinde anlamışır. Kur'ân-ı Kerîm'in müteşâbih âyetlerdeki beyanları te'vile başvurmadan benimsemişlerdir. Bu anlayış tâbiîn döneminin ortalarına kadar devam etmiştir. Allah'ın sıfatları konusunda problemin ortaya çıkışı Cehm b. Safvân ile. Müteşâbih âyetleri

²⁰⁰ Râgib el- İsfahânî, *el-İtikâdât*, 172-173; Ebü'l-Abbas Takıyyüddin Ahmed b. Abdülhalîm b. Mecciddîn Abdisselâm el-Harrânî (ö. 728/1328), *Mecmû'atü'r-resâil ve'l-mesâ'il*, nşr. M. Reşid Rızâ, I-V, Beyrut 1983, III, 353.

²⁰¹ İbn Kuteybe, *el-İhtilâf fi'l-lafz*, 246; Buhârî, "Halku ef'âli'l-'ibâd", *'Akâidü's-Selef*, nşr. Ali Sâmî en-Neşşâr, Ammâr et-Tâlibî, 1970, 154.

²⁰² A'râf 7/180; el-İsrâ 17/110; Haşr 59/24.

²⁰³ Kasas 28/88; Tâhâ 20/39; Sâd 38/75; Yûnus 10/3.

ilk yanlış yoruma tabi tutan ve ilâhî sıfatlar hakkında yeni görüşler ileri süren Cehm b. Safvân olduğu belirtilmiştir.²⁰⁴

İbn Haldun konu ile ilgili olarak, II./VIII. yy'ın başlarında Müslümanlar arasında ilâhî sıfatlar konusunda ihtilâflar çıkmaya başlayınca, müteşâbih âyetler konusunda Selef'e uyduklarını savunan bir grup hadisçinin, “*Allah görünen cisimler gibi olmayan bir cisimdir.*” diyerek O'nun zatını insana benzettiklerini söyler. Bu grubun ardından, ilahî sıfatlar hakkında bu sıfatları insanın sıfat ve fiillerine benzetmekten kurtulamayıp teşbihe düşen Selefîyye ortaya çıkmıştır. Selefîyye ilahî sıfatlar hakkında “bilâkeyf” yani mahiyeti bilinmeksizin ifadesini kullanmasına rağmen insanın sesine benzemeyen bir sesle konuşma ve arşa yükselme, tahta oturma örneklerinde görüldüğü gibi teşbihe düşmüştür. Mu'tezile, Selefîyye'nin bu görüşlerine karşı çıkarak tenzihte aşırılığa gitmiştir. Mu'tezile, ilahî sıfatları O'nun zatına ait gerçek nitelikler saymak yerine zihnî kavramlar ve hükümler düzeyine indirmiştir. Allah'ın sıfatları konusunda bu farklı iki telakkiyi uygun görmeyen Ehl-i sünnet kelimcilerinden İbn Küllâb el-Basrî, Ebü'l-Abbâs el-Kalânîsî, Hâris b. Esed el-Muhâsibî gibi âlimler Allah'ın ilim, kudret, irade, sem', basar, kelâm adı verilen ve zâtını niteleyen gerçek anlamda sıfatlarının bulunduğunu kabul etmişlerdir. Ayrıca bu konuda teşbihe yönelen görüşleri reddetmiştir.²⁰⁵

1.1.3.3. Rü'yetullah

Allah'ın görülüp görülememesi meselesi II./VIII. yüzyılın ilk yarısında ortaya çıkan itikadî konulardan biridir. Ahmed b. Hanbel'in verdiği bilgiye göre Cehm b. Safvân ile Sümeniyye Allah'ın varlığı konusunda tartışmalar yapmıştır. Cehm b. Safvân, Allah'ın gözle görülemeyeceğini önce akıl yoluyla ispatlamaya çalışmış, Allah'ın duyularla algılanamayan bir varlık olduğunu, insanın ruhu göremediği gibi Allah'ı da göremediğini söylemiştir. Ardından gözlerin Allah'ı idrak edemediğini açıklayan müteşâbih âyeti kendi anlayışı doğrultusunda bir te'vile tabi tutmuştur.²⁰⁶ İbn

²⁰⁴ Ahmed b. Hanbel, “er-Red ‘ale’z-zenâdika ve’l-Cehmiyye”, *Akâidü’s-Selef*, 64-68.

²⁰⁵ İbn Haldûn (ö. 808/1406), *Mukaddime*, nşr. Ali Abdülvâhid Vâfi, I-III, Kahire 1951, 1042-1058.

²⁰⁶ Ahmed b. Hanbel, “er-Red ‘ale’z-zenâdika ve’l-Cehmiyye”, 66.

Rüşd ise rü'yetullah hakkında ortaya çıkan tartışmaları Mu'tezile'nin ulûhiyet anlayışına bağlar.²⁰⁷

Mu'tezile tevhîd inancından hareket ederek Allah'ın dünyada ve ahirette görülemeyeceğini kabul etmiştir. Mu'tezile rü'yetullahın kabul edildiği takdirde Allah'a, cisimlere ait zaman, mekân vb. özellikler nisbet edilmiş olacağından bu anlayışın tecsime götüreceğini savunmuştur. Allah'ın sıfatları hiçbir surette beşerin veya bir cismin sıfatlarına benzeyemeyeceğinden dolayı rü'yetullahı kabul etmez.²⁰⁸

1.1.3.4. Kulların Fiilleri Ve Kader

İnsanın irade hürriyetini ve sorumluluğunu belirlemek amacıyla üzerinde durulan kulların fiilleri mevzu II./VIII. yüzyılda tartışılan fikrî konulardan biridir.

Kur'ân-ı Kerîm'de yüzü aşkın âyette fiil kalıplarında olmak üzere fiil kavramı Allah'a, meleklerle, cinlere ve insanlara nisbetle geçer.²⁰⁹ Amel kelimesi ise isim ve fiil kalıplarıyla tekil ve çoğul olarak üç yüzden fazla yerde yaratıklara nisbet edilerek zikredilmiştir.²¹⁰ Bu âyetlerde Allah, dilediğini yapan ve yaptıklarından sorumlu tutulmayan bir varlık olarak nitelendirilir. O'nun izin vermemesi durumunda veya dilememesi durumunda insanların hiçbirşey yapamayacağı ifade edilir.²¹¹

Fiil kavramı kelim ilminde genellikle kader problemiyle ilgisi bakımından ele alınır. Kulların fiillerinin itikadî bir mesele olarak ortaya çıkışı I./VII. yüzyıla kadar uzanır. Bu konunun sahâbe arasında tefekkür edildiği Hz. Peygamber'e sorulan bir sorudan öğrenilmektedir. Hz. Peygamber'e, âhiret hayatında herkesin varacağı yerin Allah tarafından önceden belirlendiğine göre dünyada iyi veya kötü amel işlemenin durumu konusunda soru sorulması mevzunun Asr-ı Saâdet'ten itibaren Müslümanlar'ın zihnini meşgul ettiğini göstermektedir.²¹² Sahâbenin bu sorularını dinini kavrama gayreti olarak değerlendirmek isabetli olacaktır. Ayrıca mevzunun Hz. Peygamber'in

²⁰⁷ Ebü'l-Velîd Muhammed b. Ahmed b. Muhammed el-Kurtubî (ö. 595/1198), *el-Keşf 'an menâhici'l-edille*, nşr. M. Âbid el-Câbirî, Beyrut 1988, 153-59.

²⁰⁸ Kâdî Abdülcebâr, *Şerhu'l-Usûli'l-hamse*, nşr. Abdülkerîm Osman, Kahire 1965, 232-233.

²⁰⁹ Örn. bk. A'raf 7/155, 173; Nahl 16/ 33, 35; Fîl 105/1.

²¹⁰ Örn. bk. Âli İmrân 3/195; En'am 6/108; Tevbe 9/94 102, 105.

²¹¹ Muhammed Fuâd b. Abdilbâki b. Sâlih el-Mısıri (ö. 1968), *el-Mu'cemü'l-müfrehresli-elfâzi'l-Kur'âni'l-Kerîm*, İstanbul 1982, "aml", "fal".

²¹² Buhârî, "Tevhîd", 54; Müslim, "Kader", 6-9.

vefatından sonra ortaya çıkan ilk itikadî problem olarak kabul edilmesi bu değerlendirmeyi desteklemektedir. Rivayete göre Sıffîn Savaşı'ndan sonra Hz. Ali'ye insanın fiillerini işlerken icbar altında olup olmadığı sorulmuştur. Hz. Ali, kadere iman etmenin fiillerin icbar altında yapıldığını kabul etmek anlamına gelmediğini söylemiştir. Buna benzer bir soru Abdullah b. Ömer, Abdullah b. Abbas ve Hasan b. Ali'ye sorulunca onlar da aynı cevabı vermiştir.²¹³

Tâbiîn devrinde Emevî idarecilerinin de teşvik ettiği bazı gruplar, insanların işledikleri günahların Allah'a nisbet edilmesi gerektiği fikrini benimsemiş ve bu fikri yaymaya başlamışlardır. Hasan-ı Basrî, Ma'bed el-Cühenî, Vehb b. Münebbih gibi âlimler bunu reddederek bu tür fiillerin Allah'a izafe edilemeyeceğini ısrarla savunmuşlardır.²¹⁴

Kullara ait fiillerin Allah tarafından yaratıldığını ve onlarda fiil yapma gücünün bulunmadığını ilk söyleyen kişinin Cebriyye'nin önderi sayılan Cehm b. Safvân olduğu kabul edilir. Cehm'e göre insanların iman-küfür, itaat-isyan gibi fiillerinin fâili Allah'tır. Allah kulun bedenini yarattığı gibi fiillerini de yaratır. Kulun mecazî anlamda bir gücü bulunmakla birlikte bu gücün fiilin meydana gelmesinde bir rolü yoktur.²¹⁵

Ebû Hanîfe ise, kulların fiillerinin Allah tarafından yaratıldığını, bu fiillerin ilâhi ilim ve iradeye göre vuku bulduğunu kabul etmektedir. Bu fiillerin meydana gelişinde insan iradesinin de etkili olduğunu söylemiş ve cebir görüşünü reddetmiştir.²¹⁶

Ebû Hanîfe'den sonra Dırâr b. Amr, fiillerin Allah tarafından yaratıldığını kabul edip kesb anlayışını ortaya koymuştur. Dırâr'a göre fiil iki fâil tarafından meydana gelir. Fiili Allah yaratır, kul ise kesbeder. Fiilin fâili yaratma yönünden Allah, kesb yönünden insandır.²¹⁷

²¹³ Müslim, "İmân", 1.

²¹⁴ Hasan-ı Basrî, *Risâle fi'l-kader*, nşr. Muhammed İmâre, (*Resâ'ilü'l-'adl ve't-tevhîd* içinde), Kahire 1971, 84, 85.

²¹⁵ Şerîf el-Murtazâ, *İnkâzü'l-beşer mine'l-cebr ve'l-kader*, I, 257-258.

²¹⁶ Ebû Hanîfe, *el-Fıkhü'l-ekber*, 72-73.

²¹⁷ Şerîf el-Murtazâ, *İnkâzü'l-beşer mine'l-cebr ve'l-kader*, I, 258.

Eş'arî âlimlerinin çoğuna göre insanın fiilleri Allah tarafından yaratılır. İnsan, fiil anında kendisinde yaratılan irade ve gücü kullanarak fiilin meydana gelmesine aracılık eder ve onu kesbeder. Böylelikle insan fiilin gerçek fâili değil kâsibi olur.²¹⁸

Mu'tezileye göre kul ihtiyarî fiillerini kendi icadıyla meydana getirir. Bu fiillerin yaratılmasında Allah'ın bir rolü yoktur. Çünkü insanı, fiillerini kendi irade ve gücüyle yapacak şekilde yaratan Allah ona herhangi bir müdahalede bulunmaz.²¹⁹

1.1.4. Şuûbiyye

İslâmî fetihler sonucunda Farslar, Berberîler, Kıptîler ve Türkler gibi farklı kültür ve inanca sahip milletler Müslüman Araplarla bir arada yaşamaya ve onların hâkimiyetine girmeye başladılar. Bu milletlerden birçoğu Müslüman oldular. Mevâlî denilen bu grub Hulafâ-yi Râşidîn döneminde herhangi bir ayrımcılığa maruz kalmadılar. Fakat Emevî döneminde mevâlîyi küçük görme düşüncesi ortaya çıktı. Onların bu yaklaşımı özellikle İran asıllı mevâlînin asabiyet duygularını harekete geçirdi. Erken bir dönemden itibaren yönetimi ele geçirmek isteyen grupları destekleyen mevâlî, kendisinin mevâlî olduğunu açıklayan Muhtâr es-Sekâfî'nin Kûfe'deki isyanından itibaren Hz. Ali evladı adına başlatılan isyanları desteklemişlerdir.²²⁰

Daha sonra başta İranlılar olmak üzere Arap olmayanların Araplardan daha üstün olduğu, yani Şuûbiyye düşüncesi ortaya çıktı. Bu hareketin Emevîler'in son yıllarında görülmeye başladığı kabul edilir. İlk faaliyetleri olarak ise İranlı Şair İsmâil b. Yesâr'ın Emevî Halifesi Hişâm b. Abdülmelîk'in huzurunda Farslılar'ı öven bir kaside okuması gösterilir.²²¹ Daha sonraki süreçte mevâlî, Abbâsî ihtilâl hareketine yaptığı büyük destekle Emevîler'in yıkılışında önemli rol oynamıştır.²²²

Abbâsîler dönemi, Şuûbiyye'nin siyasî, fikrî ve edebî yönden güçlendiği, başta İranlılar olmak üzere mevâlînin devlet yönetiminde etkinlik kazandığı dönemdir. Şuûbiyye mensupları o döneme kadar savundukları adalet ve eşitlik prensiplerinden

²¹⁸ Ebû'l-Hasen el-Eş'arî, *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn ve ihtilâfû'l-musallîn*, nşr. H. Ritter, Wisbaden 1963, 29.

²¹⁹ Kâdî Abdülcebbâr, *Müteşâbihü'l-Kur'ân*, nşr. Adnân M. Zerzûr, Kahire 1969, 515, 781, 782.

²²⁰ Ebû Hanîfe Ahmed b. Dâvûd b. Venend ed-Dineverî (ö. 282/895), *el-Ahbârü't-tivâl*, nşr. Abdülmün'im Âmir, Kahire 1960, 304.

²²¹ Ebû'l-Ferec el-İsfahânî, *el-Eğânî*, IV, 42-423.

²²² Mevâlî hakkında geniş bilgi için bk. İsmail Yiğit, "Mevâlî", *DİA*, XXIX, 424-426.

farklı olarak diğer milletlerin Araplardan üstün olduğunu savunmaya başladılar.²²³ Gittikçe güçlenen bu hareket Me'mûn ve Mu'tasım devirlerinde daha üst seviyede prensiplerini ifade edebildiler.²²⁴ Arapları kötülemek için eserler yazdılar. Mesâlib denilen, onların Arapları yermek maksadı ile yazdıkları eserlere karşı Araplar arasında tepkiler yükselmeye başladı. Şuûbîlere karşı cevap niteliğine şiirler yazıldı, eserler te'lif edildi. Araplar adına ilk ciddi cevabı Câhiz, *el-Beyân ve't-tebyîn*²²⁵ ve *Kitâbü'-Buhalâ*²²⁶ adlı eserlerinde verir. Daha sonraki isim ise İbn Kuteybe'dir. *Fazlu'l-'Arab* adlı eserinde İbn Kuteybe, Şuûbiyye, Cehmiyye ve Müşebbihe'ye karşı mücadeleye girişmiştir. İbn Kuteybe *'Uyûnü'l-ahbâr*'da ise Şuûbiyye'nin toplumsal analizini yapmakta, herhangi bir görüş beyanında bulunmamaktadır.

1.2. İbn Kuteybe'nin Hayatı

1.2.1. Ailesi, Doğumu

Ebû Muhammed Abdullah b. Müslim b. Kuteybe ed-Dîneveri III./IX. asrın önemli ilmî şahsiyetlerinden biridir. Künyesi Ebû Muhammed'dir.²²⁷ Me'mûn'un son dönemlerinde 213/828 yılında dünyaya geldiği kaydedilmektedir. Doğum yeri hakkında farklı rivayetler bulunmaktadır. Bazı kaynaklarda aynı tarihte Kûfe'de dünyaya geldiği kaydedilmektedir. Bunlar arasında İbnü'n-Nedîm,²²⁸ İbnü'l-Enbârî,²²⁹ İbnü'l-Esîr yer alır.²³⁰

Bazı kaynaklarda ise yine aynı tarihte Bağdat'da dünyaya geldiği kaydedilmektedir. Bunlar arasında Sem'ânî,²³¹ İbnü'l-Kıftî²³² ve Hatip el-Bağdâdî yer alır.²³³ İbn Hallikân ise hem Kûfe'de hem Bağdat'da doğma ihtimalini kaydederek ikisi

²²³ Şuûbiyye hakkında geniş bilgi için bk. Adem Apak, "Şuûbiyye", *DİA*, XXXIX, 244-246.

²²⁴ Ahmed Emîn, *Duha'l-İslâm*, I, 17-18.

²²⁵ Câhiz, *el-Beyân ve't-tebyîn*, II, 19-21; III, 35-64

²²⁶ Câhiz, *Kitâbü'-Buhalâ*, Beyrut, ts. 30-37

²²⁷ Bazı kaynaklarda onun isminin Muhammed b. Müslim b. Kuteybe, künyesinin Ebû Abdillâh olduğu ifade edilmişse de genel tabakat kaynakları dikkate alındığında bunun yanlış bir isimlendirme olduğu anlaşılmaktadır. Brockelmann, "İbn Kuteybe", *IA*, V, II, 762, İstanbul 1962. Ancak Lecomte Gerard bunu daha sonraki baskıda tashih etmiştir. El, Leiden, III, 840, 1986. Aynı kaydın bir diğer örneği için bk. İbn Kuteybe, *Hadis Müdafası*, çev. Hayri Kırbaşoğlu, Kayıhan Yayınları, İstanbul 1998, 29.

²²⁸ İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, I, 235.

²²⁹ İbnü'l-Enbârî, *Nüzhetü'l-elibbâ'*, 209-210.

²³⁰ İbnü'l-Esîr, *Kâmil*, VII, 145.

²³¹ Sem'ânî, *el-Ensâb*, el-Kutebî maddesi.

²³² İbnü'l-Kıftî, *İnbâhu'r-ruvât*, nşr. Muhammed Ebu'l-Fazl, I-IV, Kahire 1986, II, 143.

²³³ Hatip el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdat*, X, 170.

arasında bir tercihte bulunmamıştır.²³⁴ Bu kaynaklardan en eskisi olan İbnü'n-Nedîm'in verdiği bilgiyi dikkate alarak Kûfe doğumlu olduğunu söyleyebiliriz.

İbn Kuteybe dedesinin adına nisbetle Kutebî, babası Müslim'in Mervli²³⁵ olması sebebiyle Mervî nisbeleriyle anılmaktadır. Onun diğer nisbesi ise Dîneverî'dir. O, Dînever'de kadılık vazifesinde bulunduğundan dolayı bu nisbeyle anılmıştır. Ayrıca onun en meşhur nisbesi Dîneverî'dir.²³⁶

İbn Kuteybe'nin ailesi hakkında kaynaklarda çok az bilgi bulunmakla birlikte ailesinin Merv'den Irak'a göç edip Kûfe'ye yerleştiği anlaşılmaktadır. Bundan hareketle Fars hatta Türk asıllı olabileceği ileri sürülmüştür.²³⁷ Kendi ifadesinden ise atalarının Fars asıllı olduğu, Müslümanlığı kabul etmesinden sonra dedesi ve babasının II./VIII. yüzyılın başlarında Araplaşmış (müsta'reb) olduğu anlaşılmaktadır.²³⁸ *Uyûnü'l-ahbâr*'da babasından zaman zaman nakillerde bulunması da onun kültürlü bir aile çevresinde yetiştiğini göstermektedir.

Nitekim onun *Uyûnü'l-ahbâr*'da babasından aldığı rivayetleri *"babamdan duydum ki..."*, *"babam dedi ki..."* şeklinde kaydetmesi, babasından ilim tahsil ettiğini göstermektedir.²³⁹ Yine o, *el-Ma'ârif* ve *Garîbü'l-hadis* gibi eserlerinde babasından bazı bilgiler nakletmekte ve çeşitli rivayetlere yer vermektedir.²⁴⁰ İbn Kuteybe'nin babası Müslim b. Kuteybe onun ilk hocası olarak kabul edilmiştir.²⁴¹

İbn Kuteybe'nin fizikî görünüşü ile ilgili bilgi, eseri *Edebü'l-kâtib*'in kenarındaki nottan öğrenilmektedir. Talebesi Kasım b. Asbağ'a atfedilen bu notta şöyle denilmektedir: *"İyi giyinirdi, uzun, beyaz, yanaklarını örten bir sakalı vardı, yakışıklı ve güzel tenli idi."*²⁴²

²³⁴ İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, II, 246-247.

²³⁵ Hatip el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdat*, X, 170, Bağdâdî, babası Müslim'in Mervli olduğunu İbn Kuteybe'nin zikrettiğini kaydeder.

²³⁶ İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, I, 235; İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, II, 246; Hatip el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdat*, X, 170; Served Ukkâşe, "Mukaddime", *el-Ma'ârif*, 32; Muhammed İskenderânî, "Mukaddime", *Uyûnü'l-ahbâr*, 8.

²³⁷ Ömer Ferruh, *Târîhu'l-edebi'l-'Arabî*, II, 329.

²³⁸ İbn Kuteybe, *Fadlu'l-Arab ve't-Tenbîh alâ Ulûmihâ*, thk. Velîd Mahmûd Halîd, Menşrâtu's-Sekaffi, 1998, 55; Sindülcündî, *İbn Kuteybe*, 94.

²³⁹ *Uyûnü'l-ahbâr*, I, 177.

²⁴⁰ Served Ukkâşe, "Mukaddime", *el-Ma'ârif*, 12.

²⁴¹ Served Ukkâşe, "Mukaddime", *el-Ma'ârif*, 32.

²⁴² Hayri Kırbaçoğlu, *Hadis Müdafası*, 33.

1.2.2. Vefatı

Kaynaklarda İbn Kuteybe'nin vefat tarihi hakkında farklı birtakım rivayetler olmasına rağmen 276/889 yılı bu konuda tercih edilen bir görüş olmuştur. İbnü'n-Nedîm,²⁴³ bu konuda 270/883 tarihini verirken Hatip el-Bağdâdî 270/883'te vefat ettiğini belirttikten sonra 276/889'da vefat ettiğine dair bilgiyi de zikretmiştir.²⁴⁴ İbn Hallikân ise 270/883, 271/884 tarihlerinin ileri sürüldüğünü, ancak doğru olanın 276/889 olduğunu bildirmektedir.²⁴⁵

İbn Kuteybe'nin vefat sebebi olarak kaynaklarda, ölümünden bir gün önce herîse (kavrulmuş un helvası veya keşkek) yediği, bir müddet sonra rahatsızlandığı feryat ederek bayıldığı bilgisi yer alır. Öğle namazına kadar baygın kaldığı, ayıldıktan sonra ise biraz ızdırap çekip daha sonra bir müddet rahatladığı ertesi gün ise seher vaktinde şehadet getirerek vefat ettiği belirtilir.²⁴⁶

1.3. İlmî Gelişimi, Hocaları Ve Eserleri

1.3.1. İlmî Gelişimi ve Hocaları

İbn Kuteybe'nin eserlerinde ve onun hayatını anlatan diğer eserlerde çocukluk ve gençlik dönemlerinde nasıl bir eğitim aldığına dair net bir bilgi bulunmamakla birlikte daha önce de belirttiğimiz gibi, kültürlü bir çevrede yetiştiğini söyleyebiliriz. Onun, *“İlk gençlik yıllarımda ve çeşitli ilimler öğrenmeye ihtiyaç hissettiğim devirde, bütün ilimlere bir bağla bağlanmak ve her ilimden nasibimi almak istiyordum. Bazen bunlara (kelamcılara) aldanıp onların meclislerine gider, oradan hayra götüren veya doğruyu gösteren faydalı bir şeyi öğrenmiş olarak çıkmayı arzu ederdim.”*²⁴⁷ sözlerinden hareketle ilim meclislerinde yetiştiğini söyleyebiliriz.

İbn Kuteybe özellikle ilmî kazanımlarının büyük bir çoğunluğunu Bağdat'ta gerçekleştirmiştir. Bağdâdî'nin naklettiği, *“O, Bağdat'ta yetişti ve oradakilerden hadis*

²⁴³ İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, I, 235.

²⁴⁴ Hatip el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdat*, X, 170.

²⁴⁵ İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, II, 246.

²⁴⁶ Hatip el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdat*, X, 170-171.

²⁴⁷ Seyyid Ahmed Sakr, “Mukaddime”, *Te'vilü müşkili'l-Kurân*, 139.

rivayetinde bulundu.” ifadesi bu hususu desteklemektedir.²⁴⁸ Yine onun hadis rivayet edip ilim tahsil ettiği hocalarının çoğunlukla Bağdatlı olmaları da onun, en azından gençlik yıllarından itibaren Bağdat’ta bulunduğunu ortaya koymaktadır.²⁴⁹

İbn Kuteybe’nin ilim tahsil etmek için Horosan, Mekke ve Basra’ya da gittiği anlaşılmaktadır. İbn Kuteybe, Horosan’a 238/852’den önce İshak b. Râhûye’den tefsir, hadis, fıkıh, Arapça, nahiv ve lugat dersleri almak için gitmiş,²⁵⁰ Mekke’ye ise 242/856’dan önce hem hac ibadetini yapmak hem de Kâdî Yahyâ b. Eksem’den ders almak için gitmiştir.²⁵¹ 248/862’den önce ve yine bu tarihten sonra da Ebû Hâtim Sicistânî’den lugat, kıraat, nahiv, ahhâr ve şiir dersi almak için Basra’ya gitmiştir.²⁵²

İbn Kuteybe’nin ilmî gelişiminin büyük bir kısmını hangi şehirde geçirdiği ile ilgili olarak; iki şehirde; Basra’da veya Bağdat’ta geçirdiği hususunda iki farklı görüş karşımıza çıkmaktadır. İlmî gelişiminin büyük bir kısmını Basra’da geçirdiğini söyleyen bazı araştırmalar²⁵³ olsa da ilmî gelişimini ve hayatının büyük bir kısmını Bağdat’ta geçirdiği ilmî seyahatlerde bulunarak Basra’da hocalarının ilim meclislerine katıldığı kanaatindeyiz. Onun ilmî gelişiminin büyük bir kısmını Bağdat’ta geçirdiği görüşünde olan kaynak²⁵⁴ ve araştırmalar da mevcuttur.²⁵⁵ Nitekim yukarıda belirttiğimiz üzere İbn Kuteybe’nin hocası İshak b. Râhûye’nin vefatı olan 238 yılına kadar Basra’da kaldığı, hocasının vefatından sonra ise Nişabur’a gittiği bilinmektedir.²⁵⁶

Onun Basra’da 253/867 yılından önce Divânü’l-Mezâlim başkanlığındaki Zü’r-Riyâseteyn görevlerinde bulunduğu sırada da yine hayatta olan hocalarının ilim meclislerinde bulunmuş olduğunu düşünmekteyiz. Zaten Basra’daki bu görevi sırasında buradaki hocalarından istifade etmesi muhtemeldir. Ayrıca İbn Kuteybe’nin Zü’r-

²⁴⁸ Hatip el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdat*, X, 170.

²⁴⁹ Served Ukkâşe, “Mukaddime”, *el-Ma’ârif*, 36; Hüseyin Yazıcı, “İbn Kuteybe”, *DİA*, XX, 145; Bahaüddin Varol, “İbn Kuteybe ve Tarihçiliği”, *İslâmî İlimler Dergisi*, 187; Hüseyin Varol, “İbn Kuteybe Ve Eserleri”, *AÜİFD*, sy. 6, 1986, 141-153, 141.

²⁵⁰ İshak Mûsâ el-Hüseynî, *İbn Kuteybe*, 15.

²⁵¹ Sindülcundî, *İbn Kuteybe*, 108.

²⁵² İshak Mûsâ el-Hüseynî, *İbn Kuteybe*, 25.

²⁵³ Hatice Dülber, *İbn Kuteybe ve Hadis Anlayışı*, Basılmamış Doktora tezi, Ankara 2008, 30; Mine Demirbilek, *İbn Kuteybe’nin Mezhep Anlayışı ve Diğer Mezheplere Bakışı*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2016, 47.

²⁵⁴ Hatip el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdat*, X, 170; Served Ukkâşe, “Mukaddime”, *el-Ma’ârif*, 36, Ukkâşe, İbn Kuteybe’nin gençlik yıllarını Bağdat’ta geçirdiğini söyler.

²⁵⁵ Hüseyin Yazıcı, “İbn Kuteybe”, *DİA*, XX, 145; Hüseyin Varol, İbn Kuteybe ve Eserleri, *AÜİFD*, 141; Bahaüddin Varol, “İbn Kuteybe ve Tarihçiliği”, *İslâmî İlimler Dergisi*, 187.

²⁵⁶ İshak Mûsâ el-Hüseynî, *İbn Kuteybe*, 15.

Riyâseteyn vâsfından dolayı onun Basra’da bulunduğu bu görevi esnasında ona bir görev daha tevdi edildiği anlaşılmaktadır. İbn Kuteybe’nin Basra’daki Divân-ı Mezâlim görevinin, onun ilmî hayatına katkıda bulunarak etkilediğini düşünmekteyiz. Zira bu görev haksızlığa uğrayan kimselerle ilgili davalara bakan kadılık makamıydı. Müellif, ‘*Uyûnü’l-âhbar*’da bu konuyla ilgili hadiselerin yer aldığı bilgilere yer vermektedir. Onun bu bilgilerde burada kadılık yaptığı dönemde elde ettiği notlarından ve tecrübelerinden istifade etmiş olması muhtemeldir.

İbn Kuteybe’nin uzun süre ders aldığı hocaları dönemin önemli şahsiyetleri arasında yer almaktadır. İlk derslerini babasından aldıktan sonra uzun süre eğitim gördüğü Bağdat’da Câhiz’den ders almış ve onun bazı kitaplarını huzurunda okuyarak icazet almıştır. İbn Kuteybe ‘*Uyûnü’l-ahbâr*’da birçok kez, “*Amr b. Bahr el-Câhiz bize kitaplarının icazetini verdi.*” ifadesiyle onun kitaplarından istifade ettiğini söyler.²⁵⁷

Fıkıh, tefsir ve hadis ilimlerini İshak b. İbrâhim Râhûye’den; dil, edebiyat ve kıraat ilmini Muhammed b. Ziyâd ez- Ziyâdî ve Ebû’l-Hattâb Ziyâd b. Yahyâ el-Hassânî’den okumuştur. Nahiv ve lugat ilimlerini Ebû İshak İbrâhim b. Süfyân ez-Ziyâdî ve Ebû’l-Fazl Abbas b. el-Ferec er-Riyaşî’den; Kur’ân ilimleri ve şiiri Ebû Hâtim Sehl b. Muhammed es-Sicistânî’den okumuştur. Bu ilim dallarında otorite sayılacak seviyeye ulaşmıştır. İbn Kuteybe’nin şiirin inceliklerini öğrendiği isimler ise Ebû İshak ez-Ziyâdî, Muhammed b. ‘Ubeydullah el-Cumâhî, Di’bil b. Ali el-Huzâî gibi şair ve âlimlerdir.

İbn Kuteybe’nin ilmî seyahatleri için Basra’ya gittiğini yukarıda zikretmiştik. O, İshak b. Râhûye’nin vefatı olan 238/853 yılı sonrası öğrenciliğine Basra’da devam etmiştir. Basra’da bulunan pek çok ilim halkası arasından İshak b. Râhûye’nin görüşlerine yakın olduğu bilinen Asmaî’nin (ö. 214/830) ilim meclisini tercih etmiştir.²⁵⁸ Basra’da Asmaî’nin öğrencilerinin derslerine ne kadar süre devam ettiği bilinmemektedir. Yine Ebû Hatim es-Sicistanî’den ders almak için de pek çok defa

²⁵⁷ ‘*Uyûnü’l-ahbâr*, I, 219; II, 56, 204; III, 221.

²⁵⁸ İshak Mûsâ el-Hüseynî, *İbn Kuteybe*, 25; Sindülcundî, *İbn Kuteybe*, 112.

Basra'ya gitmiştir.²⁵⁹ Basra'ya seyahatleri sırasında ders aldığı diğer bir isim el-Cumâhî'dir.²⁶⁰

İbn Kuteybe, hayatının büyük bir kısmını Abbâsîler'in en parlak döneminde Bağdat'ta geçirmiştir. İbn Kuteybe, gençliğinde Mu'tezile âlimlerinin toplantılarına katılmıştır. Onun bu toplantılarda tartışılan fikirlerden etkilenmiş olması muhtemeldir. Ayrıca onun, Mu'tezile ile Ehl-i sünnet arasında geçen tartışma ortamında yetişmesi erken yaşta kelim ilmine ağırlık vermesine sebep oldu. O, Mu'tezile'den ayrıldıktan sonra muhaddislerin toplantılarına katılmayı tercih etti. Bu yıllarda Bağdat'ta devrin önemli simaları ile tanışma fırsatı buldu.²⁶¹

İbn Kuteybe'nin ilmî gelişimi ve seyahatleri ile birlikte değerlendirmemiz gereken husus onun vazifeleridir. Zira o hocalığı dışındaki iki vazifesinin ilkinin Dînever'de ikincisini de Basra'da yapmıştır. İbn Kuteybe muhtemelen 236-43/850-57 yılları arasında Dînever kadısı olarak burada bulunmuştur. *Edebü'l-kâtib* adlı eserini Halife Mütevekkil'in veziri 'Ubeydullah b. Yahyâ b. Hâkân'a takdim etmiştir. Bu vesileyle o, Dînever kadılığı görevine getirilmiştir. Onun ilk te'liflerinden olan bu eserini ithaf ettiği 'Ubeydullah b. Yahyâ b. Hâkân, Abbâsîlerde iki kere vezirlik görevinde bulunmuştur. Bunlardan ilki Mütevekkil (232-247/847-861) döneminde diğeri ise Mu'temed (256-279/870-892) dönemindedir. İbn Kuteybe'nin bu eseri 'Ubeydullah'a takdim ettiğinde onun hangi halife döneminde vezirlik görevinde olduğu hususunda iki farklı görüş karşımıza çıkmaktadır. 'Ubeydullah'ın, Mu'temed dönemindeki vezirlik vazifesi yıllarında İbn Kuteybe'nin büyük ihtimalle Basra'da görevde olması, onun bu eserini Mütevekkil döneminde ithaf ettiğini göstermektedir.²⁶² Ancak Ahmed Sakr, İbn Kuteybe'nin bu eserini 'Ubeydullah b. Yahyâ b. Hâkân'a Mütevekkil döneminde değil Mu'temed döneminde takdim ettiğini söylemiştir. O, bu hususu İbn Kuteybe'nin *Edebü'l-kâtib*'te Kâtib Şuca b. Kâsım ile Halife Mustaîn-Billâh arasında geçen bir konuşmaya yer vermesine bağlamaktadır. Mustaîn'in hilâfeti Mütevekkil'den sonra olmasından hareket ederek, İbn Kuteybe'nin ancak Halife

²⁵⁹ İbn Kuteybe, *Te'vilü müşkili'l-Kur'ân*, 52, 93, 95, 127. Burada İbn Kuteybe, Sicistânî'den ders aldığını belirtmektedir.

²⁶⁰ Mustafa Kurt, *İbn Kuteybe ve Tefsir Anlayışı*, MÜİFV, İstanbul 1996, 82.

²⁶¹ İshak Mûsâ el-Hüseynî, *İbn Kuteybe*, 28-29, 36-38.

²⁶² Hüseyin Varol, *Edebü'l-kâtib*, Basılmamış Doktora Tezi, 24.

Mu'temed zamanında kadılık yaptığı sonucuna varmaktadır.²⁶³ Servet Ukkâşe ise 'Ubeydullah b. Yahyâ b. Hâkân'ın İbn Kuteybe'yi himayesinin ilk vezirliği sonrası nihayete erdiği görüşündedir. Bu sebeple İbn Kuteybe'nin Dînever'de 236-247/851-862 yılları arasında kaldığını söylemiştir.²⁶⁴ Yukarıda da zikrettiğimiz üzere İbn Kuteybe, Dînever'deki bu görevinden sonra Divân-ı Mezâlim başkanlığındaki görevleri için Basra'da bulunmuştur.²⁶⁵

Onun Basra'daki bu görevi hakkındaki bilgi, *Edebü'l-kâtib*'in bir nüshasının kenarında muhafaza edilen ve öğrencisi Kâsım b. Asbağ'dan gelen bir notta yer almaktadır.²⁶⁶ İbn Kuteybe'nin Basra'daki bu görevlerine ne zaman başladığı, burada ne kadar kaldığı ve Bağdat'a ne zaman döndüğü hakkında kesin bir bilgi olmamaktadır. Bazı araştırmalarda İbn Kuteybe'nin bu görevleri için 255/869 yılından önce Basra'da bulunduğu belirtilmektedir.²⁶⁷ Fakat onun en geç 253/867 yılında Bağdat'a dönmüş olabileceği anlaşılmaktadır. Zira o, '*Uyûnü'l-ahbâr*'da Bağdat'ta uzun yıllar sâhibü's-şurtâ görevinde bulunan Muhammed b. Abdullah b. Tâhir'e (ö. 253/867) mektup yazarak şükranlarını ve bazı taleplerini iletmektedir. Onun bu mektupta yer alan, '*...Huzurunuz bu kadar yakın olduğum halde yanınıza koşarak gelmek yerine size bu mektubu yazmam, kadrinizin benim ifade edebildiğimden çok daha yüce olduğunu bilmemden kaynaklanmaktadır...*'²⁶⁸ sözlerinden onun bu mektubu onunla aynı şehirde Bağdat'ta bulunduğu sırada yazmış olduğu anlaşılmaktadır. Onun '*Uyûnü'l-ahbâr*'daki bu mektubundan hareketle, Muhammed b. Abdullah b. Tâhir'in 253/867'de Bağdat'ta vefat ettiği²⁶⁹ de bilindiğine göre onun bu tarihte veya bu tarihten kısa bir süre önce Basra'dan Bağdat'a döndüğü anlaşılmaktadır. İbn Kuteybe, vefatına kadar eserlerini Bağdat'ta okutmuştur.²⁷⁰

Bununla birlikte İbn Kuteybe ile tanışıklığını onun Horosan'daki öğrenciliği yıllarında, Muhammed b. Abdullah b. Tâhir'in babası Horosan valisi Abdullah b. Tâhir

²⁶³ Ahmed Sakr, "Mukaddime", *Tev'ilü müşkili'l-Kur'an*, 42.

²⁶⁴ Servet Ukkâşe, "Mukaddime", *el-Ma'ârif*, 35.

²⁶⁵ Sindülcündî, *İbn Kuteybe*, 110, 113-116; Hüseyin Yazıcı, "İbn Kuteybe", *Şarkiyât Mecmuası*, 182; Mustafa Kurt, *İbn Kuteybe ve Tefsir Anlayışı*, 82.

²⁶⁶ *Edebü'l-kâtib*'in Reisü'l-küttâb/742 nüshası, vr. 145, bk. Hüseyin Varol, *Edebü'l-kâtib*, 23.

²⁶⁷ Sindülcündî, *İbn Kuteybe*, 110, 113-116; Hüseyin Yazıcı, "İbn Kuteybe", *Şarkiyât Mecmuası*, VIII, 181-196, 1998, 182; Mustafa Kurt, *İbn Kuteybe'nin Tefsir Anlayışı*, MÜİFV, İstanbul 1996, 82.

²⁶⁸ *Uyûnü'l-ahbâr*, II, 616.

²⁶⁹ Hasan Kurt, "Muhammed b. Abdullah b. Tâhir", *DİA*, II (ek), 290-291, 3. Basım, Ankara 2019.

²⁷⁰ İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, III, 43.

(ö. 230/844) döneminde başlamış olacağını düşünülürse, bu yıllarda yirmili yaşlarda olan İbn Kuteybe'nin o vakit '*Uyûnü'l-ahbâr*'ı te'lif etmesi makul görünmemektedir.

Hüseyin Varol, İbn Kuteybe'nin Basra'da görev yaptığı yıllarda burada yaşanan Zenc isyanlarına dikkat çekerek onun bu isyanlar hususunda yönetime kazâî noktada destek olduğunu belirtmektedir.²⁷¹ Zehebî'de ise onun Zenc isyanlarından etkilenmediği ve bu dönemde Bağdat'ta olduğuna dair bilgi bulunmaktadır.²⁷²

Lecomte, İbn Kuteybe'nin Basra'daki bu görevinde kısa süreliğine bulunduğunu 256/870 ile 257/871 yılları arasında burada görev yaptığını, Zenc isyanları bitince Bağdat'a döndüğünü, bu görevi esnasında Saîd b. Mahlad ve Bağdat Tahirî valilerinin desteğini aldığını belirtir.²⁷³

İbn Kuteybe'nin ders aldığı hocalarının bir kısmını yukarıda zikretmiştik. es-Seyyîd Ahmed Sakr, İbn Kuteybe'nin *Te'vilü müşkili'l-Kur'ân*,²⁷⁴ Servet Ukkâşe, müellifin *el-Ma'ârif*²⁷⁵ adlı eserlerinin muhakkik mukaddimesinde ve Gerarde Lecomte, *İbn Kuteybe*²⁷⁶ adlı eserinde, İbn Kuteybe'nin hocaları hakkında geniş bilgi verdikleri için biz bu konuda sadece vefat tarihi itibari ile kronolojik bir isim listesi vermekle yetineceğiz:

1. Babası Müslim b. Kuteybe (?)

2. Ahmed b. Sa'îd el-Lihyânî'den (?) Ebû 'Ubeyd'in *Kitâbu'l-emvâl ve Garîbü'l-hadîs*'ini okumuştur.

3. Muhammed b. Sellâm el-Cumâhî (ö. 231/845), *Tabakâtu's-Şuarâ*' adlı kitabı vardır.

4. İshak b. İbrâhim Râhûyê'den (ö. 238/852) Horasan'da tefsir, hadis, fıkıh, nahiv, lugat dersleri almıştır.

²⁷¹ Hüseyin Varol, *Edebü'l-kâtib*, 23.

²⁷² Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, IV, 567.

²⁷³ Gerard Lecomte, "İbn Qutayba", *The Encyclopedia of Islam*, III, 845.

²⁷⁴ Seyyid Ahmed Sakr, "Mukaddime", *Te'vilü müşkili'l-Kur'ân*, 42

²⁷⁵ Servet Ukkâşe, "Mukaddime", *el-Ma'ârif*, 35.

²⁷⁶ Gerard Lecomte, *İbn Kuteybe ed-Dîneverî*, 50-57.

5. el-Kâdî Yahyâ b. Eksem (ö. 242/856), fıkıhçıdır. Mekke’de ondan ders almıştır.

6. Harmele b. Yahyâ b. Abdillâh b. Harmele b. İmrân et-Tucîbî (ö. 243/857)

7. el-Hüseyn b. el-Hasen b. Harb (ö. 246/860)

8. Dı’bil b. Alî el-Huzâî (ö. 246/860)

9. Muhammed b. Muhammed b. Merzûk b. Bukeyr (ö. 248/862)

10. Ebû Hâtım Sehl b. Muhammed es-Sicistânî’den (ö. 248/862); kıraat, nahiv, lugat, şiir ve ahbar dersi almıştır. Ayrıca burada el-Cumâhî ve el-Câhiz’den de ders almıştır.

11. Ebû İshak İbrâhim b. Sufyân ez-Ziyâdî (ö. 249/863), Sîbeveyh’in Asmaî’nin ve Ebû ‘Ubeyd’in öğrencisidir.

12. Muhammed b. Ziyâd ez-Ziyâdî (ö. 252/866)

13. İshak b. İbrâhim b. Muhammed es-Savvâf (ö. 253/867)

14. Muhammed b. Yahyâ b. Ebî Hâzım el-Kutâ’î (ö. 253/867)

15. Ebû’l-Hattâb Ziyâd b. Yahyâ el-Hassânî (ö. 254/868)

16. Şebâbe b. Sevvâr (ö. 254/868)

17. Amr b. Bahr el-Câhiz (ö. 255/869)

18. İshak b. İbrâhim b. Habîb b. eş-Şehîd (ö. 257/871)

19. Zeyd b. Ahzem et-Tâ’î (ö. 257/871)

20. Ebû’l-Fazl Abbâs b. el-Ferec er-Riyaşî (ö. 257/871), Asmaî’nin öğrencisidir. Nahivde ve dilde imamdır.

21. es-Saffâr, Abde b. Abdillâh el-Huzâî (ö. 258/872)

22. Abdurrahmân b. Bişr b. el-Hakem b. Habîb b. Mihrân (ö. 260/874)
23. Muhammed b. Hâlid b. Hıddaş b. Aclân el-Muhelleb (H. III. asır âlimidir.)
24. Ahmed b. Hâlid ed-Darîr (H. III. asır âlimidir.)
25. Abdurrahmân b. Abdillâh b. Kurayb (H. III. asır âlimi, Asmaî'nin kardeşidir.)

1.3.2. Eserleri

İbn Kuteybe tefsir, fıkıh, kelam, tarih, dil ve edebiyat gibi sahalarda çok sayıda eser te'lif etmiştir. Velûd olmakla beraber, eserlerinde yüksek ilmî seviyeyi koruyabilen bir müellif olduğu muhakkaktır. Kendisi eserlerine mukaddime yazan ilk yazarlar arasındadır.²⁷⁷ İbn Kuteybe'nin yaşadığı dönemde, muhtevayı farklı kaynaklardan derlemek yerine, muhtevanın daha sistematik bir şekilde bablara göre tanzim edilmesi söz konusudur. O, eserlerinin mukaddimelerinde eseri yazma gaye ve metodu hakkında bilgilendirmede bulunur. Onun eserlerindeki en belirgin ortak özellik, eserlerindeki intizam, tertip ve tasniftir. Yine o eserlerinde tafsilata yer vermeden özet mahiyetinde bilgi verir. Eserlerini yazma gayesi faydalı olmaktır. Edebî kitaplarında Arapça melekesi kazandırma gayesi güder.²⁷⁸

İbn Kuteybe'nin daha çok dil, edebiyat, hadis, Kur'ân ilimlerine dair eserleri günümüze ulaşmıştır. Eserlerinin sayısı hakkında kesin bir bilgi vermek güçtür. Ebu'l-'Ala el-Me'arrî, İbn Kuteybe'nin atmış beş kadar eseri bulunduğunu söylemiştir.²⁷⁹

Müellifin hal tercümesinden bahseden eski kaynakların çoğunda, onun sadece meşhur te'lifleri zikredilmiştir. İbnü'n-Nedîm atmış iki eserini kaydeder.²⁸⁰ G. Lecomte ise atmış eserini tespit etmiştir.²⁸¹ Eserlerinin sayısını üçyüze kadar çıkaranlar da vardır.²⁸² Bu farklılık bazı kitaplarının çeşitli bölümlerini müstakil eser saymaktan

²⁷⁷ Sindülcundî, *İbn Kuteybe*, 26.

²⁷⁸ İbn Kuteybe'nin basılmış eserlerinin mukaddimleri msl. bk. 'Uyûnü'l-ahbâr, Mukaddime, 37-38; a.mlf., *Edebü'l-kâtib*, Mukaddime. Ayrıca Sindülcundî de bu konuya değinmiştir. bk. Sindülcundî, *İbn Kuteybe*, 26.

²⁷⁹ Seyyid Ahmed Sakr, "Mukaddime", *Te'vilü müşkili'l-Kur'an*, 7.

²⁸⁰ İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, I, 236, 237.

²⁸¹ Gerard Lecomte, *İbn Kuteybe ed-Dîneverî*, 50-57.

²⁸² İshak Mûsâ el-Hüseynî, *İbn Kuteybe*, 73.

kaynaklanmış olmalıdır. Mesela İbnü'n-Nedîm, 'Uyûnu's-sî'r'in bir bölümü olan *el-Merâtib ve'l-menâkıb*'ı müstakil birer eser olarak göstermiştir.²⁸³ Yine Kâtip Çelebi²⁸⁴ *Edebü'l-kâtib*'in bir bölümü olan *Takvîmu'l-lisân*'ı,²⁸⁵ el-Kâdî 'Iyâz²⁸⁶ onun bir bölümü olan *el-Ebniye*'i²⁸⁷ müstakil birer eser olarak göstermişlerdir.

Diğer taraftan bazı eserlerinin değişik adlarla anılmasının da bu konuda etkisi olmalıdır. Nitekim *Kitâbü'l-'Arab* adlı eseri, *Zemmü'l-hased*, *Kitâbu'l-'Arab evi'r-redd ale's-Şu'ûbiyye*, *Tafzîlü'l-'Arab*, *et-Tesviye beyne'l-'Arab ve'l-Acem*, *Tafzîlü'l-'Arab ale'l-'Acem gibi değişik adlarla kaydedilmiştir.*²⁸⁸ Aynı şekilde bazı araştırmacılar, *Kitâbu's-Şi'r ve's-şu'arâ*'nın bir diğer adı olan *Tabakâtu's-şu'arâ*'yı çalışmalarında *eş-Şu'arâ*'dan ayrı bir eser olarak göstermişlerdir.²⁸⁹ Yine bazı kaynaklarda muhtemelen aynı eser olan *Kitâbü'l-Fıkh* ile *Kitâbü't-Tefkîh* ayrı eser olarak kaydedilmiştir.²⁹⁰ Yine aynı eser olan *Fadlû'l-'Arab 'ale'l-'Acem* ile *el-'Arab ve ulûmuha* da ayrı birer eser olarak zikredilmiştir.²⁹¹ Diğer taraftan bazı araştırmacılar ise, İbn Kuteybe'nin eserlerini herhangi bir tasnife tabi tutmadan, bu eserler hakkında herhangi bir yorum getirmeden ve en önemlisi bu eserleri, klasik kaynaklardaki yanlışlıkları da tekrar ederek kaydetmişlerdir.²⁹² Biz İbn Kuteybe'nin eserlerini konularına ve mevcut durumlarına göre tanzim ederek kısaca ele alacağız. Tezimize konu olan İbn Kuteybe'nin tarih ve muhadârata dair eseri olan 'Uyûnû'l-ahbâr'ı bir sonraki bölümde tahlil edeceğimiz için burada eserin ismini vermekle yetindik. Ayrıca çalışmamızda sadece bu bölümde, İbn Kuteybe'nin eserleri üzerine yapılan neşir, tahkik ve tercümeleleri metnin akışını bozmaması için metin içersinde parentez ile gösterdik.

²⁸³ İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, I, 237.

²⁸⁴ Kâtip Çelebi, *Keşfu'z-zunûn*, I, 470.

²⁸⁵ İbn Kuteybe, *Edebü'l-kâtib*, 307-431.

²⁸⁶ Seyyid Ahmed Sakr, "Mukaddime", *Te'vilü müşkili'l-Kurân*, 31.

²⁸⁷ İbn Kuteybe, *Edebü'l-kâtib*, 433-630.

²⁸⁸ İshak Mûsâ el-Hüseynî, *İbn Kuteybe*, 71.

²⁸⁹ Ahmed Abdülbâkî, *Min a'lâmi'l-ulemâi'l-arab fi'l-karni's-sâlisi'l-hicrî*, Beyrut 1990, 147-148.

²⁹⁰ İbnü'l-Kıfî, *İnbâhu'r-ruvât*, II, 146.

²⁹¹ Ziriklî, *el-A'lâm*, IV, 280.

²⁹² Ali Şîrî, "Mukaddime", *el-İmâme ve's-siyâse*, I-II, Beyrut 1990, I, 13-14.

1.3.2.1. Tefsir ve Hadis Alanındaki Eserleri

1-*Te'vîlî müşkili'l-Kur'ân*:²⁹³ Kur'ân-ı Kerîm'e yapılan saldırılara cevap mahiyetindedir. Müellifin Kur'ân ilimlerine dair yaptığı ilk çalışmadır. Eserde ayrıca Kur'ân'ın gramer, kıraat ve lugat yönleri de incelenmiştir. Eser, bir girişten sonra on yedi bölüme ayrılmaktadır. Eserin ihtiva ettiği konular şöyledir: İfâde ve Mecâz, Kıraât Vecihleri Bahsinde Bunlara Reddiye, Kur'ân'da Lahn İddiası, Tenâkuz ve İhtilaf, Müteşâbih, Mecaz, İsti'are, Mağlûb, Hafz ve İhtisâr, Tekrâr ve Ziyâde, Kinâye ve Târîz, Lafzın Zâhirî Manasına Aykırı Olması, Te'vîl, Lafız, Mâna Harfleri ve Bunlara Benzeyen Câmîd Fiillerin Tefsîri, Sıfat Harflerinden Bir Kısımının Diğerlerinin Yerine Kullanılması.

İçerdiği mecaz, istiâre, temsîl, kalb, takdîm ve tehîrler sebebiyle Kur'ân-ı Kerîm'in tercümesinin mümkün olmadığı görüşünü benimseyen müellif, Kur'ân-ı Kerîm'de kusur ve çelişki bulunduğunu iddia edenlerin delillerini tartışmaktadır. Bu iddiayı ileri sürenler kıraat farklılıklarını da çelişki gibi göstermeye çalışmışsa da İbn Kuteybe bunların iddialarına cevap vermiş; yedi harf, kıraat farklılıklarının temel sebepleri ile sahâbe mushafları arasındaki bazı farklılıkları ayrıntılı biçimde ele almıştır. Kur'ân-ı Kerîm'de müteşâbihi Allah'tan başkasının bilip bilemeyeceği hususunun tartışıldığı eserde, mecâz konusu istiâre ve maktûb gibi alt bölümleriyle birlikte geniş yer kaplamaktadır. Kur'ân-ı Kerîm'de bunlarla ilgili birçok örnek bulunduğu ve bazı âyetler hakkında itirazlar ileri sürüldüğü için konu etraflıca işlenmiştir. Eseri neşreden Seyyid Ahmed Sakr kitabın en önemli kısımlarını bu bölümlerin ihtiva ettiğini söyler. Çünkü bunlar Câhîz'in kitapları ile İbnü'l-Mu'tez'in *el-Bed'î* adlı eserindeki belagat ilminin eksik yanlarını tamamlamaktadır.²⁹⁴ İlk defa Kahire'de yayımlanan (1935) eserin ilmî neşri Seyyid Ahmed Sakr (Kahire 1373/1954, 1393/1973, 1981) ve Ömer Muhammed Saîd Abdülazîz (Kahire 1989) tarafından gerçekleştirilmiştir.

²⁹³ Hatîp el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdat*, X, 170; İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, II, 247; İbnü'l-Kıfî, *İnbâhu'r-ruvât*, II, 146.

²⁹⁴ Seyyid Ahmed Sakr, "Mukaddime", *Te'vîlî müşkili'l-Kur'ân*, 82.

2. *Garîbü'l-Kur'ân*:²⁹⁵ *Te'vîlü müşkili'l-Kur'ân*'ın bir devamı olup Seyyid Ahmed Sakr tarafından yayımlanmıştır (Kahire 1378/1958; Beyrut 1978). İbn Mutarrif el-Kinânî, *Kitâbü Te'vîli müşkili'l-Kur'ân* ile bu eseri, *el-Kurtayn* adıyla bir araya getirmiştir (Kahire 1355/1936). Müellif bu eserini iki kez elden geçirmiştir. İkincisinde düzenli bir sistem tatbik etmiş, garîb kelimeleri ayrı, çeşitli te'villere müsait olmak bakımından müşkül kelimeleri de ayrı bir eserde toplamıştır. Çalışmasının bu merhalesinde, *Tefsîrü garîbi'l-Kur'ân*'ı ve *Te'vîlü müşkili'l-Kur'ân*'ı, hemen hemen aynı devrede kaleme aldığı fakat birçok yerde *Te'vîlü müşkili'l-Kur'ân*'a atıflarda bulunmasından *Garîbü'l-Kur'ân*'ı daha sonra te'lif ettiği anlaşıyor.²⁹⁶ Bu eserin, *Te'vîlü müşkili'l-Kur'ân*'dan farkını müellif, Kur'ân-ı Kerîm'de geçen garîb kelime ve ibarelerin şerh ve tefsirini, müşküllerine temas etmeksizin verdiğini belirterek ifade eder.²⁹⁷

Hicri ikinci asrın ortalarından itibaren, pek çok müellif, aynı mahiyette ve hemen hemen aynı isim olan “*Garîbü'l-Kur'ân*” adı altında kitab yazmışlardır. İbn Kuteybe'nin bu eseri, tefsir sahasında olduğu kadar, lügat sahasında da ehemmiyetli kaynaklar arasında bulunan bu türden eserlerin belli başlılarından biridir.

3. *el-Müştebih mine'l-hadîs ve'l-Kur'ân*:²⁹⁸ Kaynaklarda *Kitâbü'l-Müştebih mine'l-hadîs ve'l-Kur'ân* adıyla da geçen eserin²⁹⁹ yazma nüshası mevcuttur.³⁰⁰

4. *Te'vîlü muhtelifi'l-hadîs*:³⁰¹ İbn Kuteybe, hadise dair bu en önemli çalışmasında Mu'tezile âlimlerinin muhaddislerle ilgili ithamlarını cevaplandırmıştır. Eserin çeşitli baskıları bulunmaktadır. (meselâ nşr. Mahmûd Şehbenderzâde, Kahire 1326; nşr. Seyyid Ahmed Sakr, Kahire 1378/1958; nşr. Muhammed Zührî en-Neccâr, Kahire (1386/1966).

²⁹⁵ Hatîp el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdat*, X, 170; İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, II, 247; İbnü'l-Kıftî, *İnbâhu'r-ruvât*, II, 146.

²⁹⁶ Seyyid Ahmed Sakr, “Mukaddime”, *Garîbü'l-Kur'ân*.

²⁹⁷ İbn Kuteybe, *Garîbü'l-Kur'ân*, Mukaddime.

²⁹⁸ Hatîp el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdat*, X, 170; İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, II, 247; İbnü'l-Kıftî, *İnbâhu'r-ruvât*, II, 146.

²⁹⁹ Brockelmann, *Târîhu'l-edebi'l-'Arabî*, I, 286.

³⁰⁰ Corcî Zeydân, *Târîhu âdâbi'l-lugati'l-'Arabîyye*, göz. geç. Şevki Dayf, I-IV, Kahire 1914, II, 174.

³⁰¹ İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, I, 237.

5. *Garîbü'l-hadîs*:³⁰² Ebû 'Ubeyd Kâsım b. Sellâm'ın *Garîbü'l-hadîs*'ine almadığı garîb kelimelerin toplanmasıyla meydana gelmiştir. İbn Kuteybe'nin ilk te'lif ettiği eserlerden sayılan *Garîbü'l-hadîs* Rızâ es-Süveysî (Tunus 1399/1978, 1402/1981), Abdullah el-Cebûrî (I-III, Bağdad 1398/1977), Süleyman b. İbrâhim el-Âyid (I-III, Cidde 1985) ve Sâmiye Muhammed Ahmed (I-II, Beyrut 1988) tarafından yayımlanmıştır.

6. *Islâhu galati Ebî 'Ubeyd fî Garîbi'l-hadîs*:³⁰³ Gerard Lecomte tarafından *Le Kitâb Islâh al-Galat d'Ibn Qutayba* adıyla neşredilmiş (Beyrut 1968), ayrıca Abdullah el-Cebûrî tarafından yayımlanmıştır (Beyrut 1403/1983).

7. *el-Mesâ'il ve'l-ecvibe fî'l-hadîs ve'l-luğa: Kitâbü'l-Mesâ'il ve'l-cevâbât*,³⁰⁴ *el-Cevâbâtü'l-hâzıra*³⁰⁵ adlarıyla da kaydedilen eseri Hüsâmeddin el-Kudsî (Kahire 1349) ve Şâkir el-Âşûr yayımlamıştır (*el-Mevrid*, sy. 3, Bağdad, 1974, 233-25).

1.3.2.2. Dil, Edebiyat ve Lugat Alanındaki Eserleri

1. *Edebü'l-kâtib*:³⁰⁶ Eser devlet hizmetinde görev alan kâtipler için yazılmıştır. Eser Vezir Ebû'l-Hasan 'Ubeydullah b. Yahyâ'ya ithaf edilmiştir. Çeşitli baskıları bulunan *Edebü'l-kâtib*'in (Kahire 1300, 1312, 1328, 1347, 1354) ilk ilmî neşrini Max Grünert gerçekleştirmiştir (Leiden 1900). Daha sonra Muhyiddin Abdülhamîd (Kahire 1355, 1377/1958, 1383/1963), Muhammed ed-Dâlî (Beyrut 1402/1981, 1405/1985) ve Ali Fâûr tarafından da (Beyrut 1408/1988) yayımlanan eseri Tâhir b. Sâlih el-Cezâîrî özetleyerek *Telhîsu Edebi'l-küttâb* adıyla neşretmiştir (Kahire 1339/1920).³⁰⁷

2. *eş-Şi'r ve 'ş-şu'arâ*:³⁰⁸ İki bölümden meydana gelen eserin birinci bölümünde şiir türleri hakkında bilgi verilmiş, ikinci bölümde başlangıçtan III./IX. yüzyılın ortalarına kadar gelen şairlerin biyografileri ve şiirlerinden örnekler yer almıştır. İlk olarak Rittershausen tarafından basılan eseri (Leiden 1875) daha sonra Michael Jan de

³⁰² İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, I, 237. Hatîp el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdat*, X, 170.

³⁰³ İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, I, 237; İbnü'l-Kıftî, *İnbâhu'r-ruvât*, II, 146; Süyûtî, *Buğyetü'l-vu'ât*, 291.

³⁰⁴ İbnü'l-Kıftî, *İnbâhu'r-ruvât*, II, 146.

³⁰⁵ Süyûtî, *Buğyetü'l-vu'ât*, 291.

³⁰⁶ İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, I, 237; İbnü'l-Kıftî, *İnbâhu'r-ruvât*, II, 146.

³⁰⁷ Muhammed İskenderânî, *'Uyûnü'l-ahbâr*, I, 18, 19.

³⁰⁸ İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, I, 237

Goeje, Nöldeke'nin Almanca'ya çevirdiği mukaddimesiyle birlikte yayımlamıştır (Leiden 1902). Arap dünyasında ise ilk defa ve eksik olarak Muhammed Emîn el-Hâncî tarafından neşredilen eserin (Kahire 1302) daha başka baskıları da vardır.³⁰⁹

3. *Me'âni 'ş-şi'ri'l-kebîr*:³¹⁰ Bazı kaynaklarda *Me'âni 'ş-şi'r* adıyla da geçer.³¹¹ Konusu bakımından *eş-Şi'r* ve *'ş-şu'arâ*'nın bir zeyli gibi olan eser, şiir temaları hakkında yapılmış geniş bir çalışma olup on iki bölümden meydana gelmektedir. Abdurrahman b. Yahyâ el-Yemânî tarafından *el-Me'âni'l-kebîr fî ebyâtî'l-me'ânî* adıyla üç cilt halinde yayımlanan eseri (Haydarâbâd 1368-1369/1949-1950; Beyrut 1405/1984) Ebü'l-Hasan Abdullah el-Hatîb de neşretmiştir (Kahire 1985).³¹²

4. *Telkînü'l-müteallim mine'n-nahv*.³¹³ Nahve dair önemli muhtasarlardan olan ve Cemâl Abdü'l-Atî Muhaymir (Kahire 1409/1989) ve Abdullah en-Nasîr tarafından yayımlanan (Beyrut 1413/1993) eser üzerinde Muhammed Selâmetullah Muhammed Hidâyetullah yüksek lisans çalışması yapmıştır.³¹⁴

5. *el-İştikâk*: Ali Şelak, kütüphane adı belirtmeden eserin nüshasının mevcut olduğunu söylemektedir.³¹⁵

1.3.2.3. Tarih ve Muhâdarâta Dair Eserleri

1. 'Uyûnü'l-ahbâr

2. *el-Evâ'il*: Çeşitli ilim, meslek ve sanat dallarının ilk temsilcilerini ele alan eser Muhammed Bedreddin el-Kahvecî tarafından yayımlanmıştır (Dımaşk 1407/1987).

3. *el-Ma'ârif*:³¹⁶ Eserde, Hz. Âdem'den İslâm'ın doğuşuna kadar olan dönem özetlendikten sonra İslâm'ın başlangıcından Halife Müstaîn-Billâh'ın (ö. 252/866) son zamanlarına kadar geçen devirler hakkında ansiklopedik bilgi verilmiştir. İlk olarak

³⁰⁹ Hüseyin Yazısı, "İbn Kuteybe", XX, 148.

³¹⁰ İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, I, 237.

³¹¹ İbnü'l-Kıftî, *İnbâhu'r-ruvât*, II, 145.

³¹² Hüseyin Yazısı, "İbn Kuteybe", XX, 148.

³¹³ İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, I, 237; İbnü'l-Kıftî, *İnbâhu'r-ruvât*, II, 146.

³¹⁴ Muhammed Selâmetullah Muhammed Hidâyetullah, *Külliyetü 'ş-şeria ve'd-dirâsâtü'l-İslâmiyye bi-câmiati Melik Abdilazîz*, Mekke 1986.

³¹⁵ Ali Şelak, *Merâhilü tetavvüri'n-nesri'l-'Arabî*, II, 436; Hüseyin Yazısı, "İbn Kuteybe", XX, 148.

³¹⁶ İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, I, 237; Hatîp el-Bağdâdî, *Târihu Bağdat*, X, 170; İbnü'l-Kıftî, *İnbâhu'r-ruvât*, II, 146.

Ferdinand Wüstenfeld tarafından neşredilmiştir. (Göttingen 1850) Eserin ilmî neşrini Servet Ukkâşe gerçekleştirmiştir (Kahire 1960, 1969, 1981, 1992). Eser Hasan Ege tarafından *el-Ma'ârif, Nebiler ve Sahâbilerin Sîreti* adıyla Türkçe'ye çevrilmiştir (İstanbul, ts.).

1.3.2.4. Fıkıh ve Kelama Dair Eserleri

1. *Kitâbü'l-Eşribe ve 'htilâfi'n-nâs fihâ* (*Kitâbü İhtilâfi'l-'ulemâ' fîmâ yehillü mine'l-eşribe ve yahrumü ve hüccetü külli ferik minhüm, Kitâbü's-Şarâb*):³¹⁷ Kısaca *el-Eşribe* olarak anılan eser, helâl veya haram olduğu konusunda ihtilâf bulunan içecekler hakkındadır. İlk baskısı Arthur Guy tarafından yapılan eseri (*el-Muktebes*, II, Dimaşk 1325, 234-248, 387-392, 529-535) daha sonra Muhammed Kürd Ali tahkik ederek yayımlamıştır (Dimaşk 1366).³¹⁸

2. *Kitâbü'l-Meysir ve 'l-kidâh*: Talih oyunlarının fikhî hükümleriyle ilgili olan eseri Muhibbüddin el-Hatîb neşretmiştir (Kahire 1342, 1385/1965).³¹⁹

3. *el-İhtilâf fî'l-lafz ve'r-red 'ale'l-Cehmiyye ve'l-Müşebbihe*:³²⁰ İbn Kuteybe, bu eseri, kendisini Cehmiyye ve Müşebbihe'ye meyletmekle suçlayanlara karşı cevap olarak yazmıştır. Eser Zâhid Kevserî (Kahire 1349), Kâzım Hutayt (Beyrut 1990) ve Ömer b. Mahmûd Ebû Ömer tarafından Riyad'da 1991'de yayımlanmıştır.

1.3.2.5. Diğer Eserleri

1. *Fazü'l-'Arab ve't-tenbîh 'alâ 'ulûmihâ*:³²¹ Şuûbiyye hareketine karşı kaleme alınmıştır. Araplar ve İranlılar arasındaki asalet farklarından söz edilmektedir. Eserin bir bölümünü Cemâleddin el-Kâsımî *Zemmü'l-hased* adıyla yayımlamış (el-Muktebes, Dimaşk 1325, II, 657-721), bir bölümünü de Muhammed Kürd Ali *Resâ'ilü'l-*

³¹⁷ İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, I, 237; İbnü'l-Kıftî, *İnbâhu'r-ruvât*, II, 146; Süyûtî, *Buğyetü'l-vu'ât*, 291.

³¹⁸ Hüseyin Yazıcı, "İbn Kuteybe", *DİA*, 149.

³¹⁹ İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, I, 237; Muhammed İskenderânî, *'Uyûnü'l-ahbâr*, I, 21.

³²⁰ İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, I, 237; İbnü'l-Kıftî, *İnbâhu'r-ruvât*, II, 146.

³²¹ İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, I, 237.

bülegâ'nın içinde (344-377) *Kitâbü'l-'Arab evi'r-red 'ale's-Şu'ûbiyye* adıyla neşretmiştir (Kahire 1325, 1954, 4. bs., Dımaşk 1947).³²²

2. *İbâretü'r-rü'yâ (Ta'birü'r-rü'yâ, Te'vilü'r-rü'yâ)*³²³ (nşr. M. J. Kister, IOS, IV, Tel Aviv 1974, 67-103).

3. *Delâ'ilü'n-nübüvve (A'lâmü'n-nübüvve)*: Eserin bir bölümü, Ebü'l-Ferec İbnü'l-Cevzî'nin *el-Vefâ bi-ahvâli'l-Mustafâ* (62-73) adlı eserinde yer almakta olup bu bölüm ilk olarak Brockelmann tarafından yayımlanmıştır.³²⁴ *Delâ'ilü'n-nübüvve* muhtemelen *Mu'cizâtü'n-nebi*³²⁵ adlı eserle aynı kitaptır. İbnü'l-Enbârî, eserin adını *Kitâbü Delâ'ili'n-nübüvve mine'l-kütübi'l-münzele 'ale'l-enbiyâ* olarak kaydetmektedir.³²⁶

4. *Kitâbü'l-Envâ' fî mevâsimi'l-'Arab*:³²⁷ Yıldızların hareketleriyle hava durumu ve iklimler arasındaki ilişkiyi inceleyen bir çeşit halk meteorolojisi mahiyetindeki eser Charles Pellat ve Muhammed Hamîdullah tarafından yayımlanmış (Haydarâbâd 1375/1956), 1988'de Bağdat'ta bir baskısı daha yapılmıştır.³²⁸

5. *Risâle fî'l-hat ve'l-kalem: el-Kalem* adıyla da anılan eser³²⁹ Hilâl Nâcî tarafından neşredilmiştir.³³⁰

İbn Kuteybe'nin kaynaklarda geçen diğer eserleri şöyledir: *Dîvânü'l-küttâb*,³³¹ *Câmi'u'l-fikh* (yine kaynaklarda zikredilen *et-Tefkîh*, *Kitâbü't-Tefekkuh*, *Kitâbü'n-Nafaka* ve *Kitâbü'l-Fikh* ile aynı eser olmalıdır), *Câmi'u'n-nahvi'l-kebîr*, *Câmi'u'n-nahvi's-sagîr*³³², *Uyûnü's-şi'r*, *Ferâ'idü'd-dür*, *Hikemü'l-emsâl*,³³³ *Vücûhü'l-kırâ'ât*³³⁴ (Muhtemelen *İ'râbü'l-kırâ'e*, *Kitâbü'l-kırâ'e* ve *Âdâbü'l-Kırâ'e* ile aynı eserdir.)

³²² Muhammed İskenderânî, *Uyûnü'l-ahbâr*, I, 22.

³²³ İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, I, 237.

³²⁴ Brockelmann, *Islamic Philosophy Theology and Science*, XXII, 1898, 35-36.

³²⁵ Hilâl Nâcî, *Risâletü İbn Kuteybe fî'l-hat ve'l-kalem*, *el-Mevrid*, XIX, 1990, 158.

³²⁶ İbnü'l-Enbârî, *Nüzhetü'l-elibbâ'*, 144.

³²⁷ İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, I, 237; Süyûtî, *Buğyetü'l-vu'ât*, 291.

³²⁸ Hüseyin Yazıcı, "İbn Kuteybe", *DİA*, 149.

³²⁹ Süyûtî, *Buğyetü'l-vu'ât*, 291.

³³⁰ Hilâl Nâcî, "Risâletü İbn Kuteybe fî'l-hat ve'l-kalem", *el-Mevrid*, XIX, 156-170.

³³¹ İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, I, 237; Süyûtî, *Buğyetü'l-vu'ât*, 291.

³³² İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, I, 237; İbnü'l-Kıfî, *İnbâhu'r-ruvât*, II, 146.

³³³ İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, I, 237.

³³⁴ İbnü'l-Kıfî, *İnbâhu'r-ruvât*, II, 146; İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, II, 247.

Kitâbü'l-İlm, *Uyûnü'l-ahbâr*'ın "el-İlm" adlı bölümü³³⁵ olması muhtemel bulunan eser İbnü'n-Nedîm'de geçmektedir.³³⁶

er-Red 'ale'l-kâ'il bi-halki'l-Kur'ân,³³⁷ *Kitâbü Âdâbi'l-işre*,³³⁸ *Kitâbü İ'râbi'l-Kur'ân*,³³⁹ *Kitâbü'l-Hayl*³⁴⁰ (muhtemelen İbn Kuteybe'nin *Kitâbü Me'âni's-şi'ri'l-kebîr*'inin "el-Hayl" bölümüdür),³⁴¹ *Urcûze havle harfî'd-dâd*,³⁴² *Kitâbü Halki'l-insân*, *Kitâbü'l-Hikâye* ve *'l-mahkî*, *Kitâbü'l-Vahş*, *Kitâbü's-Sıyâm*, *Kitâbü'n-Neseb*, *Kitâbü'l-Vüzerâ'*, *Sınâ'atü'l-kitâbe*, *Siyerü'l-'Acem*, *Âletü'l-küttâb*, *Me'âni'l-Kur'ân*, *Müntehabü'l-luğa* ve *tevârîhu'l-'Arab*, *İstimâ'u'l-ğınâ'bi'l-elhân*.³⁴³

1.3.2.6. İbn Kuteybe'ye Nisbet Edilen Eserler

1. *el-Cerâsîm*: Eserin "*en-Ne'am* ve *'l-Behâ'im* ve *'l-Vahş* ve *'s-Sibâ'* ve *'t-Tayr* ve *'l-Hevâm* ve *Haşarâtü'l-arz*" adlı bölümlerini neşreden Maurice Bouyges (Leipzig 1908) bunun Ebû 'Ubeyd Kâsım b. Sellâm'a ait olduğunu söylemiştir. Esasen adı geçen bölümler, Ebû 'Ubeyd'in *el-Garîbü'l-musannef* adlı eserinin bir babıdır.³⁴⁴ Eserin "*en-Nahl* ve *'l-kerm*" adlı bölümü August Haffner tarafından Asmaî'ye nisbet edilerek yayımlanmış (Beyrut 1902). Aynı bölümü Luvîs Şeyho da neşretmiş ve bunun Ebû 'Ubeyd Kâsım b. Sellâm veya Ebû Hâtim es-Sicistânî'ye ait olabileceğini söylemiştir. Aynı araştırmacı eserin "*er-Rahl* ve *'l-Menzil*" bölümlerini de neşretmiş (Dix anciens traités de philologie arabe, Beyrut 1908, 121-140) ve bunları Ebû 'Ubeyd'e nisbet etmiştir. Ancak daha sonra *el-Cerâsîm*'in "*Ebvâbü'l-leben* ve *'ş-Şarâb*" bölümlerini yayımlarken bu defa İbn Kuteybe'ye nisbet etmiştir.³⁴⁵

³³⁵ *Uyûnü'l-ahbâr*, III, 515-643.

³³⁶ İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, I, 237; İbnü'l-Kıfî, *İnbâhu'r-ruvât*, II, 146.

³³⁷ Süyûtî, *Buğyetü'l-vu'ât*, 291.

³³⁸ İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, I, 237.

³³⁹ İbnü'l-Kıfî, *İnbâhu'r-ruvât*, II, 146. İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, II, 247.

³⁴⁰ İbn Kuteybe, *Kitâbü Me'âni's-şi'ri'l-kebîr*, I, 8-180.

³⁴¹ Muhammed İskenderânî, *Uyûnü'l-ahbâr*, I, 20.

³⁴² İbn Kuteybe şiiir söylememesine rağmen kendisine bu adla bir divan nisbet edilmektedir; bk. Kâzım Hutayt, *Ma'a İbn Kuteybe fi'l-'akîdeti'l-İslâmiyye*, Beyrut 1990, 9.

³⁴³ Hüseyin Yazıcı, "İbn Kuteybe", *DİA*, 149.

³⁴⁴ Zülfikar Tüccar, "Ebû 'Ubeyd", *DİA*, X, 244-246, 246. Süyûtî, *Buğyetü'l-vu'ât*, 291.

³⁴⁵ Süyûtî, *Buğyetü'l-vu'ât*, 291.

³⁴⁵ Seyyid Ahmed Sakr, "Mukaddime", *Te'vilü müşkili'l-Kur'ân*, 29-30; Muhammed İskenderânî, *Uyûnü'l-ahbâr*, I, 21.

2. *el-İmâme ve's-siyâse*: Eserin İbn Kuteybe'ye aidiyeti Dozy, Gayangos ve Goeje tarafından şüphyle karşılanmıştır. Hz. Peygamber'in vefatıyla başlayıp Halife Emîn ve Me'mûn dönemlerine kadar gelen eser Muhammed Mahmûd er-Râfî (Kahire 1322, 1327, 1377/1957), Tâhâ Muhammed Zeynî (I-II, Kahire 1967), Abbas el-Halebî (Kahire 1969) ve Ali Şîrî (I-II, Beyrut 1990) tarafından neşredilmiştir.³⁴⁶

3. *Vasıyyetü İbn Kuteybe li-veledihî Muhammed*: İshak Mûsâ el-Hüseynî eseri ilk olarak Ehbâs dergisinde yayımlanmış³⁴⁷ daha sonra da tahkikli neşrini yapmıştır.³⁴⁸

4. *Kitâbü'l-Elfâzi'l-muğrebe bi'l-elkâbi'l-mu'rebe*³⁴⁹

1.4. İlmî Şahsiyeti, Talebeleri Ve Tesiri İle İtikadî Görüşleri

1.4.1. İlmî Şahsiyeti

Dil, edebiyat, Kur'ân ilimleri, hadis ve tarih sahalarındaki eserleriyle tanınan İbn Kuteybe çok yönlü bir âlimdir. Eserleri H.III. asırda İslâm düşüncesinin eriştiği yüksek seviyeyi ihtiva eden ansiklopedi durumundadır.³⁵⁰

İbn Kuteybe hakkında bilgi veren müelliflerin birçoğu onun dil, edebiyat, nahiv, şiir, haber ve eyyâm konusundaki otoritesine değinmişlerdir. İbnü'n-Nedîm, "O, dil, nahiv, garîbü'l-Kur'ân, meânî'l-Kur'ân, şiir ve fıkıhta âlimdi."³⁵¹ derken İbnü'l-Enbârî ise, "Dil, nahiv ve şiir konusunda alim, diğer ilimlere de sahipti." demektedir.³⁵² Zehebî ise, onun Arap dili, haberler ve eyyâm bilgileri açısından otorite olduğunu söylemektedir. Nitekim İbn Kuteybe nahiv konusundaki otoritesiyle, Basra ve Kûfe arasındaki nahiv muhalefetine iştirak etmiş ve bu iki ekolü uzlaştırmak suretiyle "Bağdat Nahiv Ekolü" nün kurucusu olmuştur.³⁵³

³⁴⁶ İshak Mûsâ el-Hüseynî, "Vasıyyetü İbn Kuteybe li-veledihî Muhammed", *Ehbâs*, sy. 4; *el-İmâme ve's-siyâse*, thk. Ali Şîrî, I-II, Beyrut 1990.

³⁴⁷ İshak Mûsâ el-Hüseynî, "Vasıyyetü İbn Kuteybe li-veledihî Muhammed", *Ehbâs*, sy. 4, Beyrut 1954, 68-82.

³⁴⁸ İshak Mûsâ el-Hüseynî, "Vasıyyetü İbn Kuteybe li-veledihî Muhammed", *MMIAD*, XXX, 1955, 546-559.

³⁴⁹ Brockelmann, *Târihu'l-edebi'l-'Arabî*, I, 286.

³⁵⁰ Seyyid Ahmed Sakr, "Mukaddime", *Te'vilü müşkili'l-Kur'ân* 3-4.

³⁵¹ İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, I, 236.

³⁵² İbnü'l-Enbârî, *Nüzhetü'l-elibbâ*, 209.

³⁵³ Zehebî, *Siyeru a'lami'n-nübelâ*, XIII, 298; Hayreddin ez-Ziriklî, *el-A'lâm*, IV, 137; Hüseyin Yazıcı, "İbn Kuteybe", *Şarkiyat Mecmuası*, VIII, 186.

İbn Kuteybe'nin ilmî seviyesini en iyi ifade eden onun eserleridir. Onun ilmî seviyesini ortaya koyan en güzel ifadelerden biri, bir eserinin üzerine yazılmış şu cümledir: “İbn Kuteybe, fakîhlerin edîbi ve edîblerin fakîhidir.”³⁵⁴

İbn Kuteybe'nin dinî ilimlerin yanında Fars kültürü ve dilini bilmesi,³⁵⁵ ayrıca tercüme edilen diğer kültürlerden eserlere vakıf olması onun geniş kültür birikimine sahip olmasını sağlamıştır.

Onun bu geniş kültür birikimi, devlet adamlarının ilgisini çekmiş, Halife Mu'temid-Alellah'ın kardeşi Muvaffak tarafından Bağdat'a davet edilmiş ve *el-Ma'ârif* adlı eserini onun huzurunda okumuştur.³⁵⁶

Horosan Emîri Abdullah b. Tâhir'in oğlu Muhammed (ö. 253/867) ile yakın ilişkisi olmuştur. İbn Kuteybe ‘*Uyûnü'l-ahbâr*’ında, “*Muhammed b. Abdullah b. Tâhir'e yazdım.*” diyerek tanış olduklarını doğrulamaktadır. İbn Kuteybe mektubunda ona teşekkür etmektedir. Mektubun bir kısmı şöyledir: “*Geçmişteki yardım ve lütufları için emir hazretlerine şükranlarımı sunar ve bana bahşettiği iyilikler karşısında Allah'ın emiri hayırla mükâfatlandırmasını dilerim.*”

Niyetimdeki ihlas sebebiyle bu duamın kabul olmasını umuyorum. Umuduma gelince, geçen uzun zamanın ardından harap olan emelimi diriltiyorum. Çünkü bundan önce bana bahşedilen iyilikler ve ondan ayrıldığım sırada bana vaat ettiği lütuflar, daha fazlası için aracılık etmekte ve başka dileklerin de gerçekleşeceğine dair bir haberci makamında bulunmaktadır.

Her ne kadar başka bir seçeneğim olmadığından ondan günlerce ayrı kalmış olsam da Allah'ın bana farz kıldığını geciktirmekle işlediğim hataya gelince, bu fiilimin cezasını emir hazretlerinin liderliğinin izzetinden, dostluğunun seçkinliğinden ve onunla bir arada olmanın vereceği yüce mertebeden uzak kalarak ödemiş bulunuyorum. -Allah izzetinizi artırsın.- Huzurunuzda bu kadar yakın olduğum halde yanınıza koşmak yerine

³⁵⁴ Bu cümle İbn Kuteybe'nin, Muhammed Zühri en-Neccâr tarafından tahkik edilerek 1966'da Kahire'de basılan *Te'vîlü muhtelifi'l-hadîs* isimli eserinin üzerine yazılmıştır.

³⁵⁵ İbn Kuteybe ‘*Uyûnü'l-ahbâr*’da, birçok yerde Fars kitaplarında okuduğu bilgilere yer vermiştir. Bu onun Fars diline hâkim olduğunun bir göstergesidir. bk. *Uyûnü'l-ahbâr*, I, 55, 152, 184, 204.

³⁵⁶ İshak Mûsa Hüseyinî, *İbn Kuteybe*, 10.

size bu mektubu yazmam, kadrinin benim ifade edebileceğimden çok daha yüce olduğunu bilmemden kaynaklanmaktadır.”³⁵⁷

Gerard Lecomte ise, aralarındaki diyalogun tanışıklıktan ileri gitmediğini zira İbn Kuteybe’nin Muhammed b. Abdullah b. Tâhir ile en fazla iki kere görüşmüş olabileceğini iddia etmektedir.³⁵⁸

Diğer taraftan İbn Kuteybe’nin yaşadığı dönem, ilmî seviyenin yükseldiği buna bağlı olarak da bazı siyasî ve itikadî konulardaki fikrî ayrılıkların ve tartışmaların ortaya çıktığı bir dönemdir. O, bu tartışmalarda taraf olmadığı gibi yanlış düşünceleri tenkid eden görüşlerini içeren eserler yazmıştır. Emevîler’in son yıllarında ortaya çıkan ve Abbâsîler döneminde devam eden Arap ırkçılığına karşı Arap olmayan Müslüman unsurların ve özellikle İranlıların başlattığı Şuûbiyye hareketi İbn Kuteybe’yi rahatsız etmişti. Bu konuda kaleme aldığı *Fazlû’l-‘Arab* adlı eserinde Arap milliyetçiliğinden yana tavır koyması, dönemin siyasî şartları ve İslâm’a karşı yürütülen fikrî hareketler çerçevesinde değerlendirilmelidir.

Uzun yıllar kadılık gibi önemli bir görevi yerine getirirken yönetilenler ile yöneticiler arasındaki mesafeyi çok iyi ayarlaması sayesinde birtakım tehlikelerden uzak kalmayı başaran İbn Kuteybe Şuûbiyye, Cehmiyye ve Müşebbihe’ye karşı giriştiği mücadeleden bir zarar almadan çıkmıştır. Özellikle Mütevekkil-Alellah’ın Ehl-i sünnet’i desteklemesiyle Mu‘tezile’ye karşı mücadelesinde başarıya ulaşmıştır. Bu çerçeveden olmak üzere “halku’l-Kur’ân” meselesine değinmiş, “Mücessime” ve “Müşebbihe” ye dair görüşler belirtmiştir. Aynı dönem içerisinde ortaya çıkan Şuûbiyye hareketini tenkit etmiş ve bu noktada Arapların özelliklerini ve faziletlerini ortaya koyan yukarıda bahsi geçen eseri te’lif etmiştir.³⁵⁹

Brockelmann, İbn Kuteybe’nin bu yönü hakkında şu bilgileri vermektedir: “Asrının önemli âlimlerinden biri olan İbn Kuteybe, dönemindeki Ebû Hanîfe ed-Dîneverî ve Câhiz gibi âlimlerde olduğu gibi zamanının bütün ilimlerine sahipti. Tahsil arzusunu hisseden yüksek sınıf halka ve devlet büyüklerine te’lif ettiği eserlerle

³⁵⁷ ‘Uyûnü’l-ahbâr, II, 616.

³⁵⁸ Gerard Lecomte, *İbn Kuteybe ed-Dîneverî*, 131-132.

³⁵⁹ Hüseyin Yazıcı, “İbn Kuteybe”, *DİA*, XX, 48.

bilgilerini arzetmiştir. Farklı düşüncelerin tartışıldığı dönemde o, Kur'ân ve hadisi savunmuştur. Bu çerçevede kendisine yöneltilen müşebbihe veya dinsizlik ithamına karşı bu görüşleri reddeden müstakil bir eser kaleme almıştır.”³⁶⁰

İbn Kuteybe'nin Ehl-i sünnet'i destekleyen Abbâsî yönetimi ile arası iyiydi. Çünkü kendisi Ehl-i sünnet mezhebini Mutezile'ye karşı müdafaa etmiştir. Nitekim *Te'vîlü muhtelifi'l-hadîs*,³⁶¹ *el-İhtilâf fi'l-lafz ve'r-redd alâ'l-Cehmiyye ve'l-müşebbihe*³⁶² gibi eserleri bunun en bariz örneğidir. Ayrıca onun, Abbâsî Halifeleri Mütevekkil-Alellah ve Mu'temed'in veziri olan Ebü'l-Hasan 'Ubeydullâh ile ilmî münasebetleri olmuş, *Edebü'l-kâtib*³⁶³ adlı eserinde onu hayırla yâd etmiştir.

İbn Kuteybe, hadis ricali arasında sika kabul edilmiştir.³⁶⁴ Fakat onun hadis rivayeti fazla değildir. Bağdat'a yerleşip orada İshak b. Râhûye, Ebû Hâtim ve diğerlerinden rivayetlerde bulunduğunu bildiren İbnü'l-Cevzî, onun, güvenilir bir âlim olduğunu ve önemli eserler kaleme aldığını bildirmiştir.³⁶⁵ İbn Kuteybe aleyhine söylenilen bir takım görüşleri nakleden Zehebî, Hâkim'in onun hakkındaki, “Ümmet, Kuteybî'nin yalancılığında icma etmiştir.” sözünü nakletmiş ardından, “Ümmet sadece Müseylime ve Deccâl'in yalancılığında icmâ etmiştir. Birçok ravi, İbn Kuteybe'den nakillerde bulunmuşlardır.” diye cevap vererek bu görüşe karşı olduğunu ifade etmiştir.³⁶⁶

İbn Kuteybe'nin Bağdat'ta İshak b. Râhûye'den dinlediği hadisleri rivayet etmesi hususunda talebelerinin ısrarlarını çağdaşı büyük muhaddislerin yanında kendisini rivayete ehil görmediği için reddetmesi ilimde ihtisasa verdiği saygının bir ifadesidir.³⁶⁷ Yine de o, *Garîbü'l-hadîs* ve *Te'vîlü muhtelifi'l-hadîs* gibi hadis edebiyatına dair eserler kaleme almıştır. Hadiste rivayeti az olmakla birlikte güvenilir kabul edilen İbn Kuteybe'yi Hâkim en-Nîsâbûrî yalancılıkla itham etmektedir.³⁶⁸

³⁶⁰ Brockelmann, “İbn Kuteybe”, *İA*, V, II, 762-763.

³⁶¹ İbn Kuteybe, *Te'vîlü muhtelifi'l-hadîs*, 73-86, 229.

³⁶² İbn Kuteybe, *el-İhtilâf fi'l-lafz*, 35-37.

³⁶³ İbn Kuteybe, *Edebü'l-kâtib*, 9.

³⁶⁴ Zehebî, *Mizânu'l-i'tidal*, II, 503; İbn Hallikân, *Vefayât*, II, 246; İbn Hacer, *Lisânü'l-Mî'zân*, I, 358.

³⁶⁵ Abdurrahmân b. Ali b. Cevzî, *el-Muntazam*, nşr. F. Krenkow, I-X, Haydarâbât 1938, V, 102.

³⁶⁶ Zehebî, *Târih*, 261-280, 383.

³⁶⁷ Zehebî, *Siyeru a'lami'n-nübelâ'*, XIII, 301-302.

³⁶⁸ İbn Hacer el-Askalânî, *Lisânü'l-Mî'zân*, III, 357.

Câhiz ve Ebû Hanîfe ed-Dîneverî gibi III./IX. yüzyılda yetişen önemli şahsiyetlerden biri olan İbn Kuteybe uzun süre hadis, tefsir, fıkıh, tarih, kelam ve dil ilimleri ile ilgilenmişse de zamanla edebiyata yönelmiştir. Câhiliye döneminde doğan ve asıl gelişmesini IV./X. yüzyılda gösteren edebî tenkidin ilerlemesinde büyük payı olanlardan biri de İbn Kuteybe'dir. Onun *eş-Şi'r ve ş-şu'arâ* adlı eserinin mukaddimesi bu konudaki görüşleri ve edebî tenkidde ortaya koyduğu ölçüleri içermektedir. İbn Kuteybe, şiir tenkidıyla ilgili olarak kendisinden öncekilerden ve çağdaşlarından tamamen farklı bir tavır benimsemiştir. İbn Sellâm el-Cumâhî'nin yaptığı gibi şairleri sınıf ve tabakalara ayırma fikrinden hareket etmemiş ve çok sayıda şiir sahibi olmayı değil kaliteli şiir yazmayı esas almış, sanat ve sanatkârlar hakkında objektif hüküm vermeyi ilke edinmiştir.³⁶⁹ Onun ortaya koyduğu ölçüler daha sonra Kudâme b. Cafer, Ebû Mansûr es-Seâlibî ve İbn Reşîk el-Kayrevânî gibi büyük eleştirmenlerce de benimsenmiştir.³⁷⁰

İbn Kuteybe, uzun süre kadılık yapmasına rağmen fıkıh sahasında edebiyattaki kadar meşhur olamamıştır. İbnü'n-Nedîm'in ve İbn Hallikân'ın zikrettiği üzere bu alanla ilgili *Câmiu'l-Fıkh* ve *Kitabü'l-Tefkih* isimli iki eseri vardır.³⁷¹ Taberî ve İbn Süreyc, İbn Kuteybe'yi fıkıhta otorite kabul etmezler. Kendilerine Kâsım b. Sellâm ve İbn Kuteybe'nin fıkıha dair eserlerini nasıl buldukları sorulmuş, her ikisi de: "*Leyse bi şeyin*" bir işe yaramaz, ne onunkiler ne de Ebû 'Ubeyd'in kitapları. Eğer fıkıh öğrenmek istiyorsan Şafiî, Dâvud ve onların ayarında olan âlimlerin kitaplarını okumalısın." diyerek cevap vermişlerdir.³⁷²

İbn Kuteybe'nin tefsir ilmine de büyük katkıları olmuştur. Kur'ân-ı Kerîm'i kendi inançlarına göre yorumlayanların görüşlerini dile ait delillerle çürütmek suretiyle tefsir ilmine dair eserler vermiştir. Onun, âyetlerin ve lafızların anlam sınırlarını belirlemek ve bunların nasıl yorumlanacağını gösterme gayesiyle yazdığı eserlerden *Te'vîlü müşkili'l-Kur'ân*, *Tefsîrû sûreti'n-Nûr* ve *el-Müştebîh mine'l hadîs ve'l-Kur'ân* günümüze ulaşan eserleridir. Bu eserleri Kur'ân-ı Kerîm'in tamamına dair değerlendirmeler ihtiva etmezse de onun tefsirle ilgili görüşlerinin ortaya konulması

³⁶⁹ Bu konudaki daha geniş bilgi için bk. İbn Kuteybe, *eş-Şi'r ve ş-şu'arâ*.

³⁷⁰ Hüseyin Yazıcı, "İbn Kuteybe", *Şarkiyât Mecmuası*, VIII, 1998, 181-196.

³⁷¹ İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, I, 237; İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, II, 247.

³⁷² Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, I, 56.

mümkündür. Tefsir alanındaki en önemli eseri olan *Te'vîlü müşkili'l-Kur'ân*'da ağırlıklı olarak Kur'ân-ı Kerîm'e yöneltilen eleştirilere cevap vermeye çalışmıştır. Ayrıca Kur'ân-ı Kerîm'den kendi görüşlerini teyid için istifade etmeye çalışan çeşitli fırkalara mensup âlimlerin hatalarını göstermeye çalışmış, sûrelerde yer alan müşkil kelime ve ibarelerin açıklamasına fazla yer vermemiştir. *Garîbü'l-Kur'ân* adlı eserinde ise ilk bakışta manası kapalı gibi görülen kelime ve ibareleri açıklamıştır.

İbn Kuteybe'nin eserlerinden istifade ederek tefsir ilmine dair düşüncelerini özet bilgi mahiyetinde ele aldık. Mushafın tertibi ve mushaftaki fazlalık veya eksikliğin bulunup bulunmadığı konularındaki tartışmaları kabul etmeyen İbn Kuteybe Kur'ân-ı Kerîm'deki sûrelerin tertibinin, üzerinde icma bulunan tertibe göre olduğunu kabul eder.³⁷³

İbn Kuteybe, Kur'ân-ı Kerîm'in tercümesinin ise Arap dili ve kültüründen kaynağını alan mecaz, istiâre, temsîl, kalp ve takdîm-tehîrler ihtiva etmesi sebebiyle yapılamayacağı yönünde görüş beyan eder ve bunlara dair çeşitli örnekler verir.³⁷⁴ O, Kur'ân-ı Kerîm'de tenâkuz ve ihtilafın bulunmadığını söyler.³⁷⁵ Muhkem ve müteşâbih birbiri zıddı olarak görmeyen İbn Kuteybe, müteşâbihin çerçevesini biraz daha geniş tutarak, lafızları benzer olduğu halde anlamları farklı olan kelimelere müteşâbih dediği gibi anlaşılmasında kapalılık veya zorluk bulunan kelimeleri de bu kavram içine alır ve müteşâbihin te'vîlini mümkün görür.³⁷⁶

İbn Kuteybe'nin tefsir ilmine katkısından dolayı ondan övgüyle bahsedenler de onu eleştirenler de vardır. Muhammed Zağlûl Sellâm, İbn Kuteybe'nin Kur'ân-ı Kerîm'in anlaşılmasına yaptığı katkıdan övgüyle bahseder. Ayrıca Arap edebiyatı tenkidçiliğine yaptığı olumlu katkıyı ifade etmiştir.³⁷⁷ Seyyid Ahmed Sakr ise *Garîbü'l-Kur'ân*'ı te'lif tarzı itibarıyla Câhiz'in bu alandaki eserlerinden üstün tutmaktadır.³⁷⁸ İbn Kuteybe'nin tefsir ilmine katkısı ve tesiri hususunda ondan övgü ile bahseden bir diğer isim Münîr Sultân'dır. O, İbn Kuteybe'nin Kur'ân-ı Kerîm nazmını anlama ve

³⁷³ İbn Kuteybe, *Te'vîlü müşkili'l-Kur'ân*, 24-25.

³⁷⁴ İbn Kuteybe, *Te'vîlü müşkili'l-Kur'ân*, 21.

³⁷⁵ İbn Kuteybe, *Te'vîlü müşkili'l-Kur'ân*, 66.

³⁷⁶ İbn Kuteybe, *Te'vîlü müşkili'l-Kur'ân*, 86-102.

³⁷⁷ Muhammed Zağlûl Sellâm, *Eserü'l-Kurân fi tetavvürü'n-nakdi'l-'Arabî ilâ âhiri'l-karni'r-râbi'i'l-hicrî*, Kahire, ts. Dârü'l-Maârif, 101-150; a.mlf. *İbn Kuteybe*, 35-39, 68-69.

³⁷⁸ Seyyid Ahmed Sakr, "Mukaddime", *Te'vîlü müşkili'l-Kur'ân*, 10.

hissetmedeki ince zevkinden, tefsir ve te'villerine bu zevkin hâkim olduğundan söz etmiştir.³⁷⁹

Çağdaş araştırmacılarından Nasr Hâmid Ebû Zeyd ise onu eleştirerek İbn Kuteybe'yi kendisinden öncekilerin ortaya koyduğu bilgilere neredeyse hiçbirşey ilave etmeyen bir kişi olarak göstermiştir. Onu eleştirdiği Mu'tezile'nin hatalarını tekrar etmekle suçlamıştır.³⁸⁰

Onun dil alanındaki çalışmalarında ise daha çok Basra mektebinin etkisi görülmektedir. Bununla birlikte Kûfelilerden de yararlanmış ve bu iki mektep arasında âdeta bir köprü vazifesi görerek uzlaştırmacı "Bağdat Dil Mektebinin" öncülerinden olmuş, bazı konularda kendi görüşlerini cesaretle ortaya koymaktan çekinmemiştir.³⁸¹

İbn Kuteybe'nin mezhebi konusunda farklı görüşler ileri sürülmektedir. Bununla birlikte, Mâlikî mezhebine müntesib olduğu kuvvetle muhtemel görülmektedir. İbn Teymiye'nin onun için, "*Ahmed ve İshak'ın mezhebine meylediyordu.*"³⁸² bilgisini vererek onu Hanbelî mezhebinde göstermesi ise Hanbelî mezhebine taraftar kazandırmak isteğinden kaynaklanmış olabilir. İbn Hacer ise, onun İshak b. Râhûye'nin görüşlerini takip ettiğini, ancak Muhammed b. Zekerîyya b. Abdü'l-A'la'dan duyduğuna göre, Mâlikî mezhebine mensup olduğunu haber vermektedir.³⁸³

Diğer taraftan kendisi yalancılıkla, Müşebbihe fırkasına meyletmekle ve Kerrâmîyye mezhebine ilgi duymakla itham edilmiştir.³⁸⁴ Ebû't-Tayyib el-Lugavî onu altından kalkamayacağı işlere girişen, bazı eserleri âlimler tarafından benimsenmemekle birlikte halk tarafından kabul gören bir şahsiyet olarak tanıtır.³⁸⁵

³⁷⁹ Münîr Sultân, "Tezevvuku İbn Kuteybe li'n-nazmi'l-Kurânî", *Dirâsât 'Arabîyye ve İslâmîyye*, 5-21.

³⁸⁰ Abdülhamit Bırışık, "İbn Kuteybe", *DİA*, XX, 149.

³⁸¹ Zehebî, *Siyeru a'lami'n-nübelâ*, XIII, 298; Ziriklî, *el-A'lâm*, IV, 137; Hüseyin Yazıcı, "İbn Kuteybe", *Şarkiyat Mecmuası*, VIII, 186.

³⁸² İbn Teymiye, *Tefsîru Sûreti'l-İhlâs*, Mısır 1323, 86.

³⁸³ İbn Hacer, *Lisânü'l-Mî'zân*, III, 358.

³⁸⁴ Süyûtî, *Buğyetü'l-vu'ât*, 291.

³⁸⁵ Ebû't-Tayyib Abdülvâhid b. Alî el-Halebî (ö. 351/962), *Merâtibü'n-nahviyyîn*, nşr. Muhammed Ebû'l-Fazl, Kahire 1955, 84, 85.

Zehebî, Beyhakî'nin İbn Kuteybe'nin Kerramiyye'nin görüşüne sahip olduğuna dair sözünü naklederek, bu görüşlerin doğru olmadığını bildirmektedir.³⁸⁶ İbn Kuteybe'nin itikadî noktada Müşebbihe ve Kerramiyye'ye meyilli olduğu konusundaki görüşlerin ise onun eserleri göz önüne alındığı takdirde doğru olmadığı anlaşılabacaktır.³⁸⁷ Gerçekte Kerramiyye ve Müşebbihe'ye reddiye yazan birisinin onlardan olduğu görüşünün doğruyu yansıtan bir ifade olması mümkün değildir.

Zehebî, onun hakkındaki bu haksız iddiaları zikrettikten sonra, bizzat İbn Kuteybe'nin kendi düşünceleriyle bu iddiaları boşa çıkarmaya çalışmıştır. O, İbn Kuteybe için şu ifadelere yer vermiştir:

*“Nuaym b. Hammâd'dan Muhammed b. İsmail et-Tirmîzî kanalıyla ve sahîh isnadla duyduk ki o, İbn Kuteybe'nin şöyle dediğini işitmiştir: Kim Allah'ı, yarattıklarına benzetirse kâfir olur, kim de Allah'ın kendisini vasıfladığı şeyleri reddederse o da kâfir olur. Allah'ın kendisini vasıfladığı şeyler, kendisi olmadığı gibi O'nu teşbihe de bir rehber olamaz.”*³⁸⁸ İbn Kuteybe'nin bu görüşlerini nakleden Zehebî ise *“Sıfatlar mevsufa tabidir, şayet mevsuf Senin benzerin yoktur.”*³⁸⁹ şeklinde ise, bu *Zât-ı Mukaddestir. Benzerinin olmaması O'nun sıfatıdır. Öyleyse O'nun sıfatı ve zatı hakkında söylenen arasında bir fark yoktur. Bu aynı zamanda selefin görüşüdür.”* diyerek, İbn Kuteybe'nin görüşünün isabetli olduğunu vurgulamaktadır.³⁹⁰

İbn Kuteybe'nin ilmî kişiliğini ve akidesini ortaya koyanlardan biri İbn Teymiye'dir. Onu, Ehl-i sünnet'in önemli simalarından kabul eden İbn Teymiye, *“Mutezile için Câhiz ne ise, Ehl-i Sünnet için de İbn Kuteybe odur.”* diyerek onun Ehl-i Sünnet için önem ve değerini ortaya koymuştur. Ayrıca İbn Teymiye, İbn Kuteybe için şu ifadelere yer vermektedir: *“İbn Kuteybe, âlimlerin, imamların ve faziletli kimselerin önde gelenlerindendi. Çok güzel ve muhtevalı eserlere sahipti. Bunların sayısı üç yüze ulaşıyordu. Ahmed ve İshak'ın mezhebine meylediyordu. İbrâhim el-Harbî ve Muhammed b. Nasr el-Mervezî ile muasırdı. Mağrib halkı da ona büyük değer veriyor*

³⁸⁶ Zehebî, *Siyeru a'lami'n-nübelâ*, XIII, 299, 300.

³⁸⁷ Zehebî, *Mizânu'l-i'tidal*, XI, 503; a.mlf. *Târih*, 261, 280-383; İbn Hacer, *Lisânü'l-Mi'zân*, III, 357.

³⁸⁸ Zehebî, *Siyeru a'lami'n-nübelâ*, XIII, 299, 300.

³⁸⁹ Şûrâ 42/11.

³⁹⁰ Zehebî, *Siyeru a'lami'n-nübelâ*, XIII, 299, 300.

ve ona dil uzatanları zındıklıkla itham ediyorlardı. Yine Mağrib halkı, “Evinde onun eserlerinden herhangi biri olmayanda hayır yoktur.” diyorlardı.”³⁹¹

İbnü'l-Enbârî ise takip ettiği usul ve metodu açısından İbn Kuteybe'yi şu sözleriyle tenkid etmiştir: “İnsanlar müteşâbih âyetlerin manaları konusunda ileri geri konuşuyorlar, bunun karşısında seleften herhangi bir nakilde bulunmuyorlar. Bu hususta lûgat ilminin şa'z ifadelerini delil olarak gösteriyorlar.”³⁹² İbn Teymiye onun bu tenkidini, “İbn Kuteybe, Kur'ân-ı Kerîm ve hadisin manalarına vakıftı. Onunla hüküm verme konusunda da İbnü'l-Enbârî'den daha bilgilidir. Yine, sünnete sarılma konusunda ondan daha ilerdedir. İbnü'l-Enbârî lûgat konusunda bilgili bir âlimdir. Ancak, lûgatı iyi bilen herkes, hüküm çıkarma konusunda uzman değildir.” diyerek İbn Kuteybe'yi savunmuştur.³⁹³

İbn Kuteybe'nin devrine damgasını vurmuş büyük bir otorite olduğunu, “İbn Kuteybe hakkında kötü söz söyleyen zındıktır”; “Kitaplarının bulunmadığı evde hayır yoktur.”³⁹⁴ gibi ifadeler göstermektedir.

Zamanında Ehl-i sünnet'in sözcüsü sayılan İbn Kuteybe'nin Mu'tezile'nin sözcüsü olan Câhiz ile münasebeti talebe-hoca ilişkisi şeklinde başlamıştır. Bu ilişki sonraları görüş ayrılığı sebebiyle sert tartışmalara dönüşmüştür. Özellikle temel dinî meselelerde kendisinden farklı düşünen hocasına karşı eleştirilerde bulunmuştur. Ona göre Câhiz, İslâmî kuvvetli deliller bulunmasına rağmen nasrânî deliller kullanmış ayrıca eserlerini alay konusu olan bazı şeylerle doldurmuştur. Yine onu hadislerde geçen bazı mevzuları alaya aldığı için tenkid etmiştir.³⁹⁵ *Te'vilü muhtelifi'l-hadîs*'inde Câhiz için, “Yalancı, hadis uydurucu ve hakka karşı bâtıla yardım eden...” gibi ifadelere yer vermiş, hatta onu kâfir olmakla suçlamıştır.³⁹⁶ Bununla birlikte Câhiz'in özellikle *Kitâbü'l-Buhalâ'* adlı eserinden alıntılar yapmıştır. İbn Kuteybe ile Câhiz arasındaki ihtilafa işaret eden Ahmed Emîn, bu hususta şu görüşlere yer vermektedir:

³⁹¹ İbn Teymiye, *Tefsîru sûreti'l-İhlâs*, 86.

³⁹² İbnü'l-Enbârî, *Nüzhetü'l-elibbâ'*, 143,144.

³⁹³ İbn Teymiye, *Tefsîru sûreti'l-İhlâs*, 95, 96.

³⁹⁴ İbn Teymiye, *Tefsîru sûreti'l-İhlâs*, 86; Bu ifadelerin bir benzerini İbn Kesîr'de de görmek mümkündür. bk. *el-Bidâye*, XI, 57.

³⁹⁵ Ahmed Emîn, *Duhâ'l-İslâm*, I, 402, 403.

³⁹⁶ İbn Kuteybe, *Te'vilü muhtelifi'l-hadîs*, 59.

“Onlar arasındaki ihtilafın esas nedeni fikri özellikleri ve itikadî mezhep noktasındaki farklılıklarıdır. Câhiz’in hafif ruhlu ve mizahı çok seven kişiliğine karşılık İbn Kuteybe, ciddi, vakarlı ve verdiği hükümlerde tutarlı bir kişiliğe sahiptir. Câhiz, Mutezile itikadî ekolüne mensup iken, İbn Kuteybe Ehl-i Sünnet’tendir. Bu iki ekol arasındaki mücadele çok yönlü ve uzundur. Câhiz, gerçekten de ilmî yönden güçlüdür. Değindiği konularda çok bilgili ve düşüncesini söz ve kalemle çok güzel ifade yeteneğine sahiptir. İbn Kuteybe ise -bana göre- daha çok genel anlamda bir bilgiye sahip, çok eser sahibi bir kimsedir. Bu yönüyle Câhiz’a yakın bir ilmi yeterliliğe sahiptir. Eserlerine baktığımız zaman onun çeşitli ilmî sahalara el attığını görürüz. Dil nahiv, edebiyat, şiir, hadis, fıkıh, tarih ve dinî mezhepler alanlarında eserler vermiştir.”³⁹⁷

İbn Kuteybe’nin Câhiz’in talebesi olmakla birlikte özellikle ‘Uyûnü’l-ahbâr gibi bazı eserlerinde takip ettiği metodla başta Câhiz olmak üzere döneminin birçok ünlü şahsiyetini aştığı kanaatindeyiz. Nitekim âlim olmak için bir dalda, edip olmak için her dalda bilgi sahibi olmanın gereğine inanan İbn Kuteybe edebiyatın, özellikle şiir ve ahbârın inceliklerini çok iyi biliyordu.³⁹⁸ Aynı zamanda şiir ve ahbâr râvisi olup Arap edebiyatında nesir sahasının İbnü’l-Mukaffa‘ ve Câhiz’den sonra en önemli simasıdır. II./VIII. yüzyılın ikinci yarısından itibaren ortaya çıkan ve Câhiz’le birlikte zirveye ulaşan anlaşılması güç, tumturaklı edebî nesir, halkın anlayabileceği kısa ve yalın anlatıma ağırlık veren İbn Kuteybe sayesinde yerini daha kolay bir üslûba bırakmıştır. Eserlerinde genellikle ciddî bir anlatımı tercih etmekle birlikte okuyucuyu dinlendirmek amacıyla nükte ve fıkralara da yer vermiştir.

İbn Kuteybe’nin sahip olduğu düşünceler, onun ilmî yeterliliği ve otoritesiyle hem kendi dönemindeki hem de daha sonraki Müslümanlar nezdinde değer bulmasını sağlamıştır. Yaptığı tefsir, te’vil ve yorumlardan insanlar asırlar boyunca istifade etmişlerdir.³⁹⁹

³⁹⁷ Ahmed Emîn, *Duhâ’l-İslâm*, I, 402.

³⁹⁸ Bardhold, *İslâm Medeniyeti Târihi*, çev. Fuat Köprülü, İstanbul 2014, 68.

³⁹⁹ Muhammed İskenderânî, “Mukaddime”, *‘Uyûnü’l-ahbâr*, 5, 6.

1.4.2. Talebeleri ve Tesiri

İbn Kuteybe'nin meşhur olmuş bazı öğrencilerinin kronolojik sıraya göre isimleri şu şekildedir.

1. Ahmed b. Mervân el-Mervezî (ö. 298/910), *Te'vîlü muh'telifi'l-hadîs* adlı kitabını rivayet eden kişidir.

2. İbrâhim b. Ahmed eş-Şeybânî⁴⁰⁰ (ö. 298/910)

3. Muhammed b. Halef el-Merzubânî (ö. 309/921)

4. İbrâhim b. Muhammed b. Eyyûb b. Beşîr es-Sâ'îğ (ö. 313/925), İbn Kuteybe'nin bütün eserlerini rivayet eden kişidir.

5. Oğlu Ahmed b. Abdillâh b. Müslim b. Kuteybe (ö. 322/934)

6. 'Ubeydullâh b. Muhammed es-Sükkerî (ö. 323/934), *Garîbü'l-hadîs*'i rivayet eden kişidir.

7. Ahmed b. Muhammed el-Hasen ed-Darrâb (ö. 328/939)

8. 'Ubeydullâh b. Ahmed b. Abdillâh b. Bukeyr (ö. 334/945)

9. el-Heysem b. Kuleyb es-Sâşî (ö. 335/946), İbn Kuteybe'den edebiyat dersi almıştır.

10. Kâsım b. Esbağ el-Endelusî (ö. 340/951), İbn Kuteybe'den *el-Ma'ârif* ve *Garîbü'l-hadîs*'i dinlemiştir.

11. Muhahmmmed b. Ebi'l-Esved (ö. 343/954)

12. Muhammed b. Alî b. Ahmed el-Keracî (ö. 343/954)

13. Muhammed b. Hâmid b. Hâris et-Temîmî (ö. 343/954)

⁴⁰⁰ eş-Şeybânî; Câhiz, Müberred, Sa'leb ve İbn Kuteybe ile görüştü. Edebiyatçılardan Di'bil ve Buhtûrî ile de görüştü. bk. Servet Ukkâşe, "Mukaddime", *el-Ma'ârif*, 198.

14. Ebû Muhammed Abdullah b. Ca'fer b. Dürüsteveyh el-Fârisî el-Fesevî (ö. 347/958)⁴⁰¹

İbn Kuteybe, eserleriyle zamanının önemli meselelerini ele almıştır. Ayrıca bu konulardaki ihtilafları gidermeye çalışmış hem eser yazmak hem de insanların kendisinden istifade etmesini sağlamak suretiyle bu gayretini vefatına kadar devam ettirmiştir. İbn Hallikân'ın naklettiği bilgiye göre İbn Kuteybe, vefat edinceye kadar Bağdat'ta eserlerini öğrencilerine okutmaya devam etmiştir.⁴⁰² Onun bu gayreti öğrencilerinin kendisinden istifade etmesini ve eserlerinin öğrencileri yoluyla yayılmasını sağlamıştır. İbn Kuteybe'nin sağlığında iken kendisinden istifade eden bu öğrencileri, onun vefatından sonra da görüş ve düşüncelerini daha sonraki nesillere aktarmışlardır.

İbn Kuteybe'nin eserlerini sonraki nesillere aktaranların başında oğlu Ahmed b. Kuteybe gelmektedir.⁴⁰³ Bağdat'ta bulunduktan sonra Mısır'a intikal eden Ahmed b. Kuteybe'nin babasının eserlerinin en önemli ravisi olduğu ve bu eserleri öğrencilerine okuttuğu bilinmektedir. Mâlikî mezhebine mensup olan Ahmed b. Kuteybe, Mısır'da üç ay kadılık yapmış, 322/934'te vefat etmiştir.⁴⁰⁴ Onun, babasının eserlerini Kur'ân-ı Kerîm'i ezberler gibi ezberlediği rivayet edilmektedir.⁴⁰⁵ Ayrıca babasının onun için eserlerinin birer nüshasını muhafaza ettiği ve neredeyse eserlerinin tamamının onun yanında bulunduğu bildirilmiştir.⁴⁰⁶ Ahmed b. Kuteybe'nin oğlu Abdülvahîd de babasından, İbn Kuteybe'nin eserlerini okutmuştur. İbn Kuteybe'nin oğlu Ahmed ve torunu Abdülvahîd, eserlerinin Mısır'da yayılmasını sağlamışlardır.⁴⁰⁷

İbn Kuteybe'nin eserlerinin günümüze ulaşmasını sağlayan öğrencilerinden biri Ahmed b. Mervân el-Mervezî'dir. *Te'vilü muhtelifi'l-hadîs* ile İbn Kuteybe'nin yedi

⁴⁰¹ Servet Ukkâşe, "Mukaddime", *el-Ma'ârif*, 38-39; Muhammed İskenderânî, "Mukaddime", *'Uyûnü'l-ahbâr*, 9, 10.

⁴⁰² İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, II, 46.

⁴⁰³ Ebû Ca'fer, Ahmed b. Abdullah b. Müslim b. Kuteybe, bk. Zehebî, *Siyeru a'lami'n-nübelâ*, XIII, 29.

⁴⁰⁴ İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, XI, 297; İbn Hallikân, *Vefeyât*, III, 43; Servet Ukkâşe, "Mukaddime", *el-Ma'ârif*, 38-39; Seyyid Ahmed Sakr, "Mukaddime", *Te'vilü müşkili'l-Kur'ân*, 35, 36.

⁴⁰⁵ Abdullah el-Cübûrî, "Mukaddime", *Garîbü'l-hadîs*, 15; Muhammed İskenderânî, "Mukaddime", *'Uyûnü'l-ahbâr*, 9.

⁴⁰⁶ Servet Ukkâşe, "Mukaddime", *Ma'ârif*, 39.

⁴⁰⁷ Abdullah el-Cübûrî, "Mukaddime", *Garîbü'l-hadîs*, 16; Muhammed İskenderânî, "Mukaddime", *'Uyûnü'l-ahbâr*, 9, 10.

eserini rivâyet etmiştir.⁴⁰⁸ *Te'vîlû muhtelifi'-hadîs*'in isnadında adı geçen bir diğer öğrencisi ise Ahmed b. Muhammed el-Hasen ed-Darrâb'tır.⁴⁰⁹

İbn Kuteybe'nin eserlerini Endülüs'e taşıyan öğrencisi ise Kâsım b. Asbağ el-Endelüsî'dir.⁴¹⁰ Hüseyin b. Feth, ondan İbn Kuteybe'nin bazı eserlerini dinlemiştir.⁴¹¹ *Kitabü'l-Eş'ribe*, 'Ubeydullah b. Muhammed b. Ca'fer b. Muhammed b. Dürüstevayh'in⁴¹² rivâyeti ile *el-Mesâ'il ve'l ecvibe* ve *Islâhu galat* ise 'Ubeydullah b. İlsâ es-Sükkerî'nin (ö. 323/935) rivâyeti ile günümüze ulaşmıştır.⁴¹³ İbrahim b. Mûsâ (ö. 300/913)⁴¹⁴ ise İbn Kuteybe'den *Islâhu galat*'ı rivâyet etmiştir. İbn Kuteybe'nin bütün eserlerini rivayet eden ise İbrâhim b. Muhammed b. Beşîr es-Sâ'îğ'dir.⁴¹⁵

'Ubeydullah b. Bekir et-Temîmî,⁴¹⁶ el-Heysem b. Kuleyb es-Saîf, Muhammed b. Halef b. Merzubânî, 'Ubeydullah b. Muhammed el-Ezdî (ö. 348/960), Ebû Muhammed Abdullah b. Ebi'l-Manzur el-Ensârî (ö. 337/949) ise İbn Kuteybe'nin öğrencileri arasında sayılan diğer isimlerdir.⁴¹⁷

Sonraki dönem âlimlerinden Taberî, İbn Fâris, Fahreddin er-Râzî, Kurtubî ve Ebû Hayyân el-Endelüsî gibi müellifler, İbn Kuteybe'nin kelime tahlillerini ve yorumlarını önemsemişlerdir. Seyyid Ahmed Sakr, İbn Fâris'in *Mekâyîsü'l-luga* ile *es-Sâhibî fî fikhi'l-luga ve sünenü'l-'Arab fî kelâmihâ*'da İbn Kuteybe'nin tesirinin açıkça görüldüğünü ifade eder. Yine Seyyid Ahmed Sakr, Ebû Hayyân'ın *Tuhfetü'l-erîb* ve

⁴⁰⁸ Zehebî, *Târihu'l-İslâm*, VI, 565; İbrahim Tâhâ Hammûdî, *İmâm İbn Kuteybe ed-Dîneverî*, 218.

⁴⁰⁹ İbn Kuteybe'nin *Te'vîlû muhtelifil-hadîs*'ini rivâyet etti. bk. Seyyid Ahmed Sakr, "Mukaddime", *Te'vîlû müşkili'l-Kur'an*, 38; İbrahim Tâhâ Hammûdî, *İmâm İbn Kuteybe ed-Dîneverî*, 221.

⁴¹⁰ Endülüslü âlim ve muhaddistir. 274 yılında yaptığı şark yolculuğunda İbn Kuteybe'den *el-Ma'ârif*'i ve *Garîbü'l-hadîs*'i okudu. Mâlikî mezhebinin önemli âlimlerinden kabul edilir. İbn Kuteybe'den *Garîbü'l-hadîs*'i, *Garîbü'l-Kur'an*, *Te'vîlû müşkili'l-Kur'an*, *Islâhu Galat*, *Edebü'l-kâtib*, *el-Ma'ârif*, *Envâ'*'yı rivâyet etmiştir. bk. Ebû'l-Velîd Abdullah b. Muhammed b. Yusuf el-Kurtubî el-Ezdî İbnü'l-Farâdî, (ö. 403/1013), *Târihu 'Ulemâ'il-Endelüs*, nşr. İbrahim el-Ebyârî, I-II, Kahire 1989, I,74; Seyyid Ahmed Sakr, "Mukaddime", *Te'vîlû müşkili'l-Kur'an*, 3.

⁴¹¹ İbrahim Tâhâ Hammûdî, *İmâm İbn Kuteybe ed-Dîneverî*, 224; İbnü'l-Fârâdî, *Târihu 'Ulemâ'il-Endelüs*, I, 406-408, II, 45.

⁴¹² İbn Hallikân'ın *Vefeyât*'ında Dürüstevayh olarak geçmiştir. Edebiyat ilmini İbn Kuteybe'den almıştır. *Kitâbu'l-Garîbü'l-hadîs*, *Me'âni's-şî'r* isimli eserleri vardır. bk. İbn Hallikân, *Vefeyât*, III, 42-44; Zehebî, *Siyeru a'lami'n-nübelâ*, XIII, 297.

⁴¹³ *Garîbü'l-hadîs* ve *Islâhu galat*'ı 268 yılında İbn Kuteybe'den dinlemiştir. bk. Zehebî, *Siyeru a'lami'n-nübelâ*, XIII, 297; Seyyid Ahmed Sakr, "Mukaddime", *Te'vîlû müşkili'l-Kur'an*, 37.

⁴¹⁴ İbn Kuteybe'nin dışında Abdullah İbn Ahmed b. Hanbel ve Ebî Bekir b. Ebi'd-Dünyâ'dan ders aldı. Vefatına kadar Mısır'da yaşadı. bk. İbrahim Tâhâ Hammûdî, *İmâm İbn Kuteybe ed-Dîneverî*, 219; İbn Farâdî, *Târihu 'Ulemâ'il-Endelüs*, I, 22-23.

⁴¹⁵ Seyyid Ahmed Sakr, "Mukaddime", *Tev'ilû müşkili'l-Kur'an*, 37; İbrahim Tâhâ Hammûdî, *İmâm İbn Kuteybe ed-Dîneverî*, 220.

⁴¹⁶ Zehebî, *Siyeru a'lami'n-nübelâ*, XIII, 297.

⁴¹⁷ Seyyid Ahmed Sakr, "Mukaddime", *Tev'ilû müşkili'l-Kur'an*, 37; İbrahim Tâhâ Hammûdî, *İmâm İbn Kuteybe ed-Dîneverî*, 224-227.

Taberî'nin *Câmi 'u'l-beyân*'ında İbn Kuteybe'nin tesiri olduğunu ifade eder.⁴¹⁸ Ahmed Sakr, İbn Kuteybe'nin tefsir ilmine katkısından övgüyle bahsetmiş ve *Garîbü'l-Kur'ân*'ı te'lif tarzı itibari ile Câhiz'in eserlerinden üstün tutmuştur.⁴¹⁹ Münîr Sultân'ın İbn Kuteybe'nin tefsir ilmine katkısı ve tesiri hususunda ondan övgü ile bahsettiğini daha önce zikretmiştik. O, İbn Kuteybe'nin Kur'ân-ı Kerîm nazmını anlama ve hissetmedeki ince zevkinden, tefsir ve te'villerine bu zevkin hâkim olduğundan söz etmiştir.⁴²⁰ Muhammed Zağlûl Selâm da onun Kur'ân-ı Kerîm'in anlaşılmasına ve Arap edebiyatı tenkidçiliğine yaptığı olumlu katkıdan bahseder.⁴²¹

İbn Kuteybe'nin vefatından sonra oğlu ve öğrencileri vasıtasıyla yaşamı boyunca gitmediği beldelede eserleri okutulmuştur. Dördüncü asır itibariyle onun eserlerinin Mısır ve Endülüs'e ulaştığı görülmektedir.⁴²² İbn Kuteybe'nin neslinin Mâlikî mezhebine tabi olmaları eserlerinin Endülüs'e girişini kolaylaştırmış olabileceği kanaatindeyiz.

Beşinci asırda Abdullah b. Muhammed b. Seyyid el-Batilyevsî (ö. 521/1128) İbn Kuteybe'nin *Edebü'l-kâtib* adlı eserine "*el-İktidâb fî şerh-i Edebi'l-küttâb*" isimli bir şerh yazmıştır. Üç ciltlik şerhin birinci cildinde Batilyevsî eserin mukaddimesini şerh etmiş, ikinci ciltte İbn Kuteybe ve râvilerin hatalarını ele almış, üçüncü ciltte ise eserdeki beyitleri açıklamıştır.⁴²³

500/1117 senesinde ise Ebû Kerîm el-Mübarek b. Fâhir, *Edebü'l-kâtib*'in mukaddimesini şerh etmiştir. İbn Haldun'un ise *Edebü'l-kâtib*'i dört büyük edebiyat eserinden biri olarak ifade etmesi İbn Kuteybe'nin edebî anlamdaki etkisine açık bir örnektir.⁴²⁴

⁴¹⁸ Seyyid Ahmed Sakr, "Mukaddime", *Tev'ilü müşkili'l-Kur'ân*, 83-84.

⁴¹⁹ İbn Kuteybe, *Garîbü'l-Kur'ân*, 133.

⁴²⁰ Münîr Sultân, "Tezevvuku İbn Kuteybe li'n-nazmi'l-Kurânî", *Dirâsât 'Arabiyye ve İslâmiyye*, 5-21.

⁴²¹ Muhammed Zağlûl Sellâm, *İbn Kuteybe*, 35-39, 68-69.

⁴²² Abdullah el-Cübürî, "Mukaddime", *Garîbü'l-hadîs*, 16; Muhammed İskenderânî, "Mukaddime", *Uyûnü'l-ahbâr*, 9, 10.

⁴²³ Abdullah b. Muhammed b. Seyyid el-Batilyevsî (ö. 521/1128), *el-İktidâb fî şerhi Edebi'l-küttâb*, nşr. Mustafa es-Sekkâ-Hâmid Abdülmecîd, I-III, Kahire 1981-83, Batilyevsî, Endülüste doğdu, Belansiye'de ikamet etti ve burada vefat etti, Endülüs'ün meşhur nahivcilerindendir. İbn Kuteybe hakkında detaylı bilgisi vardı. bk. Ömer Rıza el-Kehhâle, *Mu'cemü'l-müellifîn*, I-VIII, Beyrut 1993, II, 281.

⁴²⁴ İbn Haldun, *Mukaddime*, III, 1277-1278; Seyyid Ahmed Sakr, "Mukaddime", *Tev'ilü müşkili'l-Kur'ân*, 23.

İbn Kuteybe'nin eserlerinin etkisi en açık Mağrib civarında görülmektedir. Mağriblilerden rivayet edilen, “*İbn Kuteybe'nin eserlerinin olmadığı evden hayır gelmez.*” sözü onun bu bölgedeki etkisini göstermektedir.⁴²⁵ Buna yakın bir rivâyet İbn Kesîr'de de mevcuttur. Onun için burada yer alan ifade şöyledir: “*İlim ehli kimseler, evinde İbn Kuteybe'nin eserlerinden biri bulunmayan kimsenin ilimden nasibi olmadığını söylemişlerdir.*”⁴²⁶

İbn Kuteybe'nin neslinden İsâ b. İbrahîm b. Abdulvahîd b. Ahmed b. Abdillâh b. Müslîm b. Kuteybe'nin devrinin İşbiliyye valisi bulunan meşhur edip ve şair Ebû'l-Kâsım Muhammed b. Abbad'a takdim ettiği tarihi eserinde İbn Kuteybe'den müstakil sened zikrederek rivâyetlerde bulunduğu ve eserlerinde ondan nakillerde bulunduğu haber verilmektedir.⁴²⁷

Onun *el-Ma'ârif*'i, *'Uyûnu'l-ahbâr*'ı ve ilk örneğini verdiği *Te'vîlü muhtelifi'l-hadîs*'i önemini günümüze kadar korumuş ve erken dönemle ilgili yapılan çalışmalarda başvuru eserler arasında olmuştur. Özellikle *Te'vîlü muhtelifi'l-hadîs*'indeki cedel metodu sonraki dönem âlimleri tarafından da örnek alınmış ve kullanılmıştır.

Edebî tenkid konusunda İbn Kuteybe'den etkilenen isimlerden bazılarını burada zikretmek gerekir. Bunlardan biri, şiir tenkîdi ve kamu maliyesi alanlarındaki eserleriyle tanınan Abbâsî divan kâtibi Kudâme b. Ca'fer (ö. 337/948)'dir.⁴²⁸ Arap dili ve edebiyatı âlimi ve aynı zamanda şair olan Ebû Mansûr Seâlibî (ö. 429/1038) de edebî tenkid konusunda İbn Kuteybe'nin tesiri altında kalmıştır.⁴²⁹ Edebî tenkid konusunda İbn Kuteybe'nin tesiri altında kalan bir diğer kişi ise âlim ve şair olan İbn Reşîk el-Kayrevânî (ö. 456/1064)'dir.⁴³⁰

⁴²⁵ Ahmet Abdülbâkî, *Min A'lami'l-Ulemâ'il Arab fi'l-Karni'sâlis el-Hicrî*, 162.

⁴²⁶ İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, XI, 315.

⁴²⁷ Hüseyin Varol, *Edebü'l-kâtib*, 30.

⁴²⁸ Ebû'l-Ferec Kudâme b. Ca'fer b. Kudâme b. Ziyâd l-Kâtib el-Bağdâdî (ö. 337/948), Ebû'l-Ferec'in hayatı ve eserleri hakkında bilgi için bk. Cengiz Kallek, “Kudâme b. Ca'fer”, *DİA*, XXVI, 311, 312.

⁴²⁹ İbn Hallikân, *Vefeyât*, III, 180; Seâlibî'nin hayatı ve eserleri hakkında bilgi için bk. Tevfik Rüştü Topuzoğlu, “Ebû Mansûr Seâlibî”, *DİA*, XXXVI, 236-239.

⁴³⁰ İbn Hallikân, *Vefeyât*, II, 85-89. İbn Reşîk'in hayatı ve eserleri hakkında bilgi için bk. Zülfikar Tüccar, “İbn Reşîk Kayrevânî”, *DİA*, XX, 247-249.

Endelüslü âlim ve şair olan İbn Abdürabbih de İbn Kuteybe'nin tesirinde kalmış kimselerdendir. İbn Abdürabbih'in *el-İkdü'l-ferîd* isimli meşhur eserinde İbn Kuteybe'nin tezimize konu olan '*Uyûnü'l-ahbâr*'ının tesiri oldukça fazla görülür.

İbn Kuteybe'nin tesiri altında kalan diğer önemli isimlerden çağdaşı Müberred'i zikredebiliriz. Onun *el-Kâmil*'inin temel kaynaklarından biri İbn Kuteybe'nin '*Uyûnü'l-ahbâr* adlı eseridir. Ayrıca '*Uyûnü'l-ahbâr*, Ebü'l-Ferec el-İsfahânî'nin, *el-Egâni*'si, Ebû Hayyân et-Tevhîdî'nin *el-Besâ'ir ve 'z-zehâ'ir*'i, İzzeddin İbnü'l-Esîr'in *el-Kâmil*'i gibi önemli eserlerin temel kaynaklarındandır. Tezimizin "İslâm Kültür Ve Medeniyetinde '*Uyûnü'l-ahbâr*'ın Yeri" başlığında ayrıntılı olarak ele alacağımız için bu eserlerin tesirini burada ele almayıp kısaca değinmeyi uygun gördük.

1.4.3. İtikadî Görüşleri

İbn Kuteybe'nin itikadî görüşlerini, *Te'vilü muhtelifi'l-hadîs*, *Te'vilü müşkili'l-Kur'ân*, *el-İhtilâf fi'l-lafz* ve *Delâ'ilü'n-nübüvve* adlı eserlerinde yer verdiği bilgilerden öğrenmekteyiz. İbn Kuteybe Mu'tezile karşısında Selef akâidini savunan bir âlimdi. Ona göre din, gayb âlemine iman esasına ve Hz. Peygamber'in hadislerine inanmaya dayanır. Bundan dolayı bazı hadisleri inkâr edecek şekilde te'vile kalkışanlar Hz. Peygamber ile ahabının yolundan çıkmış olur. Haber-i vâhid oldukları gerekçesiyle bazı hadisleri reddetmek Müslümanlar'ın birliğini yıkmak anlamına gelir. Hadislerin toplanmasından önce Müslümanlar çeşitli gruplara ayrılmış durumdaydı. Hadislerin toplanmasından sonra Müslümanlar'ın birliği sağlanmış, kişilerin re'yelerine göre değil hadislerle hüküm verilerek meseleler çözülmüştür. Böylelikle Hz. Peygamber'in ve ahabının takip ettiği yol ortaya çıkmıştır. Bu yol Ehl-i sünnet ile Ehl-i hadîs'in yoludur.⁴³¹

Mu'tezile âlimlerine karşı hadisleri ısrarla savunan İbn Kuteybe haber-i vâhidi kabul eder. Hadislerde sahihlerin bulunduğu gibi zayıf ve mevzu olanları da vardır. Bu tür hadislerin te'vilini müteşâbih âyetlerde olduğu gibi ancak Selef âlimleri yapabilirler. Fakat bu te'vil, sıfât-ı meâniyi reddedenlerin yaptığı gibi nasları gerektirdikleri anlamın

⁴³¹ İbn Kuteybe, *Te'vilü muhtelifi'l-hadîs*, 73-86, 229.

dışındaki bir alana çevirmek değil, nasların anlatmak istediği manayı açıklamaktan ibarettir.⁴³²

İbn Kuteybe'nin Mu'tezile kelâmcılarına yönelttiği eleştirileri şöyle sıralayabiliriz.

- Mu'tezile, dinî konularda akıl yürütmüş ve kıyasa başvurmıştır. Bu metodları uygularken kategoriler, tafra, tevellüd gibi felsefî nazariyeleri tartışmasız kabul etmiştir. Sonrasında ise bu nazariyelere uymayan âyet ve hadisleri te'vil etmişler, onlara gerçek anlamlarından farklı anlamlar yüklemişlerdir. Hâlbuki bu yöntem âyet ve hadislerin gerçek mana ve ince hikmetlerinin anlaşılması için uygun bir yöntem değildir.⁴³³ Mu'tezile'nin kendi içinde tevhîd, ilâhî sıfatlar, cennet, cehennem vb. konularda farklı gruplara ayrılması, yöntemlerinin farklı olmasından kaynaklanmaktadır. Dinin tâlî meselelerinde farklı görüşlerin ileri sürülmesi mümkün olmakla birlikte aslî meselelerde ihtilâf etmek uygun değildir.⁴³⁴

- Mu'tezile dinî hayat konusunda hassas davranmamıştır. Mesela bazıları naslarda kesin olarak yasaklanan içkinin haram olmadığını idda etmiştir.⁴³⁵

- Mu'tezile haber-i vâhidi kabul etmez. Oysaki Allah peygamberleri toplumlara gönderip onlara uymalarını istemiş; bu husus doğru söyleyen tek bir kişinin haberine güvenilebileceğini gösterir.⁴³⁶

İbn Kuteybe'nin yukarıda özetini verdiğimiz itikâdî görüşlerini alt başlıklar altında inceledik.

1.4.3.1. Ulûhiyet ve Allah'ın Sıfatları

İbn Kuteybe'nin yaşadığı dönemin kelâmî konularından biri olan Allah'a iman meselesi hakkındaki görüşlerini onun eserlerinden öğrenmekteyiz. İmanın üç unsuru vardır; kalp ile tasdik, dil ile tasdik ve ilahî buyrukları yerine getirmektir. Tasdik ehli

⁴³² İbn Kuteybe, *Te'vilü muhtelifi'l-hadîs*, 121, 224.

⁴³³ İbn Kuteybe, *Te'vilü muhtelifi'l-hadîs*, 3-9.

⁴³⁴ İbn Kuteybe, *Te'vilü muhtelifi'l-hadîs*, 14-16.

⁴³⁵ İbn Kuteybe, *Te'vilü muhtelifi'l-hadîs*, 60-61.

⁴³⁶ İbn Kuteybe, *Te'vilü muhtelifi'l-hadîs*, 66.

sayılan insanlar üç grup halinde mütalaa edilebilir. Bunlardan biri sadece dili ile tasdik eden münafıklar, diğeri hem dili hem de kalbiyle tasdik eden, fakat büyük günah işleyenler, diğeri ise büyük günahlardan sakınan gerçek müminlerdir. İbn Kuteybe inkâr ile küfrü aynı manada değerlendirir. Ulûhiyet, nübüvvet ve ahiret hayatı gibi temel ilkeleri inkârın yanında bir te'vile dayanarak; kaderi, mest üzerine meshi ve bir anda üç talâkın vuku bulduğunu inkâr etme gibi hususları da içerir. Fakat talâk ile ilgili husus küfrü gerektirmez.⁴³⁷

İbn Kuteybe, inkâr etse de veya farklı şekillerde adlandırıp nitelese de mutlaka her insanın kendini yaratan bir varlığa inandığını hatta kendi ile baş başa kaldığında bunun doğruluğunu onayladığını ifade eder.⁴³⁸

İbn Kuteybe, Allah'ın sıfatları konusunda tenzih ve teşbihte aşırıya gidenleri eleştirir. Allah'ın dinde itidali emrettiğini bu sebeple de Allah'ın sıfatları konusunda da mutedil bir yol takip etmek gerektiğini savunur. Ayrıca insanlar Allah'ın sıfatlarının mahiyetini bilmekle mükellef değildir. Bu beşer gücünü aşan bir durumdur. O yüzden Allah'ın sıfatları hususunda temel düşünce Allah'a atfedilen temel sıfatları irdilemeden ispat etmek ve Allah'ı yarattıklarına benzetmemektir. Bu şekilde Allah'ın ilimle âlim, kudretle kâdir olduğuna inanmak gerekir. Âlimin ilim, kâdirin kudret sahibi olduğu herkesçe kabul edilen bir durumdur. Sem' ve basar ise ilimden ayrı iki sıfattır.⁴³⁹

İbn Kuteybe Allah'ın zâtı ile ilgili görüşleri ise şöyledir. Allah, zâtı ile değil ilmiyle her yerededir. Zâtıyla arştedir, arş ise taht manasındadır. Allah'ın arşa istiva etmesi O'nun tahtına yerleşmesi demektir. Allah'ın zâtıyla her yerde olması hulûlü gerektirir. Bu ise İslâm ile bağdaşmayan bir inançtır. Her semavî din mensubu Allah'ın gökte olduğuna inanır.⁴⁴⁰

⁴³⁷ İbn Kuteybe, *Te'vilü muhtelifi'l-hadis*, 120, 170-172; a.mlf. *Te'vilü müşkili'l-Kur'an*, 482; a.mlf. *Garibü'l-Kur'an*, 10.

⁴³⁸ İbn Kuteybe, *Te'vilü muhtelifi'l-hadis*, 129.

⁴³⁹ İbn Kuteybe, *Te'vilü muhtelifi'l-hadis*, 208, 217, 218.

⁴⁴⁰ İbn Kuteybe, *Te'vilü muhtelifi'l-hadis*, 68, 271-274; a.mlf. *el-İhtilâf fi'l-lafz*, 35-37.

Naslarda geçen “yed”, “nüzül”, “nefh”, “ısbâ” sıfatları yorumlanmadan Allah’a atfedilmelidir. Bu sıfatlar hakkında yapılan te’viller isabetsizdir ve dil kurallarıyla bağdaşmaz. “Vech” ile kastedilen ise Allah’ın zâtıdır.⁴⁴¹

1.4.3.2. Halku’l Kur’ân

Döneminin yaygın olarak tartışılan bir konusu olan halku’l Kur’ân meselesine dair görüşlerini ifade eden İbn Kuteybe; Kur’ân-ı Kerîm’in Allah kelâmı olup mahlûk olmadığını söyler. Kur’ân-ı Kerîm metnini okuma insana ait bir fiil olduğu için mahlûktur, okumaya konu teşkil eden lafızlar ise Allah kelâmı olduğu için gayr-ı mahlûktur.⁴⁴²

1.4.3.3. Rü’yetullah

İbn Kuteybe yaşadığı dönemin itikâdî meselelerinden olan Rü’yetullah konusundaki görüşlerini *Te’vilü muhtelifi’l-hadîs* adlı eserinde aktarmaktadır. O, Mu‘tezile’nin Allah’ın görülemeyeceği konusundaki delillerine karşılık kendi delillerini ortaya koyar. O, bu konu ile ilgili Resûlullah’ın, “*Kıyamet günü Rabbinizi on dördünde ayı gördüğünüz gibi göreceksiniz, onu görmek için izdihama maruz kalmayacaksınız.*” sözünü değerlendirir.⁴⁴³ İbn Kuteybe’ye göre Allah, dünyada yarattıklarının hiçbirine görünmeyecektir. Ahirette ise müminlere verilen bir görme kabiliyeti ile görülecektir. Rü’yetullah konusundaki hadisler kabul edilmelidir. Kabul edilmediği takdirde dinin namaz, hac, zekât ve talâka dair hükümlerini kanıtlamak imkânsız hale gelir.⁴⁴⁴

1.4.3.4. Kulların Fiilleri ve Kader

İbn Kuteybe, her şeyin Allah’ın kazası ve kaderine göre vuku bulduğuna inanmanın farz olduğunu, bu konudaki açık bulunan birçok âyet ve hadis olduğunu ifade eder. Bununla birlikte o, kaderi ilahî bir sır olarak tanımlar ve kader meselesinin çözülmesinin mümkün olmadığını söyler. İbn Kuteybe kadere imanının farz olduğunu, kulların yaptıkları fiilden ötürü ceza veya mükâfatı hak ettiklerini söyler. İnsanların

⁴⁴¹ İbn Kuteybe, *Te’vilü muhtelifi’l-hadîs*, 70, 209-210; a.mlf. *el-İhtilâf fi’l-lafz*, 28-32.

⁴⁴² İbn Kuteybe, *el-İhtilâf fi’l-lafz*, 50-65.

⁴⁴³ Buhârî, “Mevâkitu’s-Salât”, 26; İbn Kuteybe, *Te’vilü muhtelifi’l-hadîs*, 320-321.

⁴⁴⁴ İbn Kuteybe, *Te’vilü muhtelifi’l-hadîs*, 205; a.mlf. *el-İhtilâf fi’l-lafz*, 33-35.

sahip oldukları yetenek ve imkânlar, karşılaştıkları olaylar incelendiğinde bu hususun açıkça görüleceği görüşündedir. Güçlü birinin aciz kalması, akıllının fakir, aptalın zengin olması bu durumu gösteren örneklerdendir.⁴⁴⁵

İnsanlar sahip oldukları üstünlükler ve ilahî lütuflara mazhar oluşları bakımından farklılık arzeder. Zengin bir coğrafyada yetişen insanların sahip olduğu imkânlar ve özellikleri ile fakir bir coğrafyada doğan insanların sahip olduğu imkân ve özelliklerin farklılıklarına dikkat çekerek Allah'ın insanlara farklı kaderler tayin ettiğini ortaya koyar. Fakat bu durum Allah'ın kullarına haksızlık ettiği anlamına gelmez. Zira O, mülkünde dilediğini yapar ve kullarını dilediği gibi imtihana tabi tutar. Kullarına ise bu imtihanı başarmalarını sağlayacak gücü vermiştir. Bundan dolayı kullar yaptıkları fiillerinden sorumludurlar, bu fiillerinden dolayı ceza veya mükâfata tabi olurlar.⁴⁴⁶

1.4.3.5. Nübüvvet ve Ahiret

İbn Kuteybe, peygamberlerin mucizelerini, doğruluklarının delili olarak görür; mucizeleri inkâr etmeyi ise nübüvvet dair delillerin eksik olduğunu ileri sürmek olarak değerlendirir. Peygamberlerin büyük günah işlemediğini bununla birlikte küçük günahlar işleyebileceğini söyler. Hz. Âdem'in Rab'binin sözünden çıkmasını,⁴⁴⁷ Hz. Yûsuf'un Züleyha'ya karşı arzu duymasını⁴⁴⁸ ve Hz. Yûnus'un iman etmeyen kavmine öfkelenerek onlardan uzaklaşmasını düşüncelerine delil olarak gösterir.⁴⁴⁹ Yine ona göre, kelâmcıların peygamberlerin küçük günah işlemediklerini iddia etmeleri tutarlı değildir.⁴⁵⁰

⁴⁴⁵ İbn Kuteybe, *Te'vilü muhtelifi'l-hadîs*, 27-28; a.mlf. *el-İhtilâf fi'l-lafz*, 21-23.

⁴⁴⁶ İbn Kuteybe, *Te'vilü muhtelifi'l-hadîs*, 27-28; a.mlf. *el-İhtilâf fi'l-lafz*, 14-17, 21-23.

⁴⁴⁷ Tâhâ 20/121. Âyetin tam metni: “Bunun üzerine onlar (Âdem ve eşi Havva) o ağacın meyvesinden yediler. Bu sebeple ayıp yerleri kendilerine göründü ve cennet yaprağından üzerlerine örtmeye başladılar. Âdem, Rabbine isyan etti ve yolunu şaşırdı.”

⁴⁴⁸ Yûsuf 12/24. Âyetin tam metni: “Kadın onu kesinlikle arzulamıştı. Eğer Rabbinin işaret ve ikazını görmeseydi o da kadını arzulardı. Böylece onu kötülüklerden ve ahlâksız bir iş yapmaktan uzak tutmak istedik. Şüphesiz o samimi kullarımızdandır.”

⁴⁴⁹ Enbiyâ 21/24. Âyetin tam metni: “Yoksa ondan başka ilâhlar mı edindiler? De ki: “Haydi getirin delilinizi! İşte benimle beraber olanların kitabı ve işte benden öncekilerin kitabı (Hiçbirinde birden fazla ilâh olduğuna dair hiçbir delil yok). Şüphesiz çokları hakkı bilmezler de bu sebeple yüz çevirirler.”

⁴⁵⁰ İbn Kuteybe, *Te'vilü muhtelifi'l-hadîs*, 116-117; a.mlf. *Te'vilü müşkili'l-Kur'ân*, 402-409; a.mlf. *Garîbü'l-Kur'ân*, 145.

İbn Kuteybe, Hz. İsa'nın peygamberliği hakkında onun ruh-beden bütünlüğü içinde göklere yükseltildiğini, kıyametin kopmasında önce dünyaya ineceği ve ahir zamanda bütün Ehl-i kitab'ın ona iman edeceği görüşünü benimser.⁴⁵¹

Ahirete imanın İslâm'ın şartlarından biri olduğunu ifade eden İbn Kuteybe döneminin tartışılan konularından biri olan kabir azabını kabul eder. O, çürümüş cesetlerin diriltileceğine inanan birinin berzâh âleminde ölümlerin nimet veya azaba uğratılmasını kabul etmesi gerektiğini ifade eder. Bu görüşünü Kur'ân-ı Kerîm'den âyetlerle ve Hz. Peygamber'in kabir azabından Allah'a sığındığını bildiren rivayetlerle destekler. Ölümlerin ruhları iman ve itaatlerine göre "İlliyyîn" veya "Siccîn"e gider.⁴⁵²

1.5. Şuûbiyye Hakkındaki Görüşleri

Abbâsîler dönemi, Şuûbiyye'nin siyasî, fikrî ve edebî yönden güçlendiği, mevâlînin devlet yönetiminde etkinlik kazandığı bir dönemdir. Biz "Fikrî Durum" başlığı altında Şuûbiyye mensuplarının ilk dönemde savundukları adalet ve eşitlik prensiplerinden farklı olarak diğer milletlerin Araplar'dan üstün olduğunu savunmaya başladıklarını,⁴⁵³ mesâlib denilen; Araplar'ı yermek maksadı ile eserler yazdıklarını, Araplar arasında ise Şuûbîlere karşı cevap niteliğinde şiirler ve eserler yazıldığını belirtmiştik. Şuûbiyye'nin bu tutumu karşısında Araplar adına ilk ciddi cevabı Câhiz, *el-Beyân ve't-tebyîn*⁴⁵⁴ ve *Kitâbü'l-Buhalâ*⁴⁵⁵ adlı eserlerinde verir. Daha sonraki isim ise İbn Kuteybe'dir. *Fazlu'l-'Arab* adlı eserinde İbn Kuteybe; Şuûbiyye, Cehmiyye ve Müşebbihe'ye karşı mücadeleye girişmiştir.

İbn Kuteybe eserinin girişinde Şuûbiyye'nin hoşgörüsüzlüğünden Allah'a sığındığını ifade ettikten sonra Şuûbiyye hareketini, Allah'a büyüklenip küfre yaklaştıkları gerekçesiyle eleştirmiştir. Onların bu hareketini Allah'a karşı işlenmiş günah olarak telakkî edip bu hareketi Hz. Âdem ile İblîs kıssası üzerinden anlatmıştır.⁴⁵⁶

⁴⁵¹ İbn Kuteybe, *Te'vilü muhtelifi'l-hadîs*, 188; a.mlf. *Garîbül-Kur'ân*, 137.

⁴⁵² İbn Kuteybe, *Te'vilü muhtelifi'l-hadîs*, 150-154; a.mlf. *Te'vilü müşkili'l-Kur'ân*, 83.

⁴⁵³ Şuûbiyye hakkında geniş bilgi için bk. Adem Apak, "Şuûbiyye", *DİA*, XXXIX, 244-246.

⁴⁵⁴ Câhiz, *el-Beyân ve't-tebyîn*, II, 19-21; III, 35-64

⁴⁵⁵ Câhiz, *Kitâbü'l-Buhalâ*, 30-37

⁴⁵⁶ İbn Kuteybe, *Fazlu'l-'Arab*, 33-34.

Hamilton Gibb, İbn Kuteybe'nin Şuûbiyye karşısında sürdürdüğü mücadelesinin en önemli örneğini *'Uyûnü'l-ahbâr'*ında yer verdiği Fars, Yunan ve Hint edebiyatından yaptığı alıntılarında gösterdiğini ifade eder. Gibb, İbn Kuteybe'nin bu eserinde diğer kültürlerin birikimlerini süzgeçten geçirdikten sonra eserine aldığını böylelikle hem farklı kültürleri İslâm düşüncesi ile kaynaştırdığını hem de Şuûbîlerin te'lifatına ilginin azaldığını söyler. İbn Kuteybe'nin bu eserinin başvuru kaynaklardan olması onun bu alandaki başarısındanır.⁴⁵⁷

İhsan Abbas ise, İbn Kuteybe'nin *'Uyûnü'l-ahbâr'*ı yazma amacının Arapları savunma ve ırkçılıkla mücadele etmek olduğunu söyler.⁴⁵⁸

⁴⁵⁷ Hamilton Gibb, *İslâm Medeniyeti Üzerine Araştırmalar*, 87.

⁴⁵⁸ İhsan Abbas, *Târîhu'n-Nakd İnde'l-Arab*, Dârü's-Sekâfe, Beyrut 1981, 104-105.

2. 'UYÛNÜ'L-AHBÂR'IN MUHTEVASI, METODU VE KAYNAKLARI

2.1. 'Uyûnü'l-ahbâr'ın Metin Neşri, Muhtevası, Metodu

2.1.1. Metin Neşirleri

İbn Kuteybe'nin, İslâm edep kültürüne ait ansiklopedik bilgi ihtiva eden 'Uyûnü'l-ahbâr adlı bu eserinin Köprülü Kütüphanesi'nde (nr.1344) ve Petersburg'da (nr.691) yazma nüshaları bulunmaktadır. Köprülü Kütüphanesi'ndeki nüsha tam olmakla birlikte Petersburg'daki nüsha sadece Kitâbü's-Sultân ve Kitâbü'l-Harb bölümlerini içermektedir.⁴⁵⁹

Carl Brockelmann, 'Uyûnü'l-ahbâr'ın ilk dört bölümünü, Kitâbü's-Sultân'ı 1900'de, Kitâbü'l-Harb'ı 1903'te, Kitâbü's-Sü'düd'ü 1906'da, Kitâbü't-Tabâi' ve'l-ahlâk'ı 1908'de hazırlamış, Göttingen'de yayımlamıştır.⁴⁶⁰ Josef Horovitz 'Uyûnü'l-ahbâr'ın bazı bölümlerini İngilizceye çevirmiştir.⁴⁶¹ Ancak bunu tamamlamaya ömrü yetmemiştir.

Eserin tam neşri, Dârü'l-kütübi'l-Mısriyye'nin edebiyat kısmı tarafından Ahmed Zeki el-Adevî başkanlığında yapılmıştır.⁴⁶² Daha sonraki neşrini Yûsuf Ali Tâvil gerçekleştirmiştir.⁴⁶³ Adevî'nin neşrinde dört cilt halinde basılan eserin her bölümünün başında konu fihristi yer alır. Birinci cildin başında İbn Kuteybe'nin mukaddimesi yer alırken dördüncü cildin başında Adevî'nin takdim yazısı ardından eserin bölümlerinin kısa tanıtımı, müellifin hayatı, ilmi gelişimi hocaları ve talebeleri hakkında kısa bilgi verildikten sonra el-Adevî'nin teşekkür yazısı yer alır. Eserin sonunda ise tafsilatlı fihrist yer alır. el-Adevî, eseri neşrederken, iki nüsha üzerinde çalıştıklarını belirtmektedir. Bu nüshalardan ilki eserin el yazmasından nakledilen fotoğraf nüshasıdır. Bu nüsha İstanbul'da Köprülü Kütüphanesi'nde korunan 1344 rakamlı el yazması nüshadan nakledilen nüshadır. Diğerisi ise ilk dört bölümü, 1900'den

⁴⁵⁹ Muhammed İskenderânî, "Vasfû'l-Kitâp", 'Uyûnü'l-ahbâr, 29.

⁴⁶⁰ İbn Kuteybe, 'Uyûnü'l-ahbâr, nşr. Carl Brockelmann, Göttingen 1900-1908.

⁴⁶¹ Josef Horovitz, *Islamic Culture*, Haydarabat, IV, 1930, 171-198, 331-362, 487-530; V, 1931, 1-27, 194-224.

⁴⁶² 'Uyûnü'l-ahbâr, nşr. Ahmed Zeki el-Adevî, I, Kahire 1925; II, Kahire 1928; III, Kahire 1930; IV, Kahire 1930; I-IV, Kahire 1963.

⁴⁶³ İbn Kuteybe, 'Uyûnü'l-ahbâr, nşr. Yûsuf Ali Tâvil, I-IV, Beyrut 1986.

1908'e kadar Carl Brockelmann tarafından Almanya'da basılan nüshadır. Tashihte gerekli görülen yerlerde, Almanya nüshası ve fotoğraf nüshası olarak dipnotlarda atıf yapılmıştır. Almanya nüshası '*Uyûnü'l-ahbâr*'ın ilk dört bölümünü ihtiva ettiği için, bu tashihte ilk dört bölümde iki ayrı nüshaya işaret edilirken diğer bölümlerde tek nüshaya işaret edilmektedir.

'*Uyûnü'l-ahbâr*'dan bazı kısımlar ve seçmeler ayrıca basılmıştır. Ahmed Abdülalîm el-Berdûnî tarafından, "*el-Muhtâr min Kitâbî 'Uyûni'l-ahbâr*",⁴⁶⁴ "*Min Kitâbi 'Uyûni'l-ahbâr: el-'Arab ve'l-Furûse*"⁴⁶⁵ adıyla basılmıştır.

Muhammed İskenderânî eserin tamamını tahkik etmiştir.⁴⁶⁶ Biz çalışmamızda Muhammed İskenderânî'nin tahkikli neşrinden daha ziyade istifade ettik. Bu tahkikte, '*Uyûnü'l-ahbâr* dört cilt halinde toplam bin iki yüz doksan yedi sayfa olarak basılmıştır. yedi yüz kırk altı sayfa olan birinci ciltte ilk iki cild, beş yüz elli bir sayfa olan ikinci ciltte üçüncü ve dördüncü ciltler bir aradadır. Birinci ciltin ilk bölümünde Kitâbü's-Sultân, Kitâbü'l-Harb ve'l-fürûsiyye, Kitâbü's-Sü'düd, ikinci bölümünde Kitâbü't-Tabâi' ve'l-ahlâk, Kitâbü'l-İlm ve'l-beyân, Kitâbü'z-Zühd yer alır. İkinci cildin ilk bölümünde Kitâbü'l-İhvân, Kitâbü'l-Havâ'ic, Kitâbü't-Ta'âm, ikinci bölümünde Kitâbü'n-Nisâ' yer alır.

Birinci cildin başında Muhammed İskenderânî'nin takdimi, İbn Kuteybe'nin kısaca hayatı, '*Uyûnü'l-ahbâr*'ın kısa tanıtımı ardından müellifin mukaddimesi yer alır. Muhammed İskenderânî takdîminde, '*Uyûnü'l-ahbâr*'ın bölümleri hakkında kısa bilgi verdikten sonra, eserin edebî, ictimai ve siyasî yönüyle İslâm tarihine kaynak oluşuna dikkati çekmektedir.⁴⁶⁷

İskenderânî, eseri tahkik esnasında iki el yazma nüsha üzerinde çalışmıştır. Bunlardan ilki, muhakkikin eserde sıklıkla atıfta bulunduğu ve "elif" harfiyle işaret ettiği el yazma nüshasından nakledilen fotoğraf nüshasıdır. Bu nüsha İstanbul'daki Köprülü Kütüphanesi'nde korunan 1344 rakamlı el yazması nüshadan nakledilen nüshadır. Mısır Milli Kütüphanesi'nde EDB4297 rakamı altında muhafaza edilmektedir.

⁴⁶⁴ Ahmed Abdülalîm el-Berdûnî, *el-Muhtâr min Kitâbî 'Uyûni'l-ahbâr*, Kahire 1960.

⁴⁶⁵ Ahmed Abdülalîm el-Berdûnî, *Min Kitâbi 'Uyûni'l-ahbâr: el-'Arab ve'l-Furûse*, Dimaşk 1977.

⁴⁶⁶ İbn Kuteybe, '*Uyûnü'l-ahbâr*', thk. Muhammed İskenderânî, I-IV, Beyrut 2002.

⁴⁶⁷ İskenderânî, "Mukaddime", '*Uyûnü'l-ahbâr*', 5, 6.

Muhakkik bu nüshanın birçok tahrîf, kalem sürçmesi ve hataları içinde barındırdığını ifade etmektedir. Muhakkik, eserin başında bu nüshadan birkaç sayfa fotoğrafa yer vermiştir. Ayrıca Petersburg'daki nüshayı da incelediğini söyleyen muhakkik, Petersburg'daki nüshanın, bu nüshadan daha okunaklı olduğu, nesih hattı ile yazıldığı ve çoğu kelimelerin harekeli olduğunu belirtmektedir. Muhakkik eserin başında Petersburg'daki bu nüshadan birkaç fotoğrafa yer vermiştir.

Köprülü nüshasının sayfa uzunluğu yirmi üç santimetre, genişliği ise on sekiz santimetredir. Her bir sayfada yirmi sekiz ya da yirmi dokuz satır vardır. Yazılı olan tüm bölümler altı yüz elli bir varak olup, H. 594 yılında İbrâhim b. Ömer b. Muhammed b. Ali el-Vâiz el-Cezerî tarafından yazılmıştır.⁴⁶⁸ Cezerî her bölümün sonunda, İbn Kuteybe'nin bu eserini yazdığını belirtmektedir.⁴⁶⁹

Bu nüshalardan ikincisi ise, muhakkikin eserde sıklıkla atıfta bulunduğu “be” harfî ile işaret ettiği Almanya nüshasıdır.⁴⁷⁰ Bu nüshanın ilk dört bölümü (Kitâbü's-Sultân, Kitâbü'l-Harb, Kitâbü's-Sü'düd, Kitâbü't-Tabâî' ve'l-ahlâk), 1900'den 1908'e kadar Carl Brockelmann tarafından Göttingen'de basılmıştır. Bu nüsha Brockelmann'ın mülahazalarını da içerir. Brockelmann, mukaddimesinde, bu çalışmasında iki temel nüsha kullandığını, bu nüshaların birinin, sadece ilk iki bölümü (Kitâbü's-Sultân, Kitâbü'l-Harb) içinde barındıran Petersburg nüshası, diğerinin ise 1344 rakamı altında tüm bölümleri içeren İstanbul'daki Köprülü nüshası olduğunu kaydetmektedir. Brockelmann, bu nüshanın üç yüz yirmi yedi sayfa olup, üçüncü kitaptan itibaren her kitabın sonunda İbrâhim b. Ömer b. Muhammed b. Ali el-Vaiz el-Cezerî tarafından 594/1197 yılında yazıldığını belirtmektedir. Brockelmann kısa mukaddimesinin sonunda İstanbul'a bu çalışma için gitmesine vesile olan Prusya Kültür Bakanlığı'na teşekkür etmekte, İstanbul'da bu çalışmasında ona yardımcı olduğu anlaşılan arşiv müdürü Ali Galip Bey'in ismini zikretmektedir.⁴⁷¹

İskenderânî metinde yer alan birtakım terim ve deyimlerle gerekli görülen isim, lakap ve nisbelerin açıklamasını dipnotta yapmış, bazı tarihî olaylar hakkında kısa

⁴⁶⁸ Muhammed İskenderânî, “Vasfû'l-Kitâp”, *'Uyûnü'l-ahbâr*, I, 29.

⁴⁶⁹ Bu kullanım için bk. *'Uyûnü'l-ahbâr*, IV, 426.

⁴⁷⁰ Muhammed İskenderânî, “Vasfû'l-Kitâp”, *'Uyûnü'l-ahbâr*, I, 29.

⁴⁷¹ Carl Brockelmann, “Mukaddime”, *'Uyûnü'l-ahbâr*, 1-4

bilgilendirmede bulunmuştur. Âyet ve sûre numaralarını tespit etmiş, şiirlerin vezinlerini belirtmiştir. Mısır baskısında ise anlaşılması zor kelimelerin anlamları dipnotta belirtilirken, âyet ve sûreler tespit edilmemiş, tarihî olaylar hakkında bilgilendirmede bulunulmamış ve şiirlerin vezinleri verilmemiştir.

İskenderânî eserin tamamında, İbn Abdürabbih'in *el-İkdü'l-ferîd*'inde, *'Uyûnü'l-ahbâr*'dan alıntı yaptığı yerlere işaret ederken Mısır baskısında az yerde bu kitaba işaret edilmiştir. Bu iki basım arasındaki en büyük farklılık ise İskenderânî'nin, İbn Kuteybe'nin bablara ve alt başlıklara ayırdığı eserinde, bu başlıkları da kendi içinde alt başlıklara ayırmak suretiyle tahkik etmesidir. Mısır baskısında ise İbn Kuteybe'nin tasnifine bağlı kalınmıştır.

Mısır baskısında her cildin başında konu fihristi ve sonunda tafsilatlı fihrist yer alırken İskenderânî her iki cildin sonunda konu fihristi vermektedir. Eserin sonunda ise tafsilatlı fihrist yer alır. Bu fihristte muhakkik sırasıyla; "Kur'ân-ı Kerîm Âyetleri", "Hadisler", "Sened Ricâli", "Şairler", "Özel İsimler", "Milletler Kabileler", "Yerler ve Beldeler", "Atasözleri, Eyyâmü'l-Arap", "Kavâfi (Şiirlerin vezinleri)", "Beyitlerin Özellikleri", "Kaynaklar" hakkında tafsilatlı fihrist vermektedir.

İskenderânî fihristinde, özellikle isimleri zikrederken, şahısların eserde geçtiği tüm kayıtları zikretmemiştir. Şahısların birkaç yerde geçen kayıtlarını vermeyi yeterli görmüştür. Biz çalışmamızda, müellifin kaynaklarını tespit bölümünde kaynakları daha iyi tahlil edebilmek amacıyla kaynak fihristi oluşturduk. Tahkikte, bazı müelliflerin kayıtlarında ise yanlışlık vardır. Örnek vermek gerekirse, "Sened Ricâli" kısmında Vehb b. Münebbih ile ilgili kayıtta, Kitâbü't-Tabâi' ve'l-ahlâk'ta geçtiği söylenen bir kayıt belirtilen yerde sayfa dört yüz elli sekizde bulunmamaktadır.⁴⁷²

2.1.2. Muhtevası

Dil, edebiyat, Kur'ân ilimleri, hadis ve tarih sahasındaki eserleriyle tanınan İbn Kuteybe'nin *'Uyûnü'l-ahbâr* adlı, daha çok İslâm kültür tarihine ait muhtevaya sahip

⁴⁷² *'Uyûnü'l-ahbâr*, IV, 462. Vehb b. Münebbih'in rivayetlerini, eserin kaynakları bölümünde ayrıntılı olarak ele aldığımız için burada onun rivayetlerine yer vermeyeceğiz.

olan eseri, İbn Kuteybe'nin çok yönlü kişiliğiyle bütünleşerek farklı konulardaki bilgileri ihtiva etmektedir.

'Uyûnü'l-ahbâr, dil, edebiyat, tarih, gelenek, bakımından daha sonra yazılmış çeşitli eserlerin, özellikle edep ve muhâdarâta dair kitapların başlıca kaynaklarından biridir.

İbn Kuteybe, ilmî ve idarî hayatının mahsulü olan dil, edebiyat, muhâdarât, tarih ve umumî kültüre dair notlarını, H.III. yy'a rastlayan devrede, 266/879 yılından önce gözden geçirmiş, bu notlardan bir kısmının müstakil kitaplar olabileceğini görerek ayırmış ve geri kalan notlarını bir araya getirerek bu hacimli kitabını yazmıştır. Bu hususu İbn Kuteybe şöyle izah etmektedir: *"Bu hikâyeleri ve şiirleri taksim ettiğimde ve düzenlediğimde, dallarının farklı olmasına ve bölüm sayılarının çokluğuna rağmen yine de on kitapta toplanılabileceğini gördüm. Daha sonra içlerinden dört kitabı ayırmanın gerekli olduğunun farkına vardım, herbiri ayrı bir kitap olmalıydı: Kitâbü'l-Eşribe, Kitâbü'l-Ma'ârif, Kitâbü's-Şi'r, Kitâbü Te'vilü Rüya."*⁴⁷³

'Uyûnü'l-âhbâr'ın yazılış tarihi hakkında eserinin mukaddimesinde belirli bir tarih bulunmamaktadır. *el-Ma'ârif* in İngiltere British Museum kütüphanesinde bulunan nüshasında diğer nüshalarda bulunmayan bir bilgi bulunmaktadır. Bu bilgiye göre kitabın istinsah ediliş tarihi 710/1311'dir. Ama asıl yazılış tarihi 266/879'tur. İbn Kuteybe'nin Bağdat'a vardığında yanında olan bu kitabı Muvaffak'a okuduğu, Muvaffak'ın da ona on bin dinar verdiği, İbn Kuteybe'nin bu tarihten vefatına kadar burada yaşadığı bilgisi yer almaktadır. İshak Mûsa el-Hüseynî, bu tarihi İbn Kuteybe'nin Bağdat'a varış tarihi olarak kabul eder.⁴⁷⁴

İbn Kuteybe'nin yukarıda zikrettiğimiz sözlerinden onun bu eserini *el-Ma'ârif*'ten önce yazdığı anlaşılmaktadır. Bu iki bilgiyi beraber değerlendirdiğimizde İbn Kuteybe'nin *'Uyûnü'l-âhbâr*'ı 266/879'dan önce yazdığı anlaşılmaktadır.

Bu bilgilerle birlikte eserde tespit ettiğimiz bir bilgiye göre İbn Kuteybe, *'Uyûnü'l-ahbâr*'da Bağdat'ta uzun yıllar sâhibü's-şurtâ görevinde bulunan Muhammed

⁴⁷³ *'Uyûnü'l-ahbâr*, I, 42.

⁴⁷⁴ İshak Mûsa el-Hüseynî, *İbn Kuteybe*, 10.

b. Abdullah b. Tâhir'e (ö. 253/867) mektup yazarak şükranlarını ve bazı taleplerini iletmektedir. Muhammed b. Abdullah b. Tâhir'in 253/867'de Bağdat'ta vefat ettiği bilindiğine göre kesin olmamakla birlikte '*Uyûnü'l-ahbâr*'ın onun vefat ettiği 253/867 tarihinde veya öncesinde yazılmış olabileceği ihtimalini ortaya koymaktadır. Ayrıca bu mektupta İbn Kuteybe'nin Muhammed b. Abdullah b. Tâhir'le aynı şehirde oldukları hakkında bir imada bulunması onun Bağdat'a en geç 253/867'de gelmiş olabileceğini düşündürmektedir. Bununla birlikte eserin bu tarihte yazıldığına dair kesin bir delil elimizde bulunmamaktadır.

Lecomte İbn Kuteybe'nin '*Uyûnü'l-ahbâr*'ı 236/851 ile 256/870 yılları arasında, bir ihtimalle de 256/870'in son zamanlarında yazdığını ifade etmektedir.⁴⁷⁵

Hüseyin Varol İbn Kuteybe'nin eserlerinin kronolojik listesini çıkartmıştır. Bu listeye göre İbn Kuteybe '*Uyûnü'l-ahbâr*', *el-Ma'ârif*'ten önce ondördüncü eseri olarak te'lif etmiştir.⁴⁷⁶

Bu bilgileri değerlendirdiğimizde İbn Kuteybe'nin '*Uyûnü'l-ahbâr*'ı *el-Ma'ârif*'ten önce te'lif ettiği anlaşılmaktadır. Fakat '*Uyûnü'l-ahbâr*'ın hangi tarihte te'lif edildiğine dair kesin bir bilgi bulunmamakla birlikte 253/867 tarihinde veya bu tarihten kısa bir süre önce te'lif edildiğini düşünmekteyiz.

Müellif eserini insanlık tarihinden başlayarak, kendi yaşadığı döneme kadar gelen Abbâsî devletini de içine alan zaman dilimini konu edinerek yazmıştır. Hz. Peygamber, Hulafâ-yi Râşidîn, Emevî ve Abbâsî toplumunun siyasî, sosyo-kültürel, ilmî ve ekonomik yapısını, geniş kültür yelpazesi içerisinde ortaya koymuştur. Ayrıca Hz. Peygamber'den önceki bazı peygamberleri, Hint, Yunan, İran kültürlerine ait haberleri de konu edinmiştir.

Eser, bir mukaddimeyle on bölümden meydana gelmektedir. Eserdeki bölümler; Kitâbü's-Sultân, Kitâbü'l-Harb ve'l-fürûsiyye, Kitâbü's-Sü'düd, Kitâbü't-Tabâi' ve'l-ahlâk, Kitâbü'l-İlm ve'l-beyân, Kitâbü'z-Zühd, Kitâbü'l-İhvân, Kitâbü'l-Havâ'ic, Kitâbü't-Ta'âm ve Kitâbü'n-Nisâ'dan oluşmaktadır.

⁴⁷⁵ Gerard Lecomte, *İbn Kuteybe ed-Dîneverî*, 353.

⁴⁷⁶ Hüseyin Varol, *Edebü'l-kâtib*, 51.

Eserin konusunun daha iyi anlaşılabilmesi için, bölümlerin muhtevası hakkında özet bilgi vermeyi uygun gördük.

1) Kitâbü's-Sultân: Müellif bu bölümde, yönetici konumunda olan kimselerin mevkiî, davranış ve yaşayışları, onların dostlarında olması gereken bazı özellikleri, maiyetlerinde bulunanların uyması gereken âdâbı ele almaktadır. Ayrıca sultanın seçeceği görevlinin kendisini temsil ettiğinden dolayı bu seçimde dikkat etmesi gereken hususlara işaret ederek, vali, kadı, hâcip, kâtip seçimi ve tayini konusunda dikkat edilmesi gereken hususları belirtmektedir. Müellif, bu konular hakkında bilgileri naklederken âyet ve hadisleri, bazı kitaplarda okuduğunu belirttiği bilgileri, bazı kimselerin görüşlerini şairlerden örnekler de vererek ele almıştır.

Müellif, bu bölümde öncelikle emirlik hakkında bilgi vermektedir. Hz. Peygamber'in, bu görevin hakkıyla yerine getirilmesi, bu makamı bırakmanın zorlukları şeklinde buyurduğu hadislerine,⁴⁷⁷ ardından konuyla alakalı diğer kimselerin söz ve görüşlerine yer vermektedir. Bu bağlamda, Hz. Hasan'ın, sultan olacak kişide; hüküm verme, cihat yapabilme, devletin fey gelirlerini dağıtabilme, Cuma hutbesini okuyabilme kabiliyetinin bulunması gerektiği görüşüne,⁴⁷⁸ Süleyman b. Abdülmelik'in, İslâm dinini, insanları koruyan çadıra, sultanı da bu çadırın direğine benzettiği rivayetine yer vermektedir.⁴⁷⁹

Ayrıca müellif İslâm tarihindeki önemli siyasî olaylar hakkındaki görüşlere de yer vermektedir. Bu görüşler incelendiğine İslâm tarihindeki önemli olaylar hakkında detaylı rivayetler görülmektedir. Bu bağlamda konuyla ilgili şu örnekleri verebiliriz. Harre Vakası'nda, komutan olarak Ensâr'dan Abdullah b. Hanzala, Kureyş'ten Abdullah b. Mu'ti'nin görevlendirilmesi üzerine, İbn Abbas'ın iki emir olmasını tasvip etmediği rivayeti,⁴⁸⁰ Hz. Ömer ile Muâviye'nin yönetim ve siyaset anlayışları, İbn Abbas, Abdullah b. Zübeyr ve Hz. Âişe ile olan diyalogları⁴⁸¹ hakkındaki rivayetlere yer vermiştir. Ayrıca sultanın arkadaşlarında ve göreve getirileceklerde bulunması gereken

⁴⁷⁷ 'Uyûnü'l-ahbâr, I, 47, 48.

⁴⁷⁸ 'Uyûnü'l-ahbâr, I, 48.

⁴⁷⁹ 'Uyûnü'l-ahbâr, I, 48.

⁴⁸⁰ 'Uyûnü'l-ahbâr, I, 47.

⁴⁸¹ 'Uyûnü'l-ahbâr, I, 51-57.

birtakım özelliklere, siyasetle ilgili olarak kadılık müessesesi, istişare, rey, yazı, kalem hakkında âyet ve hadislere söz ve şiirlere yer vermektedir.⁴⁸²

2) Kitâbü'l-Harb ve'l-fürûsiyye: Bu bölüm, bir önceki bölümle benzer konuları ihtiva etmektedir. Müellif bu bölümde harp âdâbı ve taktikleri, harbe hazırlık olarak değerlendirebileceğimiz harp planı, harpte kullanılacak bazı teçhizatların hazırlanması ve kullanımı, ordunun fizikî durumu konularına ait çeşitli görüş ve bilgileri zikretmektedir.

Ayrıca müellif bu bölümde, harp fenni, kuvvetli bir kuşatma için alınması gereken tedbirler, iyi bir komutanda bulunması gereken vasıflar, binicilik âdâbı, savaş esnasında karşı karşıya gelindiğinde yapılacak dualar ile ilgili bilgilere yer vermektedir. İslâm tarihindeki bazı olaylar hakkında da kısa bilgiler vermektedir. Bunlardan bazıları şöyledir: Sıffîn savaşında Ali b. Ebû Tâlib'in sözleri, Ebû Bekir'in komutanlarına birtakım tavsiyeleri, Benî Ümeyye ailesinden halife olanlar, Mervân b. Muhammed'in ailesi ve geride kalan Benî Ümeyye ailesine ichazı. Mervân'ın Abdullah b. Ali el-Abbâsî'ye gönderdiği mektup, Muhammed b. Ali el-Abbâs'ın Horasan'a gönderdiği dâîler ve Halife Mansûr'un bazı uygulamaları.⁴⁸³

3) Kitâbü's-Sü'düd: Müellif bu bölümde; seyyidlik alametleri, eşraf ve seyyidlerde aranan faziletlerle onlarda bulunmaması gereken olumsuz vasıflar hakkında bilgi vermektedir. Ayrıca seyyidlerle aynı mecliste bulunma ile ilgili örnekler; alçak gönüllülük, yumuşak huyluluk, onur, heybet, yiğitlik gibi onlarda bulunan birtakım güzel hasletler ile kibir, utanma, öfke, rezillik, gibi birtakım olumsuz hasletleri ele almaktadır. Aşırılık ve tembelliğin uç sınırlarında bulunmanın çirkinliğinden, mutedil olmanın ehemmiyetinden, ticaret, alış veriş, borç alıp verme, zenginlik, fakirlik, hayâ, akıl sağlığı gibi durumlardan bahsetmektedir. Ayrıca güzel koku, giyim-kuşam ve mizah hakkında âyet ve hadisler, haber, şiir ve fıkralara yer vermiştir.⁴⁸⁴

4) Kitâbü't-Tabâi' ve'l-ahlâkı'l-mezmûme: İbn Kuteybe bu bölümü ihtiva ettiği konular açısından önceki bölümün devamı ve tamamlayıcısı olarak görmektedir.

⁴⁸² 'Uyûnü'l-ahbâr, I, 60-144.

⁴⁸³ 'Uyûnü'l-ahbâr, I, 142-244.

⁴⁸⁴ 'Uyûnü'l-ahbâr, I, 255-382.

İbn Kuteybe bu bölümde; insan tabiatlarının farklılığı ile bazı ahlâkî faziletler üzerinde durmaktadır. Ayrıca müellif, insanların davranışlarında bulunmaması gereken; ahmaklık, yalancılık, koğuculuk, haset, yalancılık, cimrilik gibi huylarla hayvanların tabiatı ile bitkiler hakkında âyet ve hadis, haber ve şiirlere yer vermiştir. Özellikle burada bilim tarihini ilgilendirecek bilgiler yer almaktadır.⁴⁸⁵

5) Kitâbü'l-İlm ve'l-beyân: Müellif bu bölümde ilim hakkında bilgi vermekte âlimler ve onların öğütleri, öğrenciler, hutbe, belagat, beyan, hüsn-i ta'rîz ve telaffuz, konuşma ve cevapta letafet konularına yer vermektir. Müellif, bu bölümde yer alan hutbe başlığına geniş yer ayırmış bazı önemli kimselerin hutbe örneklerini kaydetmiştir.⁴⁸⁶

6) Kitâbü'z-Zühd: Müellif bu bölümde zühd hayatı hakkında bilgi vermektedir. Zahitlerin sahip olması gereken vasıflar, zahitlerin zühd ile ilgili sözleri, onların hükümdar ve halife nezdindeki mevkileri, zikr-i dünya, dua, münâcât, ağlama, sabır, şükür, yaşlılık, ölüm, yakîn, kanaat, rıza, tutumluluk ve teheccüd gibi konularla ilgili âyet ve hadis, haber, şiir ve fıkralara yer vermiştir.⁴⁸⁷

7) Kitâbü'l-İhvân: Müellif bu bölümde kardeşliğin ve dostluğun özellikleri ile ehemmiyeti, insanlar arasında kardeşlik ve dostluğa teşvik, dostlar arasındaki sevgi ile dostun dosta karşı görevlerini zikretmiştir. Ayrıca müellif, kardeşlik ve dostluğa vesile olacak bazı davranışlardan; ziyaretler, hediyeleşme, kucaklaşma, tokalaşma, kutlama, hasta ziyareti, tâziye, veda, özür beyanı ile ilgili tavsiye içerikli bilgiler vermektir. Kardeşlik ve dostluğu olumsuz etkileyecek serzeniş, dostlar arasında öfke ve düşmanlık konularına değinmekte, bazı kötü dostlar ile akrabalık ilişkileri gibi konularda âyet, hadis, haber, şiir ve fıkralara yer vermiştir.⁴⁸⁸

8) Kitâbü'l-Havâ'ic: Müellif, bu bölümü önceki bölümle benzer konuları ihtiva etmesi bakımından onun bir parçası ve tamamlayıcısı olduğunu belirtmektedir. Bu bölümde müellif, insanların ihtiyaçları ile ilgili; bu ihtiyaçların gizlenmesi, ihtiyaç karşılamaya teşvik, ihtiyaç karşılamayı güzel sözlerle ifade etme, ihtiyacı karşılama

⁴⁸⁵ 'Uyûnü'l-ahbâr, II, 397-509.

⁴⁸⁶ 'Uyûnü'l-ahbâr, II, 515-643.

⁴⁸⁷ 'Uyûnü'l-ahbâr, II, 646-724.

⁴⁸⁸ 'Uyûnü'l-ahbâr, III, 5-197.

veya ihtiyacı reddetme konularına değinmektedir. Bu konularla bağlantılı olarak sabır ve şükür, söz verme, sözünü tutma, gayret, iffetli olma, rüşvet ve hediye kavramları ile ilgili tavsiye içerikli bilgileri âyet, hadis, haber ve şiirlerden seçtiği örneklerle nakletmiştir.⁴⁸⁹

9) Kitâbü't-Ta'âm: Müellif bu bölümde, Arap yemek kültürü hakkında bilgi vermektedir. Müellif, bu kültüre ait yemek çeşitleri, bazı içecekler ve meyveler ile bunların hazırlanışı hakkında kısa bilgiler nakletmiştir. Ayrıca müellif, sofrâ âdâbı, yemek daveti ile bu davette cimri davrananlar, beden sağlığında dikkat edilmesi gereken hususlar ile sağlığa faydalı ve zararlı yiyecekler, bazı obur kimseler, açlık durumu, perhiz ve ilaçlar gibi konularda âyet, hadis, haber, şiir ve fıkralara yer vermiştir. Müellif, tıp hakkındaki bazı bilgileri Arap ve Acemler'in bu konudaki bilgi ve tecrübelerinden istifade ederek nakletmektedir.⁴⁹⁰

10) Kitâbü'n-Nisâ': Müellif, bu bölümün bir önceki bölümle bağlantılı olduğunu belirtmektedir. Müellif bu bölümde kadınların yaratılıştan gelen bazı özellikleri ve ahlâkları, evlenmek için tercih edilen kadın ve erkeklerin özellikleri, kız isteme, evlilik âdâbı ve nikâh, kadınların toplum hayatındaki yeri, doğum ve cinsel hayat, bazı hastalıklar ile insanların birtakım fizikî özellikleri ile ilgili âyet, hadis, haber, fıkra ve şiirlere yer vermektedir.⁴⁹¹

Geniş konu yelpazesine sahip '*Uyûnü'l-ahbâr*'ın bu on bölümü değerlendirildiğinde her bölüm ile ilgili önemli ve ayrıntılı bilgi ihtiva ettiği anlaşılmaktadır. Bu bağlamda '*Uyûnü'l-ahbâr*'ın Kitâbü's-Sultan ve Kitâbü'l-Harb bölümleri değerlendirildiğinde, ele alınan zaman dilimine ait bazı siyasî, idarî ve askerî vakalar hakkında ayrıntılı malumat elde edilmiş olmaktadır.

Eserin Kitâbü't-Tabâi' ve'l-ahlâk bölümü değerlendirildiğinde insan tabiatı ve ilişkileri, toplumun sosyal ve kültürel yapısı, bilim tarihi ve zooloji ile ilgili bazı bilgiler edinilmiş olmaktadır. Bu bölümde yer alan günlük hayata dair bazı kesitler, bazı inanışlar ile kabul gören toplumsal uygulamalar, pratik bilgiler mizah kültürü, hayvanlar

⁴⁸⁹ '*Uyûnü'l-ahbâr*', III, 121-192.

⁴⁹⁰ '*Uyûnü'l-ahbâr*', III, 197-282.

⁴⁹¹ '*Uyûnü'l-ahbâr*', IV, 293-419.

âlemine dair bilenenler ve bazı tıbbî bilgiler dikkat çekicidir. Özellikle eserin bu bölümünün bilim tarihi ile olan ilgisi önemli bir husustur. İleride ele alınacağı üzere bu bilgiler müsteşriklerin ilgisini çekmiştir.

Eserin Kitâbü't-Ta'âm bölümü değerlendirildiğinde, yeme-içme kültürü ve sofrâ adâbı, yetiştirilen bazı ürünler, bazı tıbbî uygulamalar, ticarî ve ekonomik hayat ile ilgili bilgiler edinilmiş olmaktadır. Eserin Kitâbü'n-Nisâ' bölümü değerlendirildiğinde kadının sosyal, kültürel ve özellikle aile hayatı içindeki yeri ile ilgili bilgiler edinilmektedir.

Tüm bu yönleriyle eserin muhtevası, birçok konuda hayatın çeşitli safhalarını ilgilendiren bilgilerin ortaya çıkmasını sağlayacak bir özelliğe sahiptir. Bu bağlamda eser İslâm tarihinin birçok alanına kaynaklık etme özelliği taşımaktadır. Ayrıca eser bu yönleriyle ansiklopedik bilgi kitabı özelliğini kazanmaktadır.

Müellif 'Uyûnü'l-ahbâr'ın mukaddimesinde eserinin amacı, onu yazmaya teşvik eden sebepler, tasnif tarzı, bölümlerin içeriği hakkında bilgi vermektedir. Bu nitelikleriyle eser modern zamanların te'lif yöntemini hatırlatan kadim örneklerden biridir.

İbn Kuteybe, Allah'ın kendisine verdiği ilmi, bir lütuf olarak görür ve bu ilmin bedelinin onu yaymak olduğunu düşünür. En takdire şayan ilmin ise Allah için öğrenilen ve öğretilen ilim olduğuna vurgu yaparak bu eseri yazmasındaki asıl amacını ortaya koymaktadır. Ayrıca onun bu kitabı hakkındaki şu sözleri eserini yazmasındaki diğer bir amacını ifade etmektedir: *“Başladığım bu kitabı ilim öğrenmek isteyenler için bitirdim. Temelini attığım bu binayı sıvayla kapladım. İçindekilere, tıpkı sevdiğine nazikçe davranan bir kişi gibi ya da oğluna evlat sevgisi gösteren şefkatli bir baba gibi davrandım. Ödülüm ve mükâfatım okuyanların şükranlarıyla hoşnut olmamdır.”*⁴⁹²

İbn Kuteybe, edep alanında ilmî bir boşluğun olduğunu fark ettiğini, bu ilmî boşluğu doldurmak için eserini yazdığını söyler. Onu eserini yazmaya sevkeden diğer sebepler arasında; edep bilenlere bilgilerini hatırlatmak, konuşma ve yazışma dilini düzeltmek, konuşma âdâbını ve konuşmada zarif ifadeleri öğretmek, özellikle resmi

⁴⁹² 'Uyûnü'l-ahbâr, I, 39.

görevde bulunan kimselere yönetim âdâbını öğretmek olduğunu ifade eder. Ayrıca yöneticiler için yol gösterici ve okurken dinlenecekleri bir bilgi kitabı sunmak, adaletli yönetime, ılımlı bir idareye, memleketi müreffeh kılmaya teşvik etmek olduğunu zikreder, bu sebeple bu görevi üstlendiğini belirtir.⁴⁹³

İbn Kuteybe, idarecilerin işlerinin yoğunluğundan dolayı bu konulara eğilecek vakitlerinin olmadığını, sultanın edep çarşısı kurmaktan alıkoyan önemli meşguliyetlerinin olduğunu gerekçe göstererek bu görevi kendisinin üstlendiğini belirtmiştir.⁴⁹⁴ İbn Kuteybe kanımızca, sultana karşı bir tevazu göstergesi olarak eseri yazma niyetini açıklamakta, asıl niyetinin onların görev alanına müdahale etmek olmadığı, asıl niyetinin sultanın yükünü hafifletmek olduğunu ifade ederek sultanın gönlünü almaktadır. Zira onun ismini zikretmediği bir emire, *“Emiri kendisine itaatkâr ve nasihatte bulunanlara karşı yüce gönüllü kılan, düşmanlarına karşı emirin kılıcını keskin eyleyen Allah'a hamdolsun.”*⁴⁹⁵ sözlerinden onun halifeyi yumuşatarak gönlünü almak istediği anlaşılmaktadır.

İbn Kuteybe *‘Uyûnü’l-ahbâr’*da mektuplara yer vermiştir. Bu mektuplar çoğunlukla siyasî ve idarî içerikli olmakla birlikte sevgi ifadeleri içeren mektuplarda yer almaktadır. Siyasî ve idarî mektuplar, yönetici konumunda olan bazı kimselerin vali, komutan, kâtip gibi önemli vazifelerde olan kimselere gönderdiklerini içermekle birlikte bu kimselerin sultana veya diğer yöneticilere gönderdiği mektupları da kapsamaktadır. Bu mektuplar yöneticilerden yönetilenlere, bazen bir vazife tayini, bazen bir emir, bazen de uyarı niteliğinde olmaktadır. Yönetim makamında olan kimselere gönderilen mektuplarda; bu kimselere karşı yapılan övgü ve sena ile birlikte yönetime karşı sitem

⁴⁹³ *‘Uyûnü’l-ahbâr*, I, 37, 38. İbn Kuteybe’nin mezhepçiliği hakkında yüksekisans çalışması bulunan Mine Demirbilek, İbn Kuteybe’nin *‘Uyûnü’l-ahbâr’*ın mukaddimesinde eserini Muvaffak için yazdığını ifade ettiğini söyler. bk. *İbn Kuteybe’nin Mezhep Anlayışı ve Diğer Mezheplere Bakış*, 50. Biz, ele aldığımız neşirlerin mukaddimelerinde İbn Kuteybe’nin *‘Uyûnü’l-ahbâr’*ı Muvaffak için yazdığını veya ondan bu görev karşısında bir ücret aldığını ifade eden sözlerine rastlamadık. Ayrıca okuduğumuz araştırmalarda da bu hususa değinilmemiştir. Lakin İbn Kuteybe yukarıda da belirttiğimiz üzere, bu eserini yazma sebeplerini mukaddimesinde belirtmiştir. Bu sebeplerden biri, sultanın edep çarşısı kurmaya vaktinin olmaması gerekçesi ile onun yükünü hafifletmektir. İbn Kuteybe’nin *‘Uyûnü’l-ahbâr’*ı yazdığı dönemin 256/876 ya da bu tarihten önce olduğu tahmin ettiğimize göre bu dönemde Halife olan Mu’temid’in kardeşi Muvaffak’la yakın ilişkileri olduğu bilinmektedir. Zira onun İbn Kuteybe’yi huzuruna davet ettiği ve İbn Kuteybe’nin ona *el-Ma’ârif* adlı eserini okuduğunu biliyoruz. Lakin bu husus Demirbilek’in tezinde yer alan İbn Kuteybe’nin *‘Uyûnü’l-ahbâr’*ı Muvaffak için yazdığının dair bilgiyi teyid etmemektedir. Lakin yukarıda da belirttiğimiz üzere İbn Kuteybe’nin yönetim ile yakın ilişkisi mevcuttur. Ayrıca İbn Kuteybe’nin *‘Uyûnü’l-ahbâr’*ı Muvaffak’ın idarede olduğu vakit yazdığı anlaşılmaktadır. Fakat İbn Kuteybe mukaddimede Muvaffak’ın ismini zikretmemektedir.

⁴⁹⁴ *‘Uyûnü’l-ahbâr*, I, 37.

⁴⁹⁵ *‘Uyûnü’l-ahbâr*, II, 616.

içeren sözler zikredilmekte, yönetimden birtakım isteklerde bulunmaktadır. Bu mektuplar ele aldığı dönemin siyâsî tarihi hakkında bilgi ihtiva etmeleri açısından ehemmiyetlidirler.

Ayrıca müellif kendisinin yönetici konumunda olan kimselere yazdıkları mektuplardan bazılarını eserinde zikretmiştir. Bunlardan biri, önceden bahsi geçen Muhammed b. Abdullah b. Tâhir'e yazdığı övgü içerikli mektuptur.⁴⁹⁶ Bu mektuptan başka müellif, Kitâbü'l-İlm'de, "Mektup İle Kalem Arasında Kalmış Sözlerden Kesitler" bab başlığında ismini belirtmediği bir emîrû'l-mü'minîne yazmış olduğu mektuplardan alıntı yaptığı kısımlara yer vermiştir.⁴⁹⁷ Onun burada zikrettiği sözlerinden emîrû'l-mü'minîn ile ilişkileri hakkında bilgi sahibi olmaktayız. Müellif eserinde özür içeren mektuplara da yer vermektedir.⁴⁹⁸

Müellifin ismini belirtmediği bu emîrû'l-mü'minîne yazmış olduğu mektuplarda yer alan sözlerinden onunla münasebetleri olduğu, zaman zaman onunla mektuplaştığı anlaşılmaktadır.⁴⁹⁹ Onun bu mektuplarda yer alan kesitlerdeki sözlerinde ona karşı övgü ve hürmet dolu şu sözleri yer almaktadır:

"...Seni irşat etme yolunda sana karşı bir hata ettiysem bile bilmelisin ki aramızdaki hüsnü niyet hakkında bir yanlışla düşmüş değilim.

Senin bir fîlin sebebiyle bu aklıma gelmiş olsa dahi bu vehmin aramızdaki uhuvvet bağını zedelemesine izin vermedim.

Geçmişte filanca işlerde nice iyiliklerde bulunmuştun. Bu yüzden filanca fîlin de iki güzellikten biriydi. Belki de ondan daha latif bir davranıştı.

Sen dili aklının, zekâsı sertliğinin üzerinde olan bir adamsın. Bu yüzden seni kendi nefsinden üstün tutan kimseyi sen de kendi nefsinden üstün tut.

⁴⁹⁶ 'Uyûnü'l-ahbâr, II, 616-618.

⁴⁹⁷ 'Uyûnü'l-ahbâr, II, 612-616.

⁴⁹⁸ 'Uyûnü'l-ahbâr, III, 105.

⁴⁹⁹ 'Uyûnü'l-ahbâr, II, 615.

Allah biliyor ki her ne zaman aklımdan geçsen özlemimi artıran, muhabbetimi ziyadeleştiren ve aramızdaki kardeşlik hukuku sebebiyle kıvanç duymamı sağlayan iyilik ve güzelliklerinle seni anıyorum.

Gelecek günlerin, bu kardeşinin senden gördüğü iyiliklerin gereğini yerine getirmesi ve geçmişteki yardımlarının bir kısmının olsun karşılığını ödemesini kolaylaştıracak yollar açmasını dilerim....”⁵⁰⁰

İbn Kuteybe’nin emîrû’l-mü’minînle yakın münasebette olduğu ve daha önce de ona mektup yazdığı anlaşılan sözleri şöyledir: “-Allah sizden razı olsun- mektuplarım çeşitli sebeplerle belli aralıklarla size ulaşmıştır. Eğer daha fazla yazmam halinde sizi işlerinizden alıkoymuş olacağımı düşünmeseydim size yazmaya verdiğim aralar yüzünden üzerimdeki hakkınız gereği beni kınamanıza gerek kalmazdı...

-Allah size uzun ömürler versin- Hâlâ ihtiyaç duyduğumda size mektup yazmak istiyorum ancak sizi sıkmak istemediğimden kendimi durduruyorum. Kimi zaman da size duyduğum güven ve sevgiye dayanarak içimde sözlerimi kâğıda dökecek gücü buluyorum. Allah bizleri zatınızın izzetinin devamından mahrum bırakmasın ve dünyayı sizin varlığınızla şenlenmekten yoksun etmesin. Bizi yardım ve desteklerinizle sizin emriniz altında Allah yolunda çalışmaktan uzaklaştırmamasın. Şüphesiz bizler sizin sayenizde nice lütuflara gark olmuş kimseleriz ve sizin gölgeniz altında bulunmadığımızda bizler için hayat tatsız tuzsuz bir hal almaktadır.

Benim için razı olduğunuz hâl bu ise, sizi memnun edecek bir konumda bulunma şansını elde ettiğim için kendi adıma sevinecek ve bundan daha fazlasını talep etmeyeceğim.

Allah'a yemin ederim ki, zatınıza duyduğum saygı bakımından sizi nail olduğum tüm nimetlerin kaynağı olarak görüyorum. Sevgi ve samimiyette ise benim için gönülden bir kardeş hükmündesiniz.

Geçmişteki tüm iyilikleriniz karşısında şükranlarımı hakkıyla sunmaktan aciz kalıyor ve bu konuda daha ileri gitmeyi başaramıyorum. Zaten siz sürekli yeni iyiliklerle

⁵⁰⁰ ‘Uyûnü’l-ahbâr, II, 612.

*lütüflarınızı artırırken benim aciz teşekkürlerim nasıl onları kapsayacak hâle gelebilir ki?*⁵⁰¹

İbn Kuteybe eserinin manevî yönüne dikkat çekerek, ‘*Uyûnü’l-ahbâr*’ın Kur’ân-ı Kerîm ve sünnet ilimleriyle ilgili bir kitap olmadığını, bu alanlarla ilgili kitaplardan farklı olduğunu söylemekte fakat kitabın, insanı gûnahtan uzaklaştıracak davranışlara yönlendirecek yüce bir ahlâka ulaşmada yardımcı yönüne dikkat çekmektedir.⁵⁰² Zira o eserin her babında işlediği konu ile ilgili bilgileri naklederken az da olsa konu ile ilgili dinî hükümlere yer vermektedir. Konu ile ilgili dinî hükmü naklederken âyet ve hadislerden istifade etmekle birlikte bazen de âlimlerin konu ile ilgili görüşlerine yer vermektedir. Fakat İbn Kuteybe mukaddimesinde de belirttiği gibi bu eserini dinî bir eser olarak addetmemektedir. Dinî bilgileri kaynak olarak zikretmiş lakin bu dinî bilgileri naklederken eserin dinî kitap alanında addedilmesini istememiştir. Eserde yer alan dinî bilgiler değerlendirildiğinde onun dinî ilimlere olan vukûfiyetinin esere yansıdığı görülmektedir.

Bu bağlamda ‘*Uyûnü’l-ahbâr*’ı değerlendirdiğimizde görmekteyiz ki bu eser, edebî hikmetli sözler içermekte ve her seviyedeki insana hitap etmektedir. Aynı zamanda eser, münevver ve seçkin zümrelerin hayat şekillerine, duygu ve düşüncelerine zarafet ve incelik kazandıran, yöneticilerle diğer üst kademelerdeki meslek erbabına siyaset âdâbını ve ahlâkını öğreten edep ilminin bütün konularını bir arada derleyen muazzam bir kitaptır.

2.1.3. Metodu

İbn Kuteybe’nin ‘*Uyûnü’l-ahbâr* isimli eseri mukaddime ile her birine kitap ismi verdiği on bölümden oluşmaktadır. O, bu on kitabı kendi içinde bablara ayırarak eserini konularına göre tasnif etme üslûbunu kullanmıştır. O, her bab ile ilgili malumatı alt başlıklar halinde tasnif ederek konu bütünlüğünü sağlamıştır.

İbn Kuteybe, farklı metoduyla te’lif ettiği bu eserinde önemli bilgiler kaydetmiştir. Bu bilgilerde İbn Kuteybe, İslâm tarihindeki bazı meşhur simaların

⁵⁰¹ ‘*Uyûnü’l-ahbâr*, II, 614.

⁵⁰² ‘*Uyûnü’l-ahbâr*, I, 37.

eserlerinden elde ettiği bilgilere ya da bu kimselerin o konuyla ilgili görüşlerine yer vermektedir. Ayrıca o, bazı âlim, şair, edip ve hekimlerin sözleriyle, hükümdarların hayatlarıyla ilgili bilgileri, önceki neslin veya çağdaşı olan bazı kimselerin eserlerinden veya müellif kendi rivayetlerinden örnekler seçerek bir araya getirmiştir. Bu yönleriyle eser umumi ansiklopedik bilgi kitabı özelliğini kazanmaktadır.

İbn Kuteybe, eserde yer alan ahlâkî ve edebî hususiyetlere bağılı kalarak ifade ettiği bu bilgilerde, siyasî hadiseler ve bazı kimselerin bu hadiseler içerisindeki rol ve hareketlerini ortaya koymaktadır. O, görüşleri ortaya koyarken, konuyla ilgili âyet, hadis, haber, atasözü, fıkra ve şiir örneklerine yer vermektedir.

İbn Kuteybe, eserini yazarken konu bütünlüğüne dikkat ederek eserini konularına göre tasnif etmiştir. Bunun sebebi olarak müellif, eseri okuyanlara kolaylık sağlamak istediğini belirtmiştir. Ayrıca o, okuyucunun aradığı konuyu rahatça bulabilmesi, konuların daha anlaşılır olması ve hatırdaki daha kolay kalması için bu metodu kullandığını ifade etmektedir. Müellif, her bölümün kendisinden sonra gelen bölümle konu bakımından bağlantılı olduğunu söylemektedir. Bunu ise konu bütünlüğünü sağlamak böylelikle okuyucuya kolaylık sağlamak maksadıyla yaptığını belirtmiştir. Eserin bölümlerini, “Muhtevası” başlığında belirttiğimiz sıraya göre tasnif etmiştir.⁵⁰³ Kitâbü’l-Harb, Kitâbü’s-Sultân’ın; Kitâbü’t-Tabâi’ ve’l-ahlâk, Kitâbü’s-Sü’düd’ün; Kitâbü’n-Nisâ’, Kitâbü’t-Ta’âm’ın konu olarak devamı ve tamamlayıcısıdır. Müellif bu hususu mukaddimesinde ifade etmektedir.⁵⁰⁴ Burada şu hususu da belirtmek gerekir ki birbirlerinin devamı olarak nitelendirilen kitaplar tamamen aynı konuları ihtiva etmemektedir. Bu kitaplar, benzer konuları ya da alanları içermektedir.

Her kitapta konularına uygun olarak ard arda sıraladığı bablarda yer alan bazı konular birbirlerinin devamı bazıları ise birbirinin tamamlayıcısı şeklindedir. Bazı bab başlıkları arasında ise benzerlik olmadığı izlenimi versede detaylı bir değerlendirme yapıldığında her başlığın birbirleriyle bağlantılı bilgi içerdiği görülmektedir. Mesela Kitâbü’s-Sultân’ da yer alan “Adalet Sistemi” babı daha çok kadı hükümlerini içerirken aynı kitapta “Hükümler Babı” daha çok toplumda az rastlanan davaları içermektedir.

⁵⁰³ ‘Uyûnü’l-ahbâr, I, 38-39.

⁵⁰⁴ ‘Uyûnü’l-ahbâr, I, 38-39.

Yine aynı kitapta verilen “Zulüm” babına bakıldığında ise bir kimseye yapılan haksızlığı içeren ve zulüm olarak nitelendirilebilecek vakalara yer verilerek benzer konular farklı başlıklar altında işlenmiş, eser sistematik bir düzenle ele alınmıştır.

Eser, bazı konuların tam işlenmediği izlenimi verse de bu durum, dalgınlık sonucu değil eserin bütününde benzeri konuların birkaç yerde geçmesiyle izah edilebilir. Müellif böylelikle bir konunun çeşitli yönlerini ilgili farklı bölümlerde işleme fırsatı bulduğunu ifade etmektedir.⁵⁰⁵ Örnek vermek gerekirse “Hoş Söz Söylemek” başlığı hem Kitâbü’s-Sultân hem de Kitâbü’l-Havâ’ic bölümlerinde zikredilmiştir. “Özür İçeren İfadeler” başlığı hem Kitâbü’s-Sultân hem de Kitâbü’l-İhvân bölümlerinde, “Cimrilik” başlığı hem Kitâbü’t-Tabâi’ ve’l-ahlâk hem de Kitâbü’t-Ta’âm bölümlerinde, yaşlılık konusu Kitâbü’z-Zühd ve Kitâbü’n-Nisâ’ bölümlerinde zikredilmiştir. Fakat tekrar edilen bu başlıkların içeriklerinde farklı bilgiler kaydedilmiştir.

Eserin genelinde ise birkaç rivayet farklı bölümlerde tekrar edilmiştir. Bunlardan birinde; Kitâbü’l-Harb’te “Develer Hakkında Bab” başlığında verilen bir bilgi Kitâbü’n-Nisâ’da Kadınların Huyları, Ahlâkî Özellikleri Ve Eş Olarak Seçiminde Dikkat Edilmesi Gereken Hususlar” babında zikredilmiştir.⁵⁰⁶

‘Uyûnü’l-ahbâr’ı her damak zevkine hitap eden bir sofraya benzeten İbn Kuteybe eserinde birçok konuya değinmiştir. Dünya ve ahiret hayatına, gündelik hayatın farklı yönlerine ait bilgilere mizah, latîfe, şaka, ciddi, zühd, takvâ hatta cinsî hayat hakkında fıkralara kadar birçok farklı konulara yer vermiştir. Selef-i-sâlihîn’in âdeti üzere hayatın olağan akışında var olan bu konulara değinilmesinin günah veya ahlâksızlık olmadığını, asıl günah olan şeylerin; yalan söylemek, yalancı şahitlik yapmak, namusu kirletmek, gıybet etmek gibi tutum ve davranışlar olduğunu söylemektedir. Zira o, okuyucuyu dinlendirmek amacıyla bu tür fıkraların, “çorbada tuz” kabilinden zikredildiğini söylemektedir.⁵⁰⁷ “anlatıldığına göre” ifadesini kullanarak halk arasında konuşulan rivayetlere de yer vermiştir.⁵⁰⁸ Bu hususlar eserin

⁵⁰⁵ ‘Uyûnü’l-ahbâr, I, 41.

⁵⁰⁶ ‘Uyûnü’l-ahbâr, I, 195, 196; IV, 295.

⁵⁰⁷ ‘Uyûnü’l-ahbâr, I, 39.

⁵⁰⁸ ‘Uyûnü’l-ahbâr, I, 135.

ele aldığı zaman dilimine ait sosyal ve kültürel hayatı yansıtmaları açısından eseri değerli kılmaktadır.

Geniş hacmi olan bu eser ile ilgili İbn Kuteybe şöyle der: “*Sana kolaylık olması için eseri bablara ayırdım. Birçok fazla konuyu bir araya getirdiysem de yükümü hafıflettım, konuları genişlettiysem de özetledim ve bu ilgi çekici ve mizahî hikâyeler konusunda özenli davrandım. Bölümlerin eksiksiz olabilmesi için kitabın içeriğinde daha azla yetinemezdim.*”⁵⁰⁹

Ayrıca müellif, eserinin değerinden daha az değerli gördüğü haber ve şiirlere az miktarda da olsa yer verdiğini söylemektedir. Bunu, konuyla ilgili az bilgi bulunmasına ve güzelin kıymetini çirkinle mukayese edilmesiyle bilinebileceği gerekçesine bağlamaktadır.⁵¹⁰

Müellif, gerekli yerlerde dili bozuk bazı avamî nüktelere yer vermiştir. O, eserinde bu bilgilere yer vermesini; dili bozuk bazı avamî nüktelerin düzeltilmeden naklinin fıkra ruhuna ve zarafete daha uygun düştüğünü söyleyerek açıklamıştır. Ayrıca müellif nüktelerde dili bozuk avamî kelimeleri kullanmasaydı, manayı tam olarak ifade edemeyebileceğini belirtir. Bu şekildeki kullanımına şu örneği verebiliriz. Medineli Mezîd ya da Müzeyyed isimli biri midesini bozan bir yemek yediğinde ona istifra etmesi söylendiğinde o, “*Oğlak etini mi istifra edeyim. Ben onu istifra edilmiş bulsam da yerim.*” demiştir.⁵¹¹

İbn Kuteybe bir haberin kaynağı ve doğruluğu hususunda titiz davranır. Mesela bir bilgiyi teyit ettiğini şöyle ifade eder: “*Muhdesun şairlerinden birisi bu sözü söyleyenin Buhtürî olduğunu söyledi. Ben Buhtiri’ye bir mektup yazarak durumu sordum. Verdiği cevapta o sözün kendisine ait olmadığını bildirdi.*”⁵¹²

Bununla birlikte İbn Kuteybe, hurafe sayılabilecek bazı bilgileri de kaydeder. Bunlardan biri, Dahhâk b. Müzâhim yoluyla aktarılan ve hadis olmadığı halde hadis olduğu belirtilen şu sözlerdir: “*Taşma zamanında Fırat nehri, kenarına çökmüş deve*

⁵⁰⁹ ‘Uyûnü’l-ahbâr, I, 44, 45.

⁵¹⁰ ‘Uyûnü’l-ahbâr, I, 41.

⁵¹¹ ‘Uyûnü’l-ahbâr, I, 40-41.

⁵¹² ‘Uyûnü’l-ahbâr, III, 161.

büyükliğünde bir nar tanesi çıkardı. Ehl-i kitap bunun cennetten olduğunu söylediler.”⁵¹³

İbn Kuteybe eserinde, bir tevazu örneği olarak kabul edebileceğimiz şekilde yeri geldikçe okuyucudan özür dilemiş, bazen de başka yazarların özürlerini ihtiva eden sözleri söylemiştir. Özür yazısında şöyle geçer: “Senden ayrıldığımdan beri hasta bir haldeyim. Eğer bu hastalık ve senin beni kınaman benim üzerimde bir araya gelirse bu benim için çok ağır olacak. Özlemin acısıyla duygularım son noktaya ulaştı ve şu beyit ansızın aklıma geldi.

‘Eğer beni azarlarsan bu senin hakkındır.

Çünkü ben kaba davrandım.

Beni affedersen işte bu senin fazlındandır.’

Özrümü, onu kabul etmen ve senin fazlına ulaşması için bitirdim. Eğer onu kabul edersen aşırılığımı ve ihmalkârlığımı kendi iyiliğinle sil. Buna ilaveten senden dileğim beni iyi bilmendir. Allah’tan sana daha fazla vermesini diliyorum.

Ben senin hakkında işlediğim kusuru ve seni üzdüğümü itiraf ediyorum. Beni senden uzaklaştırmaman için senin fazlına sığınyorum. Vallahi senin hakkındaki yazım gecikseydi senin sevginin şükrü ve inayetinin zarıflığını kendim için daha fazla isteyemezdim. Seni bugünün ve yarının ziyneti olarak gören sana düşkün bu kardeşin seni nasıl düşünmez ve nasıl unuttur.”

‘Eğer bir arkadaşın günün birinde senden özür dilerse bir hata nedeniyle,

Onu kınamaktan uzak dur ve onu affet.

Zira bağışlamak samimi kimsenin mizacıdır.”⁵¹⁴

Bir diğer bilgide İbn Kuteybe özür ve af dileme yazısında şöyle yazdığını söyler: “Sen benim terk etmeme alışık ben sana ulaşmaya mecbur olmasaydım, affını

⁵¹³ ‘Uyûnü’l-ahbâr, III, 280.

⁵¹⁴ ‘Uyûnü’l-ahbâr, III, 105.

bekleyişim ne kadar sürebilir. Sitemin içinde sürüp gitmen ne kadar devam ederdi. Kendi zilletim ve senin izzetinden kanatlarımın inmesi ve senden uzak kalmaktan ötürü utandıkça utandım.”⁵¹⁵

İbn Kuteybe, bilgiye verdiği önemi ifade ettiği cümlelerinde, kitabını yazarken, kendisinden ilim ve yaş bakımından daha büyük kimselerden, kardeşlerinden, dostlarından, yabancıların kitaplarından ve onların hayatlarından, küttabların belagatlarından, tarihî hikâyelerden istifade ettiğini belirtir. Ayrıca konumları kendisinden daha alt seviyede olan kimselerden, kendisinden yaşça daha küçük olanlardan, bilgisiz olan halktan da istifade ettiğini belirtir. İbn Kuteybe, bunu bilgiyi nerede ve kimde olursa olsun edinilmesi gerektiği düşüncesiyle yaptığını söylemektedir. Müellif bu davranışını, tıpkı güzel bir kadının güzelliğini, giydiği eski kıyafetleri etkilemeyeceği gibi ya da sedefin kabuğunun sedefin değerini düşürmediği ya da çamurun saf altının değerini düşürmediği gibi, bilginin de alındığı kimseye göre değer kaybetmeyeceğini söyleyerek açıklamıştır.⁵¹⁶ Böylece İbn Kuteybe bilgiye verdiği değeri göstermiştir.

İbn Kuteybe eserinin her bölümünde ilgili haber, hikmetli söz, fıkra ve şiirleri belirli bir sıra takip etmeksizin zikretmiştir. Bununla birlikte haberleri kaydederken, özellikle konu başlıklarındaki haberleri kaydederken, genel olarak öncelikle ilgili hadislere yer vermekte, ardından Hulefâ-yi Râşidîn ve diğer önemli kimselerin haberlerine yer vermekte bu bilgileri verirken yer yer de konu ile ilgili âyetleri ve şiirleri kaydetmektedir.

Müellif yukarıda belirttiğimiz methodologyla kaydettiği rivayetlerin bazılarında isnad kullanmıştır. Bazı haberleri ise isnad kullanmadan, rivayeti kimden aldığını söylemeden belirsiz rivayet lafızlarını kullanarak kaydetmiştir. Ayrıca müellif mukaddimesinde de zikrettiği üzere, eserini yazarken, kendinden önce yazılan kitaplardan istifade etmiştir. Fakat müellif istifade ettiği kaynakların tamamının ismini zikretmemiş, bazı yerlerde kaynak ismi vermeyi tercih etmiştir. Ayrıca müellif eserinde

⁵¹⁵ ‘Uyûnü’l-ahbâr, III, 105.

⁵¹⁶ ‘Uyûnü’l-ahbâr, I, 42.

kendi rivayetlerine⁵¹⁷ ve babasından naklettiği rivayetlere de yer vermiştir.⁵¹⁸ Müellif kendi rivayetlerini bazen “*Kâle Ebû Muhammed Abdulah b. Müslim b. Kuteybe ed-Dîneverî*”⁵¹⁹ bazen künyesi “*Kâle Ebû Muhammed*”⁵²⁰ bazen de “*Dedim*”⁵²¹ lafızlarıyla zikretmiştir. Ayrıca kendi rivayet ettiği birçok hadise yer vermiştir.⁵²²

Müellifin eserini incelerken dikkatimizi çeken en önemli özelliklerinden biri aynı başlık altında hatta aynı sayfa içinde yukarıda belirtmiş olduğumuz metotları ard arda kullanmış olmasıdır. Mesela aynı sayfa içindeki farklı bilgileri kaydederken bir bilgide sened kullanmış ardından gelen bir bilgide kitap ismi zikretmiş ardından gelen bilgide ise sened kullanmadan rivayet lafızları kullanmıştır.⁵²³ Kitabın genelinde bu üslûbu görmekteyiz.

Müellif eserinde genel olarak ele aldığı kimselerin isimlerini künyeleriyle birlikte zikretmektedir. Fakat zaman zaman ise “*İbrâhim dedi.*”, “*Süleyman dedi.*” şeklinde olayın ele aldığı kimselerin künyelerini kaydetmeden isimlerini zikretmektedir. Bu durum vaka analizi yaparken okuyucuyu yormaktadır.

Bazen de bir sultan, bir vezir, bir vali bir kâtip ifadelerini kullanarak hakkında bilgi verdiği sultan, vezir, vali ya da kâtibin ismini gizli tutmaktadır. Kendisine ulaşan bilgilerde bu şekilde bir kayıt olabileceği durumunu da göz ardı etmeyerek müellifin isimleri zikretmediği kimselerle ilgili olayları, eleştiri almamak için seçtiğini düşünmekteyiz.

Onun genel metodunu düşündüğümüzde bu eserini yazarken takip ettiği usûlünü şöyle sıralayabiliriz:

1- Müellif eserini yazarken bazı yerlerde isnad kullanmıştır.⁵²⁴ Müellif burada kendisine ulaşan bilgiyi isnad kullanarak kaydederken “*Haddesenî*”,

⁵¹⁷ ‘*Uyûnü’l-ahbâr*, I, 69, 145; III, 198.

⁵¹⁸ ‘*Uyûnü’l-ahbâr*, I, 177.

⁵¹⁹ ‘*Uyûnü’l-ahbâr*, III, 197.

⁵²⁰ ‘*Uyûnü’l-ahbâr*, I, 145.

⁵²¹ ‘*Uyûnü’l-ahbâr*, III, 244.

⁵²² ‘*Uyûnü’l-ahbâr*, I, 47, 48, 68; II, 515, 517, 530; III, 40, 88, 89, 110, 121.

⁵²³ ‘*Uyûnü’l-ahbâr*, I, 61.

⁵²⁴ ‘*Uyûnü’l-ahbâr*, I, 96.

“Haddesenâ”, “Beleşanî” lafızlarını kullanmıştır. Onun bu kullanımıyla ilgili şu örnekleri verebiliriz.

“Bana Sehl b. Muhammed anlattı, dedi: Bana Asmaî dedi: Bana Sâlih b. Rüstem Ebû ‘Âmir el-Hüzzâzi dedi: Bana İyâs b. Muâviye dedi...”⁵²⁵

“Bana Muhammed anlattı, dedi: Bize Ebû Seleme, Hammâd b. Seleme’den o da Eyyûb’ten o da Ebî Kilâbe’den anlattı, Ka’b dedi:...”⁵²⁶

“Bana Riyâşî anlattı, dedi: Bize Müslim b. İbrâhim anlattı, dedi: Bize Kâsım b. el-Fadl anlattı, dedi. Bize halamın oğlu el-‘Accâc’dan anlattı, dedi:...”⁵²⁷

“Bana Yezîd b. Amr anlattı, dedi: Bana Muhammed b. Amr er-Rûmî anlattı, dedi: Bize Züheyr b. Muâviye, Ebî İshak’tan o da Zeyd b. Yüsey’den anlattı, dedi: Hüzeyfe b. el-Yemân dedi:...”⁵²⁸

“Bize İshak b. Râhûye anlattı, dedi: Bize Cerîr, Yezîd b. Ebî Ziyâd’dan o da ‘Tyâd b. Ebî Mûsa’dan, Ömer b. Hattâb’ın şöyle dediğini anlattı:....”⁵²⁹

“Bana Hafs b. ‘Imrân er-Râzî’den, ona da Hasan b. ‘Umâre’den ona da Minhâl b. Amr’dan Muâviye’nin şöyle dediği ulaştı:....”⁵³⁰

2- Müellif eserinde birçok haberin başlangıcında sened kullanmadan “Haddesenî”, “Haddesenâ”, “Kâle” rivayet lafızlarını kullanarak bilgileri kaydetmiştir.

“Haddesenî”: “Muallâ b. Eyyûb, Me’mûn’u şöyle söylerken işittiğini bana anlattı...”⁵³¹

⁵²⁵ ‘Uyûnü’l-ahbâr, I, 61.

⁵²⁶ ‘Uyûnü’l-ahbâr, I, 48.

⁵²⁷ ‘Uyûnü’l-ahbâr, I, 52.

⁵²⁸ ‘Uyûnü’l-ahbâr, I, 65,66. Müellifin “Haddesenî” lafzı ile diğer senedli kullanımı için bk. I, 96.

⁵²⁹ ‘Uyûnü’l-ahbâr, I, 85.

⁵³⁰ ‘Uyûnü’l-ahbâr, I, 97. Müellifin “Beleşanî” lafzı ile diğer senedli kullanımı için bk. I, 96, 106.

“Haddesenâ”: “Bize el-Fazl b. Muhammed b. Mansûr anlattı...”⁵³²

“Meymûne b. Meymûne dedi.”⁵³³ şeklinde bir sened kullanmadan bilgiyi aktarmıştır.

Kimi yerlerde ise sözü söyleyen kimsenin adını zikrettikten sonra kısa bilgilendirmeler yapıp bilgiyi aktarmıştır.

“Abdûlmelik b. Mervân kardeşi Abdülazîz’i Mısır’a gönderdiği zaman ona şöyle dedi.”⁵³⁴

Bazı haberleri ise sözü söyleyen kimsenin adını zikretmeden verdiği olmuştur.

“Kâle: Ebü’l-Yakzân (ö. 281/894) dedi.”⁵³⁵

Bazı haberleri kaydederken, sözü söyleyenin adını zikretmiş fakat “Kâle” lafzını kullanmamıştır.

“Ebü’l-Hasen:... ”⁵³⁶

Bazen de “An”, Ahberenâ”, “Ravâ” vb. rivayet lafızlarını zikretmek suretiyle bilgiyi kaydetmiştir. Bu kullanımlara şu örnekleri verebiliriz:

“An”: “’Urve b. Zübeyr’den, o şöyle dedi.”⁵³⁷

“Ahberanâ”: “Basra şeyhlerinden bazıları/biri bize haber verdi.”⁵³⁸

“Ravâ”: “Heysem rivayet etti.”⁵³⁹

⁵³¹ ‘Uyûnü’l-ahbâr, I, 61, 86.

⁵³² ‘Uyûnü’l-ahbâr, I, 66.

⁵³³ ‘Uyûnü’l-ahbâr, I, 87.

⁵³⁴ ‘Uyûnü’l-ahbâr, I, 86.

⁵³⁵ ‘Uyûnü’l-ahbâr, IV, 313.

⁵³⁶ ‘Uyûnü’l-ahbâr, IV, 364.

⁵³⁷ ‘Uyûnü’l-ahbâr, IV, 294. Bu kullanıma ait diğer örneklerden bazıları için bk. I, 295, 298, 309, 311, 321, 368, 388.

⁵³⁸ ‘Uyûnü’l-ahbâr, IV, 322.

⁵³⁹ ‘Uyûnü’l-ahbâr, I, 59. Bu kullanıma ait diğer örneklerden bazıları için bk. I, 51, 103, 105.

3- Müellif, eserini yazarken kaynağı ve söyleyeni belirtmeden, “*Ruviye*”, “*Kîle*”, “*Yükâlû*” rivayet lafızlarını kullanmıştır. Rivayet lafızlarını kullanırken Arap atasözlerine yer vermiştir. Bazı yerlerde bu atasözlerinin açıklamasını da yapmıştır.

“*Ruviye*”: “*Ebû Bekir Sıddık’ın vefatından önce bir ahit yazdığı rivayet edildi....*”⁵⁴⁰

“*Kîle*”: “*Benî Abs’tan bir adam için denildi.*”⁵⁴¹

“*Yükâlû*”,⁵⁴² “*Kâne Yükâlû*”⁵⁴³

“*Denilir ki: “Melik olacak kişide olmaması gereken beş özellik şunlardır.*”⁵⁴⁴

Müellif bazı yerlerde “*Kîle*” lafzını kullanmış fakat sözü söyleyen kimseyi belirsiz bırakmıştır. Bu kullanıma şu örnekleri verebiliriz.

“*Kîle ba’dû Hulefâ*”:⁵⁴⁵ “*Halifelerden biri dedi.*”

“*Kîle ba’dû selâtîn*”:⁵⁴⁶ “*Sultanlardan biri dedi.*”

“*Kîle ba’dû hukemâ*”:⁵⁴⁷ “*Filozoflardan biri dedi.*”

“*Kîle ba’dû ‘ulemâ*”:⁵⁴⁸ “*Alimlerden biri dedi:...*”

“*Kîle ba’dû ehl-i edeb*”:⁵⁴⁹ “*Edeb ehlinden biri dedi:...*”

“*Kîle ba’dû ashâbi’l-ahbâr*”:⁵⁵⁰ “*Ahbâr ashâbından biri dedi:...*”

“*Kîle ba’dû nakâleti’l-ahbâr*”:⁵⁵¹ “*Ahbâr nakilcilerinin biri dedi:...*”

⁵⁴⁰ ‘*Uyûnü’l-ahbâr*, I, 58.

⁵⁴¹ ‘*Uyûnü’l-ahbâr*, I, 73, Bu kullanımın diğer örneklerinden bazıları için bk. I, 111, 157; IV, 367, 382, 393.

⁵⁴² ‘*Uyûnü’l-ahbâr*, I, 76, 80; IV, 297, 359, 368.

⁵⁴³ ‘*Uyûnü’l-ahbâr*, I, 72, 75, 76, 80, 106; II, 232, 250; IV, 297.

⁵⁴⁴ ‘*Uyûnü’l-ahbâr*, I, 57.

⁵⁴⁵ ‘*Uyûnü’l-ahbâr*, I, 59, 132.

⁵⁴⁶ ‘*Uyûnü’l-ahbâr*, I, 101.

⁵⁴⁷ ‘*Uyûnü’l-ahbâr*, I, 154; IV, 344.

⁵⁴⁸ ‘*Uyûnü’l-ahbâr*, IV, 359

⁵⁴⁹ ‘*Uyûnü’l-ahbâr*, I, 91.

⁵⁵⁰ ‘*Uyûnü’l-ahbâr*, IV, 358.

⁵⁵¹ ‘*Uyûnü’l-ahbâr*, IV, 359.

“Kâle ba‘duhüm”:⁵⁵² “Onlardan biri dedi:...”

“Kâle A‘râbî”:⁵⁵³ “A‘râbî dedi:...”

“Kâle âhar”:⁵⁵⁴ “Diğerleri dedi:...”

“Kâle raculun”:⁵⁵⁵ “Bir adam dedi:...”

“Kâlet imreetün”:⁵⁵⁶ “Bir kadın dedi:...”

“Zekera A‘râbî”:⁵⁵⁷ “Bir A‘râbî zikretti:...”

“Ketebe ba‘du A‘râbî”:⁵⁵⁸ “Bir A‘râbî zikretti:...”

“Ketebe ba‘du üdebâ ilâ ba‘du vüzerâ...”:⁵⁵⁹ “Edîplerden biri, vezirlerden birine yazdı:...”

Kaynağı ve sözün sahibini belirtmeden Arap atasözlerine yer verdiğini bazı yerlerde bu atasözlerinin açıklamasını da yaptığını belirtmiştik. Müellif atasözlerine şu şekilde yer vermiştir.

“ve‘l-‘Arab tekûlû”:⁵⁶⁰ “Araplar şöyle söyler:...”

4- Müellifin, eserini yazarken çoğu yerde isnad ve rivayet lafzı kullanmadan olayı nakletmekle yetindiği de olmuştur.

“Ömer b. Abdülazîz, bir kavim hakkında istişarede bulundu....”⁵⁶¹

⁵⁵² ‘Uyûnü’l-ahbâr, IV, 377.

⁵⁵³ ‘Uyûnü’l-ahbâr, I, 73, 161

⁵⁵⁴ ‘Uyûnü’l-ahbâr, I, 92; IV, 297

⁵⁵⁵ ‘Uyûnü’l-ahbâr, I, 195. Bu kullanımın diğer bazı örnekleri için bk. IV, 297, 304, 308, 325, 385, 379, 381.

⁵⁵⁶ ‘Uyûnü’l-ahbâr, IV, 313, 315

⁵⁵⁷ ‘Uyûnü’l-ahbâr, IV, 396.

⁵⁵⁸ ‘Uyûnü’l-ahbâr, I, 70, 79.

⁵⁵⁹ ‘Uyûnü’l-ahbâr, I, 133.

⁵⁶⁰ ‘Uyûnü’l-ahbâr, I, 67, 70.

⁵⁶¹ ‘Uyûnü’l-ahbâr, I, 60. Bu kullanım ile ilgili örneklerden bazıları için bk. I, 55, 56, 60, 231, 238, 239; II, 434, 438.

5- Müellif eserinin mukaddimesinde de zikrettiği üzere, eserini yazarken, bazı eserlerden istifade etmiştir. Fakat kaynak olarak kullandığı eserlerin tamamının ismini ve eserin müellifini zikretmemekte, istifade ettiği bazı müelliflerin isimlerini zikretmekle yetinmekte, istifade ettiği bazı müelliflerin hem ismini hem eserini zikretmekte, bazı kitapların ise sadece ismini vermektedir. Yer yer de müellif ve eser ismi zikretmeksizin bazı milletlere ait kitaplardan istifade ettiğini milletlerin ismini zikretmek suretiyle vermiştir. Tespit ettiğimize göre müellif, eserinde istifade ettiği eserleri kaydederken dört farklı kaynak gösterme metodu kullanmıştır. Bunları aşağıda maddeler halinde inceleyeceğiz.

1- Müellif, eserini yazarken kaynak olarak kullandığı eserlerin bazılarının isimlerini zikretmektedir. O, bilgiyi kaydederken önce hangi kaynaktan elde ettiğini söylemekte daha sonra ise bilgiyi vermektedir. O, eser isimlerini zikrederken şu lafızları kullanmıştır.

“*Kelîle ve Dimne kitabında okudum...*”⁵⁶²

“*Kelîle ve Dimne’de...*”⁵⁶³

“*Kelîle’de...*”⁵⁶⁴

“*Siyerü’l- ‘Acem kitabında okudum...*”⁵⁶⁵

“*Kitâbü’l-Âyîn’de okudum...*”⁵⁶⁶

“*Âyîn’de okudum...*”⁵⁶⁷

“*Yetîme’de okudum:...*”⁵⁶⁸

⁵⁶² ‘Uyûnü’l-ahbâr, I, 204.

⁵⁶³ ‘Uyûnü’l-ahbâr, I, 323.

⁵⁶⁴ ‘Uyûnü’l-ahbâr, I, 324.

⁵⁶⁵ ‘Uyûnü’l-ahbâr, I, 154, 213.

⁵⁶⁶ ‘Uyûnü’l-ahbâr, I, 53, 360. İbnü’l-Mukaffâ’ın *Kitâbü’l-Âyîn* (*Kitâbü’r-Rûsûm*) adlı bu eseri, Sâsânî devlet ve toplum teşkilâtıyla Fars âdet ve âdâbından bahseden Pehlevîce *Âyennâmec*’in çevirisidir. Eser günümüze ulaşmamıştır. bk. İbnü’n-Nedîm, *el-Fihrist*, I, 369; İsmail Durmuş, “İbnü’l-Mukaffâ”, *DİA*, XXI, 134.

⁵⁶⁷ ‘Uyûnü’l-ahbâr, I, 103, 150, 169, 186; IV, 347.

⁵⁶⁸ ‘Uyûnü’l-ahbâr, I, 49; İbnü’l-Mukaffâ’ın *Yetîmetü’s-sultân* adlı bu eseri, hikmetli sözler, ahlâkî öğüt ve tavsiyelerle ilgilidir. bk. İbnü’n-Nedîm, *el-Fihrist*, 1/369; İsmail Durmuş, “İbnü’l-Mukaffâ”, *DİA*, XXI, 134.

“*Tâc*’da okudum...”⁵⁶⁹

“*et-Te ‘âzî*’ de okudum.”⁵⁷⁰

“*Sâhibü’l-Filâha* dedi...”⁵⁷¹

Müellif eser ismi zikrederken kullanmış olduğu bu metodun zaman zaman dışına çıkarak önce giriş cümlesi kullanmış sonra kitap ismi zikretmiştir.

“.....: *Siyerü’l- ‘Acem*’ de okudum...”⁵⁷²

Müellif eser ismi zikrettiği bazı yerlerde ise lafız kullanmadan kitap ismi zikretmekle yetinmiştir.

“*Tâc*’da...”⁵⁷³

2- Müellif, eserini yazarken hem eser ismini hem de eserin müellifinin ismini zikrettiği de olmuştur. Bu metodu oldukça az kullanmıştır.

“*Hâlid b. Safvân’ın Ahbâr*’ında...”⁵⁷⁴⁵⁷⁵

“*İbnü’l-Mukaffâ’ın Âdâb*’ında okudum...”⁵⁷⁶

3- Müellif, kaynak olarak kullandığı eserlerin isimlerini zikretmeksizin müelliflerinin isimlerini kaydetmektedir. Bazen de yine kitap ismi zikretmeden müelliflerin kitaplarına işaret etmektedir.

⁵⁶⁹ ‘*Uyûnü’l-ahbâr*, I, 50, 55, 69, 77, 101, 123, 136.

⁵⁷⁰ ‘*Uyûnü’l-ahbâr*, III, 60; Ebü’l-Hasen Alî b. Muhammed b. Abdillâh el-Medâinî (ö. 228/843), *et-Te ‘âzî*, nşr: İbtisâm Merhûn es-Saffâr, Bedrî Muhammed Fehd, Necef 1971.

⁵⁷¹ ‘*Uyûnü’l-ahbâr*, II, 485, 472, 490, 493, 494, 497, 505, 507.

⁵⁷² ‘*Uyûnü’l-ahbâr*, I, 136.

⁵⁷³ ‘*Uyûnü’l-ahbâr*, I, 58.

⁵⁷⁴ ‘*Uyûnü’l-ahbâr*, I, 66.

⁵⁷⁵ Ebû Safvân Hâlid b. Safvân b. Abdillâh b. Amr et-Temîmî el-Minkarî (ö. 135/752-53), bk. İbnü’n-Nedîm, *el-Fihrist*, I, 389, 389, İbn Kuteybe, *el-Ma ‘ârif*, 222, 403-404; ‘*Uyûnü’l-ahbâr*, I, 66; Hâlid b. Safvân’ın böyle bir eseri günümüze ulaşmamıştır. Fakat o tarihi olayları, şiirleri ve veciz hitabeleri rivayet etmekle meşhurdur. Onun hakkında Ebü’l-Hasan el-Medâinî’nin *Kitâbü Hâlid b. Safvân* adıyla bir eser yazdıkları bilinmektedir. bk. İbnü’n-Nedîm, *el-Fihrist*, I, 315.

⁵⁷⁶ ‘*Uyûnü’l-ahbâr*, I, 62, 64, 71.

“Asmaî dedi... ”⁵⁷⁷

“Câhiz dedi... ”⁵⁷⁸

“İbnü’l-A‘râbî dedi... ”⁵⁷⁹

“Medâinî dedi: ... ”⁵⁸⁰

“Ebü’l- Yakzân dedi... ”⁵⁸¹

“Riyâşî dedi... ”⁵⁸²

“İbnü’l-Kelbî dedi... ”⁵⁸³

“İshak b. Râhûye dedi... ”⁵⁸⁴

“İbnü’l-Mukaffâ ‘in kitabında okudum... ”⁵⁸⁵ “İbnü’l-Mukaffâ ‘ dedi... ”⁵⁸⁶

“Aristo dedi... ”⁵⁸⁷

“Ebreviz ‘in oğlu Şireveyh ‘in yazdığı kitapta okudum... ”⁵⁸⁸

“Aristoteles ‘in İskender ‘e yazdığı bir kitapta okudum... ”⁵⁸⁹

4- Müellif, eser ve müellif ismi zikretmeksizin bazı milletlere ait kitaplardan istifade ettiğini kaydetmektedir.

“Rum kitaplarından birinde buldum... ”⁵⁹⁰

⁵⁷⁷ ‘Uyûnü’l-ahbâr, II, 407, 479, 510; IV, 293, 294, 295, 297, 299, 329, 330, 332, 336, 346.

⁵⁷⁸ ‘Uyûnü’l-ahbâr, II, 433.

⁵⁷⁹ ‘Uyûnü’l-ahbâr, IV, 298, 302, 303. Ebû Abdillâh Muhammed b. Ziyâd el-Kûfî (231/846), Lügat âlimi ve şiir râvisidir. bk. İsmail Durmuş, “İbnü’l-Arâbî”, *DİA*, XX, 487-488.

⁵⁸⁰ ‘Uyûnü’l-ahbâr, I, 60, 65; II, 423, 459, 460, 461, 512.

⁵⁸¹ ‘Uyûnü’l-ahbâr, II, 443, 481; IV, 313, 321, 325, 350.

⁵⁸² ‘Uyûnü’l-ahbâr, II, 489, 508; IV, 347.

⁵⁸³ ‘Uyûnü’l-ahbâr, IV, 345.

⁵⁸⁴ ‘Uyûnü’l-ahbâr, II, 404.

⁵⁸⁵ ‘Uyûnü’l-ahbâr, I, 48.

⁵⁸⁶ ‘Uyûnü’l-ahbâr, II, 405.

⁵⁸⁷ ‘Uyûnü’l-ahbâr, II, 507.

⁵⁸⁸ ‘Uyûnü’l-ahbâr, I, 59, 71, 100.

⁵⁸⁹ ‘Uyûnü’l-ahbâr, I, 52.

⁵⁹⁰ ‘Uyûnü’l-ahbâr, I, 193.

“Acem kitaplarında...”⁵⁹¹

“Acem kitaplarında okudum...”⁵⁹²

“Acem kitaplarından birinde...”⁵⁹³

“Hintliler’e ait bir kitapta okudum...”⁵⁹⁴

“Hintliler’e ait bir kitapta...”⁵⁹⁵

“Bazı Acem kitaplarından birinde Erdeşîr b. Bâbek⁵⁹⁶ ile ilgili bir kitapta okudum.”⁵⁹⁷

“Acem kitaplarında, bazı Fars melikleri hakkında şunları okudum.”⁵⁹⁸

Yine Acem kitaplarını kastederek kullandığı bir diğer kayıt şöyledir.

“Onların kitaplarında okudum.”⁵⁹⁹

2.2. ‘Uyûnü’l-ahbâr’ın Kaynakları

İbn Kuteybe eserinin mukaddimesinde bu eserini yazarken kullanmış olduğu kaynakların isimlerini zikretmemiştir. Fakat kendisinden ilim ve yaş bakımından daha büyük kimselerden, kardeşlerinden, dostlarından, yabancıların kitaplarından ve onların hayatlarından, küttabların belagatlarından, tarihi hikâyelerden istifade etmiştir. Bunun yanında konumları kendisinden daha alt seviyede olan kimselerden, kendisinden yaşça daha küçük olanlardan, bilgisiz olan halktan da istifade ettiğini, bunu bilgiyi nerde olursa olsun edinilmesi gerektiği düşüncesiyle yaptığını ifade ettiğini belirtmiştik.⁶⁰⁰

⁵⁹¹ ‘Uyûnü’l-ahbâr, I, 55, 152.

⁵⁹² ‘Uyûnü’l-ahbâr, I, 184.

⁵⁹³ ‘Uyûnü’l-ahbâr, I, 57, 388.

⁵⁹⁴ ‘Uyûnü’l-ahbâr, I, 61, 62, 64, 67, 69, 71, 87, 149, 150, 256, 274, 377; II, 404, 420.

⁵⁹⁵ ‘Uyûnü’l-ahbâr, I, 71, 265, 285.

⁵⁹⁶ Erdeşîr (ö. 242). Sâsânî Devleti’nin kurucusu ve destan kahramanı hükümdarı. bk. Tahsin Yazıcı, “Erdeşîr”, *DİA*, XI, 284-285.

⁵⁹⁷ ‘Uyûnü’l-ahbâr, I, 52, 57, 89.

⁵⁹⁸ ‘Uyûnü’l-ahbâr, I, 83.

⁵⁹⁹ ‘Uyûnü’l-ahbâr, I, 213.

⁶⁰⁰ ‘Uyûnü’l-ahbâr, I, 42.

İbn Kuteybe *'Uyûnü'l-ahbâr*'ın mukaddimesinde eserini tanıtırken sadece Asmaî, Ferezdak (ö. 114/732),⁶⁰¹ ve İbn Cerîr'in (ö. 110/728 (?))⁶⁰² ismini zikretmekle yetinmiştir.⁶⁰³ Bu sebeple eserin kaynaklarını tespit etmek için kitabın içeriğinin ayrıntılı bir şekilde incelenmesi gerekmektedir. Ayrıca önceden belirttiğimize göre müellif eserde, bilgiyi kaydederken bazen sadece eser ismini bazen de müellif ismini zikrederek bilgiyi hangi kaynaktan elde ettiğini söylemekte bazen ise belirsiz ifade kalıpları kullanarak eser ve müellif ismi zikretmemektedir. Ayrıca o eserinde âyet ve hadisler de yer vermiş, hadisleri genellikle senedli olarak kaydederken âyetleri, sûre ve âyet numarası zikretmeksizin kaydetmiştir. Şiirleri de yine kaynak belirtmeden şairinin adını zikretmek suretiyle kaydetmiştir. Biz de bu bağlamda eserin tahlili okumasını yaparak kaynaklarını tespit etmeye çalıştık ve maddeler halinde inceledik.

2.2.1. Kur'ân-ı Kerîm

Kur'ân-ı Kerîm, İslâmî ilimlerin esasını oluşturur. Bütün İslâmî ilimler, Kur'ân-ı Kerîm'e dayanırlar ya da ondan ilham alırlar. Yalnızca kıraat ve tefsir gibi Kur'ân-ı Kerîm ilimleri değil; hadis, fıkıh, kelâm, tasavvuf ve İslâm felsefesi gibi ilimlerin de menbaı Kur'ân-ı Kerîm'dir. Çünkü İslâm'ın aslı kaynağı Kur'ân-ı Kerîm'dir. Kur'ân-ı Kerîm, bütün bu ilimlerin konularıyla ilgili hükümler, bilgiler içermektedir. Aynı şekilde Kur'ân-ı Kerîm, asıl kaynakları haberler, yazılı ve sözlü rivayetler olan İslâm tarihinin de esasını teşkil eder.⁶⁰⁴ Fakat bununla birlikte şunu belirtmek gerekir ki Kur'ân-ı Kerîm bir tarih kitabı değildir.

Kur'ân-ı Kerîm'de geçmiş nebîlere ve milletlere ait ibret verici olaylara ilişkin birçok âyetin bulunması ise zorunlu olarak peygamberler tarihi hakkında araştırmaları doğurmuştur. Ayrıca Kur'ân-ı Kerîm âyetlerinin tefsiri, bunun iniş ve söyleniş nedenlerinin bilinmesini gerektirdiğinden Peygamberimizin hayatından bahseden siyer ve meğazî kitapları meydana gelmiştir.⁶⁰⁵

⁶⁰¹ Ebû Firâs Hemmâm b. Gâlib b. Sa'saa et-Temîmî, Ferezdak (ö. 114/732), bk. İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, II, 496; İbn Kuteybe, *eş-Şi'r ve's-Şu'arâ*, 315.

⁶⁰² Cerîr b. Atıyye b. el-Hatafâ (Huzeyfe) et-Temîmî (ö. 110/ 728 (?)), bk. İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, II, 496; İbn Kuteybe, *eş-Şi'r ve's-Şu'arâ*, 309.

⁶⁰³ *'Uyûnü'l-ahbâr*, I, 40.

⁶⁰⁴ Sabri Hizmetli, *İslâm Tarihçiliği Üzerine*, Ankara 1991, 147.

⁶⁰⁵ Şemseddin Günaltay, *İslâm Tarihinin Kaynakları*, 17.

Kur'ân-ı Kerîm'in toplanması İslâm tarihine kaynak teşkil eden bir çalışmadır. Kur'ân-ı Kerîm'i toplayan heyet, nazil olan âyetleri ve sûreleri tasnif etmiş ve bazı hususlara göre tertiplemiştir. Hz. Ali, İbn Mes'ûd gibi sahâbîler de tertitledikleri mushaflarda belli hususları göz önünde bulundurmuşlardır. Bu aynı zamanda bir tarih çalışması örneğidir.⁶⁰⁶

İbn Kuteybe, eserini yazarken İslâm tarihine kaynaklık etmesi açısından Kur'ân-ı Kerîm'den faydalanmıştır. Müellif âyetleri daha çok konuyla ilgili bir veya birkaç hadisi kaydettikten sonra zikretmiştir. Çoğu yerde kullandığı ifadelerin âyet olduğunu belirtmemektedir. Bu sebeple eser okunurken ilk etapta âyetler fark edilmemektedir. Bazı yerlerde ise rivayet lafızlarını kullanarak, bilgilerin âyet olduğunu ifade etmektedir. Bu iki kullanımda da müellif sûre isimlerini kaydetmemiştir. Az da olsa bazı yerlerde âyetin hangi sûrede geçtiğini zikretmekle yetinmiştir. Müellif bazı yerlerde âyetin tam metnini vermekte bazı yerlerde ise âyetin konu ile ilgili bir kısmını kaydetmektedir. Bu sebeple biz âyetlerin tam metnini dipnotta belirtmeyi tercih ettik. Onun âyetleri kullanırken takip ettiği bu metodları iki maddede toparlayabiliriz.

1- Müellif kullandığı lafızların âyet olduğunu belirtmeden, bilgiyi aktarırken, âyeti bilgi içinde kaydetmiştir. Bazı yerlerde âyetlerin tam metnini verirken çoğu yerde ise âyetin bahsi geçen konu ile ilgili kısmını kaydetmiştir. Onun bu kullanımıyla ilgili şu kayıtları gösterebiliriz. Hz. Ebû Bekir'in vasiyetinde yer alan sözü, bu sözün âyet olduğunu belirtmeden Hz. Ebû Bekir'in konuşması içinde kaydetmiştir: *"...Haksızlık edenler nasıl bir yıkılışla yıkılacaklarını anlayacaklar."*⁶⁰⁷

Bir diğer bilgide Hz. Peygamber'in, deniz yolculuğuna çıkıldığında okumayı tavsiye ettiği, *"Bismillâhi meliki'r-rahmân"* duasını kaydettikten sonra hemen akabinde şu âyetlere yer vermiştir: *"Allah'ın kadrini gereği gibi bilemediler. Yeryüzü kıyamet gününde bütünüyle O'nun elindedir. Gökler de O'nun kudretiyle dürülmüştür. O, onların ortak koştuklarından uzaktır, yücedir."*⁶⁰⁸ *"(Nûh) Binin ona. Onun yüzüp de*

⁶⁰⁶ Ramazan Şeşen, *Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı*, 18.

⁶⁰⁷ Suarâ 26/227, Âyetin tam metni: *"Ancak iman edip iyi işler yapanlar, Allah'ı çokça ananlar ve haksızlığa uğratıldıklarında kendilerini savunanlar başkadır. Haksızlık edenler nasıl bir yıkılışla yıkılacaklarını anlayacaklar."*; 'Uyûnü'l-ahbâr, I, 58.

⁶⁰⁸ Zümer 39/67; 'Uyûnü'l-ahbâr, I, 172.

durması da Allah'ın adıyladır. Şüphesiz Rabbim çok bağışlayandır, çok merhamet edendir."⁶⁰⁹

Diğer bir kayıt ise cahiliye döneminde uğursuz kabul edilen; kadın, ev ve binek hayvanıyla ilgili yer alan bir rivayetle ilgilidir. Rivayete göre iki adam, Hz. Âişe'ye gelerek Hz. Peygamber'in bu üç şeyde uğursuzluk olduğunu söylediğini Ebû Hureyre'den duyduklarını ifade ettiler.⁶¹⁰ Bu rivayet hakkında Hz. Âişe'nin görüşü sorulduğunda, *"Kur'ân'ı Muhammed'e gönderen Allah'a yemin ederim ki Resûlullah böyle bir şey söylememiştir; o yalnız Câhiliye halkının kadınla, evle ve atla uğursuzluk oluşabileceği yolundaki inancını bildirdi."* cevabını vererek İslâm dininde böyle bir inancın olmadığını belirtti. Hz. Âişe daha sonra onlara, *"Yeryüzünde ve kendi nefislerinizde uğradığınız hiçbir musibet yoktur ki, biz onu yaratmadan önce bir kitapta yazılmış olmasın. Şüphesiz bu Allah'a göre kolaydır."*⁶¹¹ âyetini okumuştur. Rivayette Hz. Âişe sözlerinin âyet olduğunu belirtmemiş, müellif de bu konuda herhangi bir kayıt düşmemiştir.

Müellifin âyeti belirtmeden, bilgi içinde zikrettiği diğer bir kayıt şöyledir. Velîd b. Abdülmelik Şam'da bir kilise yıktı. Bu durumdan rahatsız olan Rûm Kralı ona bir mektup yazarak babasının bu kiliseyi yıkmadığını hatırlatmıştır, eğer bu uygulamasında haklıysa babasının yaptığının haksız olduğu, eğer yaptığı işi yanlış olarak kabul ederse de bu sefer babasının uygulamalarıyla ters düşmüş olacağını söyledi. Velîd ise onun bu sözlerine, Hz. Dâvûd ile oğlu Hz. Süleyman'ın, ekin sahibi ile koyun sürüleri hakkında vermiş oldukları farklı hükümleri hatırlatmak maksadıyla *"Dâvûd ile Süleyman'ı hatırla. Hani bir ekin tarlası hakkında hüküm veriyorlardı...."*⁶¹²

⁶⁰⁹ Hûd 11/41; 'Uyûnü'l-ahbâr, I, 172.

⁶¹⁰ Buhârî, "Cihâd", 47, "Tıb", 54, "Nikâh", 17; Müslim "Selâm", 119.

⁶¹¹ Hadîd 57/22; 'Uyûnü'l-ahbâr, I, 182.

⁶¹² Enbiyâ 21/78, Âyetin tam metni şöyledir: *"Dâvûd ve Süleyman'ı hatırla. Bir zaman bir ekin konusunda hüküm veriyorlardı: Bir grup insanın koyun sürüsü, geceleyin başıboş bir vaziyette bu ekinin içine dağılıp ziyan vermişlerdi. Biz onların hükmünü görüp bilmekteydik."*; 'Uyûnü'l-ahbâr, I, 232. Ekin sahibi ile koyun sürüsü sahipleri arasındaki davada hâkimlik yapan Hz. Dâvûd ile Hz. Süleyman, farklı hükümler vermişlerdi. Hz. Dâvûd, tahrip edilen ekinin kıymetinin, koyunların kıymetine denk olduğunu göz önüne alarak, koyunların ekin sahibine tazminat olarak verilmesine hükmetmişti. Oğlu Süleyman ise şu hükme varmıştı: Ekin tarlası, koyun sahiplerine verilmeli, onlar ziyandan önceki haline gelinceye kadar tarlanın bakımını üstlenmelidir. Koyunlar da tarla sahibine verilmeli, tarlası eski bakımlı haline gelinceye kadar bu koyunların sütünden, yününden ve kuzularından yararlandırılmalıdır. Hz. Dâvûd, oğlunun bu içtihadını beğenerek kendi görüşünden vazgeçmişti. bk. *Kur'ân Yolu Tefsiri*, Türkiye Diyanet Vakfı, I-V, Ankara 2007, III, 692-693.

âyetini ve bu âyetle ilgili olayları anlatarak cevap verdiği yer almıştır. Burada da müellif âyeti belirtmemiş, kıssa hakkında da bilgi vermemiştir.

Müellif, Kûfe’de yaşayan bazı mecnun kimselerle ilgili rivayeti kaydederken âyeti kaynak olarak kullanmış, yine bu âyeti belirtmeden, bilgi içinde kaydetmiştir. “*Rabbinin izniyle güzel memleketin bitkisi güzel çıkar; kötü olandan ise faydasız bitkiden başka bir şey çıkmaz. İşte biz şükreden bir kavmin âyetlerini böyle açıklıyoruz.*”⁶¹³

2- Müellif bazı yerlerde ise kullandığı ifadelerin âyet olduğunu “*kâle Allahu...*”, “*zekera Allahu fî kitâbihi kâle...*”, “*fî kavli azze ve celle...*”, “*kâle Allahu azze ve celle hikâyeten an Yûnus...*”, “*enzele Allahu azze ve celle...*” lafızlarını kullanarak belirtmiştir. Bu lafızları kullanarak âyetleri kimi yerde aktardığı bilgidan önce kimi yerde ise bilgi içinde vermiştir. Müellifin bu kullanımlarını aşağıda örnekler vererek inceleyeceğiz.

Müellif, Muâviye ile İbn Abbas’ın hilafet ile ilgili konuşmalarının yer aldığı bilgide, İbn Abbas’ın emirlik hakkındaki konuşmasında okuduğu şu âyetleri kaydetmiştir: “*Kâle Allahu azze ve celle: ...Fazlasını yapan herkese iyiliğinin karşılığını verir...*”⁶¹⁴ “*Kâle Allahu Teâlâ: Yoksa kötülükleri yapıp yapıp da içlerinden birine ölüm gelip çatınca ben şimdi tövbe ettim diyenler ile kâfir olarak ölenler için tövbe yoktur. Onlar için acıklı bir azap vardır.*”⁶¹⁵

Bazı âlimlerin, harp âdâbı hakkındaki görüşlerine yer verdikten sonra “*fî kavlihi teâlâ*” lafzıyla âyetleri belirtmiştir. “*Ey müminler, bir savaş birliğiyle karşılaştığınızda direniniz, Allah’ı çok anınız ki kurtuluşa eresiniz.*”, “*Allah’a ve*

⁶¹³ A’raf 7/58, ‘Uyûnü’l-ahbâr, IV, 344.

⁶¹⁴ Hûd 11/3, Âyetin tam metni: “*Ve Rabbinizden mağfiret dilemeniz, sonra da tevbe etmeniz için indirildi. Eğer bu emrolunamı yaparsanız Allah sizi, tayin edilmiş bir süreye kadar güzel bir şekilde yaşatır. Fazlasını yapan herkese de iyiliğinin karşılığını verir. Eğer yüz çevirirseniz, ben sizin başınıza gelecek büyük bir günün azabından korkarım.*” ‘Uyûnü’l-ahbâr, I, 51.

⁶¹⁵ Nisâ 4/18; ‘Uyûnü’l-ahbâr, I, 51.

Resûlüne itaat edin ve birbirinizle çekişmeyin sonra gevşersiniz ve gücünüz elden gider, sabırlı olun Allah sabredenlerle beraberdir.”⁶¹⁶

Müellif Huneyn Savaşı ile ilgili âyeti kaydederken önce konu ile ilgili hadisi ardından âyeti kaydetmiştir. Hz. Peygamber’in, “*Arkadaşın hayırlısı dört kişidir. Seriyyelerin hayırlısı dört yüz kişidir. Ordunun hayırlısı dört bin kişidir. On iki bin kişiye azlığı sebebiyle bir kavme galebe çalınmayacak.*” hadisine yer verdikten sonra bir adamın, Huneyn savaşı ile ilgili, “*Azlıktan dolayı galebe çalınmayacağız. Müslümanlar on iki bin kişiydiler, onlar hezimete uğradıklarında Allah şu âyeti gönderdi.*” şeklindeki rivayetine ve “*...Huneyn savaşı gününde, çokluğunuz size kendinizi beğendirmiş...*”⁶¹⁷ ihtarına yer vermiştir.

Müellif insanlarda bulunan üç özelliğe dikkat çekerek, bu özelliklerle ilgili “*kâle Allahu Teâlâ*” lafzını kullanıp âyetleri belirterek kaydetmiştir. İlk olarak, “*taşkınlık*” kelimesi üzerinde durarak, “*....Ey insanlar sizin taşkınlığınız sırf kendi aleyhinizedir....*”⁶¹⁸ âyetini, “*tuzak*” kelimesi üzerinde durarak, “*...Oysa kötü tuzak, ancak sahibini kuşatır....*”⁶¹⁹ âyetini, “*bozguncu*” kelimesi üzerinde durarak, “*....verdiği sözden dönen, kendi aleyhine dönmüş olur...*”⁶²⁰ âyetini örnek göstermiştir.

Zina ve fâsıklıkla ilgili rivayetlerde Yûsuf sûresinden âyetleri kaydederken “*fî kavlihî teâlâ*” lafzını kullanmış, âyetin tam metnini vermeden bir kısmını kaydetmiştir. “*...Azîz’in karısı ise “Şimdi gerçek ortaya çıktı...” dedi.*”⁶²¹ Ardından bir sonraki âyeti

⁶¹⁶ Enfâl 8/45-46, ‘Uyûnü’l-ahbâr, I, 146.

⁶¹⁷ Tevbe 9/25, Âyetin tam metni: “*Andolsun ki Allah, birçok yerde ve Huneyn Savaşında size yardım etmişti. Hani çokluğunuz size kendinizi beğendirmiş, fakat sizi hezimete uğratmaktan kurtaramamıştı. Yeryüzü bütün genişliğine rağmen size dar gelmişti, sonunda (bozularak) gerisin geri dönmüştünüz.*”; ‘Uyûnü’l-ahbâr, I, 148.

⁶¹⁸ Yûnus 10/23, Âyetin tam metni: “*Fakat Allah onları kurtarınca bir de bakarsın ki onlar, yine haksız yere taşkınlık ediyorlar. Ey insanlar! Sizin taşkınlığınız ancak kendi aleyhinizedir. (Bununla) Sadece fani dünya hayatının menfaatini elde edersiniz; sonunda dönüşünüz yine bizedir. O zaman yapmakta olduklarınızı size haber vereceğiz.*”; ‘Uyûnü’l-ahbâr, I, 149.

⁶¹⁹ Fâtır 35/43, Âyetin tam metni: “*Çünkü onlar yeryüzünde büyüklük taşıyor ve kötü tuzaklar kuruyorlardı. Ancak kötü tuzak sahibini kuşatır. Onlar öncekilerinin kanunundan başkasını mı bekliyorlar? Allah’ın kanununda asla bir değişme bulamazsın, Allah’ın kanununda kesinlikle bir sapma da bulamazsın.*”; ‘Uyûnü’l-ahbâr, I, 149.

⁶²⁰ Fetih 48/10, Âyetin tam metni: “*Muhakkak ki sana biat edenler ancak Allah’a biat etmektedirler. Allah’ın eli onların ellerinin üzerindedir. Kim ahdini bozarsa, ancak kendi aleyhine bozmuş olur. Kim de Allah’la olan ahdine vefa gösterirse Allah ona büyük bir mükâfat verecektir.*”; ‘Uyûnü’l-ahbâr, I, 149.

⁶²¹ Yûsuf 12/51. Âyetin tam metni: “*Kral kadınlara ‘Yûsuf’tan murad almak istediğiniz zaman derdiniz neydi?’ dedi. Kadınlar ‘Hâşâ Allah için biz onun bir kötülüğünü bilmiyoruz.’ dediler. Azîz’in karısı ise “Şimdi gerçek ortaya çıktı. Ondan ben murad almak istedim. Yûsuf doğru söyleyenlerdendir.”; ‘Uyûnü’l-ahbâr, IV, 394.*

kaydetmiştir. “Benim böyle yapmam, Azîz’in yokluğunda, benim kendisine hainlik etmediğimi bilmesi içindi.”⁶²²

Müellif, doğumu zor olan kadınlar için İbn Abbas’ın yazmış olduğu duanın içinde geçen şu âyetleri belirterek kaydetmiştir. “Kıyameti gördükleri gün dünyada ancak bir akşam yahut bir kuşluk vakti kadar kalmış olduklarını sanırlar.”⁶²³ “...Onlar tehdit edildikleri azabı gördükleri gün, sanki dünyada gündüzün bir anından başka kalmadıklarını sanırlar...”⁶²⁴

Bir başka kayıt olarak şu örneği gösterebiliriz. Emirlik göreviyle ilgili Hz. Peygamber’in; Allah’ın, yönetici olduğuna, O’nun semadaki idarecilerinin melekler, yeryüzü üzerindeki idarecilerinin ise divanları tutanlar olduğunu söylemek suretiyle emirlik görevinin ehemmiyetinin üzerinde durduğu ayrıca senediyle birlikte kaydettiği hadisin ardından âyeti kaydetmiştir. “Bana, Ahmed b. Halîl anlattı, şöyle dedi, bana Saîd b. Selm el-Bâhilî dedi, bana Şu’be, Şerakıyyi’den O da ‘İkrime’den anlattı, Allah’ın sözünde “İnsanı önünden ve arkasından takip eden melekler vardır. Allah’ın emriyle onu korurlar...”⁶²⁵

Müellif bazı yerlerde az da olsa şiirde geçen kelimeleri âyet ile açıklama cihetine gitmiştir. Mesela emirlik ile ilgili bilgilerden sonra konuyla ilgili şiir vermekte ardından şiirde geçen “bismillah” ibaresini âyet ile açıklamaktadır. “...Allah’ın emriyle onu korurlar.”⁶²⁶

⁶²² Yûsuf 12/52; ‘Uyûnü’l-ahbâr, IV, 394.

⁶²³ Nâziât 79/46; ‘Uyûnü’l-ahbâr, IV, 407.

⁶²⁴ Ahkâf 46/35, Âyetin tam metni: “(Ey Muhammed) O halde, yüksek azim sahibi peygamberlerin sabretmesi gibi sabret. Onlar için acele etme. Onlar tehdit edildikleri azabı gördükleri gün, sanki dünyada gündüzün bir anından başka kalmadıklarını sanırlar. Bu bir duyurudur. Ancak yoldan çıkmış olan topluluk helak edilir.”; ‘Uyûnü’l-ahbâr, IV, 407.

⁶²⁵ Ra’d 13/11, Âyetin tam metni: “Onun önünde ve arkasında Allah’ın emriyle onu koruyan takipçiler (melekler) vardır. Bir toplumun kendilerindeki özellikleri değiştirenceye kadar Allah, onlarda bulunanı değiştirmez. Allah bir topluma kötülük diledi mi, artık onun için geri çevrilme diye bir şey yoktur. Onların Allah’tan başka yardımcıları da yoktur.”; ‘Uyûnü’l-ahbâr, I, 48.

⁶²⁶ Ra’d 13/11; ‘Uyûnü’l-ahbâr, I, 49.

2.2.2. Hadis

Hadis, İslâm tarihine kaynaklık etmesi bakımından ayrı bir önem taşır. Tarihçiler, İslâm tarihinin ilk kaynaklarından söz ederken hadisin taşıdığı öneme işaret ederler. Tarih ilmini hadis ilmi içerisinde değerlendiren tarihçilerden Sehâvî, “*Tarih, hadis ilimlerinden bir ilimdir.*”⁶²⁷ demek suretiyle tarih ile hadis arasındaki önemli bağı ortaya koymaktadır.

Hadisin, İslâm tarihi yönünden önemini arttıran unsurların başında Hz. Peygamber’in hayatı hakkında bilgiler vermesi gelir. Hz. Peygamber’in fiilleri, sözleri ve faaliyetleri ile ilgili hadisler siyer ve megâzinin menbaini teşkil eder.⁶²⁸ İslâm dünyasında tarih yazarlığı ise siyer ve megâzi ile başlamıştır. Bu alandaki faaliyetlerin temellerinin daha Emevîler zamanında atılmış olduğu görülür. Kutsî bir mahiyete sahip olan Peygamberlik dönemine ait olaylar ve menkıbeler mukaddes anılar halinde korunup rivayet ediliyor, bu şekilde mazbut kalıyorlardı.⁶²⁹

İbn Kuteybe ‘*Uyûnü’l-ahbâr*’ın kaynakları arasında hadise önemli bir yer vermektedir. Müellif on kitaptan oluşan eserinin her bölümünde, hadisleri kaynak olarak ilgili konunun başlığı altında sıklıkla kullanmıştır. Eserde hadisler merkezi bir rol oynamaktadır. Eserin bazı bölümleri merfû‘ hadisle başlamakta bu bölümlerin ilerleyen kısımlarda hem merfû‘ hem de mevkûf ve maktu‘ türü hadislere yer verilmektedir. Müellif, Kitâbü’s-Sultân, Kitâbü’l-Harb ve’l-furûsiyye, Kitâbü’l-‘İlm ve’l-beyân, Kitâbü’l-Havâ’ic, Kitâbü’n-Nisâ’ya hadis ile başlamış iken Kitâbü’s-Sü’düd, Kitâbü’t-Tabâi‘ ve’l-ahlâk, Kitâbü’z-Zühhd, Kitâbü’l-İhvân, Kitâbü’t-Ta‘âm’a hadis ile başlamamış fakat bu kitapların alt başlıklarında hadis kullanımına yer vermiştir.

Aynı zamanda hadis âlimi de olan İbn Kuteybe hadisciliğini bu eserinde hissettirmiş, hadisleri daha çok metni birbirine nakleden râvi isimlerinden müteşekkil olan senedi zikrederek kaydetmiştir. Az da olsa hadisleri senedsiz kaydetmiştir. Sened kullanırken kendisine kadar gelen râvi silsilesini vermiştir. Senedli kayıtlarında

⁶²⁷ Sehâvî, *el-İ‘lân bi’t-Tevbîh*, Beyrut 1983, 44.

⁶²⁸ Sabri Hizmetli, *İslâm Tarihçiliği Üzerine*, 169.

⁶²⁹ Şemseddin Günaltay, *İslâm Tarihinin Kaynakları*, 17.

genellikle “*haddesenî*”, “*haddesenâ*”, “*ahberenâ*” lafızlarını kullanmıştır. Müellif, ortalama iki yüz seksen yedi hadisin yüz yirmi yedi tanesini kendisi nakletmiştir.⁶³⁰

İbn Kuteybe, senedleriyle birlikte aktardığı hadisleri konu başlarında vermeyi uygun görmüş, bazı kullanımlarda ise aktardığı bilgiyi desteklemek için paragraf aralarında hadisleri kaydettiği de olmuştur. Müellif bazı senedli kullanımlarında senedle birlikte hadis ile ilgili açıklayıcı ön bilgi vermektedir. Ayrıca sened arasında râvi hakkında bilgi verdiği de olmaktadır. Fakat o, hadislerin sıhhat dereceleri hakkında herhangi bir bilgi vermemektedir.

İbn Kuteybe eserinde zayıf ve uydurma hadislere de yer vermiştir. Genel olarak zayıf veya mevzû olan ya da diğer kaynaklarda bulunmayan birçok hadisin senedini belirtmemiştir. Bu durum kendisinin de bu hadisler konusunda şüpheleri bulunabileceğini göstermektedir. Yine de müellif konuları desteklemek amacıyla bu hadislerle ve haberlere yer vermiş bulunmaktadır. Biz eserde yer alan hadisleri incelediğimiz zaman müellifin, sahih hadislerin yanında bazı zayıf hatta uydurma hadisleri kaydettiğini ilgili yerlerde belirttik. Fakat tezimizin sınırlarını aşmaması için eserde yer alan tüm hadislerin sıhhat şartlarını değerlendirmedik.

Çalışmamızda, eserde kaynak olarak kullanılan hadisleri iki maddede incelemeyi uygun gördük. Önce senediyle birlikte verilen hadisleri inceleyeceğiz. Daha sonra ise senedsiz verilen hadisleri ele alacağız. Şunu belirtmek gerekir ki müellif, mütevatir derecesine ulaşmamış âhâd hadislerle yer vermiştir. Biz âhâd hadisleri de-âhâd hadis senedsiz hadis demek olmamakla birlikte- senedsiz hadis kısmında ele alacağız.

1-Senedli hadisler: Müellif, Kitâbü’s-Sultân’a ard arda üç hadisle başlamıştır. Bu hadisleri senedleriyle birlikte kaydetmiştir. İlk iki hadis, emirliğin güzel bir görev olduğu fakat bu makama fazla meyledilmemesiyle ilgilidir. Diğerisi ise kisrânın vefatından sonra oluşan idarî boşluğun doldurulması hakkındaki tavsiye ile ilgilidir. Hadislerin senedleriyle birlikte metinleri şöyledir:

⁶³⁰ ‘*Uyûnü’l-ahbâr*, I, 47, 48, 68; II, 515, 517, 530; III, 40, 88, 89, 110, 121.

*Bize Muhammed b. Hidâş anlattı, dedi: Bize Selm b. Kuteybe, İbn Ebî Zeb'den o da Makburî'den o da Ebî Hureyre'den Resûlullah'ın şöyle buyurduğunu anlattı: "Emirliğe meyledeceksiniz, sonra kıyamet gününde üzgün ve pişman olacaksınız."*⁶³¹

*Bana Muhammed b. Ziyâd ez-Ziyâdî anlattı, dedi: Bize Abdülazîz ed-Dâraverdî anlattı dedi: Bize Şerîk, 'Atâ b. Yesâr'dan, bir adamın Nebî'nin yanında emirliği kötülediği, Nebî'nin de adama şöyle buyurduğunu söyledi: "Hakkıyla ve usûlune göre yapıldığında emirlik ne güzel bir görevdir."*⁶³²

Müellif Kitâbü'l-Harb'e bu sefer kendisinin rivayet ettiği bir hadisi senediyle birlikte kaydederek başlamıştır. *"Ebû Muhammed Abdullah b. Müslim b. Kuteybe dedi: Bana Muhammed b. 'Ubeyd anlattı: Bize Muâviye b. Amr, Ebû İshak'tan o da Hişâm el-Evzâ'î'den o da Yahyâ b. Ebû Kesîr'den Resûlullah'ın şöyle buyurduğunu anlattı: 'Düşmanla karşılaşmayı temenni etmeyiniz. Zira belki de siz, onlarla imtihan olursunuz. Ancak, 'Ey Allah'ım bizi koru, onların bizim üzerimizdeki cesaretini kır deyin', size karşı bağırarak geldiklerinde yere oturun, sonra 'Ya Rab onların da bizim de Rabbimiz sensin, onların da bizim de varlığımız senin elinde' deyin ve size doğru harekete geçtiklerinde siz de onlara doğru harekete geçin."*⁶³³

Müellifin senediyle birlikte kaydettiği diğer hadislerden bazıları ise şöyledir: *"Bana Muhammed b. 'Ubeyd, İbn 'Uyeyne'nin şöyle dediğini anlattı: Bana Medîne ehlinde bir adam, Hz. Peygamber'in Amr b. Âs'a veya Yezîd b. Hârîse'ye şöyle buyurduğunu söyledi: Seni seriyyeye gönderdiğim zaman, gittiğiniz yerdeki insanlar arasında ayırmacılık yapma. Muhakkak ki Allah bir kavme içindeki zayıflardan dolayı zafer kazandırabilir."*⁶³⁴

⁶³¹ 'Uyûnü'l-ahbâr, I, 47; Buhârî, "Ahkâm", 17.

⁶³² 'Uyûnü'l-ahbâr, I, 47; Ebû'l-Hasen Nûrüddîn Alî b. Ebî Bekr b. Süleyman el-Heysemî (ö. 807/1405), Mecma'u'z-zevâ'id, 3. b, Dâru'l-Kütübi'l-Arabî, Beyrut 1982, V, 200; Alî b. Hüsâmiddîn b. Abdilmelik b. Kadîhân el-Müttakî el-Hindî (ö. 975/1567), Kenzü'l-Ummâl fî Süneni'l-Akvâl ve'l-Ef'al, Müessesetü'r-Risâle, Beyrut, 1979, VI, 39; Heysemî ve Müttakî el-Hindî hadisin sahîh olduğunu, ricâlinin sika olduğunu belirtmiştir. Bu hadiste İbn Kuteybe hadisi tâbiinden rivayet etmiş, Heysemî ve Müttakî el-Hindî Zeyd b. Sâbit'ten nakletmişlerdir. Onların verdiği râvî zincirinde inkîta' yoktur.

⁶³³ 'Uyûnü'l-ahbâr, I, 145; Buhârî, "Cihâd", 22, 112, 156; Ahmed Ziyâeddîn Gümüşhânevî (1893), Râmûzü'l-Ehâdis, trc. Naim Erdoğan, İstanbul 1983, 467, 7. Hadîs.

⁶³⁴ 'Uyûnü'l-ahbâr, I, 147; Müttakî el-Hindî, Kenzü'l-Ummâl, IV, 357; Münâvî, Feyzü'l-kadîr, I, 311; İbn Kuteybe hadisin râvisinin ismini vermemiş, "medine ehlinde bir adam" şeklinde kaydetmiştir. Bu sebeple hadisin senedi munkatî'dir. Münâvî bu hadisi zayıf bulunduğunu fakat şahitlerinin bulunduğunu söyler.

Kitâbü’z-Zühd’de yer alan bir diğer hadisin kaydı şöyledir: “Bize Hüseyin b. Hasan el-Mervezî anlattı ve dedi. Bize Abdullah b. el-Mübarek dedi. Ma’mer el-Evzâî, Yahyâ b. Ebî Kesîr’den o da Ebî Seleme’den o da Ebî Zem’a b. Ka’b el-Eslemî’den haber verdi: ‘Nebî’nin odasının yanında gecelerdim. Gecenin bir vaktinde kalktığında şöyle buyurduğunu işitiyordum: ‘Âlemlerin Rabbi bütün kusurlardan münezzehtir. Allah bütün noksanlıklardan münezzehtir ve hamd O’na’dır.’”⁶³⁵

Müellif, bazen hadisin sened zincirinde râvi hakkında bilgi vermiştir. Ayrıca onun, senedle birlikte hadis ile ilgili açıklayıcı ön bilgi verdiği de olmuştur. “Bana Muhammed b. ‘Ubeyd, Muâviye’den o da Ebî İshak’tan o da Mûsâ b. ‘Ukbe’den o da Ömer b. ‘Ubeydullâh’ın mevlası Sâlim Ebî Nadr’den -ki o kâtipti- şöyle dediğini anlattı.”

Bir başka örnekte müellif, Muhammed b. ‘Ubeyd’in kendisine, Hz. Peygamber’in Harûriye bölgesine sefere çıktığında, güneş meyledene kadar beklediği ve daha sonra insanlara şöyle buyurduğunu rivayet etmektedir. “Düşmanla karşı karşıya gelmeyi arzu etmeyiniz. Allah’tan afiyet isteyiniz. Düşman ile karşı karşıya geldiğinizde de sebat ediniz, sabrediniz. Biliniz ki, kuşkusuz cennet kılıçların gölgesi altındadır. Ey Kitab’ı indiren, bulutu yürüten ve orduları hezimete uğratan Allah’ım! Onlara yenilgiyi tattır. Onlara karşı bize zafer ver.”⁶³⁶ Bu hadiste hem râvi hakkında bilgi vermiş hem de hadisin mekânı ve zamanı hakkında da ön bilgilendirmede bulunmuştur.

Müellifin hadisi senediyle kaydederken genellikle hadisi konu başlarında verdiğini bazı kullanımlarda ise aktardığı bilgiyi desteklemek için paragraf aralarında kaydettiğini belirtmiştik. Onun paragraf arasında hadis kullanımıyla ilgili şu örneği gösterebiliriz. “Binicilik Âdâbı” isimli başlıkta; atıcılık ve binicilik hakkında tavsiyeleri aktarırken savaşa hazırlık için oynanan oyunlar ve eğitimler hakkında bilgi vermektedir. Bu bilgilerde ilk olarak Hz. Ömer’in atıcılık ve diğer savaş sanatları hakkındaki şu tavsiyeleri yer almaktadır:

⁶³⁵ Uyûnü’l-ahbâr, II, 658; Buhârî, “İmân”, 19; Müslim, “Tahâre”, 1.

⁶³⁶ Uyûnü’l-ahbâr, I, 158; Buhârî, “Cihâd”, 112; Müslim, “Cihâd”, 20.

Bana Muhammed b. 'Ubeyd anlattı ve dedi: Bize Muâviye b. Amr, Ebû İshak'tan O da 'Âsım b. Süleyman'dan, O da Ebû Osmân'dan Hz. Ömer'in şöyle yazdığını anlattı: "İzâr, ridâ ve ayakkabılarınızı giyin terliklerini çıkarınız, fazla eşyalarınızı bırakın. Ata herhangi bir desteğe tutunmadan binin, hızlı koşan at ile Arap atını tercih edin, lüksü ve yabancı giysileri terk edin. İpek giymeyin çünkü Resûlullah onu yasakladı. Resûlullah'ın yanında olduğum bir gün o, iki parmağını kaldırdı ve şöyle buyurdu: Bir güç var ki o gücün sahibi ata binip yay çektikçe zayıflamaz." Rivayetin devamında ata binmede mahir olan Hz. Ömer'in ata biniş yöntemleri anlatılmaktadır.⁶³⁷

Müellif, hadisleri kaydederken merfû' hadislere de yer vermiş ve hadisin merfû' olduğunu zikretmiştir. Merfû' hadisleri senedli ve senedsiz olarak kaydetmiştir. Biz burada senedli merfû' hadisleri kaydedeceğiz. Senedsiz merfû' hadisleri ikinci maddede ele alacağız. Müellif çöl yolculuğuyla ilgili rivayet olunan merfû' hadisi senediyle birlikte kaydetmiştir.

Bakıyye'den, onun da Vadîn b. 'Atâ'dan onun da Mahfûz b. 'Alkame'den rivayet ettiği merfû' hadiste Resûlullah, ashâb'tan bir adama şöyle buyurdu: "Kavmi dışından biriyle yolculuk edeceksen, kendinden ahlâkça daha iyi ve örnek alınmaya layık biriyle yolculuk yap."⁶³⁸

2-Senedsiz kullanım: Müellifin senedli kullanımın yanında hadisleri sened zinciri kullanmadan kaydettiğini belirtmiştik. Müellif bazı hadisleri kaydederken senedi zikretmeden "Kâle Nebî li...", "Kâle Resûlullah...", "fî hadîsî...", "Kâle..." "fî hadîsî âhar..." "fî hadîsî merfû'..." gibi ifadelerle hadis nakletmektedir. Ayrıca müellif mütevatir derecesine ulaşmamış hadislere de yer vermiştir. Müellifin hadisleri bu şekilde nasıl kaydettiğini rivayetlerden örnek vererek açıklayacağız.

O, hadisleri senedsiz kaydederken bu sefer hadisi nakletmeden önce, hadisle ilgili bilgi vermiştir. "Muğîre b. Şu'be, Nebî ile bazı gazvelere çıktı."⁶³⁹

⁶³⁷ 'Uyûnü'l-ahbâr, I, 168.

⁶³⁸ 'Uyûnü'l-ahbâr, I, 172. Bu hadis kaynaklarda tespit edilememiştir. Ayrıca İbn Kuteybe'nin bu hadisi naklettiği Mahfûz b. 'Alkame tabîinden olduğu için hadis mürseldir.

⁶³⁹ 'Uyûnü'l-ahbâr, I, 236.

Müellifin bazı yerlerde ise “*fî hadîsi*” ibaresini kullanarak hadisleri kaynak olarak kullandığını belirtmiştik. Bu şekilde hadis kaydını oldukça az kullanmıştır.

*Hadiste: “Resûlullah Süheyb’i gözü çapaklı olduğu halde hurma yerken gördü ve ‘Sende göz hastalığı olduğu halde hurma mı yiyorsun?’ buyurdu. (Süheyb) şöyle dedi: ‘Ya Resûlullah hurmanın kenarından emiyorum.’”*⁶⁴⁰

Bazı hadisleri ise “*Kâle...*”,⁶⁴¹ “*fî hadisi âhar ...*”⁶⁴² lafızlarını kullanarak kaydettiğini belirtmiştik. Bu kayıt ile ilgili şu örnekleri verebiliriz.

*Bir diğer hadiste: “Hastayı ziyaretiniz elinizi onun alnına veya başına koymakla veya eliyle onun elini tutarak nasıl olduğunu sormayla tamamlanır. Selamınız da musafaha ile tamamlanır.”*⁶⁴³

Cüzzam hastalığı hakkında, Resûlullah’ın bulaşıcı olma özelliğine dikkat çektiği ve bu hastalıktan korunma tavsiyesinde bulunduğu hadisler yer almaktadır. Müellif bu hadisleri şöyle kaydetmiştir. “*Konuyla ilgili diğer bir hadiste: “Meczumlu hastalara uzun süre bakmayın, onlarla konuşurken aranızda kılıç kadar mesafe olmalıdır.” “Kâle (buyurdu): “Burunda kılların büyümesi cüzzam hastalığından korur.”*”⁶⁴⁴

“Nikâh Akdinin Gerçekleşme Vakti” başlığında müellif, konu ile ilgili toplumun, uğur ve uğursuzluk ile ilgili inanışlarına yer vermiş bu konulara hadislerle açıklık getirmiştir. Nikâhın cuma günü kıyılmasının hoş karşılandığı bilgisine yer verdikten sonra bazı âlimlerden, insanların, nikâhın kıyılma vakti olarak günün başlangıcından ziyade sonunu tercih ettiklerini duyduğunu, âlimlerin bu uğur getirme bahsinin Kur’ân ve sünnetteki yerini araştırdıklarını belirtmektedir. Müellif, Allah’ın Kur’ânda geceyi sükûnet olarak, gündüzü ise yeniden diriliş olarak isimlendirdiğini açıkladıktan sonra Hz. Peygamber’in uğursuzluk hakkındaki hadisini yine senedsiz

⁶⁴⁰ ‘Uyûnü’l-ahbâr, III, 266; İbn Mâce, “Tıb”, 3.

⁶⁴¹ ‘Uyûnü’l-ahbâr, IV, 357.

⁶⁴² ‘Uyûnü’l-ahbâr, IV, 358.

⁶⁴³ ‘Uyûnü’l-ahbâr, III, 51; Tirmizî, “İsti’zân”, 31

⁶⁴⁴ ‘Uyûnü’l-ahbâr, IV, 357; Nureddin Ali el-Kârî, el-Esrâru’l-Merfuâ fi’l-Ahbârî’l-Mevzua’ (el-Mevzûâtü’l-Kübra), tahk. Muhammed b. Lütfi es-Sabbâğ, el-Mektebetü’l-İslâmî, Beyrut 1986, 436. Burada yer alan bilgiye göre Ahmed b. Hanbel’e “Burundaki kılın kökü cüzzamdan korur” haberi sorulduğunda “Bir şey değildir.” demektedir.

“*Kâle Resûlullah...*” lafzıyla kaydetmiştir. Ardından konunun anlaşılabilmesi için bilgi eklemiştir.

*Resûlullah dedi (buyurdu): “Evlilik akdi hakkında tıyere (uğursuzluk) yoktur.”*⁶⁴⁵ Bu hadisin arkasından açıklama yapılmıştır. İyi bir söz, toplumsal uygulamalar (fe’l) vardır. İnsanlar, gündüz bir araya gelmelerinin daha zor olacağına, gecenin ise daha sessiz ve insanların bir araya gelmelerinin daha rahat olacağına inandıkları için, nikâhı, gündüz yerine gece kıymayı tercih ediyorlar.⁶⁴⁶ Müellif bu hadise yer vererek toplumda, günün sonunda nikâh kıyılmasının daha uğurlu kabul edilmesi inancına açıklık getirerek günün başında bir uğursuzluk olmadığını, ifade etmektedir.

Nitekim bir sonraki rivayette müellif, insanların Şevval ayında nikâh kıymayı kadını tembelleştirdiği gerekçesiyle uğursuzluk olarak kabul ettiklerini fakat bunun cahiliye inancı olduğunu, Hz. Peygamber’in ise bu inancı uygun görmediğini hatta kendisinin Hz. Âişe ile Şevval ayında evlenerek bu inancın yanlışlığını ortaya koyduğunu ifade etmektedir.⁶⁴⁷

Daha önce de belirttiğimiz üzere müellif merfû‘ hadislerin büyük bir kısmını senedsiz kaydetmiştir. Bazı yerlerde hadisin merfû‘ olduğunu ifade etmiştir.

*Merfû‘ hadiste İbn Mesûd dedi ki: “Biz bedir günü bir deveye üç kişi sırayla; Ali, Ebû Lubâbe ve dostum Resûlullah binliyorduk. Sıra ikisine geldiğinde dediler ki: Ya Resûlullah sen bin ve git. Resûlullah buyurdu ki: “Siz ikiniz benden daha kuvvetli değilsiniz ve ben de sevap bakımından sizden daha zengin değilim.”*⁶⁴⁸

*Merfû‘ hadiste (buyrulur): “Mizana ilk konulan şey güzel ahlâktır.”*⁶⁴⁹

⁶⁴⁵ ‘Uyûnü’l-ahbâr, IV, 359; “Resûlullah uğursuzluk hakkında buyurdu ki: “En doğrusu uğurdur.” bk. Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, II, 289.

⁶⁴⁶ ‘Uyûnü’l-ahbâr, IV, 359.

⁶⁴⁷ ‘Uyûnü’l-ahbâr, IV, 360. Bu konu hakkındaki hadis için bk. İbn Mâce, “Nikâh”, 53; Tirmizî, “Nikâh”, 10; Nesâî, “Nikâh”, 18, 77; Dârimî, “Nikâh”, 28

⁶⁴⁸ ‘Uyûnü’l-ahbâr, I, 176; Ebû Hâtim Muhammed b. Hibbân b. Ahmed el-Büstî (ö. 354/965), *el-Müsnedü’s-sahih*, XVIII, Beyrut 1972; XI, 35; Müttakî el-Hindî, *Kenzü’l-Ummâl*, X, 376.

⁶⁴⁹ ‘Uyûnü’l-ahbâr, III, 28.

*Ebû Mûsâ'dan nakledilen merfû' hadiste (buyurulur): "İyi arkadaş, attâra benzer. O, güzel kokulu yağlardan bir miktar vermese de, hoş kokusundan birazı sana da ilişir. Kötü arkadaş ise, demirci körüğüne benzer. Kıvılcımlarından üstün başın yanmasa da, ağır kokusu sana siner."*⁶⁵⁰

Müellif eserde, mütevatir derecesine ulaşamamış âhâd⁶⁵¹ hadislerle de yer vermiştir. Bu hadisler şöyledir:

*Mücâhid, Yahyâ b. Ca'dan'dan, "Resûlullah'ın şöyle buyurduğunu söyledi: "Kadın dini, güzelliği, şerefi, için nikâhlanır, sen dindar olanı seç, dindar olanı seçmezsen iki elin fakirleşir."*⁶⁵²

*Mücâhid'den, o da Ebû Hüreyre'den o da Nebî'den, O şöyle buyurdu: "Dinar, miskine verilir, köleye verilir, Allah yolundakilere verilir, ailene verilir. En büyük ecir ise ailene harcadığıdır."*⁶⁵³

Müellif, bazı hadislerin senedlerinde ise Hz. Peygamber'den ilk rivayet eden kimseyi vermekle yetinmiştir.

*Ebû Hüreyre'den rivayetle Nebî (zehirsiz) mantarın yerden bittiğinden bahsederlerken yanlarına geldi ve buyurdu ki, "(Zehirsiz) mantar nîmettir ve suyu göze şifadır. Acve hurması cennettendir ve hastalığa şifadır."*⁶⁵⁴

*'Âişe'den, o Resûlullah'ın şöyle buyurduğunu söyledi: "Hurma olmayan evin ehli açtır."*⁶⁵⁵

*"Esmâ bint Rüfeyde'den o şöyle dedi: Nebî'nin yanına geldik. Bir yemek geldi ve bize sunuldu. Biz de dedik ki: 'Aç değiliz.' (o) buyurdu ki: 'Açlık ve yalan bir araya gelmez."*⁶⁵⁶

⁶⁵⁰ 'Uyûnü'l-ahbâr, II, 353; Ahned b. Hanbel, Müsned, IV, 404, 405.

⁶⁵¹ Âhâd hadisler, râvî sayısı açısından tevatür şartlarına ulaşamamış hadislerdir. Âhâd hadisler veya haber-i vâhid, her ne kadar bir kişinin verdiği haber anlamına geliyorsa da hadis literatüründeki anlamı mütevatir hadis şartlarını taşımayan hadistir. Böyle olunca da hadislerin çok büyük bir bölümü tevatür şartlarını taşımayan âhâd hadislerdir. bk. İsmail Lütfi Çakan, *Hadis Usûlü*, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, İstanbul 1999, 110-111.

⁶⁵² 'Uyûnü'l-ahbâr, IV, 293; Buhârî, "Nikâh", 15.

⁶⁵³ 'Uyûnü'l-ahbâr, IV, 368; Müslim, "Zekât", 38.

⁶⁵⁴ 'Uyûnü'l-ahbâr, III, 273, 274; Tirmizî, "Tıb", 22.

⁶⁵⁵ 'Uyûnü'l-ahbâr, III, 202; Zeynüddîn Muhammed Abdürreâûf b. Tâcil'ârifin b. Nûriddîn Alî el-Münâvî, el-Haddâdî (ö. 1031/1622), *Feyzü'l-kadîr*, I-VI, Dâru'l-Ma'rife, Beyrut 1972, III, 209.

Bir diğerk hadis ise Resûlullah'ın su dağıtan kimselerin uyması gereken âdâb ile ilgili sözleridir.

“Abdullah b. Ebû Evfâ'dan, o şöyle dedi: Resûlullah, şöyle buyurdu: Bir topluluğa su dağıtan, kendisi en sonunda içerk.”⁶⁵⁷

Müellifin, eserinde hadisleri konularına göre kaydederken sadece hadisleri kaydetmekle yetindiğini, bu hadislerin sıhhat dereceleri hakkında herhangi bir yorum yapma gereği duymadığını belirtmiştik. Ayrıca müellif, hadislerle ilgili bilgilere de yer vermemiştir. Fakat az da olsa hadis hakkında açıklayıcı ifadelere yer verdiği olmuştur. Mesela hayatta iken birden fazla evlilik yapmış bir kadının vefat ettikten sonra cennette hangi eşiyle birlikte olacağı hakkında farklı iki hüküm bulunan hadisleri ard arda vermiş, bunların sıhhat dereceleri hakkında bir yorumda bulunmamış, fakat hadisler hakkında açıklamada bulunmuştur. Konu ile ilgili iki hadisin metni şöyledir:

Enes'ten, o şöyle dedi: “Ümmü Habîbe şöyle dedi: ‘Ya Resûlullah, bir kadın dünyada iki defa evlenirse vefat ettiği zaman ahirette hangi eşiyle birlikte olur?’ O şöyle cevap verdi: ‘Hangi eşi daha iyi ise onunla birlikte olur.’”⁶⁵⁸

‘Atiyye b. Kays’tan, o şöyle dedi: “Muâviye, Ümmü’-d-Derdâ’yı istedi. Ümmü’-d-Derdâ, Ebû Derdâ’nın şöyle dediğini söyledi: Resûlullah şöyle buyurmuştu: ‘Kadın cennette en son nikâhlandığı eşiyle olur.’ Bu sebeple Ebû Derdâ’dan sonra kimseyle evlenecek değilim. Allah izin verirse cennette onunla olacağım.”⁶⁵⁹

Müellif hadis metinlerini verdikten sonra Hz. Peygamber'in eşlerinin cennette onunla beraber olabilmeleri için, onun vefatından sonra bir başkası ile evlenmelerinin

⁶⁵⁶ ‘Uyûnü’l-ahbâr, III, 231; Kaynaklarda hadisin sıhhatine dair herhangi bir bilgi yoktur. Ahmed b. Hanbel'in Müsned'inde kaydettiğine göre Resûlullah, Hz. Âişe'ye bir kâse süt ikram etmiş ve arkadaşlarına da vermesini istemiştir. Orada bulunanlar, aç olmadıklarını söyleyerek ikramı kabul etmek istememişlerdir. Onların bu sözleri üzerine Resûlullah, “Açlık ve yalan bir araya gelmez.” buyurmuşlardır. Hadisin devamında Esmâ, Resûlullah'a bir kişinin iştahı olduğu halde aç olmadığını söylemesinin de yalandan sayılıp sayılmadığını sormuş, O da yalan olduğunu buyurmuştur. bk. Ahmed b. Hanbel, Müsned, VI, 438.

⁶⁵⁷ ‘Uyûnü’l-ahbâr, III, 215; Tirmîzi, “Eşribe”, 20.

⁶⁵⁸ ‘Uyûnü’l-ahbâr, IV, 301; Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Ebî Bekr b. Ferh el-Kurtubî (ö. 671/1273), Tezkire fî ahvâli'l-mevtâ ve umûri'l-âhire, nşr. Ebû Süfyân Mahmûd b. Mansûr el-Bestâvîsî, I-II, Medine 1997, II, 278.

⁶⁵⁹ ‘Uyûnü’l-ahbâr, IV, 302; Ebû'l-Kâsım Müsnidü'd-dünyâ Süleyman b. Ahmed b. Eyyûb et- Taberânî (ö. 360/971), Mu'cemü'l-evsât, nşr. Mahmûd b. Ahmed et-Tahhân, I-XI, Riyad 1985-1995, III, 275.

yasaklandığı şeklinde bir açıklamada bulunmuş fakat burada da herhangi bir görüş belirtmemiştir.⁶⁶⁰

2.2.3. Müellifler ve Kitaplar

İbn Kuteybe *‘Uyûnü’l-ahbâr*’da birçok müelliften ve kitaptan yararlanmıştır. Müellif, mukaddimesinde birçok kimseden istifade ettiğini belirtmekte fakat yararlandığı bu kimselerin tamamının isimlerini zikretmemektedir. Mukaddimesinde yararlandığı kimselerden; Asmaî, Ferezdak ve İbn Cerîr’in isimlerini zikretmektedir.⁶⁶¹ Bu sebeple eserde istifade edilen müellifleri ve kitapları tespit ederken eser üzerinde ayrıntılı bir okuma yaparak bu kaynakları tespit etmeye çalıştık.

Müellif, eserinde bilgiyi aktarırken, bazen istifade ettiği müellifin ismini bazen de kitap ismini zikretmek suretiyle bazen de belirsiz ifade lafızlarını kullanarak, çoğu yerde ise rivayetin senedini vererek bilgiyi kaydetmiştir. Çok az yerde istifade ettiği müellifi eseriyle birlikte kaydetmektedir. Yer yer de müellif ve eser ismi zikretmeksizin bazı milletlere ait kitaplardan istifade ettiğini milletlerin ismini zikretmek suretiyle kaydetmiştir. Bu hususu *‘Uyûnü’l-ahbâr*’ın metodu kısmında ayrıntılı olarak ele aldığımız için burada kısaca değindik.

Biz bu başlıkta; tespit ettiğimiz müellifler ve kitaplar hakkında kısa bilgi vermeyi uygun gördük. Rivayet aldığı diğer kimselerin bazılarının ise ismini zikretmekle yetindik. İbn Kuteybe’nin kaynak olarak kullandığı müelliflerin isimlerini tespitten sonra onların yaşadıkları asır, eğitim hayatları ve özellikle eserleri hakkında inceleme yaptık. Müelliflerin hayatı hakkında kısa bilgi verdikten sonra onların *‘Uyûnü’l-ahbâr*’a kaynak oluşunu inceledik.

Müelliflerin *‘Uyûnü’l-ahbâr*’a kaynak oluşunu incelerken İbn Kuteybe’nin, bazı müelliflerden iktibas ettiği bilgileri, eserin hangi kitabında, hangi babında, hangi başlık altında nasıl kaydettiğini inceledik ve hangi konudan bahsedildiği ile ilgili kısaca bilgi vermeyi uygun gördük. Bu sebeple bazı müelliflerin hayatını kısaca ele aldıktan sonra eserde ondan bilgi iktibas edilen yerleri tespit edip bunların bir kısmını yazdık.

⁶⁶⁰ *‘Uyûnü’l-ahbâr*, IV, 302.

⁶⁶¹ *‘Uyûnü’l-ahbâr*, I, 40.

Ayrıca müellifin hangi eserlerini kaynak olarak kullandığını tespit etmeye çalıştık. Zira yukarıda da belirttiğimiz üzere İbn Kuteybe eser isimlerini çok fazla kaydetmemiştir. İbn Kuteybe'nin eserde ismini zikrettiği fakat müellifini zikretmediği kitapların müellifinin adını tespit ettikten sonra ismi altında zikrettik ve bu kitapların '*Uyûnü'l-ahbâr*'a kaynak oluşunu inceledik.

2.2.3.1. *Ebû Abdillâh Vehb b. Münebbih b. Kâmil es-San'ât (ö. 114/732)*

Vehb b. Münebbih, Yemenli tâbiîlerdendir. 34/654-655'te San'a yakınlarında Zimâr'da doğdu. Babası Fars asıllıdır. İran Kısra'sı tarafından Yemen'e sürgüne gönderilenler arasındadır.⁶⁶²

Vehb'in şöhret kazanmasında ilmi ve kültürel birikiminin büyük rolü vardır. İlk yazılı hadis metinlerinden *es-Sahîfetü's-sahîha* adlı mecmuanın sahibi olan kardeşi Hemmâm, hadis rivayetiyle tanınırken Vehb daha çok kadîm tarihe ilgi duymuştur. Özellikle peygamberler tarihi ve İsrâîlî haberler ile ilgilenmiştir. Kur'ân'a ve diğer ilahî kitaplara olan vukûfu önemlidir. Ayrıca Kur'ân ve hadislerde geçmiş ümmetler hakkında verilen bilgilerin ayrıntılarına dair rivayetlere vukûfu ile Yunan, Süryânî ve Himyerî dillerini iyi bilmesi kendisini öne çıkarmıştır.⁶⁶³

Vehb'in sayıları yetmiş ile doksan üç arasında değişen kutsal metinleri okuduğu zikredilmektedir.⁶⁶⁴ Bu sayı fazla olmakla birlikte kendinden önceki kitaplara vukûfunu ortaya koyması açısından önemlidir.⁶⁶⁵

Tespitlerimize göre İbn Kuteybe eserinde Vehb b. Münebbih'ten iktibaslarda bulunmuştur. İbn Kuteybe ondan iktibas ettiği bilgilerde onun ismini zikretmekte fakat onun kitaplarının ismini zikretmemektedir. İbn Kuteybe'nin ondan naklettiği bilgiler

⁶⁶² Zehebî, *Siyeru a'lami'n-nübelâ*, IV, 545-546.

⁶⁶³ Cevâd Ali, *el-Mufasssal*, I, 84; Mahmut Demir, Mehmet Emin Özafşar, "Vehb b. Münebbih", *DİA*, XXXII, 608-610.

⁶⁶⁴ İbn Kuteybe, *Ma'ârif*, 459.

⁶⁶⁵ Eserleri: 1-*Meğâzî Resûlillâh*, 2-*Kitâbü'l-Mülûkî'l-mütevvece min Himyer ve ahhârihim ve kısıstihim ve kubûrihim ve eş'ârihim*. Yemen tarihine ilişkin efsanevî halk hikâyeleriyle Tevrat ve İncil'den alınmış rivayetlerden meydana gelen eser bir dünya tarihini de içermektedir. Bu eser *Kitâbü'l-Ticân* adıyla 1979'da Sana'da basılmıştır. bk. Ramazan Şeşen, *Müslümanlarda Tarih Coğrafya Yazıcılığı*, 23. 3-*Kitâbü'l-İsrâ'iliyyât*. Bu eserinde Vehb, geçmiş ümmetlere dair Kur'ân âyetlerini açıklarken Eski Ahid'de yer alan mitolojik unsurlardan ve hikâyelerden yararlanmıştır. Ayrıca Kâ'b el-Ahbâr ve Abdullah b. Selâm'a dayandırılan rivayetleri toplamış kutsal metinlerden yararlanarak bunlara başka hikâyeler eklemiştir. bk. Dürî, *The Rise of Historical Writing among Arabs*, ed. trc. Lawrence I. Conrad, Princeton 1983, 32, 122, 135. 4-*Kitâbü'l-Mübtade'* (*Kıssü'l-enbiyâ*) bk. İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, I, 52. bk. Mahmut Demir, Mehmet Emin Özafşar, "Vehb b. Münebbih", *DİA*, XXXII, 610.

daha çok peygamberler tarihi ile ilgilidir. Kitâbü'l-Harp'te Hz. Yûsuf ile ilgili bir bilgiyi “*Vehb b. Münebbih'in haberlerinde şöyle yer almaktadır...*” kaydıyla nakletmiştir.⁶⁶⁶ O, bazen ise “*Vehb b. Münebbih dedi...*”,⁶⁶⁷ “*Vehb b. Münebbih'ten...*”⁶⁶⁸ kayıtlarıyla ondan bilgiler nakletmektedir. İbn Kuteybe çoğu zaman ondan naklettiği bilgiyi senediyle birlikte zikretmektedir. Mesela o, Hz. Lokmân'ın, oğluna yolculuk sırasında uymasını tavsiye ettiği birtakım tavsiyeleri zikrederken, Abdurrahman b. Hüseyin'in, Vehb b. Münebbih'ten kendisine naklettiği bu bilgiyi senediyle birlikte vermektedir.⁶⁶⁹ İbn Kuteybe Tufan olayından sonra inşa edilen ilk yer olan “sûku semânî (sekiz çarşı)” hakkındaki bilgiyi Abdurrahman b. Abdülmünim'in, Vehb b. Münebbih'ten kendisine rivayet ettiğini söylemektedir.⁶⁷⁰

Müellif, Kitâbü'z-Zühd'de Vehb b. Münebbih'in rivayetlerine yer vermiş, bu bölümün ilk babı olan “Allah'ın Nebîlerine Vahyi” başlığına ise onun rivayetiyle başlamıştır. Bu rivayetlerden biri Muhammed b. 'Ubeyd'in, Vehb'den naklettiği Ermiye peygamber ile ilgili yer alan uzunca bilgilerdir. Abdurrahman el-Muhâribî vasıtasıyla ondan naklettiği diğer bilgilerde; Hz. İbrahîm, Hz. Dâvud, Hz. Mûsâ ve Hz. Şa'yâ ile ilgili vahiy haberlerine, ardından “*Kâle Vehb*” diyerek bu sefer senedsiz olarak ondan naklettiği Hz. Mûsâ ile ilgili bilgiye yer vermektedir.⁶⁷¹

Müellif, Vehb'ten naklettiği bilgilere Tevrat'tan naklettiği bilgilerle devam etmiş ardından Abdurrahman el-Muhâribî'nin, Vehb'ten naklettiği, kutsal kitaplardan birinde insanlar hakkında okuduğu birtakım bilgilere yer vermiştir. Yine Kitâbü'z-Zühd'de, aynı senedle⁶⁷² Vehb b. Münebbih'ten kendisine naklettiği bilgide, Hz. Üzeyr'in kıssasını ayrıntılı olarak anlatmaktadır. Müellif bu bilginin ardından, Hz. İbrahîm ve Hz. Yûsuf ile ilgili rivayetleri, aynı senedle kendisine ulaştığını belirterek

⁶⁶⁶ ‘Uyûnü'l-ahbâr, I, 220.

⁶⁶⁷ ‘Uyûnü'l-ahbâr, I, 317; III, 181.

⁶⁶⁸ ‘Uyûnü'l-ahbâr, IV, 398.

⁶⁶⁹ ‘Uyûnü'l-ahbâr, I, 170.

⁶⁷⁰ ‘Uyûnü'l-ahbâr, I, 246.

⁶⁷¹ ‘Uyûnü'l-ahbâr, II, 646, 647, 648, 649.

⁶⁷² Müellif burada senedi, “*Abdurrahman, Abdülmünim'den, o da babasından, o da Vehb b. Münebbih'ten bana anlattı.*” şeklinde kaydetmiştir. Tespit ettiğimize göre burada ismi geçen Abdurrahman, Abdurrahman b. Hüseyin'dir.

“*Haddesenî bi haza’s-sened*” lafzını kullanarak kaydetmiştir.⁶⁷³ Müellifin aynı senedle kaydettiği bir diğer bilgi de Hz. Dâvud ile ilgilidir.⁶⁷⁴

Kitâbü’z-Zühd’de ondan birçok iktibasta bulunan müellif, Kitâbü’l-İhvân’da, ondan daha az iktibasta bulunmakta, ondan iki rivayete; Hüseyin b. Hasan’ın kendisine Vehb b. Münebbih’in, güzel ahlâk ile ilgili aktardığı sözlerine yer vermektedir.⁶⁷⁵ Kitâbü’t-Ta’âm’da bir yerde ondan iktibasta bulunmuştur. Burada Vehb, Hz. Lokmân’ın oğluna yaptığı tavsiyeleri aktarmaktadır.⁶⁷⁶

2.2.3.2. Ebû Muhammed (Ebû Amr) Abdullâh (Rûzbih / el-Mübârek) b. el-Mukaffa‘ (Dâdeveyh) (ö. 142/759)

İran asıllı mütercim, edip ve kâtipdir. Muhtemelen 106/724 veya 102/720 yılında İran’ın Cûr (Fîrûzâbâd) kasabasında dünyaya geldi. Hûz’da (Hûzistan / Ahvaz) doğduğuna dair rivayetler Cûr’un Hûz şeklinde okunmasından kaynaklanmış olmalıdır. Asıl adı Rûzbih’tir.⁶⁷⁷ İlk eğitimini Cûr’da Fars kültürü ve Mecûsî geleneğine göre aldığı anlaşılan İbnü’l-Mukaffa‘, babasının Dîvânü’l-harâc’daki görevi sebebiyle küçük yaşta Basra’ya gitti. Basra’daki ortamdan etkilenen ve Arap geleneğine uyarak oğluna Ebû Amr künyesini veren Dâdeveyh onun iyi bir eğitim görmesi için özen gösterdi ve zamanın ediplerinin meclislerine devam etmesini sağladı.⁶⁷⁸

İbnü’l-Mukaffa‘, dinî, ilmî ve felsefî fikirlerin harmanlandığı zengin bir kültür merkezi olan Basra’da dönemin yönetici ve ediplerinden Ma’n b. Zâide, İbn Kuteybe’nin babası Müslim b. Kuteybe, İbn Ebû Leylâ, İbn Şübrûme, Ammâr b. Hamza, Abdülhamîd el-Kâtib ve Halîl b. Ahmed gibi şahsiyetlerin meclislerine devam etti. Başta Arap dili ve edebiyatı olmak üzere Fars, Hint, Yunan kültürleri hakkında geniş bilgi sahibi oldu.⁶⁷⁹ İbnü’l-Mukaffa‘ Müslüman olduktan sonra fazla yaşamamış,

⁶⁷³ ‘Uyûnü’l-ahbâr, II, 656.

⁶⁷⁴ ‘Uyûnü’l-ahbâr, II, 663.

⁶⁷⁵ ‘Uyûnü’l-ahbâr, III, 62.

⁶⁷⁶ ‘Uyûnü’l-ahbâr, III, 268.

⁶⁷⁷ İbnü’n-Nedîm, *el-Fihrist*, I, 367.

⁶⁷⁸ İsmail Durmuş, “İbnü’l-Mukaffa‘”, *DİA*, XXI, 130-134, 130.

⁶⁷⁹ İsmail Durmuş, “İbnü’l-Mukaffa‘”, *DİA*, XXI, 130.

tercih edilen görüşe göre 142/759 yılında Basra’da öldürülmüştür. İbnü’l-Mukaffa’ın katledilmesinin sebebi ve şekli hakkında değişik görüşler ileri sürülmüştür.⁶⁸⁰

Te’lif ve tercüme eserleri topluca değerlendirildiğinde İbnü’l-Mukaffa’ın çalışmalarını özellikle siyaset, eğitim ve ahlâk alanlarında yoğunlaştırdığı görülür. İlim, din ve felsefe üzerinde duruşu da esas itibarıyla bu üç alanla bağlantılıdır. Emevîler’in son ve Abbâsîler’in ilk dönemlerinde yüksek bürokrat olarak devlet hizmetinde bulunmuş olması İslâm toplumunda yaşanan problemlerin farkına varmasını sağlamıştır. Bu husus onun eserlerine yansımıştır. Eserleri İslâm ülkesi ve devletinin içinde bulunduğu içtimaî, siyasî ve kültürel meselelerin çözümü için önerilmiştir.⁶⁸¹ İbn Kuteybe ‘*Uyûnü’l-ahbâr*’da ondan sıklıkla istifade etmiştir. Biz burada İbn Kuteybe’nin ‘*Uyûnü’l-ahbâr*’da, İbnü’l-Mukaffa’ın kitaplarından iktibas ettiği bilgiler ile müellifin, “*İbnü’l-Mukaffa’ dedi.*” kayıtlarıyla onun sadece ismini belirttiği, kitaplarının ismini belirtmediği yerleri ayrı olarak değerlendireceğiz.

İbnü’l-Mukaffa’ın eserlerinden ‘*Uyûnü’l-ahbâr*’a kaynaklık edenlerini burada inceleyeceğiz diğer eserlerinin isimlerini ise dipnotta belirttik.⁶⁸² Onun ‘*Uyûnü’l-ahbâr*’a kaynaklık eden eserlerini tercüme ve te’lifleri şeklinde iki bölümde sunduk.

Tercümeleri:

⁶⁸⁰ İbnü’l-Mukaffa’ın öldürülmesi ile ilgili diğer rivayetler için bk. İsmail Durmuş, “İbnü’l-Mukaffa’”, *DİA*, XXI, 130-131.

⁶⁸¹ İlhan Kutluer, “İbnü’l-Mukaffa’”, *DİA*, XXI, 134-137, 134.

⁶⁸² Tercümeleri: *Kitâbü’s-Segîserân*. Türklerle İranlılar arasındaki savaşıardan, Siyavuş, Rüstem-i Zâl, İsfendiyâr ve Kuştâb gibi eski İran destan ve menkıbelerinden bahseden eserin tercümesi olup Hudâyname’de bulunmayan birçok bilgiyi ihtiva etmesi bakımından önemlidir. *Kitâbü Mazdek*. Sâsânîler zamanında Zerdüş’tün dinini terkeden başrahip Mazdek’in hayatını, Nüşîrevân’ın babası Kral I. Kubâd ile olan münasebetlerini anlatan Pehlevîce kitabın tercümesidir. Edebî bir üslûpla yazılmış, roman ve hikâye tarzı anlatımın hâkim olduğu eserden Nizâmülmülk’ün *Siyâsetnâme*’si (260-284) başta olmak üzere birçok kitapta nakiller bulunmaktadır. *Kitâbü Melikîn min mülûki’l-Fürs li-ra’iyyetih* (Köprülü Ktp., nr. 2366). Telifleri: *el-Edebü’l-vecîz li’l-veledi’s-sağîr*. Müellifin, oğluna hitaben kaleme aldığı ahlâkî öğütlerden meydana gelir. Bu öğütlerinde özellikle şükretmek, sabırlı, sükûnet ve vakar sahibi olmak, kendini hüznünlere kaptırmamak, kendi aleyhine de olsa doğruluktan ayrılmamak gibi erdemleri tavsiye ettiği görülür. *Resâ’il*. Müellifin birkaç kısa mektubunu ihtiva etmektedir. 5. *Risâletü’s-Sahâbe* (*Risâletü’s-Siyâse*, *Risâletü’l-Hâşimîyye*). Halife Mansûr’a hitaben yazılmış siyasî, idarî, askerî, malî, adlî ve içtimaî aksaklıkları ve bunların çözümüne dair tavsiyeleri, sarayın iç sorunlarını, halifenin vezir, vali ve emirlerin seçiminde dikkat etmesi gereken hususları, halkın saraydan beklentilerini açık ve cesur bir dille ifade eden ıslahat programı niteliğinde önemli bir mektuptur. Öldürülmesinin sebepleri arasında görülen bu mektupta İbnü’l-Mukaffa’, toplumu başı hükümdar olan piramit biçiminde tasavvur etmesiyle Eflâtun’un cumhuriyet teorisini hatırlatmakta, ancak önerdiği konuların birçoğunda Fars tarihinden, Sâsânî yönetim düzeninden esinlendiği görülmektedir. *Risâle*, İbnü’l-Mukaffa’ın yönetim ve toplum sorunlarına çözümler arayan bir fikir adamı kimliğini ön plana çıkarmaktadır. *Hikemü İbni’l-Mukaffa’* (*Risâle fi’l-hikem*). Müellife ait hikmet ve vecizelerden derlenmiştir. *Mersiye*. Yahyâ b. Ziyâd el-Hârisî hakkındadır. *el-Fevâ’id ve’l-kalâ’id*. Veciz sözlere dair olan eserin bir nüshası Köprülü Kütüphanesi’ndedir (nr. 2953). İbnü’n-Nedîm, *el-Fihrist*, I, 369; İsmail Durmuş, “İbnü’l-Mukaffa’”, *DİA*, XXI, 130-134.

1- *Kelîle ve Dimne*. İbn Kuteybe, İbnü'l-Mukaffâ'ın bu eserinden oldukça fazla istifade etmiştir.

2- *Siyerü'l-mülûk* (*Siyerü mülûki'l-'Acem, Hudâyname*). Bu eser, Sâsânî Devleti'nin resmî salnâmelerinden istifade edilerek III. Yazdicerd zamanında yazılmış *Hudâyname* adlı Pehlevîce tarihin tercümesidir. Eser, Sâsânî tarihi hakkında muhtevaya sahiptir.⁶⁸³ *'Uyûnü'l-ahbâr*'da bu eserden birçok nakiller yer almaktadır. Müellif bu kitaba dair kayıtlarını *Siyerü'l-'Acem* olarak zikretmiştir.

3- *Kitâbü'l-Âyîn* (*Kitâbü'r-Rûsûm*). Sâsânî devlet ve toplum teşkilâtıyla Fars âdet ve âdâbından bahseden Pehlevîce *Âyennâmec*'in çevirisi olup günümüze ulaşmamıştır. *'Uyûnü'l-ahbâr*'da bu eserden birçok nakiller yer almaktadır.

4- *Kitâbü't-Tâc fî sîreti Enûşîrvân*. Bu eser, Nûşîrevân'ın hayat hikâyesiyle onun hükümdarlara nasihatlerini ve onların uymaları gereken kurallara dair muhtevaya sahip risâlenin tercümesidir. İbn Miskeveyh'e göre eser bizzat Nûşîrevân tarafından yazılmıştır.⁶⁸⁴ *'Uyûnü'l-ahbâr*'da bu eserden birçok nakiller yer almaktadır.

5- *Kitâbü'l-Mantık*. Aristo'nun mantığa dair *Categorias* (*Kitâbü'l-Maîûlât*), *Peri Hermenaias* (*Kitâbü'l-'İbâre*) ve *Analytica* (*Kitâbü'l-Kıyâs*) adlı üç eseriyle Porphyrios'un sûrî mantıkla ilgili *Eisagoge* (*İsâgücî*) adlı kitabının Pehlevîce'ye yapılmış tercümelerinin telhis ve şerhlerle Arapça'ya çevirisidir. Bazı yazmalarda (Haydarâbâd Âsafîye Ktp., nr. 179) İbnü'l-Mukaffâ'ın oğlu Muhammed b. Abdullah'a nisbet edilen bu çeviriler İbn Bihrîz'in *Hudûdü'l-mantık* adlı eseriyle birlikte neşredilmiştir (Tahran 1978).

Te'lifleri:

1. *el-Edebü'l-kebîr* (*ed-Dürretü'l-yetîme [fî tâ'atî'l-mülûk]*, *el-Hikmetü'l-medeniyye*, *es-Siyâsetü'l-medeniyye*, *Kitâbü'l-Âdâb*, *Risâle fî'l-ahlâk*, *Risâle fî mekârimi'l-ahlâk ve's-siyâseti'l-medeniyye*).⁶⁸⁵

⁶⁸³ İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, 1/369; İsmail Durmuş, "İbnü'l-Mukaffâ'", *DİA*, XXI, 134.

⁶⁸⁴ İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, I, 369.

⁶⁸⁵ İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, I, 369.

2. *el-Edebü's-sağîr*. Bir mukaddime ile bir bölümden ibaret olan eserin mukaddimesinde, aklın edebe ihtiyacı ve aklın gelişmesinde edebın etkisi üzerinde durulduktan sonra akıllı insanın nefsinı terbiye etmeye çalışmasının gereğinden, nefis muhasebesi yaparak nefsinı kötülüklerden arındırmasının öneminden, din-akıl ilişkisiyle Allah'ın varlığının bazı delillerinden söz edilmektedir. Hükümdar, vezir ve valilere dair âdâbın yanında özellikle avama yönelik ahlâkî öğütler, vecizeler ve hikmetlerin yer aldığı eserdeki bazı sözler *Kelîle ve Dimne*'de de geçmektedir. İbnü'l-Mukaffa'ın iki eserde de geçen "edep"ten kastı nefis ve ahlâk terbiyesidir. Onun bu konudaki açıklamaları İslâm'ın ruhuna uygun olmakla birlikte daha çok akla dayanmaktadır. Çünkü müellife göre ahlâk her şeyden önce akılla ilgilidir. Din, ahlâkın temeli olan iyi ile kötüyü bildirmemiş olsa bile akıl tabiatı gereği onları ayırt edebilir. Fars kültürünün hâkim olduğu bu iki eserde Yunan ve İslâm hikemiyâtına da yer verilmiştir.⁶⁸⁶

3. *Yetîmetü's-sultân*. Bu eser ahlâkî tavsiye ve öğütlerle hikmetli sözler içermektedir.

4. *el-Yetîmetü's-sâniye*. Fabl tarzında olduğu düşünülen bu eser, iyi hükümdarla kötü tebaa arasındaki ilişkiler hakkında bilgiler ihtiva etmektedir.⁶⁸⁷

'*Uyûnü'l-ahbâr*'da, İbnü'l-Mukaffa'ın eserlerinden birçok nakiller yer almaktadır. İbn Kuteybe, Kitâbü'z-Zühd hariç diğer dokuz bölümde bazen İbnü'l-Mukaffa'ın ismini bazen de eserlerini, bir yerde ise onun ismini ve eserini birlikte kaydetmiştir. En çok Kitâbü's-Sultân ve Kitâbü'l-Harb ve'l-fürûsiyye'de onu kaynak olarak kullanmıştır. Müellif eserde en çok onun eserlerini kaydetmekte aynı zamanda onu, isminden ziyade eserlerinin isimlerini kaydederek zikretmektedir. Ayrıca müellif daha çok Farisî kültüre ait haberleri ondan nakletmiştir.

Müellif İbnü'l-Mukaffa'dan naklettiği bilgilerde, "*İbnü'l-Mukaffa' dedi.*",⁶⁸⁸ "*İbnü'l-Mukaffa'ın kitabında okudum. Asmaî'nin ona şöyle söylediğini anlattı.*"⁶⁸⁹ kayıtlarıyla onun ismini vermekte, "*İbnü'l-Mukaffa'ın Âdâb'ında okudum.*",⁶⁹⁰ "*İbnü'l-*

⁶⁸⁶ İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, I, 369.

⁶⁸⁷ İsmail Durmuş, "İbnü'l-Mukaffa", *DİA*, XXI, 130-134.

⁶⁸⁸ '*Uyûnü'l-ahbâr*, I, 202, 317,333; II, 405; III, 193, 194.

⁶⁸⁹ '*Uyûnü'l-ahbâr*, I, 48.

⁶⁹⁰ '*Uyûnü'l-ahbâr*, I, 62, 64.

Mukaffa‘ın Âdâb‘ında”⁶⁹¹ onun ismini ve eserini birlikte vermekte, “*Kelîle ve Dimne kitabında okudum.*”⁶⁹² “*Kelîle ve Dimne‘de*”⁶⁹³ “*Kelîle‘de*”,⁶⁹⁴ “*Kelîle kitabında*”,⁶⁹⁵ “*Yetîme‘de okudum*”,⁶⁹⁶ “*Tâc‘da okudum.*”,⁶⁹⁷ “*Tâc‘da*”⁶⁹⁸ “*Kitâbü‘l-Âyin‘de okudum.*”,⁶⁹⁹ “*Âyin‘de okudum.*”,⁷⁰⁰ “*Siyerü‘l-Acem‘de okudum.*”,⁷⁰¹ “*Bazı Acem kitaplarından birinde, Erdeşîr b. Bâbek hakkında okudum.*”,⁷⁰² “*Acem kitaplarında*”,⁷⁰³ “*Acem kitaplarında okudum.*”⁷⁰⁴ kayıtlarıyla onun ismini zikretmeyerek eserlerinin isimlerini zikretmiş ya da ondan istifade ettiğini eserinin muhtevasını belirtmektedir.

Müellifin, “*İbnü‘l-Mukaffa‘ dedi.*” kaydıyla onun ismini zikredip eserlerinin ismini belirtmediği kayıtlarını ayrı olarak ele alacağımızı yukarıda belirtmiştik. Bu bağlamda müellif, Kitâbü‘s-Sü‘d‘de, “Yumuşaklık ve Öfke” babında melikte bulunmaması gereken vasıflar,⁷⁰⁵ “Bir Kimsenin Kendini Övmesi” babında vali olan kimselerin dikkat etmesi gereken bazı hususlar hakkında bilgileri ondan nakletmektedir.⁷⁰⁶

Ayrıca müellif, Kitâbü‘t-Tabâ‘ ve‘l-ahlâk‘ta, “Hased” babında, İbnü‘l-Mukaffa‘ın hased hakkındaki görüşlerine,⁷⁰⁷ Kitâbü‘l-‘İlm‘de, ilmin değerinin belirtildiği sözlerine,⁷⁰⁸ Kitâbü‘l-İhvân‘da, “Arkadaşa Karşı Yapılması Gerekenler” babında bu konu hakkındaki görüşüne,⁷⁰⁹ Kitâbü‘l-Havâ‘ic‘de, “Hırs ve İnatçılık” babında hased, korkaklık ve hırs ile ilgili görüşlerine⁷¹⁰ İbnü‘l-Mukaffa‘ın ismini zikretmek suretiyle yer vermiştir.

⁶⁹¹ ‘Uyûnü‘l-ahbâr, I, 71.

⁶⁹² ‘Uyûnü‘l-ahbâr, I, 204.

⁶⁹³ ‘Uyûnü‘l-ahbâr, I, 323.

⁶⁹⁴ ‘Uyûnü‘l-ahbâr, I, 324.

⁶⁹⁵ ‘Uyûnü‘l-ahbâr, III, 194.

⁶⁹⁶ ‘Uyûnü‘l-ahbâr, I, 49.

⁶⁹⁷ ‘Uyûnü‘l-ahbâr, I, 50, 55, 69, 77, 101, 123, 136.

⁶⁹⁸ ‘Uyûnü‘l-ahbâr, I, 58.

⁶⁹⁹ ‘Uyûnü‘l-ahbâr, I, 53, 150, 169, 186, 360.

⁷⁰⁰ ‘Uyûnü‘l-ahbâr, I, 103; III, 217, 270; IV, 347.

⁷⁰¹ ‘Uyûnü‘l-ahbâr, I, 136, 213.

⁷⁰² ‘Uyûnü‘l-ahbâr, I, 52, 57, 89; II, 404, 420, 440.

⁷⁰³ ‘Uyûnü‘l-ahbâr, I, 55.

⁷⁰⁴ ‘Uyûnü‘l-ahbâr, I, 152, 154, 184, 213, 388.

⁷⁰⁵ ‘Uyûnü‘l-ahbâr, I, 333.

⁷⁰⁶ ‘Uyûnü‘l-ahbâr, I, 317.

⁷⁰⁷ ‘Uyûnü‘l-ahbâr, II, 405.

⁷⁰⁸ ‘Uyûnü‘l-ahbâr, II, 519.

⁷⁰⁹ ‘Uyûnü‘l-ahbâr, III, 20.

⁷¹⁰ ‘Uyûnü‘l-ahbâr, III, 193, 194.

2.2.3.3. Ebû Amr Abdurrahmân b. Amr b. Yuhmid el-Evzâî (ö. 157/774)

Evzâî, Evzâiyye mezhebinin kurucusu, fıkıh ve hadis âlimidir. 88/707 yılında Ba'lebekte doğdu. İlk derslerini Ba'lebek'teki hocalardan aldı. Daha sonra Dimaşk'a giderek Nümeyr b. Evs el-Eş'arî'den ders okumaya başladı. Ardından Mekhûl b. Ebû Müslim başta olmak üzere Dimaşk'ın önde gelen fakihleriyle görüştü. Evzâî uzun süre Mekhûl'un derslerine devam ettiği ve ondan rivayette bulunduğu için Mekhûl daha çok "Evzâî'nin hocası" diye meşhur olmuştur. Bu arada Dahhâk b. Abdurrahman'dan da bazı dersler okudu.

Evzâî'den günümüze ulaşan tek eser *Kitâbü Siyeri'l-Evzâî*'dir ve Şafîî'nin *el-Ümm* adlı eseri içinde bir bölüm olarak yer almıştır (VII, 303-336). Eser savaş hukuku konusunda Ebû Hanîfe'ye muhalefet ettiği otuz beş meseleyi ihtiva eder. Ebû Hanîfe'nin talebesi Ebû Yûsuf da buna reddiye olarak *er-Red 'alâ Siyeri'l-Evzâî* adıyla bir eser kaleme almıştır. Evzâî'nin ayrıca *Müsnedü'l-Evzâî*, *Kitâbü's-Sünen fi'l-Fıkıh*, *Kitâbü'l-Mesâ'il fi'l-fıkıh* adlı eserleri kaynaklarda zikredilmektedir.⁷¹¹

Tespit ettiğimize göre İbn Kuteybe eserinde *Kitâbü'l-Harp ve'l-fürûsiyye*⁷¹² ve *Kitâbü'z-Zühd* bölümlerinde, Evzâî'den istifade etmektedir. Müellif, Evzâî'nin ismini kaydetmekte fakat kitabı hakkında herhangi bir kayıta bulunmamaktadır. Biz müellifin, Evzâî'den günümüze ulaşan tek eseri olan ve aynı zamanda savaş hukukundan bahseden yukarıda ismi geçen *Kitâbü Siyeri'l-Evzâî*'den istifade ettiğini düşünmekteyiz. Zira İbn Kuteybe, eserinde savaş hukukundan bahsederken Hz. Peygamber'in hicret ettiği zaman söylemiş olduğu sözler hakkında bilgi verirken onun ismini kaydetmektedir.⁷¹³ Onunla ilgili bir diğer kayıt ise *Kitâbü'z-Zühd*'de yer alır. Burada Evzâî'nin tövbe ile ilgili duasını "*Kâle Evzâî*" lafzıyla kaydetmektedir.⁷¹⁴

⁷¹¹ Salim Ögüt, "Evzâî", *DİA*, XI, 546-548.

⁷¹² *Uyûnü'l-ahbâr*, I, 173.

⁷¹³ *Uyûnü'l-ahbâr*, I, 173.

⁷¹⁴ *Uyûnü'l-ahbâr*, II, 666.

2.2.3.4. Ebü'l-Münzîr Hişâm b. Muhammed b. Sâib b. Bişr el-Kelbî el-Kûfî (204/819 (?)

Nesep âlimi ve tarihçi olan İbnü'l-Kelbî 120/738 yılında Kûfe'de doğdu. Nisbesi mensup olduğu Kelb kabilesinden gelir; İbnü'l-Kelbî ve İbnü's-Sâib diye de anılır. İlk bilgilerini Kûfe'de hadisçi, nesep âlimi ve müfessir olan babası Muhammed b. Sâib ile diğer bazı âlimlerden aldıktan sonra Bağdat'a gitti ve orada yetişti. Geniş bilgisi sayesinde Abbâsî Halifesi Mehdî'nin yanında büyük bir itibar ve servete ulaştı. 204/819'da veya 206/821'de Kûfe'de vefat etti. Arkasında yüz elliden fazla eser bırakmış⁷¹⁵ ancak bunların çoğu günümüze ulaşmamıştır.⁷¹⁶

İbn Kuteybe eserinde İbnü'l-Kelbî'den faydalanmış ve ondan iktibasta bulunmuştur. Tespit ettiğimize göre, ondan faydalanırken ismini zikretmekle yetinmiş, faydalandığı eserinin ya da eserlerinin ismini kaydetmemiştir. Kitâbü'l-Harb ve'l-fürûsiyye, Kitâbü's-Sü'düd, Kitâbü'l-İlm, Kitâbü'z-Zühed, Kitâbü'n-Nisâ' bölümlerinde ismini zikrederek “İbnü'l-Kelbî dedi.”, “İbnü'l-Kelbî rivayet etti.” şeklinde beş yerde ondan istifade ettiğini belirtmiştir. Kitâbü'l-Harb'te, Arap şairi İmriü'l-Kays'ın deve yolculuğu sırasında başından geçen bir takım olayları ve bu olaylarla ilgili şiirini İbnü'l-Kelbî'den kaydetmektedir.⁷¹⁷

Kitâbü's-Sü'düd'de “Eşrâf ve Seyyidlerin Davranışlarından Bazıları” babında bu kimselerden bir kısmı ile ilgili bilgileri,⁷¹⁸ Kitâbü'l-İlm'de, Muâviye b. Ebû Süfyân'ın, Kays b. Sa'd'a yazdığı mektubu,⁷¹⁹ Kitâbü'z-Zühed'e, bu sefer “İbnü'l-Kelbî rivayet etti.” lafzını kullanarak, dua ile ilgili bilgiyi ondan kaydetmektedir.⁷²⁰ Kitâbü'n-

⁷¹⁵ Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-übedâ*, XIX, 288-292; Sabri Hizmetli, *İslâm Tarihçiliği*, 124.

⁷¹⁶ Eserleri: *Kitâbü'l-Esnâm*. Câhiliye devri putları hakkında kaynak olan ve ilk neşri Ahmed Zeki Paşa tarafından gerçekleştirilen (Kahire 1914, 1924, 1946, 1965) eserin metnini geniş notlarla Rosa Klinke *Rosenberger Das Götzenbuch des Ibn al-Kalbî* adıyla Almanca'ya tercüme etmiş (Leipzig 1941), bu tercüme yine asıl metinle birlikte Beyza Düşüngen tarafından *Putlar Kitabı* adı altında Türkçe'ye kazandırılmıştır. Kitap diğer bazı dillere de çevrilmiş ve hakkında birçok araştırma yapılmıştır. *Cemheretü'n-neseb*. Arapların soy kütüğüne dair en eski çalışma olup bütün ensâb, tarih ve tabakat âlimlerinin dayandığı ana kaynaktır. *Ensâbü'l-hayl fi'l-Câhiliyye ve'l-İslâm ve ahhârühâ*. Özellikle Câhiliye devrindeki ünlü atlar hakkında bilgiler ve onlar için söylenmiş şiirler içeren tarihî-edebî bir kitaptır. Türünün ilk ürünü olması bakımından eser dikkat çekmektedir. *Mesâlibü'l-Arab*. Arapların kusurlarından bahseden bir eserdir. Kahire ve Bağdat'ta nüshaları vardır. *Ahhârü Bekr ve Tağlib*. *Nesebü Me'ad ve'l-Ye-meni'l-kebir*. *Kasidetü'n-nezir*. *Kitâbü İftirâkı vüldi Nizâr*. İyâd b. Nizâr hakkındadır. İbnü'l-Kelbî'nin kitapları hakkında bilgi için bk. İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, I, 299, 300.

⁷¹⁷ *Uyûnü'l-ahbâr*, I, 178.

⁷¹⁸ *Uyûnü'l-ahbâr*, II, 384, 386.

⁷¹⁹ *Uyûnü'l-ahbâr*, II, 609.

⁷²⁰ *Uyûnü'l-ahbâr*, II, 659.

Nisâ'da ise kendisiyle evlenmek isteyen kişinin yaşlı olup olmadığını öğrenmek amacıyla, hizmetlisini gönderen Hansâe bint Amr ile ilgili bilgiyi ondan kaydetmiştir.⁷²¹

2.2.3.5. *Ebû Saîd Abdülmelik b. Kureyb el-Asmaî el-Bâhilî (ö. 216/831)*

Asmaî, Basra dil mektebinin önde gelen simalarından şiir ve ahhâr râvisi, dil ve edebiyat âlimidir. 122'de (740) Basra'da doğdu ve orada yetişti.⁷²² En büyük şiir râvilerinden biri olduğu için birçok Arap şairinin şiirleri onun sayesinde zamanımıza ulaşmıştır. İsmâ b. Ömer es-Sekafî, Halil b. Ahmed ve Halef b. Ahmer gibi tanınmış âlimlerden tahsil gördü. İmam Şâfiî'nin de talebesi oldu. Asmaî birçok talebe yetiştirmiştir. Bunlardan bazıları; Ebû 'Ubeyd el-Kâsım b. Sellâm, Ebû Hâtım es-Sicistânî, Riyâşî, Sükkerî ve Ebû Nasr Ahmed b Hâtım el-Bâhilî'dir.⁷²³ Onun öğrencilerinden bazıları İbn Kuteybe'nin hocalarıdır.

İbn Kuteybe eserinde Asmaî'yi kaynak olarak sıklıkla kullanmıştır.⁷²⁴ Onun kitaplarının isimlerini zikretmemiş, ondan aldığı bilgileri bazen sadece adını zikretmek suretiyle "*Kâle Asmaî*",⁷²⁵ "*Asmaî, Ca'fer b. Süleyman'dan*",⁷²⁶ "*Asmaî bize anlattı.*"⁷²⁷ lafızlarıyla kaydetmiştir. Ayrıca İbn Kuteybe Asmaî'nin öğrencileri, kendisinin hocaları olan Riyâşî ve Ebû Hâtım'den rivayetle Asmaî'den nakillerde bulunmuştur. İbn Kuteybe ondan naklettiği bilgileri, "*Ebû Hâtım, Asmaî'den bana anlattı.*",⁷²⁸ "*Ebû Hâtım, Asmaî'den bize anlattı.*",⁷²⁹ "*Sehl b. Muhammed bana*

⁷²¹ 'Uyûnü'l-ahbâr, IV, 335.

⁷²² İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, I, 155-157.

⁷²³ Süleyman Tülücü, "Asmaî", *DİA*, III, 499-500.

⁷²⁴ Asmaî'nin eserleri: *el-Asma'îyyât*. Çoğunluğu Câhiliyye devri şairlerinin şiirleri olmak üzere bazı muhadramûn ve İslâmî devir şairlerinin şiirlerinden derlenen bir antolojidir. İlk defa W. Ahlwardt tarafından *Mecmû'u eş'âri'l-'Arap* adlı kitabın I. Cildinde tenkitli bir neşri yapılmıştır. (Leipzig 1902) Eserin daha sonra Ahmed Muhammed Şâkir ve Abdüsselâm Hârûn tarafından tenkidli bir neşri yapılmıştır. (Kahire 1995); *Kitâbü'l-Hayl. Kitâbü'n-Nebât. Fuhûletü's-Su'arâ. el-İştikâk. Kitâbü'd-Dârât. Kitâbü'l-Ezdâd. Kitâbü'l-Fark. Kitâbü Halki'l-insân. Kitâbü'l-İbl. Kitâbü'n-Nahl ve'l-kerm. Kitâbü'l-Mütedârif. Kitâbü'l-Vuhûş. Kitâbü Nü'ûti'n-nisâ. Târîhu'l-'Arab kable'l-İslâm. Kitâbü'l-Evkât. Kitâbü's-Silâh*. Onun eserleri için bk. İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, I, 156-157; Geniş bilgi için bk. Süleyman Tülücü, "Asmaî", *DİA*, III, 499-500.

⁷²⁵ 'Uyûnü'l-ahbâr, II, 407, 479, 510, 570, 574, 606; III, 198, 199, 201, 203, 216, 219, 224, 226, 230, 234, 269, 274, 283, 284; IV, 293, 294, 295, 297, 299, 329, 330, 332, 336, 346, 361, 365.

⁷²⁶ 'Uyûnü'l-ahbâr, IV, 367.

⁷²⁷ 'Uyûnü'l-ahbâr, I, 372.

⁷²⁸ 'Uyûnü'l-ahbâr, I, 56, 95, 104, 109, 114, 115, 179, 180, 191, 194, 207, 220, 230, 231, 233, 234, 235, 261, 279, 288, 293, 311, 322, 326, 332, 335, 336, 369, 385; II, 400, 401, 429, 445, 453, 454, 458, 461, 510, 516, 531, 533, 537, 546, 552, 600, 603, 604, 641.

⁷²⁹ 'Uyûnü'l-ahbâr, I, 370, 372.

Asmaî'den anlattı.”⁷³⁰ “*Riyâşî, Asmaî'den bana anlattı.*”⁷³¹ sözleriyle rivayet ederek kaydetmiştir.

Müellif eserinin her bölümünde Asmaî'yi kaynak olarak kullanmıştır. Özellikle Kitâbü'n-Nisâ' ve Kitâbü't-Ta'âm'da ondan daha yoğun bilgi kaydetmiştir. Bu iki bölümde daha çok “*Kâle Asmaî*”⁷³² lafzıyla rivayetleri kaydederken diğer bölümlerde ise çoğunlukla öğrencisi Ebû Hâtım'den rivayetle kaydetmiştir. Biz burada müellifin, Asmaî'den naklettiği bazı rivayetleri değerlendireceğiz. İbn Kuteybe hocalarının Asmaî'den naklettiği bilgileri, onların rivayetlerini incelerken değerlendireceğiz.

Müellif, Kitâbü'l-Harb ve'l-fürûsiyye'de, “Gazve ve Yolculukta Yürüyüş” babında, Asmaî'den, yediklerinden dolayı hızlı yürüyen bir adamın nasıl bu kadar hızlı yürüdüğüyle ilgili bilgiyi,⁷³³ “Başkentler” başlığında Basra, Kûfe, Mekke, Medine gibi şehirlerin sınırlarıyla ilgili kısa bilgileri kaydetmiştir.⁷³⁴

Kitâbü's-Sü'düd'de, “Liderlerin Özellikleri, Sebepleri ve Kötü Olanın Tasavvuru” babında Muâviye'nin bir liderde bulunması gereken özellikler ile ilgili sözlerini,⁷³⁵ “Şeref, Mala Hâkim Olma, Fakirliğin Kınanması ve Mal Kazanmaya Teşvik” babında bir a'râbînin kâmil insan hakkındaki sözünü⁷³⁶ nakletmiştir. Ayrıca İbn Kuteybe “Mizah ve Samimiyet” başlığında santraç oyunu hakkında, İbn Serîr ve Ebî Mu'temer'in görüşlerini verdikten sonra Asmaî'nin, bu konudaki rivayetine yer vermiştir.⁷³⁷

Kitâbü't-Tabâi' ve'l-ahlâk bölümünde ise “Haddi Aşan ve Fıtratının Dışına Çıkan Şey”,⁷³⁸ “Koyunlar”,⁷³⁹ ve “Cinler”⁷⁴⁰ hakkında Asmaî'den bilgi nakletmiştir.

⁷³⁰ ‘Uyûnü'l-ahbâr, I, 61, 113, 116, 118, 290, 318, 353; II, 423, 430, 510, 515, 558, 596.

⁷³¹ ‘Uyûnü'l-ahbâr, I, 181.

⁷³² ‘Uyûnü'l-ahbâr, II, 407, 510, 479; III, 198, 199, 201, 203, 216, 219, 224, 226, 230, 234, 269, 274, 283, 284; IV, 293, 294, 295, 297, 299, 329, 330, 332, 336, 346, 361, 365.

⁷³³ ‘Uyûnü'l-ahbâr, I, 174.

⁷³⁴ ‘Uyûnü'l-ahbâr, I, 246.

⁷³⁵ ‘Uyûnü'l-ahbâr, I, 255.

⁷³⁶ ‘Uyûnü'l-ahbâr, I, 279.

⁷³⁷ ‘Uyûnü'l-ahbâr, I, 372.

⁷³⁸ ‘Uyûnü'l-ahbâr, II, 408.

⁷³⁹ ‘Uyûnü'l-ahbâr, II, 479.

⁷⁴⁰ ‘Uyûnü'l-ahbâr, II, 510.

Kitâbü’z-Zühd’e, yine Asmaî’den, bir cariye’nin ölünün arkasından okuduğu mersiye⁷⁴¹ ve zahid kimselerin sözlerini⁷⁴² kaydetmiştir. Kitâbü’l-İhvân’da, “Buluşma ve Ziyaret” babında ziyaretin ehemmiyetiyle ilgili,⁷⁴³ “Teâ’zî” babında taziyede bulunduğu a’râbî bir kadınla ilgili bilgileri iktibas etmiştir.⁷⁴⁴ Yine aynı bölümde “Akrabalık ve Soy” başlığında bu sefer şarap içen oğlunu azarlayan bir a’râbî’nin söylediği şiiri ondan nakletmiştir.⁷⁴⁵

Müellifin eserinde Kitâbü’t-Ta’âm ve Kitâbü’n-Nisâ’da ondan daha yoğun bilgi kaydettiğini söylemiştik. Müellif Kitâbü’t-Ta’âm’a, “Yemeklerin Türleri” babıyla ve kendi rivayetiyle başlamakta ardından Asmaî’nin⁷⁴⁶ yemeklerle ilgili kısa rivayetleriyle devam etmektedir. Yine aynı bölümde, “Yeme ve Yemek Adâbı”,⁷⁴⁷ “Yiyecek Haberlerinden Bir Kısım Bilgiler”,⁷⁴⁸ “Misafirperverlik ve Yemek Konusunda Cimrilerin Haberleri”,⁷⁴⁹ “Hades, Enjeksiyon ve Hazımsızlık”⁷⁵⁰ bablarında Asmaî’den yoğun olarak bilgi nakletmektedir.

Müellif, Kitâbü’n-Nisâ’ bölümünde ise Asmaî’den Arapların özdeyiş ve adetleri hakkında bilgi iktibas etmiştir. Daha çok günlük hayatta kadın erkek ilişkileri, toplumda rağbet gören kadınlar, karı-koca ilişkileri, bu ilişkilerdeki bazı problemler, bu problemlerin bazılarının çözümü hakkında birçok bilgiyi ondan istifade ederek kaydetmiştir.

“Kadınların Huyları, Ahlâkî Özellikleri ve Eş Seçiminde Dikkat Edilmesi Gereken Hususlar” babında Asmaî’nin, evlilik için tercih edilen kadınların sahip olduğu birtakım özellikler ile ilgili görüşleri yer alır.⁷⁵¹ Ardından müellif Asmaî’den aldığı

⁷⁴¹ ‘Uyûnü’l-ahbâr, II, 678.

⁷⁴² ‘Uyûnü’l-ahbâr, II, 732, 733, 734.

⁷⁴³ ‘Uyûnü’l-ahbâr, III, 30.

⁷⁴⁴ ‘Uyûnü’l-ahbâr, III, 62.

⁷⁴⁵ ‘Uyûnü’l-ahbâr, III, 96.

⁷⁴⁶ ‘Uyûnü’l-ahbâr, III, 198, 199, 200, 201, 202, 203, 204, 205, 207.

⁷⁴⁷ ‘Uyûnü’l-ahbâr, III, 219-220.

⁷⁴⁸ ‘Uyûnü’l-ahbâr, III, 224, 226, 230.

⁷⁴⁹ ‘Uyûnü’l-ahbâr, III, 234.

⁷⁵⁰ ‘Uyûnü’l-ahbâr, III, 269.

⁷⁵¹ Asmaî’nin bu konudaki rivayetleri için bk. ‘Uyûnü’l-ahbâr, IV, 294, 295, 297, 299.

bilgilerde, kadın ve erkeklerin bazı özelliklerinden bahseder.⁷⁵² “Esmerlik” babına ise ondan kaydettiği bilgiyle başlar.⁷⁵³

Müellif, “Yaşlı Kadınlar ve Erkekler” babında yaşlı kimselerin evlilikleriyle ilgili birtakım bilgiler⁷⁵⁴ ile “Gözler” başlığında ise gözüne talaş batan adam ile ilgili bilgiyi⁷⁵⁵ de yine ondan kaydetmiştir.

Asmaî’den nakledilen bir diğer rivayet “Boşanma” babındadır. Asmaî kocasıyla arası açılan bir kadının durumunu, Medine kadısı Abdülazîz b. Muttalib b. Abdullah b. Hantab el-Mahzûmî’ye çözüm bulması için anlatmıştır.⁷⁵⁶ Müellif, aynı başlıkta bu sefer eşini boşayan sonra ise ona şiir yazan Asmaî’nin kendi şiirini kaydetmiştir.⁷⁵⁷

2.2.3.6. *Ebü’l-Hasen Alî b. Muhammed b. Abdillâh el-Medâinî (ö. 228/843)*

Medâinî, 135/752-753 Basra’da doğdu ve burada yetişti.⁷⁵⁸ Daha sonra Medâin’e yerleştiği için Medâinî diye adlandırıldı. Bir süre burada kaldıktan sonra Bağdat’a gitti. Burada İshak b. İbrâhim el-Mevsîlî’ye intisap etti. Hayatının geri kalan kısmını Bağdat’ta geçiren Medâinî burada vefat etti.⁷⁵⁹

İslâm’ın ilk dönemlerinde yaşamış velûd ve çok yönlü müelliflerden biri olan Medâinî’nin, sayıları iki yüz kırkı aşan eserlerinden en önemlisi ve en kapsamlısı *Ahbârü’l-hulafâ’i’l-kebîr*’dir. Onun çoğu monografi özelliğindeki yazılarının konuları şu ana başlıklar halinde toplanabilir: Hz. Peygamber’in şemâilî dâhil sîreti, medeniyet tarihi, Basra ve Medine kadıları, Medine ve Mekke kâtipleri, sikke darbı ve mübâdelesî, vergi bölgeleri, vergi tahsili, Eyyâmü’l-Arab, kabile savaşları, atlar, yarışlar, kâbe’nin inşası. Bazı kabilelerin siyasî tarihi, İslâmî dönemdeki çeşitli olaylar; Hâricî

⁷⁵² ‘Uyûnü’l-ahbâr, IV, 293, 294.

⁷⁵³ ‘Uyûnü’l-ahbâr, IV, 329, 330.

⁷⁵⁴ ‘Uyûnü’l-ahbâr, IV, 332, 336.

⁷⁵⁵ ‘Uyûnü’l-ahbâr, IV, 346. Müellif bu bölümde Asmaî’den kadınlarla ve erkeklerle ilgili kısa bilgiler kaydetmiştir. bk. age. IV, 361, 365, 367, 381, 383, 397, 398.

⁷⁵⁶ ‘Uyûnü’l-ahbâr, IV, 408.

⁷⁵⁷ ‘Uyûnü’l-ahbâr, IV, 409. Müellif bu bölümde Asmaî’den kadınlarla ve erkeklerle ilgili birçok kısa bilgi kaydetmiştir. Biz yukarıda bunların bir kısmını ele aldık. Konuyla ilgili diğer bilgiler için bk. age. IV, 361, 365, 367, 381, 383, 387, 388, 411.

⁷⁵⁸ İbnü’n-Nedîm, *el-Fihrist*, I, 315.

⁷⁵⁹ Cengiz Kallek, “Medâinî”, *DİA*, XXVIII, 291-292, 291.

ayaklanmaları, Ridde savaşları, Cemel, Sıffîn ve Nehrevân vak'aları vb., fetihler, çeşitli şahsiyetlerin biyografileri, Kureyş'in nesebine dair risâleler, kültür tarihi, soyluların evlilik hikâyeleri ve kadınlar, meşhur veya garip evlilikler, şiir ve tarihi.⁷⁶⁰ Medâinî'nin günümüze ulaştığı tespit edilen eserleri; *et-Te'âzî ile* birden fazla evlilik yapan Kureyşli kadınların evlilik ve boşanma hikâyelerini anlatan eseri *el-Mürdifât min Kureyş'tir*.⁷⁶¹

İbn Kuteybe kitabında, Medâinî'yi sıklıkla kaynak olarak kullanmıştır. Medâinî'den hemen her bölümde alıntı yapmış fakat onun hangi eserlerinden alıntı yaptığını kaydetmemiştir. Müellifin ismini zikretmekle yetinmiştir. Sadece iki yerde onun eseri olduğunu düşündüğümüz bir kitaba atıfta bulunmuştur. Aşağıda bu eser hakkında bilgi vereceğiz.

İbn Kuteybe, Medâinî'nin ismini Kitabü'z-Zühd ve Kitâbü'l-Havâ'ic dışında diğer sekiz bölümde zikretmiştir. Özellikle; İslâmî dönemdeki çeşitli siyâsî olaylar, bazı sultanların siyasetleri ile ilgili bilgiler, harp âdâbı, atlar ve yarışlar, insanlar arasındaki günlük ilişkiler, evlilik hikâyeleri, kadınlar, çeşitli konulardaki şiirler hakkında onun eserlerinden alıntı yapmıştır.

Müellifin, Medâinî'nin eserlerinin ismini zikretmediğini belirtmiştik. Yukarıda belirttiğimiz konu başlıklarını incelediğimizde, bu başlıklarla ilgili bilgi kaydedilirken Medâinî'nin isminin zikredilmiş olması hem de konu başlıklarının aynı olması sebebiyle, İbn Kuteybe'nin, Kitâbü's-Sultân ve Kitâbü'l-Harb ve'l-fürûsiyye bölümlerinde, onun *Ahbârü'l-hulafâ'i'l-kebîr* adlı eserinden istifade ettiğini düşünmekteyiz. İbn Kuteybe'nin '*Uyûnü'l-ahbâr*'ın Kitâbü'n-Nisâ' bölümünde ise Medâinî'nin birden fazla evlilik yapan Kureyşli kadınların evlilik ve boşanma hikâyelerini anlatan *el-Mürdifât min Kureyş* adlı eserlerinden istifade ettiğini düşünmekteyiz.

⁷⁶⁰ İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, I, 315-327; Brockelmann, "Medâinî", *İA*, VII, 456-45; Cengiz Kallek, "Medâinî", *DİA*, XXVIII, 292.

⁷⁶¹ Ebü'l-Hasen Alî b. Muhammed b. Abdillâh el-Medâinî, *el-Mürdifât min Kureyş*, yay. Abdüsselâm Muhammed Hârûn, *Nevâdir'ül-mahtûtât*, I, 57-58 içinde, Kahire 1951, 1972.

Müellif, onun eserinden istifade ederken, bazen “*Medâinî dedi.*”⁷⁶² bazen de “*Ebü’l-Hasan el-Medâinî dedi.*”⁷⁶³ sözleriyle ondan aldığı bilgileri kaydetmiştir. Müellif, sadece Kitâbü’l-İhvân bölümünde, “et-Te‘âzî (özür dileme)” alt başlığında; “*et-Te‘âzî’de*”,⁷⁶⁴ “*Te‘ziye kitabında okudum.*”,⁷⁶⁵ “Bazı/bir kâtibin te‘ziye hakkındaki kitabında okudum.”⁷⁶⁶ ibarelerini kullanarak bu kitabın ismini zikretmiş fakat kitabın kime ait olduğunu belirtmemiştir. Bununla birlikte aynı başlıkta “*Medâinî dedi.*”⁷⁶⁷ sözleriyle onu kaynak olarak kullandığını kaydetmiştir. Biz müellifin, bu alt başlıkta sıklıkla Medâinî’nin ismini zikredip ondan alıntı yaptığını göz önüne alarak, ismi geçen bu eserin Medâinî’nin *et-Te‘âzî* adlı eseri olduğunu düşünmekteyiz.

Medâinî’nin esere kaynak oluşunu incelerken eserde ondan iktibas edilen bilgileri burada kısaca vermeyi uygun gördük. İbn Kuteybe Kitâbü’s-Sultân’da, “Sultanın Mevkiî, Seyir ve Siyaseti” babında Muâviye b. Ebî Süfyân’ın elçi ile olan konuşmasını,⁷⁶⁸ “Sultan İle Dostluk Ve Âdâbları ile Sultanın Değişmesi Hakkında Bab” başlığında Ahnef’in sultanı terketmemek, onun yanında olmak ile ilgili sözlerini kaydetmiştir.⁷⁶⁹

“Kâtipler ve Yazı” babında müellif, kâtiplerin güvenilirliğiyle ilgili bilgiyi ondan iktibas etmiştir.⁷⁷⁰ “Şahitlik” başlığında da yine ondan iktibasta bulunmuştur.⁷⁷¹

Kitâbü’l-Harb ve’l-fürûsiyye’de “Harp Âdâbları ve Taktikleri” babında Medâinî’den nakledilen farklı bir bilgide Türk büyüklerinin, güçlü bir komutanın özelliklerini anlattıkları sözlerine yer verilmiştir.⁷⁷²

Müellif, “Develer Hakkında Bab” başlığında bu hayvanların özellikleri ile ilgili bilgiyi,⁷⁷³ “Korkaklık Haberleri” babında Muâviye ve Amr b. el-Âs arasındaki

⁷⁶² ‘Uyûnü’l-ahbâr, I, 53, 60, 65, 87, 111, 197, 205, 221, 229, 230, 295, 314, 329, 332, 366, 369, 391; II, 423, 459, 460, 461, 512, 570, 599, 597, 600, 601, 602, 607; III, 53, 55, 67, 87, 254, 255, 267, IV, 383, 389.

⁷⁶³ ‘Uyûnü’l-ahbâr, IV, 305, 354.

⁷⁶⁴ ‘Uyûnü’l-ahbâr, III, 60.

⁷⁶⁵ ‘Uyûnü’l-ahbâr, III, 60.

⁷⁶⁶ ‘Uyûnü’l-ahbâr, III, 60.

⁷⁶⁷ ‘Uyûnü’l-ahbâr, III, 53, 55, 67.

⁷⁶⁸ ‘Uyûnü’l-ahbâr, I, 53.

⁷⁶⁹ ‘Uyûnü’l-ahbâr, I, 65.

⁷⁷⁰ ‘Uyûnü’l-ahbâr, I, 87.

⁷⁷¹ ‘Uyûnü’l-ahbâr, I, 111.

⁷⁷² ‘Uyûnü’l-ahbâr, I, 152.

⁷⁷³ ‘Uyûnü’l-ahbâr, I, 197.

konusmayı⁷⁷⁴ Medâinî'den nakletmiştir. Ayrıca “Kahramanlık Haberleri ve Binicilik ile Onlar Hakkında Şiirler” babında Hz. Ömer ile bir adam arasında geçen kahramanlık hikâyesini,⁷⁷⁵ “Harb Hileleri ve Diğer Hileler” babında, Haricîlerden bir grupla karşılaşan Vâsıl b. ‘Atâ’nın, söz hilelerini içeren konuşmasını yine Medâinî'den naklederek kaydetmiştir.⁷⁷⁶ Müellif ayrıca “Devletlerin, Mansûr’un ve Tâlibîn Haberleri Hakkında” da ondan iktibasta bulunmuştur.⁷⁷⁷

Yine Müellif, Kitâbü’s-Sü’düd’de “Borçlar” babında Emevî halifelerinden biriyle yolculuk ederken borçlu olduğu kimseyi görünce rengi sararan ve sesi soluğu kesilen adam ile ilgili bilgiyi ve ardından bu adamın borçlar hakkında okuduğu şiiri Medâinî’den kaydetmiştir.⁷⁷⁸ “Kibir ve Gurur Duyma” babında, Medâinî’nin kibirli insanlardan rahatsız olduğunu ve bu duruma şaşırdığını ifade eden sözleri yer alır. “Hilm ve Gazap” babında Şebîb b. Şeybe’nin hilm sahibi olmaya teşvik ettiği şu sözünü ondan nakletmiştir: *“Bir kimse kötü bir söz işitir ve susarsa ondan o özellik gider. Eğer cevap verirse duyduğu kötü sözden daha çok işitir.”*⁷⁷⁹

Aynı konuyla ilgili ondan nakledilen bir diğer bilgi Ümeyye b. Abdullah’ı görevinden azleden ve onu Horosan’dan çıkartan Haccâc ile ilgilidir. Burada görevinden alınmasından rahatsız olan Ümeyye b. Abdullah’ın öfke ve hilm ile ilgili sözleri yer almaktadır.⁷⁸⁰ “Mizah ve Samimiyet” babında yer alan bilgi ise Muâviye’yi rüyasında gören Amr b. el-Âs ile ilgilidir.⁷⁸¹ Diğer de sahâbe arasında şakacılığıyla meşhur olan Nuaymân b. Amr ile Mahreme b. Nevfel arasında geçen mizahî konuşmadır.⁷⁸² “Eşrâf ve Seyyîdlerin Davranışlarından Bazı Davranışlar” babında da bir yerde ondan iktibasta bulunmuştur.⁷⁸³

⁷⁷⁴ ‘Uyûnü’l-ahbâr, I, 205.

⁷⁷⁵ ‘Uyûnü’l-ahbâr, I, 221.

⁷⁷⁶ ‘Uyûnü’l-ahbâr, I, 229.

⁷⁷⁷ ‘Uyûnü’l-ahbâr, I, 242.

⁷⁷⁸ ‘Uyûnü’l-ahbâr, I, 295.

⁷⁷⁹ ‘Uyûnü’l-ahbâr, I, 329.

⁷⁸⁰ ‘Uyûnü’l-ahbâr, I, 332.

⁷⁸¹ ‘Uyûnü’l-ahbâr, I, 366.

⁷⁸² ‘Uyûnü’l-ahbâr, I, 369.

⁷⁸³ ‘Uyûnü’l-ahbâr, I, 391.

Müellif, Kitâbü't-Tabâi' ve'l-ahlâk'da daha çok "Ahmaklık" babında konu ile ilgili bilgileri Medâinî'den nakletmiştir.⁷⁸⁴ "Yalan ve Yüzsüzlük" babında konu ile ilgili sözünü,⁷⁸⁵ "Taşlar" babında birtakım taşların şifa özelliklerinden bahsedilen bilgiyi ondan iktibas etmiştir.⁷⁸⁶ Kitâbü'l-İlm ve'l-beyân'da daha çok "Konuşmada-Cevapda Nezaket ve Hüsnü Ta'rîz" başlığında konu ile ilgili konuşma örneklerini,⁷⁸⁷ "Beyan" başlığında ise Kuteybe b. Müslim'in Haccâc'a yazdığı mektubu ondan kaydetmiştir.⁷⁸⁸

Müellif Medâinî'den Kitâbü'l-İhvân'da birçok bilgi nakletmiştir. "Ziyaret" babında Kadı İbn Şübrime'nin bineğinden düşüp bacağını incilttiğini gören Yahyâ b. Nevfel el-Hamîrî'nin kadıya okuduğu şiiri,⁷⁸⁹ yine aynı babta bu sefer Halife Abdülmelik b. Mervân'ın yanına gelen ve ona güzel sözlerde bulunan Küseyr 'Azze'nin sözleri yer alır. Halife onun sözleri karşısında gülerek eğlenmiş ve ona birtakım eşya hediye etmiş ardından şiir okumuştur.⁷⁹⁰ Onun başka bir şiir kaydı, "Kardeşliğin Kıvılcımı" babında lahn yapan ve halkın tepkisini çeken Haccâc'ın bu durum karşısında okuduğu şiirdir.⁷⁹¹ Aynı bölümde yer alan "Te'âzî" babında, Medâinî'nin ismini zikrederek bir yerde ondan iktibasta bulunmuştur. Yukarıda da belirttiğimiz gibi bu babta "et-Te'âzî'de",⁷⁹² "Te'ziye kitabında okudum.",⁷⁹³ "Bazı kâtiplerin te'ziye hakkındaki kitabında okudum."⁷⁹⁴ ibarelerini kullanmıştır. Biz ismi geçen kitabın Medâinî'nin eseri olduğunu düşündüğümüzü yukarıda zikretmiştik.

Daha çok Arap Atasözleri ve mektuplardan oluşan Kitâbü'l-Havâ'ic'de de müellif, Medâinî'yi kaynak olarak kullanmıştır. Kitâbü't-Ta'âm'da ise "Ziyafet ve Yemek Konusunda Cimriler" babında iki yerde cimri olan birtakım kimseler hakkında ondan bilgi kaydetmiştir.⁷⁹⁵

⁷⁸⁴ 'Uyûnü'l-ahbâr, II, 459, 460, 461.

⁷⁸⁵ 'Uyûnü'l-ahbâr, II, 423.

⁷⁸⁶ 'Uyûnü'l-ahbâr, II, 512.

⁷⁸⁷ 'Uyûnü'l-ahbâr, II, 599, 597, 600, 601, 602, 607.

⁷⁸⁸ 'Uyûnü'l-ahbâr, II, 570.

⁷⁸⁹ 'Uyûnü'l-ahbâr, III, 53.

⁷⁹⁰ 'Uyûnü'l-ahbâr, III, 55.

⁷⁹¹ 'Uyûnü'l-ahbâr, III, 87.

⁷⁹² 'Uyûnü'l-ahbâr, III, 60.

⁷⁹³ 'Uyûnü'l-ahbâr, III, 60.

⁷⁹⁴ 'Uyûnü'l-ahbâr, III, 60.

⁷⁹⁵ 'Uyûnü'l-ahbâr, III, 254, 255.

Kitâbü'n-Nisâ'da "Erkeklerden Evlenmeye Münasip Olanlar" babında bir kadına talip olan Benî Kilâb'tan bir adam ile ilgili,⁷⁹⁶ "Kadınların Olumsuz Yönleri" babında ölmek üzere olan bir adamın, öldükten sonra eşinin küçük oğluyla ilgilenmeyeceği ile ilgili kaygılarını içeren şiirini kaydetmiştir.⁷⁹⁷ "Kadınların Yanına Girme ve Cimâ" babı⁷⁹⁸ ile "Önderlik" babında⁷⁹⁹ da ondan birer bilgi iktibas etmiştir.

2.2.3.7. Ebû Muhammed İshak b. İbrâhim b. Mâhân (Meymûn) el-Mevsilî (ö. 235/850)

Musikişinas, muganni ve şair olan İshak el-Mevsilî 150/767 Rey'de doğdu. Dönemin meşhur musikişinaslarından İbrâhim el-Mevsilî'nin oğludur.⁸⁰⁰ İbrâhim'in şöhretinin Abbâsî sarayına ulaşması üzerine ailesiyle birlikte Bağdat'a yerleşince İshak burada seçkin bir kültür ortamında öğrenim gördü. Süfyân b. Uyeyne, Hüseyim b. Beşîr ve Ebû Muâviye ed-Darîr'den hadis, Ali b. Hamza el-Kisâî ve Yahya b. Ziyâd el-Ferrâ'dan Kur'ân, Asmaî ve Ebû 'Ubeyde Ma'mer b. Müsennâ'dan edebiyat ve tarih öğrendi. İlk mûsiki bilgilerini babası ve annesinden aldı. Şiirlerinde dil, üslûp ve konu bakımından eski şairlerin takipçisi olan İshak, Ebû Temmâm ve Ebû Nüvâs gibi çağdaşı şairleri tenkitten geri durmamıştır. Yetiştirdiği öğrenciler arasında İbn Hurdâzbih, Ziryâb, Amr b. Bânâ, Allûye ve Muhârik en meşhurlarıdır.⁸⁰¹

İbn Kuteybe, İshak el-Mevsilî'yi 'Uyûnü'l-ahbâr'da kaynak olarak kullanmıştır. Ondan naklettiği bilgileri "İshak el-Mevsilî dedi.",⁸⁰² "İshak dedi."⁸⁰³ sözleriyle kaydetmiştir. Kitâbü's-Sultân'da, "Sultana İtaat Etmede Gevşeklik" babında

⁷⁹⁶ 'Uyûnü'l-ahbâr, IV, 305.

⁷⁹⁷ 'Uyûnü'l-ahbâr, IV, 401.

⁷⁹⁸ 'Uyûnü'l-ahbâr, IV, 373.

⁷⁹⁹ 'Uyûnü'l-ahbâr, IV, 389.

⁸⁰⁰ İbnü'n-Nedîm, el-Fihrist, I, 435.

⁸⁰¹ Ahmed Hakkı Turabi, "İshak el-Mevsilî", *DİA*, XXII, 536, 537. Bağdat'ın en büyük kütüphanelerinden birine sahip olan İshak el-Mevsilî, mûsiki ve musikişinaslara dair bilgi veren ilk müellif olarak bilinir. İbnü'n-Nedîm onun kırk kadar te'lifi olduğunu kaydeder. *Kitâbü Ahbâri Zimme*, *Kitâbü Cevâhiri'l-kelâm*, *Kitâbü Taizü's-şiçr*, *Kitâbü Mevârişi'l-hikme* gibi mûsiki dışındaki eserleri yanında çoğu İsfahânî'nin *el-Eğânî* adlı eserinin kaynakları arasında yer alan, ancak hiçbir günümüze ulaşmayan mûsikiye dair eserleri de şunlardır: *Kitâbü 'Eğânî elletî ğannâ bihâ İshâk*, *Kitâbü'l'Ihtiyâr mine'i-Eğânî li'l-Vâşık*, *Kitâbü Eğan fi Ma'bed*, *Kitâbü'n-Neğam ve'l-ikâ*, *Kitâbü'r-Raks ve'z-zefn*, *Kitâbü'l-Kıyân*, *Kitâbü Kiyânî'l-Hicâz*, *Kitâbü Ahbâri Tuveys*, *Kitâbü Ahbâri 'Azzetülmeylâ*, *Kitâbü Ahbâri Safîd b. Miscâh*, *Kitâbü Ahbâri Huneyn el-Hîrî*, *Kitâbü Ahbâri'd-Delâl*, *Kitâbü Ahbâri Ma'bed ve'bni Süreye ve eğânihimâ*, *Kitâbü Ahbâri'l-Garîz*, *Kitâbü Ahbâri Muhammed b. 'Â'îşe*, *Kitâbü Ahbâri'l-ebcer*, *Kitâbü Ahbâri'i-muğannîn el-Mekkiyyîn*, *Kitâbü'l-Eğâniyyi'l-kebîr*. Son eser Sindî b. Ali tarafından derlenmiştir. Oğlu Hammâd ve öğrencilerinden Ali b. Yahya İbnü'l-Müneccim İshak hakkında bir eser yazmışlardır. İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, I, 437, 438, 439.

⁸⁰² 'Uyûnü'l-ahbâr, I, 133; IV, 326, 385.

⁸⁰³ 'Uyûnü'l-ahbâr, IV, 386

konu ile ilgili görüşünü,⁸⁰⁴ Kitâbü'n-Nisâ'da, "Maddî Ve Manevî Çirkinlik Babı"nda konu ile ilgili sözlerini,⁸⁰⁵ "Kitâbü'l-Harb,"⁸⁰⁶ Kitâbü'l-Havâ'ic,⁸⁰⁷ Kitâbü't-Ta'âm⁸⁰⁸ ve Kitâbü'n-Nisâ'da⁸⁰⁹ onun şiirlerini nakletmiştir. Yine Kitâbü'l-Havâ'ic'de bu sefer şair Tâî'nin İshak el-Mevsılî'ye yazdığı şiiri,⁸¹⁰ Kitâbü'n-Nisâ'da⁸¹¹ İbn Künâse'nin yazdığı şiiri ondan kaydetmiştir.⁸¹²

2.2.3.8. Ebû Ya'kûb İshak b. İbrâhim Râhûye (ö. 238/853)

Hadis, fıkıh ve tefsir âlimi olan İbn Râhûye aynı zamanda İbn Kuteybe'nin hocasıdır. 161/778 yılında Merv'de dünyaya geldi. 163/780 ve 166/783 yılında doğduğu da söylenir. İbn Râhûye tahsilini tamamladıktan sonra Nîşâbur'a yerleşti ve ömrünün sonuna kadar öğretimle meşgul oldu. Buhârî ve Müslim *el-Câmi'u's'sahîh*'lerinde, Ebû Dâvûd, Tirmizî ve Nesâî *es-Sünen*'lerinde ondan hadis rivayet ettiler. Onun yüz bin hadis bildiği ve yetmiş bin hadisi talebelerine ezbere yazdırdığı rivayet edilmektedir. İbn Râhûye 238/853 yılında vefat etti.⁸¹³

İbn Kuteybe '*Uyûnü'l-ahbâr*'da hocası olan İbn Râhûye'yi kaynak olarak kullanmıştır.⁸¹⁴ Hocasının derslerinde anlattığı bilgileri ve onun kitaplarından okuduklarını eserinde sıklıkla zikretmiştir. Müellif hocasının derslerde anlattığı bilgileri "*İshak b. Râhûye bize anlattı.*"⁸¹⁵ lafzını kullanarak kaydetmiştir. Müellif eserde bazı yerlerde ise "*Kâle İshak*"⁸¹⁶ şeklinde kayıtlarda bulunmuştur. Bu kayıtlarda ismi geçen kimsenin İshak b. Râhûye mi yoksa yine İbn Kuteybe'nin hocalarından İshak b. İbrâhim

⁸⁰⁴ '*Uyûnü'l-ahbâr*, I, 133.

⁸⁰⁵ '*Uyûnü'l-ahbâr*, IV, 326.

⁸⁰⁶ '*Uyûnü'l-ahbâr*, I, 176.

⁸⁰⁷ '*Uyûnü'l-ahbâr*, III, 140.

⁸⁰⁸ '*Uyûnü'l-ahbâr*, III, 232.

⁸⁰⁹ '*Uyûnü'l-ahbâr*, IV, 342, 375.

⁸¹⁰ '*Uyûnü'l-ahbâr*, III, 168.

⁸¹¹ '*Uyûnü'l-ahbâr*, IV, 376.

⁸¹² '*Uyûnü'l-ahbâr*, III, 168.

⁸¹³ İbn Râhûye, *Kitâbü'l-Mesâ'il*, haz. İshak b. Mansûr el-Kevsec, nşr. Muhammed b. Abdullah ez-Zâhim, Kahire 1992, neşredenin girişi I, 45-56.

⁸¹⁴ Onun öne çıkan iki eseri vardır. Bunlardan ilki *Müsned*'dir. Altı cilt olduğu kaydedilen eserin 2648 hadis ihtiva eden IV. cildi günümüze ulaşmıştır. İbn Râhûye, *Müsned*'ini sahâbî râvilerin mensup olduğu şehirleri esas alarak düzenlemiş, öncelikle sahih hadisleri aldığı eserinde râvilerin güvenilirliği ve hadislerin sıhhati konusunda bilgi vermiş, garîb kelimeleri açıklamıştır. Diğeri ise *Kitâbü'l-Mesâ'il*'dir. İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, II, 102, Ahmed b. Hanbel ve İbn Râhûye'nin fıkha dair sorulara verdikleri cevapların İshak b. Mansûr el-Kevsec tarafından bir araya getirilmesiyle oluşan eser Muhammed b. Abdullah ez-Zâhim'in tahkikiyle yayımlanmıştır. (Kahire 1992), Abdullah Aydınlı, "İshak b. Râhûye", *DİA*, XX, 241.

⁸¹⁵ '*Uyûnü'l-ahbâr*, I, 86, 101.

⁸¹⁶ '*Uyûnü'l-ahbâr*, I, 94.

b. Muhammed es-Savvâf mı yoksa yine hocalarından İshak b. İbrahim b. Habîb mi olduğunu belirtmemiştir. Eserin genelinde İshak b. İbrahim b. Habîb'den aldığı rivayetleri Habîb şeklinde İshak b. İbrahim b. Muhammed es-Savvâf'dan aldığı bilgileri Savvâf şeklinde belirtmiştir. Ayrıca “*Kâle İshak*” kayıtlarının İshak b. Râhûye'nin isminin akabindeki rivayetlerde yer almaktadır.⁸¹⁷ Bu bağlamda eserde “*Kâle İshak*”⁸¹⁸ lafzıyla kaydedilen kişinin İshak b. Râhûye olduğunu düşünmekteyiz.

Müellif hocasından aldığı bilgileri aynı başlık altında genellikle ard arda vermeyi uygun görmüştür. Müellif, Kitâbü's-Sultân'da “Kâtipler ve Kitâbet” babında İbn Râhûye'den üç yerde istifade etmiştir. Bu baba, Hz. Peygamber'in; malın çoğalması, kalemin ortaya çıkması ve tacirlerin yayılmasını kıyamet alametleri arasında gösterdiği hadisini hocası İshak b. Râhûye'den naklederek başlamıştır.⁸¹⁹ Ardından hocasından katib seçimi ile ilgili bilgileri kaydetmiştir.⁸²⁰

“Çalışanların İhaneti” babına yine İshak b. Râhûye'den naklettiği rivayetle başlamış ve üç yerde ondan iktibasta bulunmuştur. İlk kayıt Hz. Ömer'in kadılara hediye getirilmesini yasakladığı hükmüyle ilgilidir.⁸²¹

İbn Kuteybe “Adalet Sistemi” babına, İshak b. Râhûye'den, Ömer b. Abdülazîz'in bir kadıda bulunması gereken özellikleri içeren sözlerini naklederek başlamıştır.⁸²²

Kitâbü's-Sü'düd'de “Mizah ve Samimiyet” babında iki yerde ard arda ondan iktibasta bulunmuştur. Burada İkrime'nin tavla oynadığı bilgisi ile tavla oynamanın hükmü yer alır.⁸²³ Kitâbü't-Tabâi' ve'l-ahlâk'ta “Hased” babında Hz. Peygamber'in

⁸¹⁷ ‘Uyûnü'l-ahbâr, I, 94.

⁸¹⁸ ‘Uyûnü'l-ahbâr, I, 94.

⁸¹⁹ ‘Uyûnü'l-ahbâr, I, 85, 86; Hadisin metni şöyledir: “Malın çok artması, kalemin açığa çıkması ve tüccarların ifşa olması kıyamet alâmetlerindendir.” bk. Hâkim en-Nisâbü’rî (ö. 405/1014), *el-Müstedrek ale's-Sahîhayn*, I-IV, Mektebetü Matbûâti'l-İsmâliyye, Beyrut, ts., II, 9.

⁸²⁰ ‘Uyûnü'l-ahbâr, I, 85, 86.

⁸²¹ ‘Uyûnü'l-ahbâr, I, 94.

⁸²² ‘Uyûnü'l-ahbâr, I, 101.

⁸²³ ‘Uyûnü'l-ahbâr, I, 373.

konu ile ilgili hadisini nakletmiştir.⁸²⁴ Kitâbü’z-Zühd’de ise Hz. Hüseyin’in yağmur duasını kaydetmiştir.⁸²⁵

Müellif, İshak b. Râhûye’nin ismini Kitâbü’l-Harp, Kitâbü’l-İhvân, Kitâbü’l-Havâ’ic, Kitâbü’l-‘İlm, Kitâbü’t-Ta‘âm ve Kitâbü’n-Nisâ’da zikretmemektedir.

2.2.3.9. Ahmed b. Halîl el-Bağdâdî (ö. 248/863)⁸²⁶

İbn Kuteybe eserinde Ahmed b. Halîl’den çoğunlukla hadis rivayet etmektedir. Ondand aldığı hadisleri ve haberleri “*haddesenî/haddesenâ Ahmed b. Halîl*”,⁸²⁷ “*kâle Ahmed b. Halîl*” lafızlarıyla kaydetmektedir.⁸²⁸ Müellif, Kitâbü’s-Sultân’da, ondan naklettiği hadis, Hz. Peygamber’in, Zeyd b. Sâbit’ten, yazan kimseye daha iyi hatırlatacağı için, kalemin kulağın üzerine koymasını istemesi ile ilgilidir.⁸²⁹ Diğer iki hadisten biri; ihtiyaçların gizlilikle istenmesinin gerekliliğinin vurguladığı,⁸³⁰ diğeri ise zina cezası ile ilgili hadistir.⁸³¹

Müellif, Kitâbü’l-Harp’te, Hz. Peygamber’in mekânlarda uğursuzluk olmadığını ifade ettiğ i hadisini ondan nakletmiştir.⁸³² Aynı bölümde bu sefer Ahmed b. Halîl’in Asma’den naklettiğ i, dünyanın yaratılışını tasvir ettiğ i bilgiyi nakletmektedir.⁸³³

Kitâbü’s-Sü’düd’de, “Hilm ve Öfke” başlığında, Hz. Peygamber’in öfkeli olmamayı tavsiye ettiğ i hadisi ile öfke anında kişinin kendini tutmasının önemli olduğunu vurguladığı hadislerini ondan nakletmiştir.⁸³⁴ Kitâbü’t-Tabâi‘ ve’l-ahlâk’ta

⁸²⁴ ‘Uyûnü’l-ahbâr, II, 404.

⁸²⁵ ‘Uyûnü’l-ahbâr, II, 658.

⁸²⁶ Zehebî, Siyeru a’lami’n-nübelâ’, XI, 531

⁸²⁷ ‘Uyûnü’l-ahbâr, I, 48, 80, 85, 112;

⁸²⁸ ‘Uyûnü’l-ahbâr, I, 47.

⁸²⁹ ‘Uyûnü’l-ahbâr, I, 85; Hadisin metni şöyledir: “Zeyd b. Sâbit dedi ki: Resûlullah’ın yanına girdim. O bazı ihtiyaçlarını yazdırıyordu ve: “Kalemi devamlı yanında (kulağında) taşı. Şüphesiz o, kişiye yazacağı şeyi en iyi hatırlatandır.” bk. Tirmizî, “İsti‘zân”, 21.

⁸³⁰ ‘Uyûnü’l-ahbâr, I, 80. Hadisin metni şöyledir: “İhtiyaçlar için gizli bir şekilde yardım isteyin. Şüphesiz ki her nimet sahibi kaskandır.” bk. Kudâî, Müsnedü’ş-Şihâb, I, 412.

⁸³¹ ‘Uyûnü’l-ahbâr, I, 112. Hadisin metni şöyledir: “Mâiz b. Mâlik, Nebi (s.a.)’e geldi ve: “Zina ettim ya Resûlallah” dedi. Resûlallah, “Belki el sürdün veya dokundun yahut temas ettin” buyurdu. Adam, Hayır, bilakis zina ettim (diye ısrar etti) . Bu konuşma üç kere daha tekrar etti. Resûlallah dördüncüde adamı recm ettirdi.” bk. Buhârî, “Ahkâm”, 19.

⁸³² ‘Uyûnü’l-ahbâr, I, 185.

⁸³³ ‘Uyûnü’l-ahbâr, I, 247.

⁸³⁴ ‘Uyûnü’l-ahbâr, I, 325. İbn Kuteybe burada aynı başlık altında art arda ondan iki hadis rivayet etmiştir. Bunlardan ilki, “Bir adam geldi ve dedi ki: Ya Resûlallah, bana tavsiyede bulun. (Resûlallah) buyurdu ki: Kızma. Sonra tekrar

“Gıybet ve Ve Zaaflar Hakkındaki Bab” başlığında Hz. Peygamber’in laftaşıyanları yerdığı,⁸³⁵ “Yalan ve Yüzsüzlük” başlığında Hz. Peygamber’in, üç yerde yalan söylenebileceği; savaş meydanında orduyu güçlü göstermek, iki kişinin arasını bulmak, hanımını memnun etmek hususu ile ilgili hadisleri kaydetmektedir.⁸³⁶

Müellif, Kitâbü’l-Havâ’ic’e, Hz. Peygamber’in, ihtiyaçların gizlilikle istenmesini tavsiye ettiği hadisini Ahmed b. Halîl’den kaydederek başlamıştır.⁸³⁷ Yine bu bölümde ondan, Hz. Hasan’ın kardeşinin ihtiyacını gidermenin bir sene itikâflı geçirmekten daha iyi bulduğunu vurguladığı sözünü kaydetmektedir.⁸³⁸

Müellif, Kitâbü’l-‘İlm’de ise Ahmed b. Halîl’in Asmaî’den naklettiği bilgiye yer vermektedir. Bu bilgide, Medine emirlerinden birinin yanına gelen ve Hz. Ebû Bekir ile Hz. Ömer’e küfür eden adamı, emirin, haçamatçı tecrübe kazanıncaya kadar ona teslim ettiği yer alır.⁸³⁹

2.2.3.10. Ebû Hâtîm Sehl b. Muhammed b. Osmân b. Kâsım (Yezîd) el-Cüşemî es-Sicistânî (ö. 255/869)

Ebû Hâtîm Sicistânî, Arap dili ve edebiyatı, Kur’ân ilimleri, hadis ve ahhâr âlimi ve râvisidir. 165/781 yılı civarında Sicistan’da veya Tüster’de doğdu. Ebû Hâtîm, Câhiliye devri Arap dili, şiiri, ahhâr ve edebiyatı, lugat, garîb, nevâdir, aruz ve muamma, kıraat ve Kur’ân ilimlerinde derin vukufuyla tanınmıştır. Güvenilir bir râvi olarak hocası Ahfeş el-Evsat’ın eserlerini ve kendisinden iki defa okuduğu *Kitâbü Sîbeveyhi*’yi rivayet etmiştir.⁸⁴⁰

sordu ve yine kızma dedi.” bk. Buhârî, “Edep”, 76; Diğerî, “Yiğitlik rakîbini yenmek değildir, asıl yiğitlik kızgınlık anında nefisine hâkim olmaktır.” bk. Buhârî, “Edep”, 76; Müslim, “Bi’r”, 107, 108.

⁸³⁵ ‘Uyûnü’l-ahbâr, II, 409; Hadisin metni şöyledir: “Size en şerhlerinizi haber vereyim mi? Evet dediler. En şerhleriniz dostların arasını bozmak için söz taşıyanlar, sıkıntıyla karşı karşıya kaldıklarında aşırıya gidenlerdir.”; bk. Heysemî, *Mecma’u’z-zevâ’id*, V, 429, Heysemî bu hadisin isnadının sahîh olduğunu söylemiştir.

⁸³⁶ ‘Uyûnü’l-ahbâr, II, 422. Hadisin metni şöyledir: “Üç konu harici yalan söylemek doğru olmaz: Savaşta söylenen ki o hiledir. İki kişinin arasını düzelterken kişi ve eşini razı eden kişi.” Tirmizî, “Bi’r”, 26, Tirmizî bu hadisin garîb olduğunu belirtir.

⁸³⁷ ‘Uyûnü’l-ahbâr, III, 121. Hadisin metni şöyledir: “İhtiyaçlarınızın için gizli bir şekilde yardım isteyin; zîra her nîmet sahibi kıskanılır.” bk. Kudâî, *Müsnedü’ş-Şihâb*, I, 412; Münâvî, *Feyzü’l-kadîr*, I, 493; Müellif bu hadisi, Kitâbü’s-Sultân’da da zikretmiştir. bk. ‘Uyûnü’l-ahbâr, I, 80.

⁸³⁸ ‘Uyûnü’l-ahbâr, III, 176.

⁸³⁹ ‘Uyûnü’l-ahbâr, II, 547.

⁸⁴⁰ İbnü’n-Nedîm, *el-Fihrist*, I, 165.

Ebû Hâtim, İbn Kuteybe'nin hocalarındandır. Ebû Hâtim'in öğrencileri arasında başta hayatı hakkındaki bilgilerin çoğunu nakleden Müberred ile İbn Düreyd olmak üzere Sükkerî, Ebû Dâvûd ile Nesâî, Bezzâr, İbn Huzeyme, Muhammed b. Abdüsselâm el-Huşenî, Ebû Bişr ed-Dûlâbî, Râmhürmüzî, Muhammed b. Cerîr et-Taberî, İbn Sâid el-Hâşimî, Yemût b. Muzerra' gibi âlimler sayılabilir.⁸⁴¹ Sicistânî 255 yılı Recep ayında doksan yaşlarında Basra'da vefat etti.⁸⁴²

Ebû Hâtim elliden fazla eser kaleme almış olup pek azı günümüze kadar gelebilmiştir.⁸⁴³

İbn Kuteybe, 'Uyûnü'l-ahbâr'da, hocalarından biri olan Ebû Hâtim'den oldukça fazla istifade etmiş eserin birçok bölümünde onu kaynak olarak sıklıkla kullanmıştır. Özellikle Ebû Hâtim'in hocası olan Asmaî'nin rivayetlerini ondan rivayet ederek kaydetmiştir. Kitâbü't-Ta'âm ve Kitâbü'n-Nisâ'da Asmaî'den istifade etmiş fakat Ebû Hâtim'in ismini zikretmemiştir.

İbn Kuteybe, ondan aldığı bilgileri "Sehl b. Muhammed bana/bize Asmaî'den anlattı."⁸⁴⁴ "Ebû Hâtim, Asmaî'den bana anlattı.",⁸⁴⁵ "Ebû Hâtim, 'Utbî'den bana anlattı.",⁸⁴⁶ "Ebû Hâtim, 'Utbî'den",⁸⁴⁷ "Ebû Hâtim, Ebû 'Ubeyde'den bana anlattı."⁸⁴⁸ "Ebû Hâtim, Abdullah b. Mus'ab ez-Zübeyrî'den",⁸⁴⁹ "Sehl dedi."⁸⁵⁰ şeklinde kaydetmiştir.

⁸⁴¹ Zülfikar Tüccar, "Ebû Hâtim Sicistânî", *DİA*, XXXVII, 139-141, 139.

⁸⁴² İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, I, 165.

⁸⁴³ Günümüze ulaşan eserlerinden: *Kitâbü'l-Ezdâd. el-Fark beyne'l-âdemiyyîn ve beyne külli zî rûh*. İnsanlarla diğer canlılar arasındaki benzer organların isim farklarına dair bir sözlüktür. *Fe'altü ve ef'altü*. Sülâsisi ile if'âl kalıbı aynı anlamda olan fiillerle ilgili bir sözlüktür. *Fuhûletü's-şu'arâ*. *el-Kerm*. Bağcılık ve üzümle ilgili kelimeler ve tabirler sözlüğüdür. *el-Muy'ammerûn mine'l-'Arab ve turafun min ahabârihim ve mâ kâlûhu fî müntehâ a'mârihim. el-Vesâyâ*. Mev'iza, nasihat ve ahabâra dairdir. *el-Müzekker ve'l-müennes*. Arap dilinde eril-dişil kelimeler meselesi ve bunlara dair bir sözlüktür. *en-Nahle/en-Nahl*. Hurma ve hurma ziraatıyla ilgili giriş niteliğinde bilgilerden sonra ilgili kelime ve tabirleri açıklayan lugatla alâkalı bir eserdir. İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, I, 165. Ebû Hâtim Sicistânî'nin hayatı ile ilgili daha geniş bilgi için bk. Zülfikar Tüccar, "Ebû Hâtim Sicistânî", *DİA*, XXXVII, 140-141.

⁸⁴⁴ 'Uyûnü'l-ahbâr, I, 47, 61, 113, 116, 118, 211, 228, 290, 318, 353; II, 423, 430, 510, 515, 558, 596; III, 5.

⁸⁴⁵ 'Uyûnü'l-ahbâr, I, 370, 372; II, 516, 531, 533, 537, 546, 552, 595, 597, 600, 603, 604, 641; III, 7.

⁸⁴⁶ 'Uyûnü'l-ahbâr, I, 122, 127, 233.

⁸⁴⁷ 'Uyûnü'l-ahbâr, II, 670.

⁸⁴⁸ 'Uyûnü'l-ahbâr, II, 471.

⁸⁴⁹ 'Uyûnü'l-ahbâr, I, 129

⁸⁵⁰ 'Uyûnü'l-ahbâr, I, 212.

İbn Kuteybe'nin eserde, Ebû Hâtîm'den birçok bilgi iktibas ettiğini söylemiştik. Çalışmanın hacmini aşmaması sebebiyle bu bilgilerin tamamının metin bilgisini burada vermedik. Müellifin ondan kaydettiği bazı bilgilere işaret ettik.

Kitâbü's-Sultân'da "Sultanın Mevkiî, Seyir ve Siyaseti" babında Hz. Ömer'in siyaseti ile ilgili bilgiyi,⁸⁵¹ "Görevlendirilecek Kimselerin Seçimi" babında göreve getirecek kimsenin nasıl seçildiği ile ilgili bir örneği ondan nakletmiştir.⁸⁵²

Müellif, "Çalışanların İhaneti" babında iki yerde ondan iktibasta bulunmuştur. Bunlardan biri Hz. Ali'nin kanaatkâr olunması gerektiğini ifade ettiği sözleridir.⁸⁵³ Diğerisi ise emanete hıyanet edilebileceği bu yüzden malların emenet edildiği kimselere dikkat edilmesi gerektiği ile ilgili sözdür.⁸⁵⁴

"Adalet Sistemi" babında bir yerde hüküm verilirken adaletli olunmasıyla ilgili bilgiyi⁸⁵⁵ kaydetmekte, "Şahitlik" babına Ebû Hâtîm'in bu konudaki bazı sözleri ihtiva eden rivayetiyle başlamaktadır.⁸⁵⁶ "Hükümler" babında bazı kimseler için verilmiş hükümleri,⁸⁵⁷ "Zulüm" babında eziyet gören bazı kimseler ile ilgili bilgileri⁸⁵⁸ yine ondan nakletmiştir. Bu bölümde Ebû Hâtîm buraya kadar olan rivayetlerini Asmaî'den nakletmiştir. Diğer üç yerde; "Hicâb" babında iki yerde Uthbîden,⁸⁵⁹ bir yerde Abdullah b. Mus'ab ez-Zübeyrî'den⁸⁶⁰ bilgileri nakletmiştir.

Müellif Kitâbü'l-Harp ve'l-fürûsiyye'de en çok Ebû Hâtîm'den rivayette bulunmuştur. "Sabır ve Düşmanla Karşılaşıldığında İnsanları Savaşmaya Teşvik" babına sabır sözlerini içeren iki rivayetiyle başlamıştır.⁸⁶¹ "Uğursuzluk (Tıyere) ve Uğur ("Fe'l, Hayra Yormak) Hakkında" babına yine ondan naklettiği; tâûndan kaçan Basralı adam ve uğursuzluğun kabul edilmemesiyle ilgili iki rivayetle başlamıştır.⁸⁶²

⁸⁵¹ 'Uyûnü'l-ahbâr, I, 56.

⁸⁵² 'Uyûnü'l-ahbâr, I, 61.

⁸⁵³ 'Uyûnü'l-ahbâr, I, 95.

⁸⁵⁴ 'Uyûnü'l-ahbâr, I, 100.

⁸⁵⁵ 'Uyûnü'l-ahbâr, I, 104.

⁸⁵⁶ 'Uyûnü'l-ahbâr, I, 109.

⁸⁵⁷ 'Uyûnü'l-ahbâr, I, 113, 114.

⁸⁵⁸ 'Uyûnü'l-ahbâr, I, 115, 116, 118.

⁸⁵⁹ 'Uyûnü'l-ahbâr, I, 122, 128.

⁸⁶⁰ 'Uyûnü'l-ahbâr, I, 129.

⁸⁶¹ 'Uyûnü'l-ahbâr, I, 158, 159.

⁸⁶² 'Uyûnü'l-ahbâr, I, 179, 180.

“Atlar Hakkında” babında, atların özelliklerinden bahseden iki şiir⁸⁶³ ile hasta atların nasıl tedavi edildikleriyle ilgili bilgili olan Ebû ‘Ubeyde’nin bu konudaki tedavi yöntemlerini ondan nakletmiştir.⁸⁶⁴

“Kahramanlık Haberleri ve Binicilik ile Onlar Hakkında Şiirler” babında müellif, cesur insanlar ve bu insanların fiziki özellikleri ile kahramanlık haberlerine dair birtakım bilgileri Ebû Hâtîm’den iktibas etmiştir.⁸⁶⁵

“Harb Hileleri Ve Diğer Bazı Hileler” babında savaşlarda düşmanı yenmek ve istihbarat yapmak için başvurulmuş hilelere ve savaş dışındaki hilelerle ilgili, daha çok söz hileleri olarak değerlendirebileceğimiz, insanı ikna ve teselli eden sözler yer almaktadır. Ayrıca müellif, Müslümanlarla Rumların ilişkilerine örnek teşkil edebilecek bir bilgiyi,⁸⁶⁶ esir duruma düşüldüğünde birtakım parolaların kullanıldığını öğrendiğimiz başka bir bilgiyi⁸⁶⁷ ayrıntılarıyla Ebû Hâtîm’den iktibas etmiştir.

Müellif Kitâbü’s-Sü’düd’de de, birçok babta Ebû Hâtîm’den nakilde bulunmuş fakat bu nakiller bablarda bir veya iki bilgi içeren kısa iktibaslardan ibarettir. “Liderdeki Olgunluk ve Anlayış” babında bir yerde konu ile ilgili görüşleri,⁸⁶⁸ “Şeref, Mala Hâkim Olma, Fakirliğin Kınanması ve Mal Kazanmaya Teşvik” babında Abdullah b. Amr’ın din ve dünya işleri hakkındaki sözü ile Ebû Kilâbe⁸⁶⁹ ve Yûnus b. Habîb’in zenginlik hakkındaki sözünü⁸⁷⁰ ondan nakletmiştir. “Ticaret ve Alış-Veriş” babında, ondan nakledilen bilgi, Ebû Süfyân b. ‘Âlâ’nın sattığı köleye ahmak diyen ve değerini daha düşük bir fiyata sattırmak isteyen kimseye aittir.⁸⁷¹ Ondan nakledilen diğer bir bilgi “Borç” babı ile⁸⁷² “Kibir ve Kendini Beğenmişlik” babında kendini beğenen bazı kimseler ile ilgilidir.⁸⁷³ “Akıl Babı”nda Amr b. el-Âs’ın akıllı insanı tarif ettiği sözleri,⁸⁷⁴ “Öfke ve Öfkeyi Yutma” babında kendilerine kötü söz söylenen kimseler ile

⁸⁶³ ‘Uyûnü’l-ahbâr, I, 191.

⁸⁶⁴ ‘Uyûnü’l-ahbâr, I, 194, 195.

⁸⁶⁵ ‘Uyûnü’l-ahbâr, I, 207, 208, 211, 212, 220.

⁸⁶⁶ ‘Uyûnü’l-ahbâr, I, 231, 232.

⁸⁶⁷ ‘Uyûnü’l-ahbâr, I, 228.

⁸⁶⁸ ‘Uyûnü’l-ahbâr, I, 261.

⁸⁶⁹ ‘Uyûnü’l-ahbâr, I, 279.

⁸⁷⁰ ‘Uyûnü’l-ahbâr, I, 281.

⁸⁷¹ ‘Uyûnü’l-ahbâr, I, 288.

⁸⁷² ‘Uyûnü’l-ahbâr, I, 294.

⁸⁷³ ‘Uyûnü’l-ahbâr, I, 293.

⁸⁷⁴ ‘Uyûnü’l-ahbâr, I, 322.

bu kimselerin bu sözler karşısındaki tutumları, kötü sözler hakkında söylenen birtakım söz ve şiirleri Ebû Hâtîm'den iktibas edilmiştir.⁸⁷⁵

Müellif, “İzzet, Zillet ve Heybet” babında Süleyman b. Abdülmelik'in izzet hakkındaki sözüne,⁸⁷⁶ “Mizâh ve Buna Ruhsat Verilmesi” babında üç yerde,⁸⁷⁷ “Lider ve Şerefli Kimselerin Fiilerinden Bazıları” babında iki yerde bu kimselerin özellikleri ile bilgiyi ondan almıştır.⁸⁷⁸

Kitâbü't-Tabâi' ve'l-ahlâk'da “İnsanların Mizaçlarının ve Kınanacak İşlerinin Benzeşmesi” babında insanların tabiatları hakkında birtakım sözleri,⁸⁷⁹ “Yalan ve Yüzsüzlük” babında yalancılıkla ilgili sözler⁸⁸⁰ ile doğruluk ve dürüstlük hakkında Asmaî'nin sözünü⁸⁸¹ ondan nakletmektedir. “Ahmaklık” babında konu ile ilgili bilgilere,⁸⁸² “İnsanın Mizaçları” babında insanların birtakım özelliklerine,⁸⁸³ “Hayvanlarda Yaratılmamış Özellikler”⁸⁸⁴ babında at, deve ve balıkların sahip olmadıkları birtakım özelliklerine, “Cin” babında şeytanların bazı özelliklerine⁸⁸⁵ dair bilgileri ondan iktibas etmiştir.

Müellif, Kitâbü'l-İlm ve'l-beyân'da ise “İlm” babında ilmin ehemmiyeti hakkında birtakım sözleri,⁸⁸⁶ “Kur'ân” babında bazı Kur'ân-ı Kerîm âyetlerinin içeriklerinden ve sünnetin öneminden bahseden sözleri,⁸⁸⁷ “Dinde Kelam ve Dine Aykırı Düşünceler” babında Muğîre'yi öldüren Hâlid b. Abdullah'ın onun ölüm anıyla ilgili okuduğu şiiri Ebû Hâtîm'den nakletmektedir.⁸⁸⁸

“İ'râb ve Lahn” babına Ebû Hâtîm'in rivayetiyle başlayan müellif ondan bir yerde istifade etmiştir.⁸⁸⁹ “İlgi Çekici ve Yapmacık Konuşmak” babında Basra nahiv

⁸⁷⁵ 'Uyûnü'l-ahbâr, I, 326, 332.

⁸⁷⁶ 'Uyûnü'l-ahbâr, I, 335.

⁸⁷⁷ 'Uyûnü'l-ahbâr, I, 369, 370, 372.

⁸⁷⁸ 'Uyûnü'l-ahbâr, I, 383, 385.

⁸⁷⁹ 'Uyûnü'l-ahbâr, II, 400, 401.

⁸⁸⁰ 'Uyûnü'l-ahbâr, II, 423.

⁸⁸¹ 'Uyûnü'l-ahbâr, II, 429.

⁸⁸² 'Uyûnü'l-ahbâr, II, 445, 453, 454, 456, 458, 461.

⁸⁸³ 'Uyûnü'l-ahbâr, II, 470, 471.

⁸⁸⁴ 'Uyûnü'l-ahbâr, II, 471.

⁸⁸⁵ 'Uyûnü'l-ahbâr, II, 510.

⁸⁸⁶ 'Uyûnü'l-ahbâr, II, 512.

⁸⁸⁷ 'Uyûnü'l-ahbâr, II, 531, 533, 537.

⁸⁸⁸ 'Uyûnü'l-ahbâr, II, 546.

⁸⁸⁹ 'Uyûnü'l-ahbâr, II, 552.

mektebinin ilk temsilcilerinden olan dil ve kıraat âlimi İsmâ b. Ömer es-Sekafî'nin kelimelerin irabını yapmadan yani son harfini harekelemeden yazdığını belirtilmektedir.⁸⁹⁰ “Konuşurken ve Cevap Verirken Hassas Davranmak ve İmada Bulunmanın Güzelliği” babında birçok yerde konu ile ilgili ondan iktibaslarda bulunmuştur.⁸⁹¹ Bunlardan Muâviye ve ‘Akîl b. Ebû Tâlip arasında geçen imalı konuşma ilgi çekicidir.⁸⁹² Bu bölümde son olarak “Konuşurken Dili Tutulan Kimseler”⁸⁹³ babında konuşurken dili sürçen ‘İsmâ b. Ömer ile ilgili bilgiyi ondan iktibasta bulunmuştur.

Kitâbü’z-Zühd’de, “Ağlamak” babında konu ile ilgili şiiri,⁸⁹⁴ “Ölüm” babında Muhammed b. Ka‘b ile Ömer b. Abdülazîz arasında konu ile ilgili geçen konuşmayı,⁸⁹⁵ “Yaşlılık ve Gençlik” babında yaşlılık hakkındaki şiiri ondan nakletmiştir.⁸⁹⁶

“Kitâbü’l-İhvân”da “Kardeş edinmeye Teşvik ve Onların Seçimi” babında ediplerden birinin oğluna arkadaş seçiminde dikkat etmesi gerekenlerle ilgili tavsiyeleri⁸⁹⁷ ile arkadaşlık hakkında söylenen sözleri,⁸⁹⁸ “Ziyaret” babında konu ile ilgili iki bilgiyi⁸⁹⁹ ondan nakletmiştir.

Kitâbü’l-Havâ’ic’de, “Tatlı Dillilikle Bir İş Başarmak”,⁹⁰⁰ “İhtiyaçta Aşırı Gitme ve Onu Başkalarına Yükleme”,⁹⁰¹ “İhtiyaca Cevap Verme ve Reddetme” bablarında⁹⁰² konu ile ilgili hikâyeleri “Teşekkür ve Övgü” babında konu ile ilgili

⁸⁹⁰ ‘Uyûnü’l-ahbâr, II, 558.

⁸⁹¹ ‘Uyûnü’l-ahbâr, II, 595, 597, 600, 603, 604.

⁸⁹² ‘Uyûnü’l-ahbâr, II, 595; ‘Akîl b. Ebî Tâlib, kardeşi Hz. Ali’nin yanından ayrılıp Muâviye’nin yanına gittiğinde o, “Ey Şâm ehli kardeşimle bile anlaşılamayan bir adam hakkında ne düşünüyorsunuz?” diyerek onun bu davranışına imada bulundu. Onun bu sözleri karşısında ‘Akîl: “Ey Şâm ehli kardeşim kendisi için hayırlı olursa bu benim için şer olur. Muâviye kendisi için şerli olursa benim için şer olur.” Başka bir gün yine Muâviye, ‘Akîl’e “Ey Şâm ehli! Bu adamın amcası Ebû Leheb’tir.” diyerek ona imada bulundu. ‘Akîl’de, Ebû Cehîl’in karısı Ümmü Cemîl’i kastederek ona şöyle karşılık verdi. “Ey Şâm ehli! Bu adamın halası ise odun taşıyıcısıdır.”

⁸⁹³ ‘Uyûnü’l-ahbâr, II, 641.

⁸⁹⁴ ‘Uyûnü’l-ahbâr, II, 670.

⁸⁹⁵ ‘Uyûnü’l-ahbâr, II, 678.

⁸⁹⁶ ‘Uyûnü’l-ahbâr, II, 694.

⁸⁹⁷ ‘Uyûnü’l-ahbâr, III, 5.

⁸⁹⁸ ‘Uyûnü’l-ahbâr, III, 7.

⁸⁹⁹ ‘Uyûnü’l-ahbâr, III, 51, 52.

⁹⁰⁰ ‘Uyûnü’l-ahbâr, III, 126.

⁹⁰¹ ‘Uyûnü’l-ahbâr, III, 135

⁹⁰² ‘Uyûnü’l-ahbâr, III, 142.

sözleri,⁹⁰³ “İhtiyacın Giderilmesi Hususunda Teşvik Etmek ve İyilik Yapmak” babında insanlara iyilikte bulunma ile ilgili rivayeti ondan iktibas etmiştir.⁹⁰⁴

2.2.3.11. *Ebû Osmân Amr b. Bahr b. Mahbûb el-Câhiz el-Kinânî (ö. 255/869)*

Arap edebiyatının en büyük nesir yazarlarından ve Mu‘tezile kelâmcılarından biri olan Câhiz’in, 150-160 (767-777) yılları arasında Basra’da doğduğu tahmin edilmektedir. “Câhiz” lakabı kendisine patlak gözlü olmasından dolayı verilmiştir.⁹⁰⁵

İbn Kuteybe bir dönem Câhiz’in öğrencisi olmuş ve onun kitaplarını okumuştur. İbn Kuteybe Câhiz’den ders aldığını ve onun bazı kitaplarını huzurunda okuyarak icazet aldığını belirtmiştir. Bu hususu ‘*Uyûnü’l-ahbâr*’da, “*Amr b. Bahr el-Câhiz bize kitaplarının icazetini verdi.*” ifadesiyle zikretmiştir.⁹⁰⁶ İskenderânî onun Câhiz’den icazet aldığı eserin *Kitâbü’l-Buhalâ* olduğunu zikreder. Lecomte de aynı görüştedir.⁹⁰⁷ İbn Kuteybe eserinin bazı yerlerinde ise “*Amr b. Bahr dedi.*”,⁹⁰⁸ *Câhiz dedi.*⁹⁰⁹ ifadeleri ile ondan istifade ettiğini belirtmiştir.⁹¹⁰ Fakat her türlü kaydında da onun ismini zikretmiş, eserlerinin ismini zikretmemiştir. Bir yerde onun eserine işaret ederek, ondan istifade ettiği “Cimrilerden Haberler” başlığına yer vermiştir.⁹¹¹

Ayrıca İbn Kuteybe’nin, ‘*Uyûnü’l-ahbâr*’ında, Câhiz’in *Kitâbü’l-Buhalâ*, *Kitâbü’l-Hayevân* ve *el-Beyân ve’t-tebyîn* adlı eserlerinden istifade ettiği anlaşılmaktadır. İbn Kuteybe’nin Câhiz’den icazet aldığını belirttiği *Kitâbü’l-Buhalâ* adlı eserinden, ‘*Uyûnü’l-ahbâr*’ın *Kitâbü’t-Ta‘âm* bölümünde istifade ettiği anlaşılmaktadır. Burada ondan icazet aldığını üç yerde belirtmektedir. Ayrıca *Kitâbü’t-Ta‘âm*’da eserin ismiyle aynı muhtevaya sahip bir bab bulunmaktadır. İbn Kuteybe, “Ziyafet ve Yemek Konusunda Cimriler”⁹¹² isimli bu babta hadisler ve Asmaî’nin konu

⁹⁰³ ‘*Uyûnü’l-ahbâr*, III, 160.

⁹⁰⁴ ‘*Uyûnü’l-ahbâr*, III, 176.

⁹⁰⁵ Ramazan Şeşen, “Câhiz”, *DİA*, VII, 24-26.

⁹⁰⁶ ‘*Uyûnü’l-ahbâr*, III, 200, 216, 246.

⁹⁰⁷ Gerard Lecomte, *İbn Kuteybe ed-Dîneverî*, 348. Ayrıca Lecomte, İbn Kuteybe’nin eserlerinin kaynakları üzerinde bir değerlendirmede bulunmuştur. ‘*Uyûnü’l-ahbâr*’ı da değerlendiren Lecomte İbn Kuteybe’nin Câhiz’in eserlerinden istifade ettiği yerleri tespit etmeye çalışmıştır. bk. Gerard Lecomte, *İbn Kuteybe ed-Dîneverî*, 323-379.

⁹⁰⁸ ‘*Uyûnü’l-ahbâr*, I, 251; IV, 394.

⁹⁰⁹ ‘*Uyûnü’l-ahbâr*, II, 433.

⁹¹⁰ ‘*Uyûnü’l-ahbâr*, I, 251; III, 123; IV, 394.

⁹¹¹ ‘*Uyûnü’l-ahbâr*, III, 246.

⁹¹² ‘*Uyûnü’l-ahbâr*, III, 233.

ile ilgili rivayetlerini naklettikten sonra Câhiz'in bu eserinden istifade etmiştir. Burada şu hususu belirtmek gerekir ki İbn Kuteybe bu babta bir yerde, "Cimrilerin Haberlerinden" alt başlığında Câhiz'den istifade ettiğini belirtmektedir.⁹¹³ Konu ile ilgili gelen diğer bilgilerde ise ondan istifade ettiği anlaşılmaktadır.⁹¹⁴ Fakat müellif bu bilgilerde ondan istifade ettiğini açıkça belirtmemiştir.

İbn Kuteybe'nin, *'Uyûnü'l-ahbâr'*ında, Câhiz'in *el-Beyân ve't-tebyîn* adlı eserinden istifade ettiği anlaşıldığını belirtmiştik. İbn Kuteybe Câhiz'in bu eserinden istifade ettiği belirtmemiştir. İskenderânî onun bu eserinden istifade ettiği bazı yerleri dipnotta belirtmiştir.⁹¹⁵ İbn Kuteybe'nin kaynaklarını değerlendiren Lecomte, *'Uyûnü'l-ahbâr'*da *el-Beyân ve't-tebyîn*'den istifade edilen bazı yerleri tespit etmiştir.⁹¹⁶ Ayrıca Lecomte bu iki kitabın benzer ve farklı yönlerine işaret etmek suretiyle *'Uyûnü'l-ahbâr'*ın Kitâbü'l-İlm ve'l-beyân bölümünün, *el-Beyân ve't-tebyîn*'den müteşekkil olup olmadığını değerlendirmiştir. Lecomte, bu iki kitabın anlatımlarının farklı olması, *'Uyûnü'l-ahbâr'*ın Kitâbü'l-İlm ve'l-beyân bölümünde zikredilen haberlerin Câhiz'in eseri *el-Beyân ve't-tebyîn*'den çok daha detaylı ve zengin ifadeler içeriyor olması Kitâbü'l-İlm ve'l-beyân'ın, Câhiz'in *el-Beyân ve't-tebyîn*'in bir tekrarı olmadığını göstergesi olduğunu söylemektedir. Lecomte benzer konuları ihtiva eden bu iki kitap arasındaki benzerlik hususuna, iki müellifin de aynı kaynaklardan istifade etmiş olabileceklerini söyleyerek açıklık getirmektedir. Lecomte tüm bu düşüncelerinin İbn Kuteybe'de *el-Beyân ve't-tebyîn*'in bir nüshası olmadığı ihtimalini ortadan kaldırmadığını belirtir. Fakat İbn Kuteybe'nin metinleri sahiplerine atfetme hususunda titiz davrandığını belirterek eserinin bu bölümünün *el-Beyân ve't-tebyîn*'in tekrarı olmadığını vurgular.⁹¹⁷

İskenderânî'nin tahkikinde İbn Kuteybe'nin, Câhiz'in eserlerinden istifade ettiği fakat ismini veya eserini zikretmediği kısımları tespit edip dipnotta bu konuda bilgi kaydettiğini belirtmiştik. Bu kayıtlara göre İbn Kuteybe, Câhiz'in *el-Beyân ve't-tebyîn*'ini eserinin başta Kitâbü'l-İlm ve'l-beyân bölümü olmak üzere eserin diğer bazı

⁹¹³ *'Uyûnü'l-ahbâr*, III, 246.

⁹¹⁴ *'Uyûnü'l-ahbâr*, III, 248, 249, 250, 252, 253, 255, 259, 260, 261. Eseri tahkik eden İskenderânî, İbn Kuteybe'nin Câhiz'in *Kitâbü'l-Buhalâ* adlı eserinden isim belirtmeden alıntı yaptığı yerleri tespit etmiştir.

⁹¹⁵ *Uyûnü'l-ahbâr*, I, 127, 132, 133.

⁹¹⁶ Gerard Lecomte, *İbn Kuteybe ed-Dîneverî*, 348, 349.

⁹¹⁷ Gerard Lecomte, *İbn Kuteybe ed-Dîneverî*, 350, 351.

bölümlerinde az da olsa kaynak olarak zikretmiştir.⁹¹⁸ Bunlardan biri Kitâbü's-Sultân'da yer almaktadır.⁹¹⁹ Bir diğeri ise Kitâbü't-Tabâi' ve'l-ahlâk adlı bölümde yer alır.⁹²⁰ İbn Kuteybe'nin Câhiz'in bu eserinden en fazla istifade ettiği bölüm Kitâbü'l-İlm ve'l-beyân'da; "İ'rab ve Lahn",⁹²¹ "Teşâdük ve Garîb",⁹²² "Beyân",⁹²³ "Hutbe"⁹²⁴ bablarıdır. Bu bablardan en fazla bilginin yer aldığı "Hutbe" babıdır.

Burada şu hususu ifade etmek gerekir ki İbn Kuteybe'nin eserinin metoduna uygun olarak istifade ettiği müellif ya da eser ismini belirtmemesi ilgi çekici bir durumdur. İbn Kuteybe ve Câhiz'in aynı metinlerden istifade etmiş olma ihtimalleri söz konusu ise de Câhiz'in İbn Kuteybe'nin hocası olması, onun bazı eserleri hakkında icazet almasını göz önüne aldığımızda İbn Kuteybe'nin onun bu eserlerinin bir nüshasının ya da eserlerinden bazı notların elinde bulunması ve bu notlardan istifade etmesi makul görünmektedir. Zira İbn Kuteybe eserinde genel olarak kaynak zikrederken bazı konularda; "Dediler ki", "Bir adam dedi.", "Bir hoca dedi.", "Denildi", "Dediler" sözlerini kullanarak da kaynağını zikretmeden bilgi kaydettiği olmuştur. Onun, bu kullanımlarında kendisine ulaşan bilginin bu kayıtle gelmiş olabileceği ihtimalini de göz önünde bulundurmamak gerekir.

İbn Kuteybe'nin, Câhiz'in *Kitâbü'l-Hayevân* adlı eserinden daha çok Kitâbü't-Tabâi' ve'l-ahlâk bölümünde özellikle hayvanlar ile ilgili bilgilerde istifade ettiği anlaşılmaktadır.⁹²⁵

2.2.3.12. İshak b. İbrâhim b. Habîb b. eş-Şehîd (ö. 257/871)

Served Ukkâşe *el-Ma'ârif*'in önsözünde İshak b. İbrâhim'i İbn Kuteybe'nin hocaları arasında zikretmektedir.⁹²⁶ İbn Kuteybe *Uyûnü'l-ahbâr*'da hocası İshâk b. İbrâhim b. Habîb eş-Şehîd'i az da olsa kaynak olarak kullanmıştır. Müellif hocasından

⁹¹⁸ *Uyûnü'l-ahbâr*, I, 127, 132, 133.

⁹¹⁹ *Uyûnü'l-ahbâr*, I, 127, 132, 133.

⁹²⁰ *Uyûnü'l-ahbâr*, II, 450.

⁹²¹ *Uyûnü'l-ahbâr*, II, 555, 556, 557.

⁹²² *Uyûnü'l-ahbâr*, II, 559, 560, 562.

⁹²³ *Uyûnü'l-ahbâr*, II, 567, 568, 570, 572, 574.

⁹²⁴ *Uyûnü'l-ahbâr*, II, 625, 627, 628, 630, 631, 632, 634, 635, 636, 637.

⁹²⁵ *Uyûnü'l-ahbâr*, II, 449, 478, 484, 492, 494, 495, 502, 503, 506.

⁹²⁶ Served Ukkâşe, "Mukaddime", *el-Ma'ârif*, 38; Ahmed Sakr, "Mukaddime", *Te'vîlü müşkili'l- Kur'ân*, 5-7.

rivayet ettiği bilgileri, “*Haddesenî İshak b. İbrâhim b. Habîb eş-Şehîd*”,⁹²⁷ “*Haddesenî İshak b. İbrâhim*”,⁹²⁸ “*Kâle İshak b. İbrâhim*”⁹²⁹ lafızlarıyla kaydetmiştir. Kitâbü’s-Sultân’da, “Çalışanların İhaneti” babında Ömer b. Abdülazîz’in valisine yazdığı mektubu,⁹³⁰ “Kadılık Müessesesi” babında kendisine soru soran ve bu sorduğu soruyu oldukça uzatan kimseye İyâs b. Muâviye’nin verdiği cevabı ondan nakletmiştir.⁹³¹ Kitâbü’s-Sü’düd’de, “Akıl” babına ve Kitâbü’t-Tabâi’ ve’l-ahlâk’ta, “Nebât” babına hocasının rivayetiyle başlamıştır.⁹³²

Kitâbü’l-‘İlm’de, “Kitaplar ve Hıfz” babına yine hocasının rivayetiyle başlayan müellif konu ile ilgili bilgiyi ve şiiri İshak b. İbrâhim’den nakletmiştir.⁹³³ Kitâbü’n-Nisâ’da, “Kadın Şarkıcılar, Çalgı Aletleri ve Şarkılar” babına yine hocasının kadın şarkıcılardan bahsettiği rivayeti ve şiiri ile başlamaktadır.⁹³⁴

2.2.3.13. Muhammed b. ‘Ubeyd Abdülmelik el-Esedî (?)

Served Ukkâşe Muhammed b. ‘Ubeyd’i, İbn Kuteybe’nin hocaları arasında zikretmektedir. Muhammed b. ‘Ubeyd, Abdullah el-Hemedânî’nin babasıdır.⁹³⁵ Tespitlerimize göre müellif, eserin sekiz bölümünde sıklıkla ismini zikretmek suretiyle ondan iktibasta bulunmaktadır. Sadece Kitâbü’-t-Ta’âm ve Kitâbü’n-Nisâ’da onun ismini zikretmemektedir. Eserde müellif, onun herhangi bir kitabına atıfta bulunmamış, eserinin ismini zikretmemiştir. “*Haddesenî/Haddesenâ Muhammed b. ‘Ubeyd*”,⁹³⁶ “*Haddesenî Muhammed*”⁹³⁷ lafızlarıyla ondan iktibaslarda bulunmuştur. Çoğu yerde ondan aldığı bilgiyi senediyle birlikte zikretmiştir.⁹³⁸ Az da olsa ondan Hz. Peygamber’in sözlerini nakletmiştir.⁹³⁹

⁹²⁷ ‘Uyûnü’l-ahbâr, I, 95, 103.

⁹²⁸ ‘Uyûnü’l-ahbâr, II, 569.

⁹²⁹ ‘Uyûnü’l-ahbâr, IV, 374.

⁹³⁰ ‘Uyûnü’l-ahbâr, I, 95.

⁹³¹ ‘Uyûnü’l-ahbâr, I, 103.

⁹³² ‘Uyûnü’l-ahbâr, II, 505.

⁹³³ ‘Uyûnü’l-ahbâr, II, 569.

⁹³⁴ ‘Uyûnü’l-ahbâr, IV, 374.

⁹³⁵ Served Ukkâşe, “Mukaddime”, *el-Ma‘ârif*, 38; Ahmed Sakr, “Mukaddime”, *Te’vilü müşkili’l- Kur’ân*, 5-7.

⁹³⁶ Bu kayıtla ilgili birkaç örnek için bk. ‘Uyûnü’l-ahbâr, I, 61, 94, 95, 145; II, 423, 530.

⁹³⁷ ‘Uyûnü’l-ahbâr, I, 48.

⁹³⁸ Senedli kayıtla ilgili birkaç kullanım için bk. ‘Uyûnü’l-ahbâr, I, 48, 58, 61, 94, 95, 158, 168, 293,

⁹³⁹ Ondan naklettiği hadislerden bazıları; ‘Uyûnü’l-ahbâr, II, 423, 530.

Müellif Kitâbü's-Sultân bölümünde, sultanda bulunması gereken birtakım özellikler,⁹⁴⁰ sultanla dostluk etmenin âdâbı ve bu hususta dikkat edilmesi gerekenler,⁹⁴¹ görevlilerin işlerini suistimal etmeleri hususlarında Muhammed b. 'Ubeyd'den iktibaslarda bulunmuştur.⁹⁴² Müellif en çok Kitâbü'l-Harb'te ondan istifade etmiştir. Bu bölümde; harp âdâbı, harpten önce yapılması gereken hazırlıklar,⁹⁴³ yolculuk ve harp için tercih edilmesi gereken vakitler, harp için uygun görülen günler,⁹⁴⁴ düşmanla karşılaşıldığında yapılacak olan dualardan bazıları yer almaktadır.⁹⁴⁵ Ayrıca harp teçhizatı ile ilgili birtakım bilgiler,⁹⁴⁶ binicilik âdâbı,⁹⁴⁷ sefer ve gazve yolculuklarında yapılacak dua,⁹⁴⁸ atların özellikleri,⁹⁴⁹ Ahnef b. Kays'ın cesareti gibi konularda⁹⁵⁰ Muhammed b. 'Ubeyd'den iktibaslarda bulunmuştur.

Müellif, Kitâbü's-Sü'düd'de; zor durumda olana borç verme,⁹⁵¹ Muhammed b. Hanefî'nin Arafat'ta taktığı sarı ipek şal,⁹⁵² meclislerde oturma ve konuşma âdâbı,⁹⁵³ bazı mizah hikâyeleri⁹⁵⁴ hakkında, Kitâbü't-Tabâi' ve'l-ahlâk'ta; insanların tabiatları, benzerlikleri ile ilgili başlıkta, Hz. Ömer'in, insanların babalarına benzedikleri hususundaki sözleri hakkında ondan bilgiler nakletmiştir.⁹⁵⁵

Kitâbü'-İlm ve'l-beyân'da, "Kur'ân-ı Kerîm" başlığında, Muhammed b. 'Ubeyd'in, Hz. Peygamber'den naklettiği şu hadis yer almaktadır: "*Düşman topraklarına yolculuk yaparken Kur'ân'la gitmeyiniz. Çünkü ben düşmanın onu ele geçirmesinden korkuyorum.*"⁹⁵⁶ Bu bölümde yer alan diğer bir rivayette Hz. Ömer'in

⁹⁴⁰ 'Uyûnü'l-ahbâr, I, 48.

⁹⁴¹ 'Uyûnü'l-ahbâr, I, 61.

⁹⁴² 'Uyûnü'l-ahbâr, I, 94, 95.

⁹⁴³ 'Uyûnü'l-ahbâr, I, 145, 147.

⁹⁴⁴ 'Uyûnü'l-ahbâr, I, 157.

⁹⁴⁵ 'Uyûnü'l-ahbâr, I, 157.

⁹⁴⁶ 'Uyûnü'l-ahbâr, I, 163.

⁹⁴⁷ 'Uyûnü'l-ahbâr, I, 168.

⁹⁴⁸ 'Uyûnü'l-ahbâr, I, 172.

⁹⁴⁹ 'Uyûnü'l-ahbâr, I, 194.

⁹⁵⁰ 'Uyûnü'l-ahbâr, I, 209.

⁹⁵¹ 'Uyûnü'l-ahbâr, I, 293.

⁹⁵² 'Uyûnü'l-ahbâr, I, 344.

⁹⁵³ 'Uyûnü'l-ahbâr, I, 352.

⁹⁵⁴ 'Uyûnü'l-ahbâr, I, 371, 372, 373.

⁹⁵⁵ 'Uyûnü'l-ahbâr, II, 397.

⁹⁵⁶ 'Uyûnü'l-ahbâr, II, 530; Buhârî, "Cihâd", 129.

Şam halkına yazdığı mektup yer alır. Bu mektupta Hz. Ömer'in onlara, çocuklarına yüzmeyi, atıcılığı ve biniciliği öğretmelerini tavsiye ettiği bilgisini nakletmektedir.⁹⁵⁷

Müellif Kitâbü'z-Züh'd'e, Muhammed b. 'Ubeyd'in, Vehb'den naklettiği, bilgiyle başlamaktadır. "Allah'ın Nebîlerine Vahyi" olan ilk başlıkta; İsrailoğullarının peygamberlerinden Ermiye ile ilgili uzunca bilgi aktarmaktadır.⁹⁵⁸ Yine aynı bölümde İbn Abbas'ın dua ile ilgili sözlerine,⁹⁵⁹ Hz. Âişe'nin, babasının kabri başında söylediği sözlerine,⁹⁶⁰ kabir ehlinin durumuna,⁹⁶¹ bazı zahitlerin kısa sözlerine⁹⁶² yer vermektedir.

İbn Kuteybe, Muhammed b. 'Ubeyd'den Kitâbü'l-İhvân'da "Buluşma ve Ziyaret" babında, Hz. Peygamber'in ziyaret etmeye teşvik ettiği hadisini nakletmiştir.⁹⁶³ Bu bölümdeki bir diğer rivayeti; anne-babasını bırakıp Şam'a hicret eden bu sebeple onlara duyduğu özlemi şiirle dile getiren adamı duyan Hz. Ömer ile ilgilidir. Onun bu durum karşısında hüzünlenip ağladığı ve onu evine gönderdiği yer alır.⁹⁶⁴

2.2.3.14. Diğer Bazı Kimseler

İbn Kuteybe'nin 'Uyûnü'l-ahbâr'da kaynak olarak sıklıkla zikrettiği bazı kimseleri yukarıda ele aldıktan sonra İbn Kuteybe'nin kaynak olarak kullandığı diğer kimselerden bir kısmının ismini zikredeceğimizi belirtmiştik. Tezin hacmini aşmaması açısından bu kimselerin isimlerini zikretmekle yetindik.

İbn Kuteybe'nin rivayet aldığı kimselerden biri babası Müslim b. Kuteybe'dir. Yine o, Hulafây-ı Raşidîn, Hz. Âişe, Enes b. Malik,⁹⁶⁵ 'Urve b. Zübeyr⁹⁶⁶ gibi sahâbeden; Kâ'b el-Ahbâr (ö. 32/652-653),⁹⁶⁷ Saîd b. Cübeyr (ö. 94/713(?)),⁹⁶⁸

⁹⁵⁷ 'Uyûnü'l-ahbâr, II, 565.

⁹⁵⁸ 'Uyûnü'l-ahbâr, II, 646.

⁹⁵⁹ 'Uyûnü'l-ahbâr, II, 661.

⁹⁶⁰ 'Uyûnü'l-ahbâr, II, 689, 690.

⁹⁶¹ 'Uyûnü'l-ahbâr, II, 693.

⁹⁶² 'Uyûnü'l-ahbâr, II, 731.

⁹⁶³ 'Uyûnü'l-ahbâr, III, 30; Hadisin metni şöyledir: "Seyrek ziyaret et ki, daha çok sevilesin." bk. Ebû Abdillâh Muhammed b. Selâme b. Ca'fer el-Kudâî (ö. 454/1062), *Müsnedü's-Şihâb*, I-II, Müessesetü'r-Risâle, Beyrut 1986, I, 366.

⁹⁶⁴ 'Uyûnü'l-ahbâr, III, 101.

⁹⁶⁵ 'Uyûnü'l-ahbâr, IV, 299, 301.

⁹⁶⁶ 'Uyûnü'l-ahbâr, II, 521; IV, 294.

⁹⁶⁷ Ebû İshâk Kâ'b b. Mâti' b. Heynû' el-Himyârî el-Yemânî (ö. 32/652-653), Benî İsrâîl'e dair rivayetleriyle tanınan tâbiîdir. bk. M. Yaşar Kandemir, "Kâ'b el-Ahbâr", *DİA*, XXIV, 1-3.

⁹⁶⁸ 'Uyûnü'l-ahbâr, IV, 381.

Muhammed b. Kâ'b el-Kurazî (ö. 108/726(?)),⁹⁶⁹ Hişam b. 'Urve (ö. 46/763),⁹⁷⁰ Halîl b. Ahmed,⁹⁷¹ Mâlik b. Enes,⁹⁷² Hâlid el-Huzzâ⁹⁷³ gibi tâbiünden nakillerde bulunmuştur.

Yine İbn Kuteybe hocalarından; Muhammed b. Selâm el-Cumâhî,⁹⁷⁴ Ebû İshak İbrâhim b. Sufyân ez-Ziyâdî, Muhammed b. Ziyâd ez-Ziyâdî,⁹⁷⁵ Muhammed b. Yahyâ b. Ebî Hâzım el-Kutâ'î,⁹⁷⁶ Zeyd b. Ahzem et-Tâ'î,⁹⁷⁷ Ebü'l-Hattâb Ziyâd b. Yahyâ el-Hassânî⁹⁷⁸ ve Muhammed b. Hâlid b. Hıddaş b. Aclân el-Mühelleb'den⁹⁷⁹ nakillerde bulunmuştur.

Belâgatıyla ve tarihî olayları rivayet etmesiyle ünlü hatip Hâlid b. Safvân,⁹⁸⁰ siyer ve megâzî müellifi ve muhaddis olan İbn İshak (ö. 151/768),⁹⁸¹ ahabâr ve ensâb âlimi Heysem b. Adî (ö. 207/822),⁹⁸² neseb ve hadis âlimi İbn 'Âişe (ö. 228/843)'den⁹⁸³ rivayetlerde bulunmuştur. Ayrıca lugat âlimi ve şiir râvisi olan İbnü'l-A'râbî (ö. 231/846),⁹⁸⁴ Asmaî'nin öğrencisi olup nahivde ve dilde imam olarak kabul edilen Ebü'l-Fazl Abbas b. el-Ferec er-Riyâşî⁹⁸⁵ ve Rüstemîler hanedanının hükümdarlarından Ebü'l-Yakzân'dan⁹⁸⁶ rivayetlerde bulunmuştur.

2.2.4. Şiirler

Yaşadığı dönemin ilmî ve fikrî tartışmaları içinde yer alan İbn Kuteybe aynı zamanda iyi bir edebî tenkidçi ve şiir eleştirmenidir. Şiir ve şairler hakkındaki görüşlerini *eş-Şi'r ve 'ş-Şu'arâ* adlı eserinde bir bütün olarak ele almıştır. O, bu eserin

⁹⁶⁹ 'Uyûnü'l-ahbâr, III, 8.

⁹⁷⁰ 'Uyûnü'l-ahbâr, IV, 298.

⁹⁷¹ 'Uyûnü'l-ahbâr, II, 525; III, 20, 206.

⁹⁷² 'Uyûnü'l-ahbâr, I, 257.

⁹⁷³ 'Uyûnü'l-ahbâr, IV, 298.

⁹⁷⁴ 'Uyûnü'l-ahbâr, II, 568; III, 43.

⁹⁷⁵ 'Uyûnü'l-ahbâr, I, 47.

⁹⁷⁶ 'Uyûnü'l-ahbâr, III, 88.

⁹⁷⁷ 'Uyûnü'l-ahbâr, I, 351; II, 511, 604, 463; III, 72, 88.

⁹⁷⁸ 'Uyûnü'l-ahbâr, I, 342, 346; II, 535; III, 40, 53, 694.

⁹⁷⁹ 'Uyûnü'l-ahbâr, I, 353; II, 437, 484.

⁹⁸⁰ 'Uyûnü'l-ahbâr, I, 120, 137, 196, 249, 261, 364; II, 433; III, 22, 77, 121, 135, 230; IV, 297, 305, 410.

⁹⁸¹ 'Uyûnü'l-ahbâr, II, 573.

⁹⁸² 'Uyûnü'l-ahbâr, I, 383; II, 454; III, 52; IV, 296, 382, 383, 384, 386, 387.

⁹⁸³ 'Ubeydullah b. Muhammed İbn Âişe (ö. 228/843), bk. İbn Kuteybe, *el-Ma'ârif*, 523; a.mlf. 'Uyûnü'l-ahbâr, III, 137, 173; IV, 362.

⁹⁸⁴ Ebû Abdillâh Muhammed b. Ziyâd el-Kûfî (ö. 213/846), bk. İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, I, 69, 206, 207; 'Uyûnü'l-ahbâr, III, 199; IV, 298, 302, 303. İbn Kuteybe, İbnü'l-A'râbî'nin şiirlerinden de istifade etmiştir. Şiirler başlığında İbnü'l-A'râbî'den istifade ettiği yerleri belirtti.

⁹⁸⁵ Ebü'l-Fazl Abbâs b. el-Ferec er-Riyâşî (ö. 257/871), bk. İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, I, 166; 'Uyûnü'l-ahbâr, I, 256, 382, 318; II, 516, 533, 556; III, 186, 192, 208; IV, 347, 395.

⁹⁸⁶ 'Uyûnü'l-ahbâr, II, 602, 607; III, 20, 121, 225, 267; IV, 308, 313, 321, 325, 350.

giriş kısmında şiir ve şairler hakkındaki kanaatlerini açıklamıştır. Ardından şairler hakkında bilgi vermiştir. Bu eser incelendiğinde onun şiir ve şairler hakkındaki görüşleri değerlendirilebilir.

İbn Kuteybe şiir hakkındaki görüşlerini aktarırken eskileri taklit etmediğini, başkasının estetik yargılarını tekrarlamadığını ifade eder.⁹⁸⁷ O şiire güzelliği ve çirkinliği yönüyle bakar ve şiiri şu dört başlıkta değerlendirir:

- 1) Lafzı Ve Anlamı Güzel
- 2) Lafzı Güzel Ve Hoş, Anlamı Yüzeysel
- 3) Anlamı İyi Fakat Lafzı Aynı Güzellikte Değil
- 4) Hem Lafzı Hem De Anlamı Yetersiz

İbn Kuteybe ulemeden bazılarının şiirlerini dördüncü türden sayar. Asmaî, İbnü'l-Mukaffâ', Halîl b. Ahmed gibi âlimlerin şiirlerinin böyle olduğunu; fakat yine bir âlim olan Halef b. el-Ahmer'in (ö. 180/796 (?))⁹⁸⁸ şiirlerinin ise güzel olduğunu, şairlik yeteneğinin iyi olduğunu belirtir.⁹⁸⁹

Birinci hicrî asrın sonlarında başlayıp ikinci asrın başlarında devam eden şiirde eski-yeni tartışmaları hakkında İbn Kuteybe, eskiyi sadece önceliğinden dolayı yüceltmediğini, yeni şiiri de sonradan olması dolayısıyla küçük görmediğini, bu konuda adaletli davrandığını söyler.⁹⁹⁰

İbn Kuteybe'ye göre, Allah, şiir ve belağatı belli bir topluluğa veya belli bir zamana özgü kılmamıştır. O eski şiir hakkında, “*Her eski şair çağının yenisi değil midir? Cerîr, Ferezdak, Ahtal (ö. 92/710-11)*⁹⁹¹ *zamanlarının yeni şairiydiler.*” der.

⁹⁸⁷ İbn Kuteybe, *eş-Şi'r ve'ş-Şu'arâ*, 62.

⁹⁸⁸ Ebû Muhriz (Ebû Muhammed) Halef el-Ahmer b. Hayyân b. Muhriz el-Eş'arî el-Basrî (ö. 180/796 (?)), bk. İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, II, 511.

⁹⁸⁹ İbn Kuteybe, *eş-Şi'r ve'ş-Şu'arâ*, 10, 11.

⁹⁹⁰ İbn Kuteybe, *eş-Şi'r ve'ş-Şu'arâ*, 62.

⁹⁹¹ Ebû Mâlik Gıyâs b. Gavs b. es-Sait el-Ahtal (ö. 92/710-11), bk. İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, II, 495, İbn Kuteybe, *eş-Şi'r ve'ş-Şu'arâ*, 325.

Yeni şiir hakkında ise onun, Ebû Amr b. el- ‘Âlâ’dan (ö. 154/771) rivayetle, “*Şu yeni şiir o kadar bol ve güzel ki, onu da rivayet edesim geliyor.*” dediği yer alır.⁹⁹²

İbn Kuteybe şairleri sanat açısından matbu‘ ve mütekellif olarak iki gruba ayırır. Matbu‘ şair şiir yazmaya yeteneklidir. İnce zevki ve yeteneği sayesinde dilinden sözler dökülür. Beşşâr b. Bürd,⁹⁹³ Ebû Nüvâs⁹⁹⁴ ve Ebû’l-‘Atâhiye⁹⁹⁵ gibi şairlerin matbu‘ olduğunu söyler. Mütekellif şair şiirini tashih ederek düzeltir, uzun süre gözden geçirir. O, mütekellif şaire Züheyr b. Ebî Sül mâ’yı (ö. 609 (?))⁹⁹⁶ ve el-Hutay’ı (ö. 59/678)⁹⁹⁷ örnek gösterir.⁹⁹⁸

İbn Kuteybe ‘*Uyûnü’l-ahbâr*’da şiirleri kaynak olarak sıklıkla kullanmıştır. Matbu‘ ve mütekellif olarak sınıflandırdığı şairlere ait şiirlere eserinde yer vermiştir. O şiirler hakkında herhangi bir konu sınırlamasına gitmemiş eserin geniş konu yelpazesine uygun olarak şiirlerin konularını da geniş tutmuştur. Eserinde on kitabın tamamında şiirlere yer vermekle birlikte yoğun olarak Kitâbü’l-‘İlm, Kitâbü’l-Havâ’ic ve Kitâbü’n-Nisâ’da şiirleri kaynak olarak kullanmıştır.

İbn Kuteybe eserinde şiirler hakkında bir eleştiride bulunmadan kaydetmeyi tercih etmiştir. O şiire dair yorum ve eleştirilerini *eş-Şi’r ve’s-Şu’arâ*’da kaydetmiş, ‘*Uyûnü’l-ahbâr*’da ise şiirleri konularına göre yeri geldikçe kaynak olarak kaydetmiştir.

Kitâbü’l-‘İlm’de “*Şiir hakkında dedim.*” alt başlığında şiir hakkındaki görüşlerine yer vermiştir. O şiire dair görüşlerini şöyle kaydetmiştir: “*Şiirin vasıfları hakkında şunları söyledim; şiir Arap ilmi için adeta bir maden gibidir. Hikmetin esasıdır, haber divanıdır. Günleri içinde toplayan bir mahzendir. Tüm anlatılan kıssaların gözlerde canlandırılmış hali gibidir. Şiir aslında tüm güzel sıfatları içinde*

⁹⁹² İbn Kuteybe, *eş-Şi’r ve’s-Şu’arâ*, 63.

⁹⁹³ İbnü’n-Nedîm, *el-Fihrist*, II, 502; İbn Kuteybe, *eş-Şi’r ve’s-Şu’arâ*, 513.

⁹⁹⁴ Ebû Nüvâs el-Hasen b. Hânî’ b. Abdilevvel el-Hakemî (ö. 198/813(?)), bk. İbnü’n-Nedîm, *el-Fihrist*, II, 504; İbn Kuteybe, *eş-Şi’r ve’s-Şu’arâ*, 573.

⁹⁹⁵ Ebû İshâk İsmâil b. el-Kâsım b. Süveyd (ö. 210/825), bk. İbnü’n-Nedîm, *el-Fihrist*, II, 503; İbn Kuteybe, *eş-Şi’r ve’s-Şu’arâ*, 537-540.

⁹⁹⁶ Ebû Sül mâ (Ebû Büceyr) Züheyr b. Ebî Sül mâ (Rebia) b. Riyâh el-Müzenî (ö. 609(?)), bk. İbnü’n-Nedîm, *el-Fihrist*, II, 487; İbn Kuteybe, *eş-Şi’r ve’s-Şu’arâ*, 73,74.

⁹⁹⁷ Ebû Müleyk Cervel b. Evs b. Malik el-Absî (ö. 59/678), bk. İbnü’n-Nedîm, *el-Fihrist*, II, 488; İbn Kuteybe, *eş-Şi’r ve’s-Şu’arâ*, 203.

⁹⁹⁸ İbn Kuteybe, *eş-Şi’r ve’s-Şu’arâ*, 78.

toplayan bir hendek gibidir. Savaş günlerinin dürüst yoldaşdır. Yapılan tüm düşmanlıklara keskin bir delildir.

Sevdiğimiz birini methetmek için şiir okuruz. Şiir, iyilik sahibi birinin de özelliklerini kuvvetlendirir. Olumsuz özelliklere sahip yahut musibetler isabet etmiş insanların durumlarını da güzelleştirir yahut onların bu durumlarını ortadan kaldırır.

Bazı insanlar yaptıkları herşeyi şiirle kayıt altına alıyorlar. Bazıları da meşhur olabilmek için en farklı beyiti, en etkileyici sözü, en latîf kelamı söylemek istiyor. Güzel şiir her türlü işi en güzel ve en temiz hale getiriyor. Meşhur şairler için de birçok kitap yazılmıştır. Arap kitaplarının birçok bölümünde şiire yer ayrılmıştır. Böylece bilim, sanat ve fen alanlarındaki olumsuzluklar dahi iyiye tahvil edilmiştir.”⁹⁹⁹

Onun genel metodunu düşündüğümüzde bu eserini yazarken şiirleri kaynak olarak kullanımıyla ilgili takip ettiği usûlünü şöyle sıralayabiliriz:

1- İbn Kuteybe ‘Uyûnü’l-ahbâr’da şiirleri kaydederken çoğunlukla şairin ismini zikretmiştir. İsmi zikrettiği kimseler arasında cahiliyye dönemi şairlerinden Hâtim et-Tâî (ö. 578(?)),¹⁰⁰⁰ Nâbîga (ö. 604 (?)),¹⁰⁰¹ muallaka şairi Züheyr b. Ebî Sülmâ,¹⁰⁰² Araplar’ın en meşhur kadın sahâbî şairi Hansâ (ö. 24/645),¹⁰⁰³ muhadram şairi İmruülkays b. Âbis (ö. 25/645),¹⁰⁰⁴ hicivleriyle tanınan muhadram şair el-Hutay’e (ö. 59/678),¹⁰⁰⁵ Hz. Peygamber’in şairi olarak tanınan sahâbî Hassân b. Sâbit (ö. 60/680)¹⁰⁰⁶ yer alır.

⁹⁹⁹ ‘Uyûnü’l-ahbâr, III, 581, 582.

¹⁰⁰⁰ Ebû Seffâne (Ebû Adî) Hâtim b. Abdillâh b. Sa’d et-Tâî el-Kahtânî (ö. 578(?)), bk. İbnü’n-Nedîm, *el-Fihrist*, II, 528; İbn Kuteybe, *eş-Şi’r ve’ş-Şu’arâ*, 147; a.mlf, ‘Uyûnü’l-ahbâr, I, 79, 185, 186; III, 31, 45, 63, 70; IV, 334.

¹⁰⁰¹ Ebû Ümâme (Ebû Akreb) Ziyâd b. Muâviye b. Dabâb b. Câbir en-Nâbîga ez-Zübyânî (ö. 604 (?)), bk. İbnü’n-Nedîm, *el-Fihrist*, II, 227; İbn Kuteybe, *eş-Şi’r ve’ş-Şu’arâ*, 87; a.mlf, ‘Uyûnü’l-ahbâr, II, 589; III, 195; IV, 299.

¹⁰⁰² ‘Uyûnü’l-ahbâr, I, 83, 108; II, 402, 460; III, 112, 155.

¹⁰⁰³ Ümmü Amr Tûmâdır bint Amr b. el-Hâris b. eş-Şerîd (ö. 24/645), bk. İbnü’n-Nedîm, *el-Fihrist*, II, 404; İbn Kuteybe, *eş-Şi’r ve’ş-Şu’arâ*, 218; a.mlf, ‘Uyûnü’l-ahbâr, I, 160, 225.

¹⁰⁰⁴ İmruülkays b. Âbis b. el-Münzîr el-Kindî (ö. 25/645), bk. İbnü’n-Nedîm, *el-Fihrist*, II, 486; İbn Kuteybe, *eş-Şi’r ve’ş-Şu’arâ*, 85; a.mlf, ‘Uyûnü’l-ahbâr, I, 270; II, 583.

¹⁰⁰⁵ ‘Uyûnü’l-ahbâr, I, 271; III, 181.

¹⁰⁰⁶ Ebû’l-Velîd (Ebû Abdîrrahmân) Hassân b. Sâbit b. el-Münzîr el-Hazrecî el-Ensârî (ö. 60/680(?)), bk. İbn Kuteybe, *eş-Şi’r ve’ş-Şu’arâ*, 192; a.mlf, ‘Uyûnü’l-ahbâr, I, 204; II, 548, 549.

İbn Kuteybe Emevîler devrinde eski üslubü devam ettiren yine büyük hiciv şairlerinden Cerîr b. Atıyye¹⁰⁰⁷ ve Ferezdak'ın¹⁰⁰⁸ şiirlerine yoğun olarak yer vermiştir. Emevî dönemi Hristiyan Arap şairlerinden Ahtal,¹⁰⁰⁹ yine Emevî dönemi şiî şairlerinden olan ve özellikle aşk şiirleri söyleyen Küseyyir (ö. 105/723),¹⁰¹⁰ şiî şairlerden Kümeyt el-Esedî (ö. 126/744),¹⁰¹¹ ünlü Arap mizah şairlerinden Ebû Dülâme (ö. 161/777-78)¹⁰¹²,nin de şiirlerine yer vermiştir.

Emevîler döneminde yaşayıp Abbâsîler devrinde şöhret bulan Beşşâr b. Bürd,¹⁰¹³ dil ve edebiyat âlimi Halîl b. Ahmed,¹⁰¹⁴ Abbâsîler'in ilk dönemlerinde Arap şiirine yeni bir üslûp getiren Ebû Nüvâs,¹⁰¹⁵ yine Abbâsîler devri şair, hatip ve kâtiplerinden Attâbî (ö. 220/835),¹⁰¹⁶ lugat âlimi ve şiir râvisi İbnü'l-A'râbî,¹⁰¹⁷ ağır hicivleriyle tanınan şair Di'bil (ö. 246/860)¹⁰¹⁸ İbn Kuteybe'nin şiirlerini kaydettiği şairlerdendir.

İbn Kuteybe, Asmaî,¹⁰¹⁹ İshak b. İbrâhim el-Mevsilî,¹⁰²⁰ Ebû Hâtim Sicistânî,¹⁰²¹ Riyâşî'nin¹⁰²² şiirlerini de eserinde zikretmiştir.

İbn Kuteybe eserinde sahâbeden bazı kimselerin de şiirlerine yer vermiştir. İsmi zikredilen sahâbelerden bazıları; Ebû Hureyre,¹⁰²³ Amr. b. el-Âs,¹⁰²⁴ Ali b. Ebû

¹⁰⁰⁷ 'Uyûnü'l-ahbâr, III, 38, 57, 86.

¹⁰⁰⁸ 'Uyûnü'l-ahbâr, I, 257; III, 118, 170; IV, 34.

¹⁰⁰⁹ 'Uyûnü'l-ahbâr, II, 592; III, 118.

¹⁰¹⁰ Ebû Sahr (Ebû Cum'a) Küseyyir b. Abdîrahmân b. el-Esved el-Huzâî (ö. 105/723), bk. İbn Kuteybe, *eş-Şi'r ve's-Şu'arâ*, 340; a.mlf, 'Uyûnü'l-ahbâr, II, 543; III, 50, 90; IV, 365.

¹⁰¹¹ Ebû'l-Müstehil el-Kümeyt b. Zeyd b. Huneys el-Esedî (ö. 126/744), bk. İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, II, 493; İbn Kuteybe, *eş-Şi'r ve's-Şu'arâ*, 390; a.mlf, 'Uyûnü'l-ahbâr, I, 162, 264, 367; III, 259.

¹⁰¹² Ebû Dülâme Zend b. Cevn (ö. 161/777-78), bk. İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, II, 511; İbn Kuteybe, *eş-Şi'r ve's-Şu'arâ*, 526; a.mlf, 'Uyûnü'l-ahbâr, I, 68, 110, 217.

¹⁰¹³ 'Uyûnü'l-ahbâr, I, 300; II, 587; III, 15, 23, 50.

¹⁰¹⁴ 'Uyûnü'l-ahbâr, III, 20, 106.

¹⁰¹⁵ 'Uyûnü'l-ahbâr, I, 99; III, 114.

¹⁰¹⁶ Ebû Amr Külsüm b. Amr b. Eyyûb el-Attâbî (ö. 220/835), bk. İbn Kuteybe, *eş-Şi'r ve's-Şu'arâ*, 594; a.mlf, 'Uyûnü'l-ahbâr, I, 134, 139, 222; III, 10.

¹⁰¹⁷ 'Uyûnü'l-ahbâr, I, 274, 275, 284; II, 521; III, 97; IV, 297, 298, 303, 341.

¹⁰¹⁸ Ebû Ali (Ebû Ca'fer) Di'bil b. Ali b. Rezin el-Huzâî (ö. 246/860), bk. İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, II, 507; İbn Kuteybe, *eş-Şi'r ve's-Şu'arâ*, 582; a.mlf, 'Uyûnü'l-ahbâr, III, 85, 238; IV, 327.

¹⁰¹⁹ 'Uyûnü'l-ahbâr, I, 93; II, 534.

¹⁰²⁰ 'Uyûnü'l-ahbâr, I, 133, III, 140, 168; IV, 326.

¹⁰²¹ 'Uyûnü'l-ahbâr, I, 191, 192, 193.

¹⁰²² 'Uyûnü'l-ahbâr, I, 330; III, 83; IV, 406.

¹⁰²³ 'Uyûnü'l-ahbâr, II, 550.

¹⁰²⁴ 'Uyûnü'l-ahbâr, I, 79, 216.

Tâlib,¹⁰²⁵ Zübeyr b. Abdülmüttalib,¹⁰²⁶ Nu'mân b. Beşîr,¹⁰²⁷ Amr b. Tufeyl'dir (ö. 15/636).¹⁰²⁸

2- İbn Kuteybe şairlerin ismini kaydederken onlar hakkında herhangi bir bilgi kaydetmeden isimlerini zikretmiştir. Az yerde ise ismini zikrettiği şair için açıklayıcı cümle kullanmıştır. Örnek olarak şair Küseyyir için, “*O Râfîziydi.*” şeklinde bilgi kaydetmiştir.¹⁰²⁹

3- İbn Kuteybe başlıklar altında derlediği eserinde, bazen bir başlığı şiire ayırmıştır. Bazen de metin içinde kısa şiir örnekleri kaydederek konu bütünlüğünü şiirle tamamladığı olmuştur. İbn Kuteybe bu tür kayıtlarda şairlerin isimlerini “*Tâi dedi.*”,¹⁰³⁰ “*Ebû Dülâme'nin Şiiri*”¹⁰³¹ şeklinde zikretmiştir.

4- Şairin ismini zikrederken bazı yerlerde şiirin konusu hakkında açıklamada bulunmuştur. Onun bu kayıtları ile ilgili şu örnekleri verebiliriz: “*Habîb et-Tâi kalem hakkında dedi.*”,¹⁰³² “*Hassân b. Sâbit'in Hz. Peygamber'i övdüğü şiiri*”,¹⁰³³ “*Râfîzilerden öldürülenler hakkında A'sâ'nın şiiri*”,¹⁰³⁴ “*Ebû Hâtim bana Farslılar'ın vasıfları hakkında Asmaî'den okudu.*”¹⁰³⁵

5- Genel olarak bir başlık altında konu ile ilgili bir şiir kaydedilirken bazı alt başlıklarda birçok şairin ismi zikredilmiştir, ardından bu şairlerin şiirleri aynı başlık altında kaydedilmiştir. Örnek olarak, “*Abdülaziz b. Zürâre ve Tâi ve Diğerleri*” başlığını gösterebiliriz.¹⁰³⁶

¹⁰²⁵ ‘Uyûnü’l-ahbâr, I, 9.

¹⁰²⁶ ‘Uyûnü’l-ahbâr, I, 80.

¹⁰²⁷ ‘Uyûnü’l-ahbâr, I, 100.

¹⁰²⁸ Amr b. Tufeyl b. Amr ed-Devsî (ö. 15/636), bk. İbn Kuteybe, *eş-Şi'r ve 'ş-Şu'arâ*, 212; a.mlf; ‘Uyûnü’l-ahbâr, III, 71.

¹⁰²⁹ ‘Uyûnü’l-ahbâr, II, 543.

¹⁰³⁰ ‘Uyûnü’l-ahbâr, I, 79; III, 31.

¹⁰³¹ ‘Uyûnü’l-ahbâr, I, 68.

¹⁰³² ‘Uyûnü’l-ahbâr, I, 91.

¹⁰³³ ‘Uyûnü’l-ahbâr, II, 548.

¹⁰³⁴ Ebû Basîr Meymûn b. Kays b. Cendel el-Bekrî (ö. 7/629 (?)), İbn Kuteybe, *eş-Şi'r ve 'ş-Şu'arâ*, 159; a.mlf. ‘Uyûnü’l-ahbâr, II, 545.

¹⁰³⁵ ‘Uyûnü’l-ahbâr, I, 191.

¹⁰³⁶ ‘Uyûnü’l-ahbâr, I, 278.

6- Müellif, bazen ise bir şairin ismini zikredip diğerlerini zikretmemiştir; “*Abbâs b. Mirdâs ve Diğerleri*”¹⁰³⁷

7- Müellif, bazı yerlerde ise şairin ismini zikretmeden kaydetmiştir. “*Şair dedi.*”,¹⁰³⁸ “*Bazı şairler dedi.*”,¹⁰³⁹ “*Şairlerden bazıları dedi.*”, “*Şairlerden bazıları şu konuda dedi.*”¹⁰⁴⁰ “*Diğerleri dedi.*”, “*Bir a‘rabî dedi.*”,¹⁰⁴¹ “*Bir kadın a‘rabî dedi.*”,¹⁰⁴² “*Muhaddislerden bazıları dedi.*”,¹⁰⁴³ “*Bazı muhaddislerin şiirleri*”¹⁰⁴⁴ “*Benî Anber’den bir adam dedi.*”,¹⁰⁴⁵ “*Kinde’den bir kadın dedi.*”¹⁰⁴⁶

8- Müellif, bazen de sadece şiirin konusu hakkında bilgi vermektedir. “*Korkalık hakkında*”,¹⁰⁴⁷ “*Kılıç hakkında şair dedi.*”,¹⁰⁴⁸ “*Sırrı gizlemek hakkında*”,¹⁰⁴⁹ “*Mâlik b. Enes’in fıkıhı karşısında bir diğeri dedi.*”¹⁰⁵⁰

9- İbn Kuteybe şiirlerin vezinleri hakkında herhangi bir kayıta bulunmamıştır. Eseri tahkik eden İskenderânî dipnotta şiirlerin vezinlerini kaydetmiştir.

2.2.5. Yabancı Kültürlere Ait Kaynaklar

Müslümanlar, fetihler sebebiyle çok geniş bir sahaya yayılmışlar ve Yunan, İran, kısmen de Hint kültürüyle temasları sonucu, bunlara karşı ilgi duymuşlar ve antik dünyanın ilmî ve felsefî eserlerini Arapça’ya çevirme ihtiyacını hissetmişlerdir. Ancak bu alandaki çalışmalar Halife Me’mûn devrinde Beytülhikmelerin kurulmasıyla gelişmiştir.¹⁰⁵¹

¹⁰³⁷ Ebü'l-Heysem Abbâs b. Mirdâs b. Ebî Âmir es-Sülemî, bk. İbn Kuteybe, *eş-Şi'r ve's-Şu'arâ*, 503; a.mlf. *‘Uyûnü'l-ahbâr*, I, 337.

¹⁰³⁸ *‘Uyûnü'l-ahbâr*, I, 91; II, 521, 519.

¹⁰³⁹ *‘Uyûnü'l-ahbâr*, I, 243, 244.

¹⁰⁴⁰ *‘Uyûnü'l-ahbâr*, II, 527.

¹⁰⁴¹ *‘Uyûnü'l-ahbâr*, IV, 423.

¹⁰⁴² *‘Uyûnü'l-ahbâr*, III, 97.

¹⁰⁴³ *‘Uyûnü'l-ahbâr*, I, 266, 328.

¹⁰⁴⁴ *‘Uyûnü'l-ahbâr*, I, 266.

¹⁰⁴⁵ *‘Uyûnü'l-ahbâr*, I, 222.

¹⁰⁴⁶ *‘Uyûnü'l-ahbâr*, I, 224.

¹⁰⁴⁷ *‘Uyûnü'l-ahbâr*, I, 198.

¹⁰⁴⁸ *‘Uyûnü'l-ahbâr*, I, 160.

¹⁰⁴⁹ *‘Uyûnü'l-ahbâr*, I, 82.

¹⁰⁵⁰ *‘Uyûnü'l-ahbâr*, II, 535.

¹⁰⁵¹ Corcî Zeydân, *İslâm Uygarlıkları Tarihi*, II, 77.

Abbâsî Halifeleri İran, Hint ve özellikle Yunan kültürlerine ait eserlerin Arapça'ya tercüme edilmesini maddî ve manevî açıdan desteklemişlerdir. Nitekim Mansûr döneminde başlayan tercüme çalışmaları, Me'mûn döneminde Beytülhikme'nin kurulmasıyla birlikte daha düzenli bir hale gelmiş oldu. Buradaki kırk kişiden oluşan mütercim grubu, seksene yakın filozof ve âlimin birçok eserini Arapça'ya tercüme etmişlerdir.¹⁰⁵²

İbn Kuteybe'nin yaşadığı asrı, "İlmî ve Kültürel Durum" başlığında incelediğimiz için burada ayrıntılı bilgi vermemekle birlikte İbn Kuteybe'nin *'Uyûnü'l-ahbâr* adlı bu eserinde kullandığı yabancı kültürlerle ait kaynakları değerlendirme açısından bu konuya kısaca değinmeyi uygun gördük.

Geniş kültür birikimine sahip olan İbn Kuteybe, *'Uyûnü'l-ahbâr*'ı her damak zevkine hitap eden bir sofraya benzetmiş,¹⁰⁵³ bu eserinde değişik konulara yer vermiştir. Bu konuları ise birçok farklı kaynak kullanarak zenginleştirmiştir.

İbn Kuteybe eserinde Kur'ân-ı Kerîm, hadis, İslâm Arap kaynakları ve şiirlerle birlikte yabancı kültürlerle ait Hint, Fars, Yunan ve Rum kaynaklarından ayrıca diğer kutsal kitaplardan ve bazı peygamberlere ait bilgilerden istifade etmiştir.

İbn Kuteybe, eserinin her bölümünde bu kültürlerle ait kaynakları kullanmıştır. Müellif bahsi geçen kültürlerle ait kaynaklara eserinde yer vermekle birlikte bu kültürlerle mensup kimselerle ilgili hikâye, olay ve bilgileri de eserine almıştır. Bu kültürlerle ait birçok bilgiyi bazen Arap kültürüne ait kaynaklardan bazen kendi kültürlerine¹⁰⁵⁴ ait kaynaklardan bazen de rivayet kaydı olmadan¹⁰⁵⁵ nakletmiştir.

Biz burada bu yabancı kültürleri ayrı başlıklar halinde değerlendirdik.

2.2.5.1. Fars Kültürü

İslâm kültürüne Fars kültüründen daha çok hikmetli sözler, şiir, musikî ile medeniyet ve teşkilatlarıyla ilgili birçok kelime geçmiştir. Farslılar Arap edebiyatını ve

¹⁰⁵² el-Behiy, *İslâm Düşüncesinin İlâhî Tarafı*, 184.

¹⁰⁵³ *'Uyûnü'l-ahbâr*, I, 39.

¹⁰⁵⁴ Örnek için bk. *'Uyûnü'l-ahbâr*, I, 309.

¹⁰⁵⁵ Örnek için bk. *'Uyûnü'l-ahbâr*, II, 610.

İslâm ahlâkını özellikle hikmetli sözler yönünden etkilemiştir.¹⁰⁵⁶ Süyûtî bunların bir listesini vermiştir.¹⁰⁵⁷

Fars hikmetleri ile Arap düşünce yapısı birbirine uyumlu bir yapıya sahiptir. Zira Araplar uzun tecrübelerini kısa cümlelerle ifade etmeyi yani darbı meseli kullanırlardı. Araplar darbı mesellere Fars hikmetli sözlerini de ekleyerek kullanmışlardır.¹⁰⁵⁸

İbn Kuteybe ‘*Uyûnû’l-ahbâr*’ adlı eserinde, Fars edep ve ahlâkı ile hikmetli sözlerini birçok bilgiyi naklederken zikretmiştir. Ayrıca onun, bazı tazim ve tebci kelimelerini seçerken Fars kültüründen etkilendiği görülmektedir. Eserdeki özür içeren sözler bu hususa örnek gösterilebilir.

İbn Kuteybe Fars kültüründen genellikle sultan, siyaset ve harp ahlâkı hakkındaki bilgilerle az da olsa sağlık alanına ait bilgileri nakletmiştir.¹⁰⁵⁹

‘*Uyûnû’l-ahbâr*’ın bölümlerinin birçoğunda bu kültürle ilgili kaynak bulunmakla birlikte en çok Kitâbü’s-Sultân’da bu kültürden nakiller bulunmaktadır. Kitâbü’s-Sultân’ın bablarını değerlendirdiğimizde ise en fazla bilginin “Sultanın Mevkiî, Seyir Ve Siyaseti”¹⁰⁶⁰ ve “İstişâre”¹⁰⁶¹ bablarında yer aldığını görmekteyiz.

Müellif özellikle sultanın mevkii, sultana tâbi olmak, sultanla istişare etmek ve sultanın adaleti hakkındaki konularda bu kültüre ait kaynaklardan istifade etmiştir. Sultanın yönetim anlayışı, dostlarının sahip olması gereken bazı vasıfları ile harp âdâbı, harp taktikleri, harbe hazırlık, harpte kullanılan bazı teçhizat hakkında bilgiler müellifin bu kültürden naklettiği konulardandır.

Müellif naklettiği bu bilgiler hakkında yorum yapmamış sadece kitapta okuduğunu belirtmekle yetinmiştir. O bu bilgileri naklederken yorum yapmayarak, yönetim ile arasının açılmasını istememiş olabilir.

¹⁰⁵⁶ Ahmed Emîn, *Fecru’l-İslâm*, 98, 99.

¹⁰⁵⁷ Süyûtî, *el-Müzhir fî ‘ulûmi’l-luga*, I, 271.

¹⁰⁵⁸ Ahmed Emîn, *Fecru’l-İslâm*, 117-118.

¹⁰⁵⁹ ‘*Uyûnû’l-ahbâr*, III, 221, 270.

¹⁰⁶⁰ ‘*Uyûnû’l-ahbâr*, I, 47.

¹⁰⁶¹ ‘*Uyûnû’l-ahbâr*, I, 68.

Ayrıca müellif sultanla iletişim ve ona karşı uyulması gereken letafet ile ilgili sözler ve sultana söylemekten çekindiği sözleri, ona karşı eleştiri ve nasihatlerini yabancı kültürlerden özellikle Fars kültürüne ait eserlerden nakletmiş, adeta bu eserlerden seçtiği bilgilerle sultanla konuşmuştur.¹⁰⁶²

İbn Kuteybe, yabancı kültürlerle ilgili kaynaklardan en çok Fars kaynaklarını kullanmıştır. Hint kaynaklarını ise daha az zikretmektedir. Fakat burada belirtmemiz gerekir ki Fars kültürüne ait olarak ele aldığımız birçok eser Hint kültürüne ait bilgi ihtiva etmektedir. O yüzden Hint kültürüne ait olup Farslılar tarafından tercüme ve te'lif edilen eserleri Fars kültürüne ait eserler olarak ele aldık. Bu eserlerden biri *Kelîle ve Dimne*'dir.

İbn Kuteybe *'Uyûnü'l-ahbâr*'da İbnü'l-Mukaffa'ın birçok eserini kaynak olarak zikretmiştir.¹⁰⁶³ İbnü'l-Mukaffa'ın tercüme eserlerinden *Kitâbü'l-Âyîn*, *Kelîle ve Dimne*, *Kitâbü't-Tâc fî sîreti Enûşîrvân*, *Siyerü'l-mülûk'il-'Acem* ile onun te'liflerinden *el-Edebü'l-kebîr*, *Yetîmetü's-sultân* adlı eserlerinden istifade etmiştir.¹⁰⁶⁴

Müellif eserinde onu kaynak olarak kullanırken, *"İbnü'l-Mukaffa'ın kitabında okudum. Asmaî'nin ona şöyle söylediğini anlattı."*,¹⁰⁶⁵ *"İbnü'l-Mukaffa dedi."*,¹⁰⁶⁶ kayıtlarıyla onun ismini; *"İbnü'l-Mukaffa'ın Âdâb'ında..."*,¹⁰⁶⁷ *"İbnü'l-Mukaffa'ın Âdâb'ında okudum."*¹⁰⁶⁸ kayıtlarıyla onun ismini ve kitabını birlikte zikretmektedir. "Müellifler Ve Eserleri" başlığında İbnü'l-Mukaffa'nın kaynak oluşunu ayrıntılı olarak ele aldığımız için burtada özet mahiyetinde sunduk.

İbn Kuteybe Fars kültürü ile ilgili diğer kayıtlarını; *"Ebreviz dedi."*,¹⁰⁶⁹ *"Enûşîrvân dedi."*,¹⁰⁷⁰ *"Büzürcumhur'un kitabında..."*,¹⁰⁷¹ *"Kisrâ Büzürcumhur'a*

¹⁰⁶² *'Uyûnü'l-ahbâr*, I, 114, 132.

¹⁰⁶³ İbnü'l-Mukaffa'ın eserleri için bk. İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, I, 367-369; *'Uyûnü'l-ahbâr*'da İbnü'l-Mukaffa'dan yapılan alıntılar için bk. I, 202, 317, 333; II, 405; III, 193, 194.

¹⁰⁶⁴ *'Uyûnü'l-ahbâr*, I, 48, 62, 64, 71, 202, 317, 323, 324; II, 193, 194.

¹⁰⁶⁵ *'Uyûnü'l-ahbâr*, I, 48.

¹⁰⁶⁶ *'Uyûnü'l-ahbâr*, I, 202, 317, 333; II, 405; III, 193, 194.

¹⁰⁶⁷ *'Uyûnü'l-ahbâr*, I, 71.

¹⁰⁶⁸ *'Uyûnü'l-ahbâr*, I, 62, 64.

¹⁰⁶⁹ *'Uyûnü'l-ahbâr*, I, 378.

¹⁰⁷⁰ *'Uyûnü'l-ahbâr*, II, 571; IV, 349.

¹⁰⁷¹ *'Uyûnü'l-ahbâr*, III, 192.

yazdı.”,¹⁰⁷² “Büzürcumhur dedi.”,¹⁰⁷³ “Acem kitaplarında”,¹⁰⁷⁴ “Acem kitaplarında okudum.”¹⁰⁷⁵ “Bazı Acem kitaplarında; Erdeşîr b. Bâbek ile ilgili bir kitapta okudum.”¹⁰⁷⁶ lafızlarıyla kaydetmiştir.

Müellif, Acemler’e ait bilgileri naklederken sultan makamında olan yöneticiler için çoğunlukla kısra, bazen de melik ifadelerini kullanmıştır. Bu makamı, bazen de aynı rivayet içinde hem kısra hem melik kelimesiyle ifade etmiştir.¹⁰⁷⁷ Biz bu makam ile ilgili ifadeleri yazarken müellifin ifadelerine bağlı kalarak zikrettik.

Müellif, eserinde İbnü’l-Mukaffa‘ın ismini yirmi yerde zikretmiştir. Enûşervân, Ebreviz, Kisra ve Erdeşîr b. Bâbek’in isimlerini de birçok defa zikretmek suretiyle Fars kültüründen alıntılarda bulunmuştur. Bu kültüre ait sözlü gelenekten elde ettiği bilgilere de yer vermiştir. Eserde kaynak olarak kullanılan yabancı kültürler değerlendirildiğinde bu kaynaklardan Fars kültürünün etkisi daha yoğun olarak görülmektedir. Fakat Fars kültürü eserin bütününe hâkim değildir.

Müellif Fars kültürü ile ilgili kitaplardan okuduğu metinlerden birkısımının nüshalarını yazdığını ifade etmiştir. Bu nüshalardan biri Erdeşîr b. Bâbek’in halkına yazdığı mektuptur.¹⁰⁷⁸

Fars kültürüyle ilgili ‘Uyûnü’l-ahbâr’da yer alan nasihatnameler, mektuplar eserin geniş bir bölümünü ihtiva etmektedir. Özellikle bu nasihatnamelerde ve mektuplarda yer alan bilgilerde sultan, vezir, vali veya kâtip gibi önemli görevlerde yer alan kimselere söylenmek istenen sözler ya da onların eğitilmesi için müellifin yapmak istediği nasihatler ve tavsiyeler mektuplar ve nasihatnamelerden yapılan alıntılarla ifade edilmektedir.¹⁰⁷⁹

Müellif bu bilgilerle birlikte bu kültürden bazı hurafe bilgilerin olduğu alıntılara yer verilmiştir. Bunlar genellikle kadınlar ve bazı batıl inanışlarla ilgilidir.

¹⁰⁷² ‘Uyûnü’l-ahbâr, II, 525.

¹⁰⁷³ ‘Uyûnü’l-ahbâr, II, 518, 525.

¹⁰⁷⁴ ‘Uyûnü’l-ahbâr, I, 55; II, 575.

¹⁰⁷⁵ ‘Uyûnü’l-ahbâr, I, 152, 154, 184, 213, 388.

¹⁰⁷⁶ ‘Uyûnü’l-ahbâr, I, 52, 57, 89; II, 404, 420, 440.

¹⁰⁷⁷ ‘Uyûnü’l-ahbâr, I, 184.

¹⁰⁷⁸ ‘Uyûnü’l-ahbâr, I, 52.

¹⁰⁷⁹ ‘Uyûnü’l-ahbâr, I, 71, 100, 101.

Müellif, bu bilgileri genellikle İbnü'l-Mukaffa'dan naklederek kaydetmiştir.¹⁰⁸⁰ Eserin bölümlerini incelerken bu rivayetler ayrıntılı olarak ele alınacağı için bu bilgileri burada zikretmedik.

Müellif, 'Uyûnü'l-ahbâr'da Fars kültürüne ait kaynakları zikretmekle birlikte bu kültürle mensup kimselerle ilgili olay, hikâye ve bilgileri de zikretmiştir. Bu bilgilerle birlikte 'Uyûnü'l-ahbâr, ele aldığı zaman diliminin sosyal ve kültürel yapısı hakkında ayrıca farklı kültürlerin bir arada yaşayabilmesine örnek teşkil edebilecek bilgiler ihtiva etmektedir. Bu örneklerin bazılarında Arap-mevâli ilişkilerine dair bilgiler de mevcuttur. Yaşadığı toplumda şuûbiyye gibi toplumsal bir mefhumun varlığıyla birlikte İbn Kuteybe'nin eserinde bu örneklerle yer vermesi onun toplum analizi yaptığını ortaya koymaktadır.

'Uyûnü'l-ahbâr'da bu duruma örnek olarak Hz. Ömer'in kızı ile nişanlanan Selman-ı Fârisî'yi gösterebiliriz. Hz. Ömer onların yapacakları bu evliliği onaylar. Fakat oğlu Abdullah bu evliliği onaylamak istemez ve durumu Amr b. el-Âs'a anlatır. Amr da, *"Ben tatlı dillilikle onu bu evlilikten vazgeçirmeye razı ederim."* der. Amr, Selmân-ı Fârisî'ye gidip sırtının orta bölümüne vurup onunla şakalaşır ve ona, *"Ey Ebû Abdullah, hayırlı olsun, emîrü'l-mü'minîn alçakgönüllü davranıp senin kızıyla evlenmene izin vermiş."* der. Onun bu sözleri üzerine öfkelenen Selmân-ı Fârisî, *"Kızının benimle evlenmesi için alçakgönüllülük mü yapmış! Vallahi o kızla asla evlenmem."* demiş ve Hz. Ömer'in kızı ile evlenmekten vazgeçmiştir.¹⁰⁸¹

Eserde konuyla ilgili bir diğer örnek, kardeşi Hâlid'i, Kureyş'in Hasel kabilesinden biriyle nişanlayan Bilâl-i Habeşî ile ilgilidir. Bu nişana karşı çıkılacağını düşünen Bilâl-i Habeşî'nin sözleri şöyledir: *"Sizler bizi tanıyorsunuz. Biz köleydik Allah bizi özgür bıraktı. Yoldan çıkmıştık bizi hidayete erdirdi. Fakirdik bizi lütfuyla zenginleştirdi. Şimdi ben kardeşim Hâlid'i filanca ile nişanlıyorum. Eğer evliliklerine razı olur da onları evlendirirseniz hamd yalnızca Allah'a mahsustur. Bu evliliği reddederseniz Allah en büyük olandır."*

¹⁰⁸⁰ 'Uyûnü'l-ahbâr, IV, 66.

¹⁰⁸¹ 'Uyûnü'l-ahbâr, I, 309.

Onun bu sözlerinden sonra orada bulunanlar birbirlerine baktılar ve “*Bu Bilâl’dir ve onun gibi fikrini savunabilecek yoktur.*” diyerek bu evliliğe razı olduklarını ifade ettiler. Onların bu sözlerinden sonra Bilâl-i Habeşî kardeşini evlendirdi. Oradan ayrıldıkları vakit Hâlit, abisi Bilâl’e, “*Allah seni bağışlasın! Bizim Resûlullah ile olan geçmişimizi ve gördüklerimizi neden anlatmadın?*” dedi. Bilâl, ona şöyle cevap verdi: “*Bunları boş ver! Ben doğru bir söz söyledim ve bu dürüstlük seni evlendirdi.*”¹⁰⁸²

Bu noktada Bilâl-i Habeşî’nin orada bulunanların bu evlilik teklifinin reddedilmesini ve kendisine karşı üstünlük gösterilmesini beklediği fark edilir. Bu yüzden, “*Eğer bu evliliği reddederseniz şüphesiz Allah büyüktür.*” diyerek sanki karşısındakilere ırktan doğan tüm değerlerden çok daha yüce bir değeri reddetmiş olacaklarına dair ipucu vermeye çalışır. Kureys’e mensup kimselerin kurulacak olan evlilik müessesesini ırksal bir büyükleme ile reddedecek olurlarsa diye onlara ilahî ikazı hatırlatmıştır. Bu bilgiler bazı kimseler arasında Arap asabiyetine dair izler kaldığına işaret etmektedir.

Eserde konuyla ilgili, toplumda Arap-mevâlî ilişkilerine örnek teşkil edebilecek ilgi çekici bir konuşma bulunmaktadır. Bu bilgiye göre Arap olan kimse, mevâlî’ye, “*Dün gece kendimi rüyamda içi saraylarla dolu olan cennete girerken gördüm. Ben, ‘O saraylar kime aittir?’ dedim. Bu arada mevâlî adam, ‘Cennetteki o yüksek odalara çıktın mı?’ diye sordu. Arap adam, rüyasında gördüğü sarayın odalarına çıkmadığını söyleyince mevâlî, ‘O halde o saraylar bize aittir.*”¹⁰⁸³ demiştir. Müellif bu rivayeti eserine alarak toplum içindeki Arap-mevâlî sorununa dikkat çekmek istemiştir.

Toplumda yer alan taassubu ortaya koyan bilgilerden birinde Asmaî’nin şöyle dediği yer alır: “*Üç kimse vardır ki bunları tanımadığın sürece alçak kimseler olduğuna hükmedersin; bir yerde otururken kendisinden içki kokusu aldığın adam, Arap toprağında Farsça konuşan kimse ve yolda yürürken kader hakkında tartıştığını gördüğün kişi.*”¹⁰⁸⁴

¹⁰⁸² ‘Uyûnü’l-ahbâr, IV, 360.

¹⁰⁸³ ‘Uyûnü’l-ahbâr, II, 610.

¹⁰⁸⁴ ‘Uyûnü’l-ahbâr, I, 296.

Bir başka taassup örneği siyah ırkı, “Ülkeleri çok sıcak olduğu ve güneş onları daha anne rahminde iken yakıp kavurduğu için yaratılmışların en şerlisi ve yapı bakımından en fenası.”¹⁰⁸⁵ olarak niteleyen ifadelerdir. Müellifin bu ifadeleri seçerek eserine alması, toplumda bazı bakış açılarını yansıtmaya yanında onun eleştirilecek bir yönü olarak karşımıza çıkmaktadır.

Bu muhtevasıyla eser, ele aldığı zaman diliminde farklı din ve kültürlerle mensup kimselerin aynı toplumda nasıl yaşadıkları hakkında örnekler sunduğunu belirtmiştik. Bu örneklerden biri de Saîd b. Cübeyr ile komşusu olduğunu düşündüğümüz Mecûsî bir adam ile ilgilidir: “Bir adam Saîd b. Cübeyr’e şöyle der: “Mecûsî bir adam bana iyilik yaptığına ona teşekkür ediyorum. Bana selam verdiğinde selamını alıyorum.” Saîd adama şöyle cevap vermiştir: “İbn Abbas’a buna benzer bir şey sormuştum. O da bana şöyle demişti: Eğer Firavun karşıma çıkıp bana iyi bir söz söylese ben de ona benzeriyle cevap veririm.”¹⁰⁸⁶

2.2.5.2. Hint Kültürü

Hint kültürü, edebiyat, astroloji, hesap yönünden Arap edebiyatına tesir etmiştir.¹⁰⁸⁷ Özellikle Hintliler’e ait nasihatler ve hikmetli sözler ‘Uyûnû’l-ahbâr’da oldukça yer alır. Bu kültüre ait kaynaklar daha çok eserin Kitâbü’s-Sultân ve Kitâbü’l-Harb bölümlerinde yer almaktadır.

İbn Kuteybe’nin Kitâbü’s-Sultân’da Hint kültürüne ait kaynaklardan yaptığı nakiller genellikle yönetici makamında bulunan kimselerin yaşayışları, tavır ve hareketleri, iyi bir hükümdarın özellikleri yanında bulunan kimselerde bulunması gereken birtakım özellikler hakkında bilgiler ihtiva etmektedir.

Kitâbü’l-Harb’te, Hint kültürüne ait harp âdâbı ve taktikleri, harbe hazırlık ve bazı harp taktikleri hakkında bilgiler yer almaktadır. Ayrıca Hintlilerle ilgili sözlü kültüre ait bilgiler de kaydedilmiştir. Eserde bu kültüre ait diğer bilgiler daha çok öğüt ve nasihat içeriklidir.

¹⁰⁸⁵ ‘Uyûnû’l-ahbâr, II, 67

¹⁰⁸⁶ ‘Uyûnû’l-ahbâr, III, 167.

¹⁰⁸⁷ Ahmed Emîn, Duha’l-İslâm, I, 252-261.

Görüldüğü üzere Hint kültürü ile Fars kültüründen istifade edilen bilgiler konu bakımından benzerlik göstermektedir. Yine eserde Fars kültürüyle benzer olarak Hint kültüründen de nakledilen nasihatnameler ve mektuplar eserde geniş bir yer tutmaktadır. Bu nasihatnameler ve mektuplardan yapılan alıntılarda; hükümdar, vezir veya kâtip gibi önemli vazifelerde bulunan kimselere söylenmek istenen sözler veya müellifin onlara yapmak istediği nasihatler yer almaktadır.

İbn Kuteybe, Hint kültürüne ait bilgileri; “*Hintliler’e ait bir kitapta*”¹⁰⁸⁸ “*Hintliler’e ait bir kitapta okudum.*”,¹⁰⁸⁹ lafızlarıyla kaydetmiştir.

Müellifin, ismini belirtmediği fakat Hintliler’in bir kitabında okuduğunu belirttiği, sultanın yanında görev alan kimseler ile ilgili şu bilgilere yer vermiştir: “*Basiretli bir sultan, görev verdiği bir adamı sevebilir. Ancak ondan bir zarar geleceği korkusuyla onu görevinden uzaklaştırır. Onun bu davranışı, parmağını yılan sokan ve zehri tüm vücudunu sarmasın diye onu kesip atan bir adamın davranışı gibidir. Veya sultan, bir adama buğz edebilir ve onu görevlendirmek istemeyebilir. Yine de onu görevlendirir. Bu da faydası için acı bir ilaçtan hoşlanmadığı halde onu içen kimse misalidir.*”¹⁰⁹⁰

Müellifin Hintliler’e ait bir kitapta okuduğunu belirttiği diğer bir kayıta bu sefer sultana nasıl davranılması gerektiği hakkında bilgiler mevcuttur. Müellifin seçtiği bu bilgilerde sultana karşı sabırlı olunması tavsiye edilmektedir.¹⁰⁹¹ Hint kültürüne ait bir başka kayıt, istişarenin önemi hakkındaki bilgiyi ihtiva etmektedir.¹⁰⁹²

Diğer iki kayıt, melikten sır saklanmaması ve onunla karşılaşıldığı vakit onunla nasıl konuşulacağı hakkındaki bilgilerle¹⁰⁹³ öğüt verici bilgilerden oluşmaktadır.¹⁰⁹⁴ Müellif bu iki kayıta da bu bilgileri Hintliler’e ait kitaplarda okuduğunu belirtmektedir.

Müellifin, Kitâbü’t-Tabâi‘ ve’l-ahlâk’ta, Hintliler’e ait bir kitapta okuduğunu belirttiği bilgilerde, dilin söylediği sözlerin kalpteki yansıması veciz bir ifadeyle

¹⁰⁸⁸ ‘Uyûnü’l-ahbâr, I, 265, 285.

¹⁰⁸⁹ ‘Uyûnü’l-ahbâr, I, 256, 274; II, 404, 420, 440, 518, 542, 570; III, 10, 30, 31, 114, 116, 163, 171.

¹⁰⁹⁰ ‘Uyûnü’l-ahbâr, I, 61.

¹⁰⁹¹ ‘Uyûnü’l-ahbâr, I, 61.

¹⁰⁹² ‘Uyûnü’l-ahbâr, I, 71.

¹⁰⁹³ ‘Uyûnü’l-ahbâr, I, 132.

¹⁰⁹⁴ ‘Uyûnü’l-ahbâr, I, 149.

anlatılmaktadır.¹⁰⁹⁵ Müellif, Kitâbü'l-İhvân'da ise arkadaşlık ve kardeşlik hukukunu vurguladığı bazı sözleri yine Hintliler'e ait bir kitapta okuduğunu belirtmiştir.¹⁰⁹⁶

2.2.5.3. Yunan Ve Roma Kültürü İle Diğer Dinlere Ait Kültürler

Yunan ve Roma kültürü Arap edebiyatına bazı Yunan âlimlere ait hikmetli sözler, Arapçalaşan bazı Rumca kelimeler, tercüme edilen bazı Yunan hikâyeleri yönleriyle tesir etmiştir.¹⁰⁹⁷ Bu tesiri 'Uyûnü'l-ahbâr'da görmekteyiz.

'Uyûnü'l-ahbâr'ın her bölümünde Yunan, Rum ve diğer dinlerle ilgili bilgi yer almaktadır. Fakat daha çok Kitâbü't-Tabâi' ve'l-ahlâk, Kitâbü'z-Zühd ve Kitâbü't-Ta'âm bölümlerinde bu kültürlerle ilgili nakiller mevcuttur. Eserin diğer bölümlerinde bu kültürlerden daha az nakiller yer almaktadır. Bölümlerdeki bu nakiller konu ile ilgili öğüt ve tavsiyelerin yer aldığı bilgileri ihtiva etmektedir. Eserde Hristiyan ve Yahudi kültürlerine ait bilgiler yer almaktadır. Eserde, Hristiyan ve Yahudi kültürlerine ait bu bilgilerle birlikte diğer bazı dinlere ait bilgiler de bulunmaktadır.

Eserin, Kitâbü's-Sultân bölümü, Yunan, Rum ve diğer dinlere ait kültürlerle ilgili en az bilgi bulunan bölümdür. İbn Kuteybe burada, Aristoteles'in, İskender'e yazdığı nasihatini okuduğunu söylemektedir.¹⁰⁹⁸ Eserde Yunan ve Roma kültürlerine ait en fazla bilgi Kitâbü't-Tabâi' ve'l-ahlâk bölümü oluşturulurken kaydedilmiştir. Diğer dinlere ait bilgiler ise en çok Kitâbü'z-Zühd bölümünde yer almaktadır.

İbn Kuteybe, Yahudi ve Hristiyan kültürü ile bazı peygamberlere ait bilgileri şu kayıtlarla nakletmektedir: "İncilde",¹⁰⁹⁹ "İncil'de okudum.",¹¹⁰⁰ "Mesîh dedi",¹¹⁰¹ "Mesîh'den rivayet edildi.",¹¹⁰² "Allah İsa'ya vahyetti.",¹¹⁰³ "İsa b. Meryem dedi.",¹¹⁰⁴

¹⁰⁹⁵ 'Uyûnü'l-ahbâr, IV, 420.

¹⁰⁹⁶ 'Uyûnü'l-ahbâr, III, 30, 83, 115, 116.

¹⁰⁹⁷ Ahmed Emîn, Duha'l-İslâm, I, 81-282.

¹⁰⁹⁸ 'Uyûnü'l-ahbâr, I, 52.

¹⁰⁹⁹ 'Uyûnü'l-ahbâr, II, 516.

¹¹⁰⁰ 'Uyûnü'l-ahbâr, III, 34.

¹¹⁰¹ 'Uyûnü'l-ahbâr, II, 522, 526.

¹¹⁰² 'Uyûnü'l-ahbâr, I, 283.

¹¹⁰³ 'Uyûnü'l-ahbâr, II, 650.

¹¹⁰⁴ 'Uyûnü'l-ahbâr, I, 377; II, 575.

İsâ'nın ashâbına sözleri", ¹¹⁰⁵ "İsâ Havârîlerine dedi.", ¹¹⁰⁶ "Allah, Zebûr'da Dâvûd'a vahyetti.", ¹¹⁰⁷ "Tevrat'ta", ¹¹⁰⁸ "Allah Şa'yâ Peygambere vahyetti." ¹¹⁰⁹

İbn Kuteybe Rum ve Yunan kültürüyle ilgili kayıtlarını; "Rumlar dedi.", ¹¹¹⁰ "Rum filozoflar dedi.", ¹¹¹¹ "Aristo dedi.", ¹¹¹² "Kale Sâhibü'l-Mantık", ¹¹¹³ Eflatun...", ¹¹¹⁴ "Vehb'den", ¹¹¹⁵ "İbn Mâseveyh dedi.", ¹¹¹⁶ "Hükemâdan bazılarına soruldu.", ¹¹¹⁷ "Hükemâ şöyle diyordu.", ¹¹¹⁸ "Kale Bukrât (Hipokrat)", ¹¹¹⁹ "Doktorlar dedi.", ¹¹²⁰ "Doktorlar söylüyor.", ¹¹²¹ "Doktorlar bal hakkında şöyle söyler." ¹¹²² lafızlarıyla kaydetmiştir.

İbn Kuteybe bu kültürlere ait bilgileri rivayet ederken daha çok Vehb b. Münebbih, Aristo ve İbn Mâseveyh'in isimlerini zikretmektedir. Az da olsa Kâ'b el-Ahbâr'ın rivayetlerine yer vermiştir. ¹¹²³ İbn Vahşiyye'nin *el-Filahatü'n-nabatiyye* adlı eserini müellifin ismini zikretmeden eserin ismini zikretmek suretiyle alıntı yapmıştır. ¹¹²⁴ Ayrıca o, Tevrat ve İncil'den nakillerde bulunmuştur. Bu nakillerle birlikte o, sözlü kültüre dayanan bilgilere de yer vermiştir. Özellikle filozoflar ve hekimler ile ilgili nakiller müellifin Rum bilginlerden elde ettiği sözlü kültüre dayanmaktadır.

İbn Kuteybe eserinde Vehb b. Münebbih'in ismini zikrederek ondan birçok yerde istifade ettiğini belirtmiş fakat onun eserlerinin isimlerini kaydetmemiştir. İbn Kuteybe'nin Vehb'ten naklettiği bilgiler daha çok peygamberler tarihi ile ilgilidir.

¹¹⁰⁵ 'Uyûnü'l-ahbâr, II, 651.

¹¹⁰⁶ 'Uyûnü'l-ahbâr, II, 650.

¹¹⁰⁷ 'Uyûnü'l-ahbâr, II, 647.

¹¹⁰⁸ 'Uyûnü'l-ahbâr, II, 650, 651.

¹¹⁰⁹ 'Uyûnü'l-ahbâr, II, 647.

¹¹¹⁰ 'Uyûnü'l-ahbâr, III, 277, 278.

¹¹¹¹ 'Uyûnü'l-ahbâr, I, 362; III, 222

¹¹¹² 'Uyûnü'l-ahbâr, II, 507.

¹¹¹³ 'Uyûnü'l-ahbâr, II, 494.

¹¹¹⁴ 'Uyûnü'l-ahbâr, II, 525.

¹¹¹⁵ 'Uyûnü'l-ahbâr, III, 268, 276.

¹¹¹⁶ 'Uyûnü'l-ahbâr, II, 499, 504; III, 272.

¹¹¹⁷ 'Uyûnü'l-ahbâr, III, 222.

¹¹¹⁸ 'Uyûnü'l-ahbâr, III, 266.

¹¹¹⁹ 'Uyûnü'l-ahbâr, III, 267.

¹¹²⁰ 'Uyûnü'l-ahbâr, II, 500; III, 272, 274, 277, 275, 277, 281, 282, 285.

¹¹²¹ 'Uyûnü'l-ahbâr, III, 274, 277, 279

¹¹²² 'Uyûnü'l-ahbâr, III, 275.

¹¹²³ 'Uyûnü'l-ahbâr, I, 182, 186.

¹¹²⁴ 'Uyûnü'l-ahbâr, II, 485, 490.

Diğer dinlere ait malumatın en fazla olduğunu belirttiğimiz Kitâbü’z-Zühd’e yer alan bilgilerin büyük bir çoğunluğu özellikle bu bölümün ilk kısmı Hristiyan ve Yahudi kültürüyle ilgilidir. Ayrıca bu bölümde bahsi geçen kültürlere ait bazı özelliklerden, geçmiş ümmetlere gönderilen peygamberlerden, özellikle de Hz. İsa ile ilgili rivayet edilen bilgilerden bahsedilmektedir.¹¹²⁵

Müellif, Kitâbü’z-Zühd’de, Hz. İbrahim, Hz. Şa’yâ, Hz. Mûsâ, Hz. Dâvud ve Hz. Ermiye ile ilgili vahiy haberlerine yer vermiştir.¹¹²⁶ Ayrıca müellif, Hz. Lokmân’ın sözleriyle¹¹²⁷ Hz. Yûsuf ile ilgili bazı bilgileri nakletmektedir.¹¹²⁸ Müellif, Hz. Üzeyr’in kıssasını ise ayrıntılı olarak nakletmiştir.¹¹²⁹

Müellif eserde İncil’de okuduğunu belirttiği bilgileri de kaydetmektedir.¹¹³⁰ Hz. İsa’nın öğretilerini vurguladığı bu bilgilerde daha çok onun şahsında gerçek bir zahidin sahip olması gereken özellikler ile ilgili sözlerine eserinde yer vermiştir.¹¹³¹

İbn Kuteybe Yunan ve Rum kültürlerine ait en fazla bilgiyi naklettiğini belirttiğimiz ‘Uyûnü’l-ahbâr’ın Kitâbü’t-Tabâi’ ve’l-ahlâk bölümünde özellikle İncil ve Tevrat’tan bu kitapların isimlerini kaydederek alıntılar nakletmiştir. Eserde, İncil’den “Mizaçlar Konusunda Verilmiş Atasözü ve Teşbihler”,¹¹³² Tevrat’tan “İnsanın Yaratılış Özellikleri”¹¹³³ bablarında nakiller yer almaktadır. Hz. Dâvud ile ilgili bir kayıt “Kuşlar” babında bulunmaktadır.¹¹³⁴ Hayvanlar âlemine ait bilgiler yoğun olarak Aristo’dan nakledilirken sular ve içecekler ve yemek ile ilgili bazı hususlar¹¹³⁵ doktorlardan özellikle İbn Mâseveyh’ten alıntı yapılarak nakledilmektedir.¹¹³⁶

İnsanların özelliklerini ihtiva eden “İnsanın Yaratılış Özellikleri” başlığına Tevrat’tan alıntı yapılarak başlanmıştır. Burada, insan mizacına dair bilgiler mevcuttur.

¹¹²⁵ ‘Uyûnü’l-ahbâr, II, 646-658.

¹¹²⁶ ‘Uyûnü’l-ahbâr, II, 646, 647, 648, 649.

¹¹²⁷ ‘Uyûnü’l-ahbâr, I, 70.

¹¹²⁸ ‘Uyûnü’l-ahbâr, II, 663.

¹¹²⁹ Müellif burada senedi “Abdurrahman, Abdülmünim’den, o da babasından, o da Vehb b. Münebbih’ten bana anlattı.” lafızlarıyla kaydetmiştir. Tespit ettiğimize göre burada ismi geçen Abdurrahman, Abdurrahman b. Hüseyin’dir.

¹¹³⁰ ‘Uyûnü’l-ahbâr, II, 652.

¹¹³¹ ‘Uyûnü’l-ahbâr, II, 651.

¹¹³² ‘Uyûnü’l-ahbâr, III, 473.

¹¹³³ ‘Uyûnü’l-ahbâr, III, 463.

¹¹³⁴ ‘Uyûnü’l-ahbâr, II, 487.

¹¹³⁵ ‘Uyûnü’l-ahbâr, II, 471-495.

¹¹³⁶ ‘Uyûnü’l-ahbâr, II, 505.

Ayrıca bu bölümde İbn Kuteybe'nin kendisine Vehb b. Münebbih'ten ulaştığını belirttiği bilgiler mevcuttur.¹¹³⁷

İbn Kuteybe eserinin bu bölümünde diğer bölümlere göre Aristo'dan daha fazla bilgi nakletmektedir. Özellikle taşlar ve hayvanlar ile ilgili kaydedilen bilgilerde onun ismini zikretmektedir. Aristo'dan aldığı bilgileri “*Sâhibü'l Mantık dedi.*”, “*Aristo dedi.*” kayıtlarıyla zikretmiştir.¹¹³⁸

İbn Kuteybe'nin eserinde yabancı kültürlerle ait kaynaklara yer vermekle birlikte onun bu kültürlerle mensup kimselerle ilgili yaşanan birtakım olaylar ile ilgili bilgilere de yer verdiği önceden belirtilmişti. Eserde farklı milletlere ve dinlere mensup kimseler hakkında nakledilen bilgilere baktığımızda daha çok misafirperverlik, komşuluk ilişkileri ve toplum hayatında bir arada yaşama örneklerini ihtiva ettiğini görmekteyiz. Bu bilgilerden birinde, Şebîb b. Şeybe'nin Yahudi bir arkadaşını teselli ettiğini görmekteyiz: “*Allah senin başına gelen bu felakete karşı sana Yahudi milletinden birine verdiğinden çok daha fazlasını ihsan etsin.*”¹¹³⁹

Bir diğer bilgide başka bir Yahudi'ye gösterilen misafirperverlik örneği yer almaktadır. Bu Yahudi, bedevîye misafir olmuştu. Bedevî misafir ettiği Yahudi vefat edince onun cenaze namazını kılmış ve ona dua etmiştir. Bedevînin duası şöyledir: “*Allah'ım o misafirdir ve Sen misafirin hakkını en iyi bilensin. Bu adamı dünyada iken korumamız için bize mühlet ver, onun kabrini geniş kıl.*”¹¹⁴⁰

İbn Kuteybe bir diğer bilgide Ebü'l-Aynâ'nın diliyle şöyle diyerek bizimle konuşur: “*Basra'da iken Yahudi bir dostumuz vardı. O mal-mülk sahibi zengin bir adamdı. İyi eğitim görmüş biriydi. Şiir söyler ve bazı ilimleri bilirdi. Bir oğlu vardı. Kendisine ölüm geldiği vakit tüm malını topladı ve ilim ve edebiyat ehli arasında paylaştırdı. Oğluna ise hiç miras bırakmadı ve bu yüzden çevresindekilerce kınandı.*” O sonra şöyle dedi:

“*Malımın oğlumdan daha sadık olduğunu gördüm.*”

¹¹³⁷ ‘Uyûnü’l-ahbâr, II, 463.

¹¹³⁸ ‘Uyûnü’l-ahbâr, II, 471, 483, 494, 507.

¹¹³⁹ ‘Uyûnü’l-ahbâr, III, 64.

¹¹⁴⁰ ‘Uyûnü’l-ahbâr, II, 52.

Zira bugün ne bir bağış vardır ne de onun sadakati,

Onlardan her kim bugün malım için yanımda ise,

Allah onu benden uzaklaştırsın.

Kim de salih bir niyetle burada ise onu rızıklandırırsın.”¹¹⁴¹

Müellif, Hz. İsa'nın öğretilerini vurguladığı bilgilerde daha çok onun şahsında zahidin sahip olması gereken vasıflar ile ilgili bilgileri seçerek esere almış İslâmiyet ile Hristiyanlığın ortak değerleri hakkındaki bilgilere yer vermiş, böylelikle Hristiyanlarla bir arada yaşama ahlâkına dair katkıda bulunmak istemiştir.

Eserde Hz. İsa'nın şu sözleri seçilmiştir: “*Ben dünyayı olması gereken yere indirdim. Artık ne kendini beğenmişlik ne de övünme vardır! Siz benim evimin nerede olduğunu biliyor musunuz?*” Onlar, ‘Nerededir?’ dediler. Mesih, ‘Benim evim mescitlerdir, yüzümün akı açıktır, kokum sudur, bineğim ayaklarımdır, kışın yakıtığım ateşim güneşin ışıklarıdır, geceleyin ışığım aydır, giysim yündür yemeğim kolay olanlar, meyvelerim ve güzel kokularım topraktan gelenlerdir, nişanem korkudur, birlikte bulunduğum dostlarım ise miskin ve fakirlerdir. Ne sabahladığımda ne de akşamladığımda bana ait olan hiçbir şey yoktur. Ben bu halimle son derece zenginim. Benden daha karlı ve zengin olan kimdir?’”¹¹⁴²

Onunla ilgili bir diğer bilgi şöyledir: “*İsa, kendisine söven bir kavmin içinden geçmiş ve onlara güzel sözler söyledi. Kendisine söven başka bir topluluğa daha rastladı ve onlara da güzel sözler söyledi. Bunun üzerine havarilerden bir adam ona, ‘Onlar sana kötülük yapmayı arttırdıkça sen iyiliğini arttırıyorsun. Sanki onları bu işe teşvik ediyor gibisin.’ deyince İsa ona şöyle cevap verdi: ‘Herkes yanındakinden verir.’*”¹¹⁴³

Bir diğer bilgide ise Müslüman olan Zeyd el-Humeyri'nin rahip Sevban'a Hristiyanlıkta siyah giysiler giymenin manasını sorduğunu görürüz. Bu soru karşısında

¹¹⁴¹ ‘Uyûnü’l-ahbâr, I, 394.

¹¹⁴² ‘Uyûnü’l-ahbâr, II, 651.

¹¹⁴³ ‘Uyûnü’l-ahbâr, II, 736.

rahip şöyle cevap verir: “*Bunun amacı başlarına bir musibet gelmiş olanların giydikleri gibi giyinmektir. Ben de, ‘Siz tüm rahipler bir musibete mi uğradınız?’ dedim. O da cevap verdi: ‘Allah sana rahmet etsin. Günahların yol açtığı musibetlerden daha fazla ehline zarar veren ne musibet vardır ki?’*” Zeyd onun bu sözleri karşısında ağlamaya başladığını söyler.¹¹⁴⁴

Müellif, Halife Me’mûn ile muhatap olan İslâm’dan Hristiyanlığa geçen bir mürted hakkında bilgi vermektedir. Me’mûn’un, kimi zaman bu adama sorular sorduğunu ve Müslümanlar’ın halleri hakkındaki eleştirilerine kulak verdiğini görmekteyiz. Me’mûn bu kimseye dinden dönmesinin sebeplerini şu sözleriyle sormuştur: “*Seni bizim dinimize bağlandıktan sonra uzaklaştıran ve geçmişte bağlı olduğun bu dinden koparan şeyi bize bildir.*” O da, “*İçinizdeki ihtilafın çokluğu beni bu dinden uzaklaştırdı.*” diyerek halifeye açıkça cevap vermiştir. Bilginin devamında halifenin adama verdiği cevap yer alır: “*Biz iki konuda ihtilafa düşeriz: İlki ezan, diğeri cenazelerde tekbir getirilmesi ve şahadet getirme gibi konulardadır... Ve bu bir ihtilaf değil yalnızca seçenek sunma, genişlik ve hafifletmedir...*”¹¹⁴⁵

¹¹⁴⁴ ‘Uyûnü’l-ahbâr, II, 674.

¹¹⁴⁵ ‘Uyûnü’l-ahbâr, II, 552.

3. ‘UYÛNÛ’L- AHBÂR’IN BÖLÜMLERİ

Tezimize konu olan ‘Uyûnü’l-ahbâr’ın on bölümünün tamamını tezin genelinde değerlendirmeye tabi tuttuk, fakat tezimizin hacmini aşmaması için bölümlerin tahlilini dört bölümle sınırlı tuttuk. Bu bölümler; Kitâbü’s-Sultân, Kitâbü’l-Harb ve’l-fürûsiyye, Kitâbü’t-Tabâi’ ve’l-ahlâkı’l-mezmûme ve Kitâbü’n-Nisâ’dır.

Müellifin kitap ismini verdiği bu dört bölümü ayrı kitaplar halinde ele aldık. Muhtevanın geniş olması sebebiyle bu kitaplarda yer alan bilgileri başlıklar altında inceledik. Müellifin bablara ayırdığı bu kitapları, müellifin bab ve konu sıralamasına bağlı kalarak başlıklandırdık. Bu bölümlerin babları hakkında kısaca bilgi verdikten sonra, kitapta yer alan bilgileri müellifin tasnifine tabi kalarak kitapların bablarına göre değerlendirdik. Müellif her kitap içinde zikrettiği bab başlıklarını bazen bab ismiyle zikretmiş bazen de sadece konuyu zikretmekle yetinmiştir. Biz de müellifin eserinde zikrettiği bab başlığı yazım metoduna bağlı kaldık. Ayrıca tezimizin bu bölümünde, eserden alıntı yaptığımız kısımları dipnotta belirtmedik, konu bütünlüğünü sağlayabilmek için metin içinde parentezle göstermeyi tercih ettik.

3.1. Kitâbü’s-Sultân

‘Uyûnü’l-ahbâr’ın Kitâbü’s-Sultân isimli bu bölümü doksan yedi sayfa olup on dokuz baba ayrılmıştır. (I, 47-144) Bu bablar şunlardır: “Sultanın Mevkîi, Seyir Ve Siyaseti”, “Görevlendirilecek Kimselerin Seçilmesi”, “Sultan İle Dostluk Ve Âdâbları İle Sultanın Değişmesi Hakkında Bab”, “İstişare Ve Re’y”, “Zan Ve Re’yde Doğruyu Bulmak”, “Hevaya Uymak”, “Sır, Gizlenmesi Ve Açıklanması”, “Kâtipler Ve Kitabet”, “Çalışanların İhaneti”, “Adalet Sistemi”, “Şahitlik”, “Hükümler Babı”, “Zulüm”, “Tutsaklık Hakkında Sözler”, “Hicâb”, “Sultanla Karşılaşmada Ve Konuşmada Letafet Ve Ona Nasihat”, “Sultana İtaat Etmede Gevşeklik”, “Sultanı Methetmede Letafet”, “Sultandan Af Dileme Konusunda Letafet”.

Yukarıda bab başlıklarını zikrettiğimiz Kitâbü’s-Sultân’da İbn Kuteybe, yönetici konumunda olan kimselerin yaşayışları, tavır ve hareketleri, yanında bulunan

kimselerin sahip olması gereken hasletler ile göreve getirilecek kimselerde bulunması gereken birtakım özellikleri bazı önemli şahısların hayatlarından örnekler vererek açıklamıştır. Ayrıca o, sultanın seçeceği vazifelinin kendisini temsil etmesinden dolayı vazifeye seçimde dikkat etmesi gereken hususlara işaret etmektedir.

İbn Kuteybe burada özellikle İslâm tarihindeki önemli olaylara yer vermektedir. Bu bilgiler incelendiğinde birçok önemli bilgiler ihtiva ettiği görülmektedir. Hz. Ömer dönemi ile Muâviye b. Ebû Süfyân'ın siyaseti hakkında da geniş malumat verilen bölümde Muâviye'nin, İbn Abbas, Abdullah b. Zübeyr ve Hz. Âişe ile olan diyalogları hakkındaki rivayetler yer alır.

Bu bölümde siyasetle ilgili olarak kadılık müessesesi, istişare, rey, kitâbet dili, kâtiplik, yazı ve kalem hakkında âyet ve hadislerle söz ve şiirlere yer verilmektedir. Özellikle bu bölümde kadılık müessesesi hakkında geniş malumat bulunmaktadır. Bu görüşler incelendiğine İslâm tarihindeki önemli olaylar hakkında detaylı bilgiler elde edilmektedir.

Müellif bu bölümü ele alırken özellikle sultanın varlığının ehemmiyeti ve gerekliliği üzerinde durmaktadır. Müellif sultanın varlığını İslâm devletinin bekası ile ilişkilendirmekte bunu âyet ve hadislerle desteklemektedir. Bu kavram üzerine verdiği bilgilerden sonra ise sultana itaat kavramı üzerinde durmaktadır. Bu bölümün tamamında ona itaat etmenin gerekliliği, sultanın hataları da olsa faydalarını gözeterek ona itaat edilmesi gerekliliğini verdiği örneklerle ifade etmektedir. Müellif, sultana itaatle birlikte sultanın adaletli olması, halkın sevgisini kazanması, yakınındaki kimselerle istişare etmesi gerektiğine de vurgu yapmaktadır.

Müellif, bu bölümde özellikle adalet kavramı ile ilgili bilgileri Hz. Ömer'den ictibas ederek kaydetmiştir. Hz. Ömer'den sonra yine adaletiyle meşhur Halife Ömer b. Abdülaziz'in yönetim anlayışından da bilgiler kaydetmiştir. Bu bölümde özellikle bu iki şahsiyetin hayatından verdiği örneklerle nasıl adaletli yönetici olunabileceğine dair malumat yer almaktadır.

Tüm bu bilgilerle İbn Kuteybe, Kitâbü'Sultân'da ehl-i sünnet çizgisinde İslâm siyaset geleneği hakkında bir anlayış oluşturmaktadır. Hz. Peygamber ve Hulafâ-yi

Râşidîn dönemleri ile Emevî ve Abbâsî Devletleri'nin siyaset anlayışlarını seçtiği örneklerle ortaya koymaktadır. Bu dönemlerin siyasî ve idarî yapısı ortaya konulurken ılımlı bir siyaset yönetimi, yumuşak idare, adaletli yönetici kavramları ile ilgili örnekler yoğunluktadır. Bununla birlikte yönetilenlerin yöneticiye karşı takınması gereken davranış modelleri örnekler üzerinden anlatılmaktadır. Yöneticiye bağlılık ve ona karşı gösterilmesi gereken; saygı, sabır ve bazı zarafet içerikli davranışlar, hadisler yer yer âyetler ve çoğunlukla da önemli şahsiyetlerin hayatlarından örnekler verilerek ortaya koymaktadır. Böylelikle ehl-i sünnet çizgisinde İslâm siyaset geleneği izah edilmeye çalışılmıştır. Bu anlayış ortaya konulurken, Kitâbü'Sultân'da, Emevî ve Abbâsî Devletler'inin siyaset gelenekleri hakkında bilgiler yoğun olarak yer almaktadır. Daha çok Emevîler'e ait bilgiler kaydedilmektedir. Emevî halifelerinden ise daha çok Muâviye b. Ebû Süfyân hakkında bilgiler yer almaktadır. Ayrıca Ömer b. Abdülaziz, Yezîd b. Abdülmelik, Süleyman b. Abdülmelik, Velîd b. Abdülmelik ve son Abbâsî Halife'si Abdülmelik b. Mervân hakkında bilgilere yer vermektedir. Özellikle bu halifelerden Süleyman b. Abdülmelik ve Abdülmelik b. Mervân'ın siyasî ve idarî anlayışlarına ait bilgiler nakledilmektedir.

Abbâsîler'in siyasî ve idarî yönleri hakkında ise Emevîler'e göre daha az malumat bulunmaktadır. Daha çok Me'mun az da olsa Mu'tasım ve Mütevekkil'in yönetim anlayışlarına ait bilgiler kaydedilmiştir. Emevîler ve Abbâsîler hakkındaki bu bilgiler ortaya konulurken Hulafâ-yi Râşidîn dönemine ait bilgilerden özellikle de Hz. Ömerle ilgili olanlar nakledilmektedir. Böylelikle İslâm siyasî, idarî yönetim anlayışı ortaya konulmaya çalışılmaktadır. Bu bilgiler nakledilirken yeri geldikçe hadisler ile Hz. Peygamber'in bazı uygulamaları da zikredilerek bu gelenek İslâmî temellerle desteklenmektedir.

Bu bilgilerle birlikte Abbâsî toplumunda önemli bir nüfuza sahip Fars kültürüne ve geleneğine ait bilgiler ve kaynaklara yer verilmiştir. Eserde Abbâsî yönetiminde önemli bir yer tahsis edilen Farşlılar'ın yönetim ve siyaset anlayışlarının İslâm Arap siyaset geleneğiyle birlikte ortaya konulması elzemdir. Bu şekilde bu iki kültüre ait siyaset anlayışı mezc edilmektedir. Böylelikle Hz. Peygamber, Hulafâ-yi

Râşidîn, Emevî ve Abbâsî siyaset geleneğiyle beslenen İslâm siyaset anlayışı ortaya konulmuştur.

Müellif esrin bu bölümünde, eserin diğer bölümlerine göre Fars ve Hint kültürlerine ait eserlerden seçtikleri bilgileri daha fazla nakletmiştir. Özellikle sultana bağlılık ile sultanla istişare etmek ve sultanın adaleti ile ilgili bilgileri bu eserlerden iktibas etmiştir.

Ayrıca müellif sultana nasıl davranılması gerektiği ile ilgili sözler ile sultana söylemekten çekindiği sözleri, ona karşı eleştirilerini özellikle yabancı kültürlerle ait eserlerden seçtiği bilgilerle yapmıştır. Müellif iktibas ettiği bu bilgiler hakkında herhangi bir yorum yapmamış sadece kitaplardan okuduğunu belirtmiştir. Bu bilgileri yorum yapmadan nakletmesi sultan ile arasının açılmasını istememesinden kaynaklanmış olabileceğini düşündüğümüzü belirtmiştik.

Eserin Kitâbü's-Sultân bölümü üzerinde çalışma yapan Fıkıh Rısalallah, eserin bu bölümünü İslâm siyaset ahlâkı bağlamında değerlendirmiş, dünya siyasetine olan katkılarına vurgu yapmıştır.¹¹⁴⁶

Fıkıh Rısalallah, İbn Kuteybe'nin eserini yazarken asıl amacının İslâmiyet'teki hükümet teorisini sunmak olmadığı, onun asıl amacının sünnî devlet otoritesinin etliğini ortaya koymak olduğunu söyler. Ayrıca o, İbn Kuteybe'nin, Mu'tezile'nin yönetim üzerindeki etkisinin azalmasından sonra Ehl-i Sünnet'in görüşlerinin yer aldığı siyasî-dinî bir doktrin izah etmeye amaçladığını söylemektedir.¹¹⁴⁷

Rısalallah bu çalışmasının amacını şöyle açıklar: *“Bu çalışmanın temel amacı Kitâbü's-Sultân'a odaklanarak, siyasî düşünce üzerine daha önceki İslâmî tartışmalardan birini yani tavsiye literatürü içindeki siyasî ahlâkı açıklamaktır. Bu çalışma aynı zamanda Lambton¹¹⁴⁸ ve Crone'un¹¹⁴⁹ “Mirrors for Princes” yazılarında kategorize etmedikleri bu kitabın edebi türüne de açıklık getirmeyi amaçlamaktadır. Bu*

¹¹⁴⁶ Fıkıh Rısalallah, *Islamic Political Ethics in Advice Literature: İbn Qutaybah And His Kitab Al-Sultan Of Uyun el-Akhbar*, 5-25.

¹¹⁴⁷ Fıkıh Rısalallah, *Islamic Political Ethics in Advice Literature: İbn Qutaybah And His Kitab Al-Sultan Of Uyun el-Akhbar*, 5,6.

¹¹⁴⁸ A.K.S Lambton, “Islamic mirrors for Princes”, *La Persia nel medioevo: Atti del Convegno Internazionale*, Roma 1970, 419-442.

¹¹⁴⁹ Patricia Crone, *Medieval Islamic Political Thought*, Edinburgh Universty Press 2004,148-164.

iki çalışmaya göre siyasetin tarihi sadece batılıymış gibi siyaset bilimi çalışmaları tekelleştirilmektedir.

Bu çalışma ile Kitâbü's-Sultân'daki İslâm siyaset düşüncesinin etik fikirleri ana hatlarıyla ortaya konulmaya çalışılmıştır. Dolayısıyla bu çalışmanın ve benzerlerinin yaygınlaşmasıyla birlikte İslâm siyasî düşünce tarihi, diğer siyasî düşünce tarihleriyle birlikte objektif olarak üzerinde düşünülebilir ve incelenebilir. Buna ek olarak, bu çalışma aynı zamanda İslâm siyasetinin batıda artık popüler bir imaj haline geldiği şekliyle aşırıcılık veya tiranlık fikirleri üretmediğine dikkat çekmeye yönelik bir girişimdir."¹¹⁵⁰

Câbirî, 'Uyûnü'l-ahbâr hakkında araştırma yapmış, eserde sultan ile ilgili bilgilerle, yabancı kültürlerle ilgili kaynakları özellikle de Farisî kaynakları değerlendirmiştir. Câbirî, İbn Kuteybe'nin 'Uyûnü'l-ahbâr'ını Fars kültürüne dayandığını söyleyerek onu bu konuda eleştirmektedir. O, eserde yer alan Fars kültürüne ait kaynakların sayı bakımından İslâmî Arap kaynaklardan fazla olmadığını belirtmekle birlikte eserde yoğun bir Fars kültürü etkisi olduğunu düşünür. O bu görüşünü, eserde yer alan Farisî kaynaklardan ziyade eserin temelini oluşturduğunu düşündüğü ve Fars mirası olarak nitelediği değerler üzerinde durarak delillendirmeye çalışmaktadır. Câbirî, eserin yapısını oluşturan değerler ile Farisî kültüre ait kaynakların değerlerini aynı olarak kabul eder. Ayrıca o, eserin ilk bölümünün sultan ile başlatılmasını eleştirmektedir. O böylelikle sultanın, eserin merkezi değeri haline geldiğini söyler. Burada yer alan sultanın ehemmiyeti ve sultana itaat kavramının eserin temelini oluşturduğu, eserin tamamında bu anlayışın bulunduğunu söyler.

Câbirî şöyle devam eder: *"Bu kitaptaki merkezi değer, daha doğrusu bu kitabın yapısı tarafından inşa edilen değerler çarşısı piramidinin zirve noktası, bizzat Farisî mirastaki değerle aynıdır. Bununla kastettiğim şey sultan ve ardından ona itaattir..."*¹¹⁵¹

¹¹⁵⁰ Fıkıh Rısalallah, *Islamic Political Ethics in Advice Literature: İbn Qutaybah And His Kitab Al-Sultan Of Uyun el-Akhbar*, 10-11.

¹¹⁵¹ Câbirî, *Arap Ahlâkî Aklı*, 254-255.

Câbirî'nin '*Uyûnü'l-ahbâr*' hakkındaki değerlendirmelerini tezimizin "İslâm Dünyasında '*Uyûnü'l-ahbâr*'ın yeri" adlı başlıkta ele alacağımız için burada onun Kitâbü's-Sultân hakkındaki görüşlerine kısaca değindik.

Kitâbü's-Sultân'da yer alan bilgileri muhtevanın uzun olması sebebiyle sekiz başlık altında inceledik. Müellifin on dokuz baba ayırdığı bu kitabı, müellifin bab ve konu sıralamasına bağlı kalarak babların içeriğine göre sınıflandırarak başlıklandırdık. Burada bölüm hakkında genel bir değerlendirmede bulunduğumuz için bu başlıklarda

3.1.1. Sultanın Mevkîi, Seyir ve Siyaseti

Kitâbü's-Sultân'ın, "Sultanın Mevkîi, Seyir ve Siyaseti" isimli ilk babı, bu kitapta yer alan diğer bablara göre daha fazla malumat içermektedir. Müellif, Hz. Peygamber başta olmak üzere Hz. Ömer, Hz. Hasan, Muâviye b. Ebû Süfyân, Ömer b. Abdülazîz gibi önemli kimselerin sultan makamı öven sözlerine yer vermiş, sultanın gerekliliği ve makamının önemi üzerinde durmuştur. Müellif, özellikle Hz. Ömer, Muâviye, Haccâc b. Yûsûf ve diğer bazı önemli kimselerin yöneticilik makamında iken uygulamış oldukları siyasetleri hakkında seçtiği bazı önemli olayları kaydetmiştir. Müellif ayrıca yöneticinin adaletli olması ve ılımlı siyasete sahip olması gerektiği ile ilgili bilgilere yer vermiş, halkın sevgisini kazanmak ve müferreh bir yaşam için yapılması gereken uygulamalarla ilgili örnekler zikretmiştir. Halkın, sultana her koşulda itaat etmesi, zalim sultana sabredilmesi tavsiye edilerek haksızlığa uğrayan kimselere öğüt içerikli bilgiler verilmektedir. Bu hususu ise insanların dertlerinin küçük, sultan makamındaki kimselerin sorumlulukları sebebiyle dertlerinin büyük olduğuna, halktan bazı kimselerin sultanın bu sorumluluğunun farkında olmadığına bu sebeple de Allah'ın sultana yol göstermek suretiyle yardım ettiğini vurgulayarak bu makamı yüceltmektedir. Ayrıca Acemler'e ve Hintliler'e ait bazı kitaplarda konu ile ilgili okuduğunu belirttiği görüşlerle, tavsiye içerikli mektuplara yer vermiştir. Bu başlıkta Yunan kültürüne ait çok az bilgi nakletmektedir. Bu bilgide Aristo'nun İskender'e yazdığı bazı tavsiyelere yer vermiştir.

Müellif, "Sultanın Mevkîi, Seyir ve Siyaseti" babına Hz. Peygamber'in bu makam hakkındaki sözlerine yer vererek başlamıştır. Hz. Peygamber, kendisinden sonra

emirlik görevinde bulunmak için insanların hırslanacakları ve bu konuda çaba gösterecekleri daha sonra ise kıyamet gününde bu yaptıklarından dolayı üzgün ve pişman olacaklarını söylemekte, bu yüksek mevkii emmekle doyulmaz sütanneye, ondan ayrılışı da sütanneden ayrılışa benzetmekte ve bu makam için ihtiraslı olunmaması konusunda uyarıda bulunmaktadır.¹¹⁵²

Yanına gelen bir adamın emirlik makamını kötülemesi üzerine Hz. Peygamber, hakkıyla ve usulüne göre yapıldığında, emirliğin güzel bir görev olduğunu belirtmektedir.¹¹⁵³ (I, 47) Bir diğer hadisinde O, Allah'ın, yönetici olduğuna, O'nun semadaki idarecilerinin melekler, yeryüzü üzerindeki idarecilerinin ise divanları tutanlar olduğunu söylemek suretiyle emirlik görevinin ehemmiyeti üzerinde durmuştur.¹¹⁵⁴ Ayrıca Hz. Peygamber, *“İnsanı önünden ve arkasından takip eden melekler vardır. Allah'ın emriyle onu korurlar.”*¹¹⁵⁵ âyetinin okunması üzerine, emirlerin de korunduğunu söyleyerek bu makamın önemini belirtmiştir. (I, 48)

Konuyla ilgili İbn Kuteybe'nin rivayet ettiği bir diğer hadiste ise Hz. Peygamber'e Kisrâ'nın vefat ettiğini söylediklerinde onun, yerine kimi geçireceklerini sorduğu, kızı Bûrâ'nın onun yerine geçeceğini öğrendiğinde işlerini kadına devreden bir kavmin felah bulamayacağını söylediği yer alır.¹¹⁵⁶ (I, 47) Hz. Peygamber bu sözünü, Sâsânî Devleti'nin kısa bir süre sonra yıkılacağını haber vermektedir. Nitekim bu devlet kısa bir süre sonra yıkılmıştır.

Bu hadis bazı âlimlerce yönetimde kadınların yer almaması, bu şekilde olursa o kavmin sonunun iyi olmayacağı şeklinde yorumlanmıştır. Bu yorumlar Hz. Peygamber döneminde kadınların faaliyetleri incelendiğinde o dönemdeki uygulamalarla örtüşmemektedir. Nitekim Hz. Peygamber devrinden itibaren kadınlar, çalışma, eğitim, ticaret ve savaş gibi alanlarda yer almışlar; öğretmen, memur, doktor, hemşire, zabıta

¹¹⁵² Buhârî, “Ahkâm”, 7; Tirmizî, “Buyu”, 39; Hadis eserde şöyle yer almaktadır: *“Muhakkak ki sizler imarete (yüksek idare mevkii ve makamlarına) çok hırslı oluyorsunuz. Hâlbuki imaret (kötü idareciler için) kıyamet gününde hüsrân ve nedamet olacaktır. O yüksek mevkii ne güzel sütanadır (emmekle doyulmaz), fakat ondan ayrılmak da memeden fena bir ayrılıştır (ki, hüznü çekilmez).”* İbn Kuteybe'nin bu rivâyeti Buhârî'de olan rivayetle İbn Ebî Zi'b'de birleşmektedir. Fakat İbn Ebî Zi'b 157 yılında vefat etmiş, İbn Kuteybe ise 213 yılında doğmuştur. Bu sebeple İbn Kuteybe'nin ondan rivayeti mümkün görünmemektedir. Hadisin Buhârî ve Müslim'deki rivâyetleri sahih olsa da İbn Kuteybe'nin bu rivâyetinin senedinde inkıta' vardır.

¹¹⁵³ Heysemî, *Mecma'u'z- zevâ'id*, V, 200; Müttakî el-Hindî, *Kenzü'l-Ummâl*, VI, 39.

¹¹⁵⁴ İbn Ebû Şeybe, *Musannef*, XIV, 247; Müttakî el-Hindî, *Kenzü'l-Ummâl*, VI, 31.

¹¹⁵⁵ Ra'd 13/11.

¹¹⁵⁶ Buhârî, “Meğâzî”, 82; “Fiten”, 75.

memurluğu gibi çeşitli meslek gruplarında görev almışlardır. Hz. Ömer ise Medine pazarına Şifâ bint Abdullah'ı denetim görevlisi olarak tayin etmiştir.¹¹⁵⁷

Yukarıda bahsi geçen hadisten sonra müellif, bazı önemli kimselerin emirlik makamı hakkındaki sözlerine yer vermiştir. Özellikle Hz. Ömer, Hz. Hasan, Muâviye, Abdullah b. Mes'ûd ve Ömer b. Abdülazîz'in bu makam hakkındaki sözleri ile bu kimselerin yönetimleri hakkındaki bazı bilgileri önemlidir.

Bu bağlamda müellif, Harre vakasında, komutan olarak Ensâr'dan Abdullah b. Hanzala, Kureyş'ten Abdullah b. Mu'ti'nin görevlendirilmesi üzerine, İbn Abbas'ın iki emir olmasını tasvip etmediğini söyler. (I, 47) Hz. Hasan'ın, sultan olacak kişide; hüküm verme, cihad yapabilme, devletin fey gelirlerini dağıtabilme, cuma hutbesini okuyabilme kabiliyetinin bulunması gerektiği görüşüne (I, 47, 48), Süleyman b. Abdülmelik'in yönetim anlayışına yer vermektedir. Süleyman b. Abdülmelik, İslâm dinini, insanları koruyan çadıra, sultanı bu çadırın direğine, halkı da bu çadırın kazıklarına benzeterek bu unsurların birbirlerine olan bağlarına dikkat çekmiştir. (I, 48)

Müellif bu bilgilerden sonra Abdullah b. Mes'ûd'un yöneticiye itaat kavramını vurguladığı sözlerine yer verir. O, adaletli yönetici tarafından idare edilen kimselerin bu duruma şükretmeleri, zalim bir yönetici tarafından yönetilen kimselerin ise bu yöneticiye karşı sabırlı olmaları tavsiyesine yer vermiştir. (I, 49)

Müellif konu ile ilgili Hz. Ömer'in görüşlerine de yer vermiştir. Hz. Ömer yöneticinin adaletli olması gerektiğine vurgu yaptığı sözlerinde; yapılan iyi işleri görmeyip bu işleri yapan kimseleri mükâfatlandırmayan fakat yanlış iş yapıldığına o işi yapan kişiyi cezalandıran yöneticinin sonunun iyi olmayacağı uyarısında bulunmaktadır. (I, 49) Yine Hz. Ömer, yöneticilik görevinin, zayıflık göstermeyen bir yumuşaklık ve şiddet içermeyen bir kuvvetle devam ettirilebileceğini söylemektedir. (I, 49)

Ömer b. Abdülaziz de adalet kavramı üzerinde durarak yöneticinin adaletli olması ile ilgili tavsiyelerde bulunmuştur. O insanların kalplerinin tahammül edemeyeceği bir emiri adalet gereği görevinden aldığını, bununla birlikte dünya

¹¹⁵⁷ Bu konuda geniş bilgi için bk. Rıza Savaş, *Hz. Muhammed Devrinde Kadın*, Gelenek Yay. İstanbul 2004.

hırslarından birini de kalplerden çıkardığını ifade ederek, bu şekilde denge sağlamaya çalıştığını, kalplerin bunlardan birinden hoşlanmaz ise diğeri ile sakinleşeceğini söylemektedir. (I, 53)

İyi yöneticilerin gerekliliği ve yöneticisi olan beldelerin güvenilirliğinin vurgulandığı bilgide bir kisranın konu ile ilgili sözleri kaydedilmiştir. Kısra bir beldede güvenli yaşayabilmek için; muzaffer bir sultan, adaletli bir kadı, kurulmuş bir çarşı, bilgin bir doktor ve akan bir nehirin bulunması gerektiğini vurgular. Bu unsurların bulunmadığı yerlerde ise konaklamanın uygun olmadığı söylenerek bu kavramların gerekliliğini vurgulamıştır. (I, 51)

Müellif, *Yetîme* adlı kitaptan sultanın faydaları ve zararları hakkında okuduğu bilgilere uzunca yer vermiştir. Bu kitapta; yararı, zararından fazla olan bir sultanın icraatları, Allah'ın yeryüzünü yağmuruyla bereketlendirmesine, rüzgâr göndermesine, yaz ve kış mevsimini yaratmasına, gece ve gündüzü yaratmasına benzetilmektedir. Bu nimetlerin yanında insanı felakete uğratabilecek tehlikeleri de barındırdığı söylenerek bu makama karşı dikkatli davranılması gerektiği hususunda uyarıda bulunulmuştur. Sultanlık makamının gerekliliği ise, “*Yönetici ve din biri olmadan diğerrinin ayağa dikilemeyeceği iki kardeştir.*” sözüyle vurgulanmıştır. (I, 49)

Müellif bu bilgilerden sonra *Tâc* kitabında bazı melikler hakkında okuduğu bilgileri kaydetmiştir. Bu kitapta, insanların dertlerinin küçük, meliklerin dertlerinin ise büyük olduğuna, halktan bazı kimselerin sultanın bu sorumluluğunun farkında olmadığına bu sebeple de Allah'ın sultana yol göstermek suretiyle yardım ettiğine dair bilgileri okuduğunu söylemektedir. (I, 50)

Müellif burada Acemler'e ait bazı mektupları okuduğunu ifade etmektedir. Bunlar arasında Erdeşîr b. Bâbek'in halkına yazdığı mektubu okuduğunu ve onun bir nüshasını çıkardığını söylemekte ve bu nüshadan şu bilgileri aktarmaktadır: “*Şanlı, melikler meliki ve yücelerin varisi olan Mecûsî Hükümdarı Erdeşîr'den, dini taşıyan fakihler, sınırları koruyan askerler, krallığın süsü olan yazarlar ve ülkenin direği olan çiftçilere, selam üzerinize olsun. Allah'a hamdolsun bizler esenlik içindeyiz ve merhametimiz sayesinde halkımızdan üzerine düşen vergileri kaldırdık. Ancak tüm*

bunlarla beraber size vasiyet yazıyoruz: ‘Kin gütmeyin düşman size ansızın saldırmasın, kimseyi aşağılamayın ki kuraklık sizi kuşatmasın, yakın akrabalarınızla evlenmeyin ki bu neslin doğruluğu için daha uygundur. Bu dünyadaki hiçbir şeye alışmayın zira o kimseye kalmaz. Aynı şekilde ondan tamamen yüz de çevirmeyin. Çünkü ahirete yalnızca onunla ulaşılır.’ (I, 52)

Ayrıca müellif, halkın sevgisini kazanma ile ilgili Aristoteles’in İskender’e yazmış olduğu nasihati okuduğunu belirtmektedir. Bu nasihat şöyledir: *“Halka iyi davran ki halkın sevgisini kazanasın. İyilik ve sevgiye dayanan yönetim, baskı ve zulme dayanandan daha devamlıdır. Bilmelisin ki, sen sadece bedenlere hükmedebilirsin; ama iyilik yaparak gönüllere hükmetmeye bak. Bilmelisin ki, konuşabilen halk yapmasını da bilir; konuşturmamaya bak ki yapamassınlar.” (I, 52)*

Müellif, *Kitâbü'l-Âyîn*'de, sultana itaat ve halkın sevgisini kazanma ile ilgili bazı Acem meliklerinin konu ile ilgili konuşmalarını okuduğunu belirtmiş ve bu kitaptan yaptığı şu alıntıyı zikretmiştir: *“Ben niyetlere değil bedenlere hükmederim. Rızayla değil adaletle hükmederim ve sırları değil işleri araştırırım.”* Ardından Acemler'in yönetim hakkında, *“Meliklerin en iyi siyaset yapanı halkın bedenlerini gönüllü olarak kendisine itaat etmeye yöneltendir.”* *“Bir valinin halktan kendisine ulaşan bir menfaati zorla istemesi yakışık almaz. Bunu ancak iyi etki, doğru görüş ve tedbirle hak ederse başkadır.”* dediklerine yer vermektedir. (I, 53) Yine Acemler'in bu sefer siyaset anlayışı hakkındaki sözü şöyledir: *“Halkın kalbi meliklerinin hazinesidir. Ona ne koyarsa bil ki o (koyduğu şey) onun içindedir.” (I, 54)*

Bu bilgilerden sonra Muâviye b. Ebû Süfyân'ın hilafet makamı hakkındaki görüşü ile Muâviye'nin kendi siyaseti ile ilgili görüşlerine, ayrıca bazı kimselerin de Muâviye'nin siyaseti hakkındaki görüşlerine yer verilmiştir.

Konu ile ilgili olarak müellif, hilafetin Kureyşliliği hakkında, Muâviye b. Ebû Süfyân ile İbn Abbas arasında geçen konuşmaya uzunca yer vermiştir. Muâviye, İbn Abbas'ın yanına gelerek, Kureyş dışındakilerin hilafeti hakkında ne düşündüklerini, hilafetin, akrabalık olmaksızın rızayla mı, cemaatle mi ya da cemaat olmaksızın

akrabalıkla mı yahut her ikisiyle olup olmadığını sormuş ve bu konuda konuşmak istediği belirtmiştir. (I, 51)

Bir diğer bilgide yer alan Muâviye'nin kendi siyaseti hakkındaki şu sözleri dikkat çekicidir: *“Ben kırbacımın yettiği yerde kılıcımı kullanmam. Dilimin bana yeterli olduğu yere de kırbacımı kullanmam. Böylelikle insanlarla aramdaki siyaset bağı kopmaz.”* Kendisine: *“Bu nasıl olur?”* diye sorulunca şu cevabı vermiştir: *“İnsanlar, o bağı gerdiklerinde ben gevşek bırakırım, onlar gevşek bıraktıklarında ise ben gererim.”* (I, 53)

Muâviye b. Ebû Süfyân'ın kendi yönetiminde kullandığı dil üslubunu övdüğü bilgide, bir gün Ziyâd b. Ebîh'in kölesi Süleym, efendisinin yönetimini övmeye başladığı anlatılmaktadır. Onun bu sözleri üzerine Muâviye, Süleym'i susturup, Ziyâd'ın kılıcı ile elde edebildiği başarılarından daha fazlasını dil kabiliyetiyle elde ettiğini belirtmek suretiyle, yönetimde kullandığı kıvrak dil üslubuna işaret etmektedir. (I, 54)

Şa'bî'nin, Muâviye'nin siyaseti hakkındaki sözleri ise şöyledir: *“Muaviye, görmediği yere ayağını basmayan bir deve gibidir. Ona ses çıkarılmazsa ilerler. Karşılık verilirse yavaşlar.”* demiştir. Hz. Ömer de onun hakkında, *“Kureyş'ten gelen ve onun soylularından birinin oğlu olan bu adamdan sakının! O ki sadece rıza üzerine uyur, öfkelenildiğinde güler ve üzerinde olan şeyi yere atar.”* demek suretiyle ona karşı dikkatli davranılması uyarısında bulunmaktadır. (I, 54)

Yine Muâviye'nin siyaset yönetimi hakkında bu sefer Abdullah b. Zübeyr'in insanlara onun zekâsını ve savaşçı özelliğini övdüğü sözleri şöyledir: *“Sakin ola İbn Hind'den uzaklaşmayın! Onda kendisinden sonra kimsede bulamayacağımız çareler vardır. Vallahi ondan daha iyi bir savaşçı yoktur. Yer ehli arasında ondan daha kurnaz bir kişi bulunmadığı halde onu kandırsaydık, o da bize kanmış görünürdü.”* ardından Kubey's'e işaret ederek, *“Vallahi ben şurada bir tek taş kalmayana dek ondan faydalanmamızı isterdim. Onun akli eksilmez ve kuvveti azalmaz.”* dediği, orada bulunan ve bu sözleri nakleden Hişâm b. Urve'nin, onun bu sözleri üzerine kendi aralarında, *“Vallahi adam kendini yalnız hiss ediyor.”* dediklerini nakletmiştir. (I, 55-56)

Muâviye'nin, siyaset anlayışının yer aldığı diğer bir bilgiye göre; Hz. Osmân'ın vefatından sonra Medine'ye gelen Muâviye'nin, Hz. Osmân'ın evine gittiğinde kızı Âişe, onu görünce ağlamaya başladı. Muâviye ise ona: *“Ey kardeşimin kızı! İnsanlar, kılıcını yanında taşıdığı ve dostlarının yanında durduğu halde bize itaat ettiler ve biz de onlara eman verdik. Onlara altında öfke olan bir yumuşaklık gösterdik. Onlar da bize altında kin bulunan bir itaatle göründüler. Bu aleyhimize mi olur lehimize mi bilmiyorum ama onlarla anlaşmamızı bozsak onlar da bizimle anlaşmalarını bozarlar. Senin emîr'ül-mü'minînin amcasının kızı olman Müslümanlar içinde sıradan bir kadın olmandan daha hayırlıdır.”* demek suretiyle hem onu teselli etmek hem de kendi emirliği için destek almak isteği anlaşılmaktadır. (I, 57)

Muâviye hakkında verilen bu uzun malumattan sonra Abdülmelik b. Mervân'ın yönetimiyle ilgili yer alan bilgide halk, Abdülmelik b. Mervân'dan, ondan Hz. Ebû Bekir ve Hz. Ömer dönemindeki gibi bir yönetim ve hayat istemiştir. Bunun üzerine o, bunu talep eden halkın, Hz. Ebû Bekir ve Hz. Ömer dönemindeki halk gibi yaşamadıkları, o dönemdekiler gibi yöneticilere davranmadıkları bu sebeple bunu istemeye hakları olmadığını söyleyerek, Allah'tan bu konuda yardım dilemiş O'na duada bulunmuştur. (I, 53)

Velîd. b. Abdülmelik'in siyaset anlayışını öğrendiğimiz bir diğer bilgide, Velîd, babası Abdülmelik b. Mervân'a siyasetin ne olduğunu sorduğunda o siyaseti şöyle anlatmıştır. *“Siyaset; özel çevrenin samimi sevgisiyle birlikte onlara gücünü gösterme, halkın gönüllerinin adaletle fethedilmesi, basit hatalara tahammül edilmesidir.”* (I, 54)

Ardından müellif, bazı meliklerin kendi siyasetlerini tanımladıkları sözlerine yer verir. *“Müjde, tehdit, emir ve yasaklama konularında asla şaka yapmadım. Öfke için kimseyi cezalandırmadım. Ödüllendirmede mübalağa etmedim. Hevaya uymayıp sıkıntılar üzerine sebat ettim. Sözü içine nefret katmaksızın bir saygınlık ve cüret karıştırmaksızın sevgiyle söyledim. Gücü her yeri kapsayacak şekilde kıldım ve merakı engelledim.”* (I, 54-55)

Bir diğerk bilgiye göre; Velîd b. Abdûlmelik, Haccâc b. Yûsuf'tan siyaset yönetimini yazmasını istedi. Haccâc, halifeye gönderdiği mektupla siyaset yönetimini anlatmaktadır. O yönetiminde; dikkatini arttırdığı, hevalarını uyuttuğunu, kendi kavminde sözü geçen, soylu kimseye yakın olduğunu belirtir. Ayrıca işinde kararlılık gösteren tecrübeli valileri görevlendirdiğini, vergiyi bu konuda güvenilir kişilere toplattığını, düşmanına, hoş inayetinden bir şans vermeye yemin ettiğini, içinde kuşku besleyen kötü kimseye de kılıcını gösterdiğini, iyilik yapan kimselere ise iyilikle karşılıklıta bulunduğunu anlatmaktadır. Böylelikle suç işlemeye meyilli olanların cezalandırılmaktan korktuğu için bundan vazgeçtiği, iyilik eden kimselerin ise kazanacağı karşılıktan dolayı onun gözündeki mevkiine sınıksı sarıldığını bu şekilde sükûneti sağlamaya çalıştığını söylemektedir. (I, 54)

Haccâc'ın yönetim anlayışını ortaya koyan bir diğerk bilgide onun Şam halkına söylediği şu sözler yer alır: *“Ben sizin için kümes hayvanlarını gözetken erkek bir devekuşu gibiyim. O ki pislikleri onlardan giderir, taşları onlardan uzaklaştırır, onları yağmurdan korur, böceklerden muhafaza eder ve kurtlara karşı onları bekler. Ey Şam halkı! Siz siper ve örtüsünüz! Siz palanga ve ayakkabısınız.”* (I, 54)

Hiz. Ömer'in, Ebû Mûsâ el-Eşârî'ye yönetimde uygulaması gereken bir takım tavsiyeleri ile birlikte bazı konulardaki ihtarının yer aldığı sözleri şöyledir: *“İnsanlarda yöneticilerine karşı bir hoşnutsuzluk vardır. İşte bunun bana ulaşmasından Allah'a sığınırım. Bilinmeyen körlükten ve kalplerde taşınan kinden sakın! Günde bir saat dahi olsa sınırları koru. Sana biri Allah diğerk ise dünya için olan iki iş gelirse Allah'tan olan nasibini tercih et. Muhakkak ki dünya tükenip gider; ahiret ise kalıcıdır. Fasıkları korkut ve onları kontrol altına al. Müslümanlar'dan hasta olanları ziyaret et, cenazelerine iştirak et, onlara kapılarını aç, onların işleriyle bizzat ilgilen. Allah'ın senin yükünü daha ağır kılmış olması dışında sen de onlardan birisin.*

Bana sen ve ailen için kıyafetinde, mutfağında ve bineğinde Müslümanlar'da bir benzeri olmayan bir hal ortaya çıktığı haberi ulaştı. Ey Abdullah! Sakın ola ki ölümü besili olmak sebebiyle olduğu halde, tek derdi besili olmak olarak bereketli bir vadiden geçen bir sürünün durumuna düşmeyesin! Bilmelisin ki eğer çalışan kişi doğru

yoldan saparsa sürüsü de yoldan çıkar ve insanlar kendilerine sıkıntı veren şeyden dolayı zorluk çekerler. Vesselam.” (I, 55)

Hız. Ömer ile ilgili bir diğerk bilgide, onun sert mizacından çekinenler, Abdurrahman b. Avf’tan kendilerine yumuşak davranması konusunda onunla konuşmasını istedikleri yer alır. Özellikle yanına gelen bekâr kızlar Hız. Ömer’den korkuyordu. Abdurrahman’ın kendisiyle bu durumu konuşması üzerine Hız. Ömer’in, üslubunu değiştirmeyeceğini söylediğı yer almaktadır. (I, 56)

Bu bilgilerin ardından müellif, *Tâc* kitabında, Ebreviz’in oğluna, ordusuna nasıl davranması gerektiğı ile ilgili tavsiyelerini okuduğunu belirtmiştir. Ebreviz oğluna, ordudaki askerleri kendisine muhtaç kalmaları için onları fazla rahata alıştırmaması fakat başkaldırmamaları için onları fazla sıkımmaması, gerekli gördüğünde onlara hediyeler vermesini tavsiye etmektedir. (I, 55)

Bu konuşmanın bir benzerini Mansûr’un komutanlarına yaptığını söyleyen müellif, onun, *“Köpeğini aç bırak ki seni takip etsin; diyen bedevi ne doğru söylemiştir.”* dediğı, orada bulunan ve bu sözlerden rahatsız olan Ebü’l Abbas et-Tûsi’nin ayağı kalkıp, *“Ey müminlerin emiri! Bir başkasının elindeki ekmekle köpeğe işaret edip, onun da bu kimseyi takip etmesi ve seni terk etmesinden korkarım.”* dediğini zikreder. (I, 55)

Ömer b. Abdülaziz’in adalet anlayışının vurgulandığı bilgiye göre; Humus valisi, burada bulunan bir kalenin yıkılmak üzere olduğu gerekçesiyle bu kaleyi tamir etmek için Ömer b. Abdülaziz’den izin istedi. O, valisine, humus kalesini adaletiyle sağlamlaştırması tavsiyesinde bulunmak suretiyle ona adaletli olması noktasında uyarıda bulunarak bu kaleyi adaletiyle sağlamlaştırmasını istemiştir. (I, 56)

Müellif burada bazı kimselerin, adaletli yönetici olabilmek için bazı kimselere yaptığı tavsiye içerikli bilgilere yer verir. Bunlardan biri, emirin adaletli olabilmesi için nelere dikkat etmesi gerektiğı ile ilgilidir. Bu hususta ismi zikredilmeyen bir a‘rabî, bu makama getirildiğinde adaletli olabilmek ve kötülükleri engelleyebilmek ve halkın güven içinde yaşayabilmesi için, emirin halkın arasına gizli görevlilerini yerleştirip halkın durumundan haberdar olması gerektiğini söyler. (I, 56)

Konuyla ilgili Ca'fer b. Yahyâ, verginin mülkün direkleri olduğunu belirttikten sonra vergi ile adalet arasında bir bağlantı olduğunu, vergilerin adaletle orantılı olarak bollaşıp, zulümle orantılı olarak azaldıklarını söyler. (I, 57)

Abdullah b. Abbas ise babasından sonra göreve gelen Hasan b. Ali'ye, emirlik görevindeyken dikkat etmesi gereken şu hususlarda tavsiyede bulunmuştur: *“İnsanlar seni kendilerini emir olarak tayin ettiler. O halde savaşa hazırlan, düşmanlarınla cihat et, dostlarına karşı siyasî davran, bir cemaat oluncaya dek aşiretlerinin onlarla ıslah olması için kabilenin şerefli ailelerini görevlendir. Hakkı aşmadığı sürece insanların hoşlanmadıkları ama neticesinde adaletin ortaya çıktığı ve dinin yücelttiği bazı şeyler, onların sevdiklerinden olan ama neticesi zorbalığın zuhuruna ve dinin zayıflamasına yol açan çoğu şeyden hayırlıdır.”* (I, 57-58)

Müellif, Acemler'in kitaplarından birinde Erdeşîr'in oğluna yaptığı şu nasihatı okuduğuna yer vermektedir: *“Ey Yavrum! Mülk ve din birbirlerinden ayrılamayacak iki kardeşdir. Din bir üstür, mülk ise onun bekçisidir. Eğer mülkün bir üssü olmazsa yıkılır gider. Ve eğer dinin bir bekçisi olmazsa kaybolur. Ey yavrum! Memurlarla konuşmayı sürdür, cihat erlerine lütufta bulun, din ehlini müjdele ve akıl sahiplerinden senin derdinle dertlenen kimselere sır ver.”* (I, 57)

Acemler arasında eskiden melikler için söylenen sözler şöyledir: *“Bir melikde her ne haslet olursa olsun bu beşinin olması yakışık almaz: Melik yalancı olmamalıdır. Eğer yalancı olursa iyilik vaat ettiğinde bu umut edilmez, kötülükle tehdit ettiğinde bundan korkulmaz. Melik cimri olmamalıdır. Eğer cimri olursa kimse ona nasihatle bulunmaz. Bir ülke ise ancak nasihatle ıslah olur. Melik sert olmamalıdır. Sert olursa insanlar onu yüceltmez. Melik hased etmemelidir. İnsanlar sadece içlerindeki saygın kimselerle düzelirler. Melikin korkak olması da uygun değildir. O korkak olursa ülkesinin sınırları kaybolur ve düşmanlar ona saldırmaya cüret ederler.”* (I, 57)

Müellif bu bilgileri verdikten sonra Hz. Ömer'in yönetim anlayışının özetini sunan bilgiyle bu başlığı bitirmektedir. Hz. Ömer, kendisine bir heyet geldiği zaman onların durumları hakkında onlara sorular sorardı. Yaşadıkları yerdeki ürün fiyatlarının ne olduğu, ülkelerinde yaşayan kimselerden tanıdıklarını, yöneticilerinin hal ve

hareketleri, misafir ağırlayıp ağırlamadıklarını, hasta ziyaret edip etmediklerini sorardı. Bu sorularına olumlu cevap alırsa, yöneticilerinin yönetiminden hoşnut olduğu için Allah’a hamd ederdi, olumlu cevap alamazsa o yöneticiye mektup yazar ve onu yanına çağırırdı. (I, 58)

3.1.2. Görevlendirilecek Kimselerin Seçilmesi

Kitâbü’s-Sultân’ın, “Görevlendirilecek Kimselerin Seçilmesi” isimli ikinci babında müellif, çeşitli görevlere gelecek kimselere yapılan tavsiyelere yer vermektedir. Emir, Şurta, kurra ve kâtip gibi önemli vazifelere getirilecek kimselerde aranan şartlar ile bu göreve nasıl getirildiklerine, bu göreve gelebilmek için hangi aşamalardan geçtiklerine dair seçtiği bilgilere yer vermektedir. Müellif özellikle kâtipler ve kâtiplik mesleği ile ilgili yoğun malumat vermiştir. Bu bilgileri naklederken çoğunlukla *Tâc* adlı kitaptan alıntı yapmakta Ebreviz’in oğluna yaptığı tavsiye içerikli konuşmalara yer vermektedir. Böylelikle müellif bir önceki babta sultanın gerekliliği ve ona itaat kavramları üzerinde durduktan sonra sultanın yanında önemli görevlerde bulunan kimselerin sahip olması gereken özelliklere değinerek İslâm siyaset geleneğini oluşturmaya devam etmektedir.

Müellif bu başlığa, Hz. Ebû Bekir’in vefat etmeden önce hasta yatağında, Hz. Ömer’i kendisinden sonra halife tayin ettiği vasiyetiyle başlamıştır. Onun bu vasiyeti şöyledir: *“Bismillâhirrahmânirrahîm. Bu Resûlullah’ın halifesi Ebû Bekir’in dünyadaki son, ahiretteki ilk günleri arasında yazılmış, kâfiri iman ettiren, günahkâr kimseyi de Allah’tan sakınan bir hale getiren bir durumda yazdığı vasiyetidir. Ben Ömer b. Hattâb’ı kendimden sonra halife tayin ediyorum. Ben onun iyiliğini ve adaletini bilirim. Bundan sonra o zulmeder ve değişirse bu benim bilgim dışındaki bir haldir. Sizin için hayrı istedim. Her kimseye kendi kazandığı vardır. Haksızlık eden kimseler nasıl bir yıkılışla yıkılacaklarını anlayacaklardır.”*¹¹⁵⁸ (I, 58)

Göreve getirilecek kimselerde aranan şartların ne olduğu ile ilgili müellifin seçtiği bilgilerden biri, *Tâc* kitabında okuduğunu belirttiği; hapiste olan Ebreviz’in oğluna konu ile ilgili yaptığı tavsiyeleridir. Ebreviz oğluna değer verdiği şerefli

¹¹⁵⁸ Şu‘arâ 26/227.

kimseleri görevlendirmesi, önceden ceza verip gururunu kırdığı, kendine zorla itaat ettirdiği, deneyimsiz ayrıca ileri derecedeki yaşlı kimselere görev vermemesi gerektiği tavsiyesinde bulunmaktadır: *“Yönetim için tayin ettiğin kişi senin yücelttiğin biri veya insanlar arasında ihmal edilmiş ama senin kullandığın şerefli biri olsun. Ceza verip gururunu kırdığın kimseye, kendine zorla itaat ettirdiğin kimseye ve kalbindeki birine yöneticilik verme. Zira o kimse için senin yönetiminin yıkılması, sabit kalmasından daha sevgilidir. Ve Sakın ola ki kendini beğenmiş ve etrafındakilerden daha tecrübesiz zayıf ve deneyimsiz biri ile feleğin aklını, zamanın da vücudunu yiyip bitirdiği yaşlı birini yönetime getirme.”* (I, 58)

Müellif, Ebreviz’in oğluna görevlendireceği kimseler hakkında tavsiyede bulunmak için yazdığı bir diğer mektupta şöyle okuduğunu söyler: *“Vergilerin için şu üç adamdan birini seç; İlki mal konusunda zahit gözüken ve dinde takva ehli olduğunu iddia eden adamdır. Zira bu kimse zayıfa adil davranır, şerefli kimseye insaf eder, vergiyi arttırır ve imar için çalışır. Eğer o kimse takva ehli olmaz, dininin aleyhinde olmaktan ve emanetini gözetmemekten utanmaz ise bir miktar çalar, çoğunlukla arttırır. Bunu da riya ve hıyanetini gizlemek için yapar. Eğer bunu fark edersen ihaneti sebebiyle onu cezalandır ve arttırması sebebiyle ödüllendirme! O ihanetle başa gelmiş ve riya ile öne çıkmış biri ise ona azap ile ibretlik bir ceza ver ve hapse atıp malına el koy.*

Bunların ikincisi vergi konusunda bilgili, zengin, aklına güvenilir bir kimsedir. Zira onun vergi konusundaki bilgisi yeryüzünün imarında iktisatlı olmasına ve halka merhamet etmesine neden olur. Zenginliği götürür. Üçüncüsüne gelince bu da vergi konusunda bilgili, emanete riayet eden, mal konusunda cimri bir kimsedir. Onun rızkını arttır. Böylece rızkı, ihtiyacı için bir fırsat olarak kullanır. İhtiyacı için az bir malı yeterli görür. İlmiyle malı ıslah eder ve güvenilirliği onu ihanetten alıkoyar.” (I, 59-60)

Tecrübeli kimselere görev verilmesi ile ilgili bir diğer bilgi konu ile ilgili atasözleridir: *“Yaşlının görüşü; çocuğun şahitliğinden daha hayırlıdır.”*, *“Orta yaşlı kimseye (fikirde) olgunlaşmak öğretilmez.”* (I, 58)

Görevlendirilecek kimselerde aranan birtakım özelliklere sahip kimselerle ilgili verilen bilgilerden biri Rebî' b. Ziyâd ve bir halife ile ilgilidir. İbn Kuteybe bu bilgiyi kaydederken bahsi geçen halifenin ismini zikretmemiştir. Buna göre halife, önemli bir göreve getirmek için belirli vasıflara sahip birini aradığını söyledi. Halife aradığı bu kimsenin bu göreve gelmeden önce halk arasında değer gören, yönetici olduğunda ise bu görevi taşıyabilen, yönetici olduğu halde, halktan biri gibi davranan bir kimse olması gerektiğini söyleyince yanında bulunanlar ona bu sayılan özelliklere sahip Rebî' b. Ziyâd'ı tavsiye ettiler, halife de bu durumu tasdik etmiştir. (I, 59)

Şurta görevine getirilecek kimsede aranan özelliklerin anlatıldığı bilgide, Haccâc b. Yûsuf bu göreve getirmek için çevresindekilerden birini tavsiye etmelerini istedi yer alır. O, bu göreve emanete sahip çıkan, ihanet etmeyen, hata karşısında kin gütmeyen, eşrafın kendisine bir şey yaptırmak için onun karşısında alçalmayacağı, ayrıca dış görünüşü düzgün birini aradığını söyleyince ona Abdurrahman b. 'Ubeyd et-Temîmî'yi tavsiye ettiler. O da Abdurrahman'ı bu göreve getirdi. Şa'bî, Abdurrahman'ın, göreve geldikten sonra kırk günde sukuneti kısasa kısas yöntemiyle sağladığı, Haccâc'ın onun bu başarısından dolayı Kûfe ve Basra şurtasını da ona verdiğini söylemektedir. (I, 59) Bu bilgilerden yönetimde önemli bir göreve getirilecek kimselerin, halka danışılarak, halk arasında bu göreve uygun vasıflarıyla tanınan kimselerden seçildiği adeta halkın onayının alındığını görmekteyiz.

Ömer b. Abdülaziz'in, bir emirin görev yetkisinin sorumluluğunun ehemmiyetini vurguladığı bilgi ise ilgi çekicidir. Abdülaziz görevlendireceği bir kavim hakkında insanlarla istişarede bulunduğu vakit arkadaşlarından bazıları, *"Uzrîlerle çalışmalısın."* dedi. O, *"Onlar kimdir?"* *"Eğer adil olurlarsa onlardan umduğun şeyi yaparlar. Eğer başarısız olurlarsa insanlar: 'Ömer içti hat etti.' derler."* diyerek görevinin sorumluluğuna dikkat çekmiştir. (I, 60)

Kurra vazifesine seçilecek kimselerin tayini ile ilgili bilgide; Adî b. Ertât, İyâs b. Muâviye'ye, *"Bana görevlendirmem için ehil kurraları göster."* dedi. İyâs, *"Kurralar iki kısma ayrılır. Bir kısmı ahiret için çalışır fakat senin için çalışmaz. Diğer kısmı ise dünya için çalışırlar. Eğer dünya için çalışma imkânını onlara verirsen neler"*

yapabilirler, bilir misin? Fakat sen evlerde kalan ve şerefleri için haya eden kurraları tayin et.”dediği zikredilmiştir. (I, 60)

Kadı tayin edilirken aranan şartların yer aldığı bilgide; Hârûn Reşîd, kadı tayin etmek için yanına çağırdığı bir adama, onun üç özelliği sebebiyle; şerefli olup kimsenin karşısında eğilmemesi, işlerinde aceleci davranmayıp sabretmesi bu sebeple de az hata yapması, işlerinde istişare edip doğruyu bulması sebebiyle onu bu vazifeye uygun gördüğünü söylemektedir. Bu kimsenin fıkıh bilgisinin iyi olmadığı bu sebeple bu görevi yerine getiremeyeceğini söylemesi üzerine Hârûn Reşîd, fıkıh konusundaki eksikliğini gidermesi için yanına fıkıh bilen birini vereceğini belirtmektedir. (I, 60)

Bir diğer bilgi göreve getirilecek kimselerin nasıl seçildiği ile ilgili bir örnek teşkil etmektedir. Emevîler’in Irak valisi Ömer b. Hübeyre, İyâs b. Muâviye’yi kadı olarak görevlendirmek üzere yanına çağırdı. Belirli bir süre susup İyâs’ı gözlemledikten sonra onun göreve uygun olup olmadığını anlamak için ona birtakım sorular sordu. İyâs b. Muâviye, onunla arasında geçen konuşmaları şöyle anlatmaktadır. Bana:

- “*Kur’ân okur musun?*” dedi.

- “*Evet*” dedim.

- “*Farzları yerine getirir misin?*” dedi.

- “*Evet*” dedim.

- “*Arapların savaşlarından bir şey biliyor musun?*” dedi.

- “*Evet*” dedim.

- “*Acemler’in savaşlarından bir şey biliyor musun?*” dedi.

- “*Evet, onları da biliyorum*” deyince.

- “*Senin yardımını istiyorum.*” dedi.

- “*Ben de üç özellik vardır ki, bu özellikler bu işi yapmak için uygun değildir.*” dedim.

- “Onlar nedir?” deyince,

- “Gördüğün gibi ben çirkin bir adamım, kendimi ifade etmekten acizim ve keskin dilliyim.”

- “Çirkinlik sorun değil. Zira ben seni insanlara güzel göstermeye çalışmıyorum. Kendini ifade etmekten aciz olmaya gelince ben senin kendini ifade edebildiğini görüyorum. Keskin dile gelince sopa seni düzeltir. Kalk, seni görevlendirdim.” dedi. İyâs bu şekilde iki bin dirhem maaşla göreve başladığını ve bunun ilk maaşı olduğunu söylemektedir. (I, 61)

Müellif, Hintliler’in bir kitabında sultanın yanında görev alan kimseler ile ilgili okuduğu şu bilgileri kaydetmektedir: “Basiretli bir sultan, bir adamı sevebilir. Ancak ondan bir zarar geleceği korkusuyla onu görevinden uzaklaştırır. Onun bu davranışı, parmağını yılan sokan ve zehri tüm vücudunu sarmasın diye onu kesip atan bir adamın davranışı gibidir. Veya sultan, bir adama buğz edebilir ve onu görevlendirmek istemeyebilir. Yine de onu yanında bulur. Bu da faydası için acı bir ilaçtan hoşlanmadığı halde onu içen kimse misalidir.” (I, 61)

Müellif bu başlığı Me’mûn’un insanları övme ile ilgili şu sözleriyle bitirmektedir: “Her kim bize bir adamı övdüyse, övülen bu kimsedeki ayıp onu öven bu kişide de vardır.” (I, 61)

3.1.3. Sultan İle Dostluk Ve Âdâbları

Müellif görevlendirilecek kimselerde aranan bazı şartları ve bu görevlere getirilen bazı kimseler ile ilgili olayları naklettikten sonra bu babla bağlantılı olarak değerlendirebileceğimiz “Sultan İle Dostluk Ve Âdâbları ile Sultanın Değişmesi Hakkında Bab” başlığına yer vermiştir. Müellif, sultan ile arkadaşlığın nasıl olması gerektiği, sultana karşı uyulması gereken âdâb ve sultanın zamanla değişmesi ile ilgili bilgileri zikrederken hem önemli kimselerin sözlerinden hem de Farşlılar ve Hintliler’e ait eserlerden istifade etmiştir. Burada müellif, en çok İbnü’l-Mukaffâ’ın *Adâb* isimli eserinden istifade etmiştir. Ondan naklettiği bilgilerde sultanla dostluk etmenin âdâbı ile ona itaat etmenin gerekliliği ile yönetimde adalet kavramı üzerinde durmuştur.

Müellif bu başlığa, Muhammed b. ‘Ubeyd’den kendisine ulaşan, Abdullah b. Abbas’ın babasının önemli tavsiyeleri ile başlamıştır. Abdullah şöyle anlatmaktadır: *“Babam bana, Ey oğulcuğum! Ben emirü’l-mü’minînin seninle istişare ettiğini, seni konuşmada serbest bıraktığını ve seni Resûlullah’ın ashabının büyükleri yanında öne çıkardığını görüyorum. Ve bu sebeple sana şu dört hususu vasiyet ediyorum: Ona hiçbir sırrını verme, yalan konusunda seni sınavacak bir davranışta bulunma, onun yanında kimsenin gıybetini yapma, ona nasihatte de bulunma.”* dedi. Orada bulunan Şa‘bî, Abdullah b. Abbas’a, *“Bunlardan her biri bin öğütten hayırlıdır.”* dedi. O da, *“Evet vallahi! Belki de on bin öğütten hayırlıdır.”* diyerek babasının öğütlerinin doğruluğunu onaylamıştır. (I, 61)

Konu ile ilgili Ziyâd b. Ebîh’in oğluna nasihati ise şöyledir: *“Eğer emîrü’l-mü’minînin huzuruna girersen, ona dua et, sonra onu güzelce selamla. Asla sende kendisi sebebiyle bir yorgunluk ve bir sıkılma görmesin!”* dedi. (I, 62)

Konu ile ilgili halk arasında söylenen şu söz yer alır: *“Eğer sultan seni kendine kardeş olarak görürse sen onu baba olarak gör. Eğer o bunu arttırsa sen de arttır.”* (I, 62) Arapların sultan hakkındaki sözü ise şöyledir: *“Eğer sultanın en yakınlarından olamadıysan en uzağında olanlardan ol!”* (I, 61)

Sultanla dostluk etmenin âdâbı ile ona itaat etmenin gerekliliği ile ilgili bilgilerden biri, müellifin İbnü’l-Mukaffâ‘ın *Âdâb* isimli kitabında konu ile ilgili okuduğunu belirttiği bilgidir. Müellifin bu kitaptan uzunca kaydettiği bilgi şöyledir: *“Sana göre hoş olmayan şeylerde onlara itaat etmen, sana uygun olmayan şeyde onları onaylayan ve kendi isteklerin değil onların hevası için olan işleri takdir etmen için nefsinizi razı kılmandan sonra sultanla dostluk et. Eğer sen sultana karşı koruyucu olursan seni görevlendirirler. Uyanık olursan seni kendilerine yaklaştırırlar. Güvenilir olursan sana güvenirler. Onlardan bir şey öğreniyormuş gibi onlara öğretirsin ve onlar seni terbiye ediyormuş gibi onları terbiye edersin. Aksi halde onlardan olabildiğince uzak ol ve onlara karşı uyanık dur. Eğer sultan ve arkadaşlığından bir servet bulursan onu fırsat olarak bil. Zira her kim sultana hakkıyla hizmet ederse dünya lezzetleri ve ahiret işleriyle onun arasında engel kalmaz. Her kim de hakkıyla hizmet etmezse dünyada başına bir rezalet, ahirette ise ağır bir mesuliyet gelebilir.”*

Ve: “Eğer sultan ile dost olduysan onu eleştirmeksizin sebat etmelisin. Eğer onun güvenini kazanırsan kalpten gelmeyen övgüleri terk et. İnsanlar huzurunda onunla konuşmadığın sürece ona çok fazla dua etme. Herhangi bir konuda onun katındaki bir şeyi talep etme. Eğer seni bekletirse sen onu bekletme. Layık olmakta ondan iste. Bir musibetle ona karşı çıkarken senin onun üzerinde bir hakkın olduğunu ona bildirme. Nasihatleri yenilemek ve çalışmakla senin hakkını ve sıkıntını unutmamasını sağlarsan bunu yap. Onunla ilk sohbetinde tüm gayretini sunma, daha fazlası için yer bulma. Ancak daha fazlasına yer aç. Senden başkasına bir şey sorduğunda cevap verme. Bilmelisin ki zorla söz alman senin için bir hafifliktir. Ve senin soranı ve sorulanı hafife alman demektir. Soru soran sana, ‘Sana sormadım.’ dese veya sorulan kişi, ‘Ey kendini beğenmiş ve sultanını hafife alan kimse! Hadi cevap ver!’ dese ne dersin? Sultanın dostu aslana binen kimse gibidir. İnsanlar ondan korkar, o ise bineğinden.” (I, 62-63)

Yine İbnü’l-Mukaffâ‘ın *Adâb* isimli kitabında okuduğunu belirttiği; sultana nasıl davranılması gerektiği ile ilgili bir diğer kayıt şöyledir: “*Sultanın kızdığı ve güvenmediği kişilerle hiç bir yerde bir araya gelme! Bu kimse için bir özür belirtme ve hiç kimsenin yanında onu övme! Eğer bu kimseyi yaptığı hatadan dönmek isterken görürsen onun senden razı olması için merhamet ve lütufla çalış. Sultanın meclisindeki hiç kimseye sırrını açma. Yüzün ve gözünle kimseye imada bulunma. Sultan ve onun dışındaki kimselerden her kim bir sır görse, onun kendi istediği şey olduğunu zanneder. Eğer sana bir şey söylerse kulak kabart ve ne bakışın ne kalbinle onunla konuşmaktan başka şeyle meşgul olma.*”

Müellif sultana nasıl davranılması gerektiği ile ilgili bilgileri bu sefer Hintliler’e ait bir kitapta okuduğunu belirtmiş ve bu kitaptan seçtiği bilgilere yer vermiştir. Sultana karşı sabırlı olunması ile ilgili sözlerin yer aldığı bilgiler şöyledir: “*Sultan ile dostluk kurulduğu vakit bu durum bir izzet ve mal sahibi olmaya vesile ise de bu durumun tehlikesi çok daha büyüktür. Bu; üzerinde güzel meyveler ve sıradan hayvanlar bulunan engebeli bir dağ gibidir. Ona tırmanmak zordur; onda yerleşmek ise daha da şiddetlidir. Sultanın iyiliği kötülüğüne kâfi gelmez. Çünkü sultanın iyiliği bu halinden daha fazlasını vermez. Kötülüğü ise bu halini giderir ve daha fazlasını isteyen*

kimseleri telef eder. Selametinde mal ve şöhret, felaketinde ise hasar ve ölüm olan şeyde hayır yoktur.”

Ve yine o kitapta: “Her kim güzel bir sabır, öfkeyi yutmak ve gururu reddetmekle sultanın kapısında durursa istediğine ulaşır.” denildiğini okudum. (I, 61)

Müellifin vezirin sultana karşı nasıl davranması gerektiği hakkında Hintliler’in bir kitabında okuduğunu söylediği veciz bir hikâye yer alır. Hikâyeye göre, Hint melikine bir elbise ve bir yüzük hediye edildi. Bunun üzerine melik, veziri de orada iken iki hanımını çağırdı ve onlardan elbise ve yüzük arasında seçim yapmasını istedi. Eşlerinden biri, istişare etmek ister gibi vezire baktı. O da göz kırparak elbiseye işaret etti; melik de bunu fark etti. Kadın da göz işaretini anlamamış gibi görünmek için yüzüğü seçti. Bunun üzerine elbise de öbür eşinin oldu. Vezir, bu davranışı melikin içine oturtmasını ve bunu bir huy veya yaratılış sansın diye kırk sene boyunca gözünü kırpmış bir şekilde yaşadı. Melik ölümü yaklaştığında oğluna, ‘*Vezire iyi davran. Zira o basit bir şey yüzünden kırk sene boyunca özür dilemiştir.*’ dedi. (I, 64)

Çocuğunun bakıcısı ile dostluk kuran Abdülmelik b. Sâlih, ona tavsiyelerde bulunmaktadır. Bu tavsiyelerde, Abdülmelik b. Sâlih’in, kendisine nasıl davranılması gerektiğini içeren sözleri yer almaktadır. Bu sözler şöyledir: “*Ey Abdurrahman! Bana hoş gelmeyen şey de bana yardım etme! Benim meclisimdeyken bana hatalı olduğumu söyleme. Beni ne alay ve övgüye ne de istek ve taziye cevap verme sıkıntısında bırakma! Nasıl yönetici olduğum konusundan bahsetme! Seninle konuşmak istediğim sürece benimle konuş! Övgülerinin bedeli olarak seni güzelce dinlememi gör! Bil ki dinlemenin doğruluğu konuşmanınkinden daha çoktur. Beni konuşurken dinlediğinde bakışın ve duruşunla beni anladığını göster. Benim doğruluğumu övmekte kendini zorlama! Beni överken sözümünden daha fazlasını cazip hale getirme.*

Melikleri yanlış olan bir şeyde destekleyen ve bu da o kimsenin ihanetine delalet eden kimseden daha kötü bir halde kim vardır? Kendisinden hoşuna giden şeyler işittiğin ve ondan duymadığın şeylerle yerini sağlamlaştırdığın bir melik hakkında zannın nedir? Senin ihsanını azaltacak ve sana ait olan saygınlığı düşürecek olan bu davranışı azalt. Sen hoca olduktan sonra ben seni terbiyeciyi kıldım. Sen çocuklarla

beraber benden uzakken seni kendime yakın bir arkadaş ettim. Her ne zaman kendisinden çıktığın şeyin eksikliğini bilmezsen o vakit içine girdiği halin üstünlüğünü de bilmezsin. Ve her kim üstlendiği şeyin kötülüğünü bilmezse imtihan edildiği şeyin iyiliğini de bilmez.” (I, 62)

Sultanlara soru sormanın âdâbının yer aldığı bir diğer kayıtta el-Fadl b. Rebî‘in sözleri yer alır: *“Meliklere hallerini sormak ahmak kimselerin selamlama şeklidir. Eğer, ‘Melik nasıldır?’ demek istersen ‘Allah meliki cömertlikle sabahlatmıştır.’ de. Eğer, ‘Melik kendini nasıl buluyor?’ demek istersen, ‘Allah melike şifa ve rahmet versin.’ de. Zira soru cevabı gerektirir. Eğer melik sana cevap vermezse sana karşı ciddileşir. Eğer cevap verirse sen onun için tahammül edilmez olursun.” (I, 64)*

Halife Me’mûn’un adaletli bir yönetici olduğunun vurgulandığı bilgide ise onun döneminde kadılık görevinde bulunmuş Yahyâ b. Eksem ile arasında geçen konuşma zikredilmiştir. Bir gün Yahyâ b. Eksem, Me’mûnla birlikte bir bahçede yürüyordu. Güneş Yahyâ’nın solundaydı ve Me’mûn gölgede kalıyordu. İkisi konuşurlarken o elini Yahyâ’nın omzuna koydu. Gitmek istediği yere kadar yürüyüp sonra da başladıkları yere geri döndüler. O, Yahyâ’ya, *“Güneş sana vuruyordu çünkü solumdaydın. O da sana ulaştı. Şimdi ise benim olduğum yerde olsun ki senin olduğun yere ben geleyim.”* dedi. Bunun üzerine Yahyâ, *“Ey emîrû’l-mü’mînîn vallahi seni güneşin doğuşunun rahatsızlığından korumam mümkün olsa onu da yapardım.”* dedi. O da, *“Hayır, vallahi güneşi benden giderdiğin gibi benim de senden gidermem gerek!”* dedi. Böylelikle Yahyâ yer değiştirdi ve o Me’mûn’a gölge olduğu gibi Me’mûn da ona gölge oldu. (I, 65)

Me’mûn’un adalet hakkındaki sözleri ise şöyledir: *“Adalet, onun başında olan bir kimsenin etrafındakilere adil olmasıdır. Sonra bunu peşinden gelenler izler. Böylece adalet en alt tabakaya kadar ulaşır.”* demiştir. (I, 65)

Sultana nasıl davranılacağı hakkında züht ehlinden kimselerin, *“Eğer insanlarla birlikte Sultanın huzuruna girmek zorunda kalırsan onlar sultanı övmeye başladıklarında sen de ona dua etmeye başla.”* tavsiyeleri ile sultandan çekinmek ile ilgili Ahnef’in, *“Sultandan ilginizi çekmeyin ve onu şiddetle arzulamayın. Zira her kim*

sultandan daha üstün olursa onu başından atar. Her kim de ona yalvarıp yakarırsa ona sevimli olur.” tavsiyeleri verilir. (I, 65)

Konu ile ilgili müellif, sultanla dostluk hakkında Hâlid b. Safvân'ın *Ahbâr*'ında şöyle dediğini anlatır: *“Hişâm b. Abdülmelik'in huzuruna girdim. Beni yakınına çağırdı sonra iç geçirdi ve şöyle dedi: “Ey Hâlid! Şu senin oturduğun koltuğa seninle konuşmaktan çok daha fazla zevk aldığım nice Hâlidler oturdu.” Bu sözünden Hâlid b. Abdullah'ı kastettiğini anladım ve “Ey emîrî'l-mü'minîn! Onu geri getirmez misiniz?” dedim. “Muhakkak ki Hâlid şımarı, bıkkınlık verdi, atını sürdü ve koşturdu. Kendisine benden bir şey istemek üzere geri dönecek bir yer bırakmadı.” buyurdu. Ben de, “Ey emîrî'l-mü'minîn Bu daha doğrudur.” dedim. O da, “Heyhât...” dedi. (I, 66)*

Sultanla dostluk ve ona itaatle ilgili bilgilerin yanında sultanın vefasızlığı hakkında da bilgi kaydeden müellif; Hintliler'in bir kitabında okuduğunu belirttiği, bu sefer sultanın dostlarına karşı vefasızlığı hakkındaki bilgiyi kaydeder: *“Sultanın dostlarına vefasızlığı ve dostlarından kaybettiği biri karşısında kendi nefesine olan cömertliği bir zalim ve askerleri gibidir. Onlardan biri gitse diğeri gelir.” (I, 67)*

Ardından müellif sultanlar hakkında muhtelif bilgiler verip diğer başlığa geçmiştir. Bunlardan biri; Araplar'ın sultanın vefasızlığı hakkında söyledikleri sözdür: *“Sultan kolayca yüz çevirir, çokça kaprislidir ve işlere hemen saldırır.” (I, 67)* Diğeri ise, Halife Mansûr'un kendi hilafeti hakkındaki sözleridir: *“Göğsümde gizlenen üç şey vardı ki Allah bunlara şifa versin. Bunlar; ‘Ben halife iken Ebû Müslim Horasanî'nin, ‘Allah bizi affetsin sende bize bir kötülük etme.’ diye yazdığı mektup; elçisinin huzurumuza girip, ‘İbn Hârisiyye hanginiz?’ sözü ve Süleyman b. Hubeyb'in kırbaçla sırtıma vurması.” (I, 68)*

Ardından Ebû Müslim Horasanî'nin öldürülmesi ile ilgili bilgiye yer verilir. Mansûr, Selim b. Kuteybe'ye, *“Ebu Müslim'in katli hakkında ne düşünüyorsun?”* dedi. Onun, *“Eğer yerde ve gökte Allah'tan başka Tanrılar olsaydı, kesinlikle ikisinin de düzeni bozulurdu.”* demesi üzerine Mansûr, *“Ey Ebû Ümeyye! Allah sana kâfidir.”* diye cevap verdi. (I, 68)

Mervân b. Muhammed'in hilafetinin son zamanlarında Abdülhamîd el-Kâtîp ile arasında geçen konuşmaların anlatıldığı bilgide sultana itaat vurgusu yapılmıştır. Mülkünün yıkılacağını anladığı vakit Mervân b. Muhammed, Abdülhamid'e şöyle dedi: *"Düşmanlarımla birlikte olup bana açıkça ihanet etmeyi sürdürdün. Onların senin edebini beğenmeleri ve yazına ihtiyaç duymaları onların senin hakkında hüsnü zan beslemesine sebep oldu. Eğer hayatımda bana faydalı olmak istersen ben öldükten sonra saygınlığımı korumaktan aciz düşme."* Bunun üzerine Abdülhamid el-Kâtîp ona, *"Bana emrettiğin iki şey sana göre en faydalı bana göre ise en çirkinidir. Allah sana bir kapı açıncaya kadar veya seninle beraber öldürülene kadar, benim sabretmekten başka bir şeyim yoktur."* diye cevap verdi. (I, 68)

3.1.4. İstişare, Rey, Zan Ve Sır

Konularının benzer olması sebebiyle "İstişare Ve Re'y", "Zan Ve Görüşte Hevaya Uymak", "Sır, Gizlenmesi Ve Açıklanması", "Hevaya Uymak" bablarını aynı başlık altında değerlendirdik. İbn Kuteybe bu bölümün "İstişare Ve Re'y" bab başlığında istişare etmenin önemi, istişarede güvenin gerekliliği ve sırrın gizlenmesi ile ilgili bilgilere ayrıca kendisiyle istişare edilmeyen bazı kimselerin sitemli sözlerine yer verir. Müellif, kendisiyle istişare edilmeyen bazı kimselerin özelliklerini de zikretmektedir. Böylece müellif, istişarenin ehemmiyeti, önemli kimselerin reylerine başvurulması gerektiği ile yönetimde zandan kaçınılması ve sırrın saklanması hakkında bilgilere yer vererek İslâm siyaset geleneğinde bulunması gereken önemli kavramlar üzerinde durmaktadır.

İbn Kuteybe "İstişare Ve Re'y" babına hocası ez-Ziyâdî'den dinlediği Hasan Basrî'den rivayet edilen, *"Nebî kadınlarla istişare eder, hatta kadın bir şeye işaret ederse onu tercih ederdi."*¹¹⁵⁹ Ardından müellif, *Tâc* kitabında okuduğunu belirttiği, istişare etmek ve istişarenin gizliliği hakkındaki seçtiği uzunca bilgiye yer vermiştir. Bu bilgiye göre Acem meliklerinden birinin veziri şöyle söyler: *"Bir melikin bizlerden biriyle istişare etmesi, ancak tek başına olduğu zaman uygun olur. Zira bu durum sırrı daha çok öldürür, görüşü daha basiretli hale getirir,*

¹¹⁵⁹ Hasan-ı Basrî'den rivâyet edilen bu mürsel hadis herhangi bir kaynakta bulunamamıştır. Konu ile ilgili yer alan bir hadis şöyledir: *"Kendilerini ilgilendiren hususlarda kadınlarla istişâre edin."* Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, IV, 192.

güvenliğe daha uygundur ve bizi bir diğerimizin şerrinden korumada daha iyidir. Bir sırrın tek bir adama açılması iki adama açılmasından daha güvenilirdir. Sırrın üç kişiye açılması ise bir cemaate açıklanması gibidir. Çünkü bir kişi kendisine açılan sırla bağlıdır. İkinci de bu bağ kalkar. Üçüncü kişi de buna ilave olur. Eğer bir kimsenin bir kişide sırrı varsa o kimsenin sır vereni sevmesi veya ondan korkması sebebiyle bu sırrı ifşa etmemesi daha yerinde olur. Eğer sır iki kişideyse melik şüpheye düşer ve iki adamı hakkında kinayeli sözler çoğalır. Eğer bunları cezalandırsa birinin cezasını iki kişi çekmiş olur. Onları suçlasa masum olan kimseyi suçlunun suçuyla itham etmiş olur. Onların ikisini de affetse bunlardan birini affetme, suçu olmayan hakkında olur. Diğerini affetme ise hakkında delil olmayan kimseyi affetmedir.” (I, 69)

Müellif sultanın istişare etmesi ve sırrın muhafaza edilmesi hakkında bu sefer Hintliler’e ait bir kitapta okuduğunu belirttiği bilgiye yer verir. Hint meliklerinden birinin vezirleriyle istişare etmesi üzerine onlardan birinin sözleri şöyledir: *“Basiretli olan bir melik vezirlerinin görüşüyle görüşünün keskinliğini artırır. Bu da denizin suyunu nehirlerden gelen suyla arttırması gibidir. Basiret ve ileri görüşlülükle ordularla ulaşamayacağı şeylere ulaşır. Sırların ise yerleri vardır. Bunlardan ilki sırrın cemaatin içine girdiğidir, diğeri kendisinde bir kavme başvurması gerektiğidir, sonuncusu ise tek kişinin bilmesi uygun olandır. Sırrın korunmasında ihtiyaçların giderilmesi ve eksikliklerden kurtulma vardır. İstişare edilen kimse edenden daha iyi bir görüşe sahip olursa sopalarla ateşin ışığı arttığı gibi istişare edenin görüşünü artırır.”* (I, 69)

Aynı kitapta mülkün bekası için bir melikin sahip olması gereken özellikler sıralanmaktadır. Bu bilgiye göre, Melik sırrını koruyabilmeli, kalbindeki hissiyatın bilinmesinden uzak durmalıdır. Allah’ın lütfuyla yetinmeli, masum kimseyi korkutmamalı, şüpheli olan birine güvenmemeli fayda ve zarar veren durumları takdir edebilmelidir. (I, 69)

İbn Kuteybe bu babta kendi rivayetine de yer vermiştir. Bu kaydı, *“Ebû Muhammed”* künyesiyle nakletmiştir. Onun kendisiyle istişare etmeyen bir sultana yazdığı sitem içeren uzunca mektubu ise şöyledir: *“Basiretli adamlar hâlâ nasihat verenlerin sözünün acılığını tatlandırıyor. Hataları düzeltiyor ve ahmak bir cariyeden*

bile gelse görüşün doğruluğunu arttırıyorlar. Her kim sevgisi ve vicdanı ile ilgili bir delil getirmeye ihtiyaç duyarsa; senin nimetinin devamını, derecenin yükselmesini, itibarının ve gücünün şimdikinden daha fazla yayılmasını istediğim vakit, zorunlulukların gerektirdiği şeyle Allah beni bundan zengin kılmıştır.

Bu mektubu yazarken azarlanmaya katlandım ve bildiğim şeye muhalefet ettim. Zira görüşümü üstü kapalı söyledim ve benimle istişare edilmedi. Nefsimi yüce insanların makamına getirdim; o ise kendisi için doğru olan yol hakkında doğru olanı işitmekle hiddetlenip daraldı ve benden uzaklaştı. Ve düşmanının sözlerinin senin aleyhinde iddia ettikleriyle yayıldığını ve mızrağının sana saplandığını gördüğüm vakit dostunun bir özür bulamadığı için karşı çıkmaktan aciz olduğunu anladım. Avam ise senin hakkında sözler söylemekteydiler. Bir sultan için avamın sözlerinden daha zararlı veya daha faydalı olabilecek hiçbir şey yoktur. Allah'ın onların dillerinden geçirdiği şeyle insanlar meşhur olur ve tarihi olaylar baki kalır. Şöhret zaman üzerinde sonsuz hale gelir ve ayaklar altındakiler şereflenir. Gerçekten güvenilir kimselerin şahitliğinden daha adaletli bir şekilde olaylar onların arasında görülür.”

“İnsanları yöneten ve onların işlerini çeviren bir kimse, tahammüllü olmaya, sabra, halkın edepsizliklerine katlanmaya, cahili anlayışla karşılamaya, hakkında hüküm verileni ve her nerede yasaklanmışsa açıklanması istenen şeyden yoksun bırakılanı gerçekleştirmeye ihtiyaç duyar. İnsanlar kendilerini razı edecek her şey bir araya gelse dahi tamamen razı olmazlarken nasıl olur da bazıları engellendiğinde razı olurlar? Açık bir özrü kabul etmezlerken kesin olmayan bir özrü nasıl kabul ederler? Gerçek dostun, senin hevan doğrultusunda sana uyup elinde olmayan bir şeyden dolayı senden uzaklaşan değil sana karşı dürüst olan ve senin için tasalanan kimsedir.” (I, 69-70)

İstışarenin önemi ve sırrın gizlenmesi ile ilgili Ziyâd b. Ebîhî'nin, kendisi ile istişare eden bir adama: “Her danışanda bir güven ve her sırrın emanetçisi vardır. İnsanlar arasında iki haslet ortaya çıkmıştır. Bunlardan biri sırrı yaymak diğeri ise nasihati güçleştirmektir. Ve sır sadece şu iki adama verilir. Biri Allah'ın sevabını arzulayan ahireti düşünen kimse diğeri ise şerefli, akıllı ve dünyayı düşünen kimsedir. Bu ikisini senin için sınamışımdır.” dediği kaydedilmiştir.(I, 70)

İsmi ve eseri belirtilmeyen bir yazarın nasihat ve ihanet konusundaki sözleri şöyledir: *“Bil ki sana nasihat eden ve sana şefkat gösteren kimse, görüşü ve bakış açısıyla işlerin neticesini senin için mütalaa edendir. Senin için korkutucu olan halleri sana gösterir. Üzerindeki nimet karşısında sahip olduğun korkunun, isteğin ve şükrüne denk olması için sözü ve meşveretinde senin için zor olan şeyi kolay olanla bir araya katar. Seni aldatan ve senin hakkında düşüncesizce konuşan kimse ise senin aldatılmanı arttıran, senin için zulmün yatağını seren, hevana uyarak seninle işleri yürütendir.”*(I, 70)

Bu yazar eserinin bir bölümde ise şöyle yazmıştır: *“Ben senin katında güvenilmez biri olsam dahi, senin zihninde bu istişarenin evrelerinin sadakat ve ihlâstan doğduğuna delalet eden bir hal vardır.”* (I, 70)

Müellif Ebreviz’in oğlu Şireveyh’e istişare hakkında tavsiyelerde bulunduğu mektubu okuduğunu söyleyip eserine almıştır: *“İstişareden ayrılmayasın! Zira sen senin için dağlamayı kızdıran, senden hastalığı gideren, gizlenmiş olan şeyi senin için ortaya çıkaran, senin için düşmanın hakkında değerlendirilmemiş bir fırsat bırakmayan, düşmanın için fırsat olacak şeyleri ulaşılmaz kılan adamların içinde tek bir kimsesin.*

Senin zannın hakkındaki kesin görüşün ve yüce makamın seni bir başkasına danışmaktan men etmesin. İstişare ettiğin kişinin görüşünü övülmüş bulursan hasat edersin; hatalı bulursan da reddedersin. Çünkü istişarede birçok özellik vardır. Bu istişare neticesindeki sonuç senin görüşünle aynı olursa görüşünün keskinliği artar. Eğer bu sonuç, senin görüşünden farklı olursa bu görüşü değerlendirirsin. Eğer bu görüşü beğenirsen kabul edersin. Onu beğenmezsen de reddedersin. İstişarede bulunduklarından bir kimse hata da etse senin için nasihati yeniler, başarısız da olsa senin için sevgisini açıkça göstermiş olur. (I, 71)

Müellif bu sefer Hintliler’in bir kitabından istişarenin ehemmiyeti ile ilgili bir bilgiyi nakletmektedir: *“Her kim istişare esnasında kardeşlerinden, hastalık esnasında doktorlardan, şüphe anında fakihlerden imtiyaz isterse görüşünde hatalı olur, hastalığı artar ve günaha düşer.”* (I, 71)

İbnü'l-Mukaffâ'ın *Âdâb*'ında istişare hakkında okuduğunu belirttiği bilgiler ise şöyledir: *“İnsanlarla istişare ettiğin vakit halkın seni başkalarının görüşüne ihtiyaç duyan biri olarak görmesinden çekinme zira bu seni istişareden uzaklaştırır. Zira sen onların görüşünü bununla övmek için değil bundan faydalanmak için istiyorsun. Eğer sen zikredilmek istiyorsan zikirlerin en iyisi akıllı kimselerin katındadır ki şöyle denir: “Kendi görüşünü, kardeşlerinden feraset sahibi olanların görüşlerinden ayrı tutmaz.”* (I, 71-72)

Konu hakkında Muâviye'nin istişarede hoşgörü siyaseti anlatılmaktadır: *“Kalbinde bana karşı kin bulunduğunu bildiğim bir adamla karşılaşıyordum ve onunla istişarede bulunuyordum. O da nefsindeki tüm güçle bana saldırıyordu. O bana sövüp saydıkça ben de ona daha hoşgörülü oldum. Böylece kendisinden yardım istediğimde bana yardım eden bir dost haline geldi.”* (I, 71)

Müellif ardından Hz. Ömer'in, Mühelleb diye kaydettiği Mühelleb b. Ebû Sufre, Abdullah b. Vehb'in ve söyleyeni belli olmayan bazı kimselerin istişarenin önemi ve gerekliliği hakkındaki görüş ve sözlerine yer vermiştir. Bu bilgilerin bir kısmını burada zikredeceğiz. Hz. Ömer'in istişare ile ilgili sözü şöyledir: *“Tek bir görüş bir kez bükülmüş iplik gibidir. İki görüş sağlamca bükülmüş iki ipliğe benzer. Üç görüş ise koparılamayacak kadar iyi eğrilmiş bir halat misalidir.* (I, 72)

Bir a'rabînin konu ile ilgili kaydedilen sözü ise şöyledir: *“Kavmim aldatılmadığı sürece ben de aldatılmam.”* Onun bu sözü üzerine orada bulunanlar ona, *“Bu nasıl olur?”* dedikleri zaman o, *“Onlara danışmadan hiçbir işe kalkışmam.”* diyerek istişarenin önemini belirtmiştir. (I, 73)

Haccâc b. Yûsuf es-Sekafi'nin konu ile ilgili sözlerinin yer aldığı bilgide, Mühelleb b. Ebû Sufre'ye Ezârika savaşı hususunda acele etmeyi emreden bir mektup yazdığı, Mühelleb'in de buna cevaben verdiği şu cevap kaydedilir: *“Bela şu şeydir ki görüş kendisi hakkında basiret sahibi olana değil de mülkiyet sahibi olana verilir.”* (I, 72)

Haricîlerin kendisine biat ettikleri gün Abdullah b. Vehb'den konu ile ilgili konuşma yapmasını istediler. O, *“ Ben kim oluyorum ki olgunlaşmamış bir görüş ve*

özlü bir söz söyleyeyim.” dedi ve ekledi, “Olgunlaşmış olan görüş ham olandan daha hayırlıdır. Nice şey vardır ki akıbeti yeniliğinden ve geciktirilmesi öne çıkarılmasından daha hayırlıdır.” (I, 72)

İstişarenin ehemmiyeti ile ilgili “denilir ki” ifadesi kullanılarak halk arasında konu ile ilgili söylenen sözler kaydedilmiştir: “Her kime dört şey lütfedilirse şu dört şey de o kimseden engellenmez; şükreden kimseden şükrettiğinden daha fazla nimet engellenmez, tövbe eden kimseden tevbenin kabulü engellenmez. İstişare eden kimseden doğruluk engellenmez. İstişare edenden iyilik engellenmez.” (I, 72)

Müellif ayrıca kimlerle istişare edilmeyeceği hakkında kısa görüşler kaydetmiştir. “Öğretmenle, çobanla ve çok eşli olanla istişare etme.” ve “Giderilmesini istediği bir haceti olanla, karnı aç olanla ve idrarını tutanla istişare edilmez.” denilirdi. “İdrarını tutan kimsenin, ayakkabısı ayağını sıkın kimsenin ve büyük abdestini tutanın görüşü yoktur.” Aynı şekilde, “Ferasetsiz kimseyle istişare edilmez.” denilirdi. (I, 72)

Konu ile ilgili bir söz ise şöyledir: “Hikâyecilerle istişare etmeyin. Zira Allah onların akıllarını gidermiş ve kazandıklarını bereketten yoksun kılmıştır.” (I, 73)

İstişare ve dostluk hakkında İbn Hubeyre’nin duası şöyledir: “Allah’ım! Tek gayesi kendi nefsi olan kimsenin arkadaşlığından, kendisine danışanın hevasında alçalmaktan, şehvetine uymayı kolaylaştırmak dışında benim samimi sevgimi istemeyen kimseden, bu günlük mutluluğum için bana yardım edip yarın başıma ne geleceğini düşünmeyen kimseden sana sığınırım.” (I, 72)

“İstişare Ve Re’y” babının sonunda müellif, Hz. Osmân’ın vefat etmeden önce muhasaraya alındığı zaman Hz. Ali’ye yazdığı mektubu kaydeder: “Bıçak kemiğe dayandı, kemer göğse ulaştı ve benim hakkımda durum kadrini aştı.” (I, 75)

Yukarıda zikrettiğimiz bab başlıkları altında uzunca malumat veren müellif bu bablardan sonra gelen, “Zan Ve Görüşte Doğruyu Bulmak”, “Hevaya Uymak”, “Sır, Gizlenmesi Ve Açıklanması” bablarında daha az malumata yer vermiştir.

“Zan Ve Görüşte Doğruyu Bulmak” bab başlığında müellif akıl, zannetme, düşünme kavramları hakkında bazı kimselerin veciz sözlerine ve bazı şiirlere yer vermektedir. (I, 76-78)

Bunlardan biri İbn Zübeyr’in sözüdür. İnsanların görüşlerine uygun hareket etmeleri gerektiğini düşünen İbn Zübeyr şöyle söyler: “Gözüyle görmediği şeyi görüşüyle göremeyen kimse hayırla yaşamaz.” (I, 76)

Filozoflardan birinin akıl hakkındaki düşüncelerinin yer aldığı bilgide; hikmet ehli kimseye, “Akıl nedir?” diye soruldu. O da, “Zanda bulunduğu şeyde isabet etmek, olmuş olana bakıp gerçekleşmemiş olanı bilmektir.” sözüyle cevap vermiştir. (I,76)

Bu babta “denilir ki” ifadesini kullanarak toplum içinde akıl hakkında kabul görmüş sözlere yer verilmiştir: “Geriye kalan şey, önceden olmuş olanların habercisi olarak yeter; öncekilerin tecrübe ettikleri şeyler akıl sahiplerine ibret olarak yeterlidir.”

“Her şey akla muhtaçtır; akıl ise tecrübeye. Ve kimin zannı sana fayda vermezse onun yakîni de sana fayda vermez.” (I, 76)

Hiz. Ali’nin, Abdullah b. Abbas’ın ilmini övdüğü sözü şöyledir: “Muhakkak ki o, gayba ince bir örtü arkasından bakar.” (I, 76)

Akıl hakkındaki bazı sözlerden sonra müellif zan hakkındaki bilgilere yer vermektedir.

Yine “denilir ki” ifadesini kullanarak bu sefer toplum içinde zan hakkında kabul görmüş atasözlerine yer verir; “Bir adamın zannı onun aklının bir parçasıdır.”

“Zanlar yakînin anahtarlarıdır.” (I, 76)

“Akıllı kimsenin zannı kehanettir.” (I, 76)

Bir adamın, yüzüğünün üzerine nakşettiği, “Yüzük, zandan hayırlıdır.” sözünü kaydeden müellif, kendisinin bu söze benzer bir söz eklediğini söyler, “Çamur zandan hayırlıdır.” (I, 78)

Yine zan hakkında yer alan diğer bir bilgi; Mervân b. Hakem ile Hubeyş b. Dülce arasında geçen nükteli konuşmadır. Mervân, Hubeyş'e, "*Senin ahmak bir adam olduğunu zannediyorum.*" deyince o da, "*Zannıyla iş yaptığı vakit bir lidere ahmak denir.*" diye cevap verir.(I, 78)

Oldukça az malumat bulunan "Hevaya Uymak" babında konu ile ilgili bazı kimselerin sözleri ile "*denilir ki*" ifadesini kullanarak toplum içinde heva hakkında söylenmiş sözlere ve atasözlerine yer verilmiştir. Bu sözlerden bir kısmı şöyledir: "*Heva körlüğün kardeşidir.*" (I, 78) "*Sana karşı dürüst olan, sana hevan yoluyla değil aklın yoluyla gelen kimse kardeşindir.*" (I, 80)

Heva hakkındaki görüşlerini belirten İbn Abbas, "*Heva, kendisine ibadet edilen bir ilahtır.*" demiş ve bu sözün ardından şu âyeti okumuştur: "*Heva ve hevesini Tanrı edinen kimseyi gördün mü?*"¹¹⁶⁰ (I, 78)

Arapların filozofu olarak kabul edilen Âmir b. Zarib ise heva hakkında, "*Fikir uyur ancak heva uyanıktır. Bu sebeple akla galip gelir.*" demiştir. (I, 79)

Konu ile ilgili bir a'râbînin sözü ise şudur: "*Heva zillettir. Ancak ikisinin ismi karıştırılır.*" (I, 79)

Hevaya uyulmaması gerektiği ile ilgili tavsiye ise şöyledir: "*İki iş arasında kaldığın ve hangisinin daha doğru olduğunu bilemediğin vakit hangisinin hevana daha yakın olduğuna bak ve ondan uzak dur!*" (I, 79)

"Sır, Gizlenmesi Ve Açıklanması" babına müellif, kendisine Ahmed b. Halîl tarafından nakledilen Resûlullah'ın sırrın gizlenmesi hakkındaki hadisiyle başlamıştır. "*İhtiyaçlarınız için gizli bir şekilde yardım isteyin. Zira her nimet sahibine nazar değer.*"¹¹⁶¹ Ardından konu ile ilgili önce filozofların, "*Sır senin kanındandır.*", Arapların, "*Her kim sırrını birine verirse onu yaymış olur.*" dedikleri bilgisine yer

¹¹⁶⁰ Câsiye 45/23.

¹¹⁶¹ 'Uyûnü'l-ahbâr, I, 80; Kudâî, *Müsnedü's-Şihâb*, I, 412; Ebû Ca'fer Muhammed b. Amr b. Mûsâ el-Ukaylî (ö. 322/934), *ed-Du'afâu'l-Kebîr*, I-IV, Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrut 1984, III, 259; İbnu'l-Cevzî, *Kitâbü'l-Mevzûât*, Mektebetü't-Tedmûriyye, Riyad 1997, II, 503-504; Zehebî, *Mizânu'l-İtidâl*, II, 141; Münâvî, *Feyzü'l-kadîr*, I, 493. Ukaylî hadisin mütâbiinin olmadığını söyler. Münâvî ise hadisin zayıf ve munkatî' olduğunu, İbnu'l-Cevzî mevzû olduğunu belirtir.

vermiştir. (I, 80) Müellif, bu babta sırrın gizlenmesi, ifşa edilmesi ile ilgili şiirlere fazlaca yer vermiştir. Bunlardan biri Hz. Ali'nin sırrın ifşası hakkındaki şiiridir:

“Sırrını yalnızca kendine aç!

Zira her dostun bir dostu vardır.

Muhakkak ki ben insanları,

Yoldan çıkaranların arkalarında,

Tek bir sağlam yüz bırakmadıklarını gördüm.” (I, 81)

3.1.5. Kâtipler Ve Kitâbet

Kitâbü's-Sultân'ın “Kâtipler Ve Kitâbet” babında eserin ele aldığı zaman dilimine ait yazının özellikleri ile birlikte bazı kâtipler, kâtiplerde bulunması gereken birtakım özellikler ile bu meslek hakkında bazı kimselerin görüşleri ile ilgili uzunca malumat bulunmaktadır. Bu başlık dönemin kitâbet dilinin anlaşılması açısından ehemmiyetlidir. Ayrıca kâtibin, sultan ve vezirle ilişkilerine dair oldukça önemli malumatı haizdir.

Kâtiplerin görevlerinden dolayı meliklere yakın olmaları sebebiyle kâtiplerin sahip olması gereken özelliklere bakıldığında birçok şartın arandığını görmekteyiz. Kâtibin yazıyı iyi bilmesi, güzel konuşması, hesabının iyi olması ve matematik ilmini bilmesi gerekmektedir. Ayrıca kâtibin güvenilir olması, sırları muhafaza etmesi istenmektedir. Eserin bu babında yer alan bilgilerde daha çok kâtibin güvenilir olup sır saklaması üzerinde durularak konular ile ilgili örnek olaylara ve birtakım tavsiyelere yer verilmiştir.

Daha önce zikredildiği üzere İbn Kuteybe ‘Uyûnü'l-ahbâr’ın mukaddimesinde eserini yazma sebeplerinden birinin, kâtiplere âdâbı öğretmek olduğunu söyler. Burada kâtipler hakkında uzunca malumat vermesi onun kâtiplerin eğitime verdiği önemi göstermektedir. Bununla birlikte kâtiplerin sultana olan yakınlıklarından dolayı onların güvenilir olmaları ve eğitimleri üzerinde bilhassa durduğunu düşünmekteyiz.

Müellif bu baba Resûlullah'ın iki hadisi ile başlamıştır. Bunlardan ilki hocası İshak b. Râhûye'den naklettiği hadistir: *“Malın çoğalması, kalemin ortaya çıkması ve tacirlerin yayılması kıyamet alametlerindendir.”*¹¹⁶² (I, 85) Hadisin râvisi Amr b. Sa'lebe hadisi rivayet ettikten sonra, *“Biz büyük mahallelerde kâtip arardık. Bir adam malını satar ve şöyle derdi: “Filanca oğullarından olan tacir koruma altına alınıncaya dek!” dediğini kaydetmiştir.* (I, 85)

Bir diğeri ise müellifin Ahmed b. Halîl'den naklettiği hadistir. Zeyd b. Sâbit şöyle anlatmaktadır: *“Bazı günlük ihtiyaçlarını yazdırdığı esnada Resûlullah'ın huzuruna girdim. Bunun üzerine O: “Kalemi kulağının üzerine koy. Zira o yazan kimseye daha kolay hatırlatır.”*¹¹⁶³ buyurdu. (I, 85)

Müellif hadislerden sonra yazı hakkındaki bilgilere yer vermiştir. Bunlardan biri Vehb b. Menebbih'ten naklettiği bilgidir: *“Hz. İdrîs kalemle yazı yazan ve elbise dikip onu giyen ilk insandır. Ondan önceki kimseler deri giyerlerdi.”* (I, 85) diğeri hocası Ebû Hâtîm'den öğrendiği bilgidir: *“Enbâr ehlinden Mürâr b. Merve Arapça yazıyı bulan kimsedir ve yazı Enbâr'dan insanlara yayılmıştır.”* (I, 86)

Müellifin kâtibin görevi gereği sultana yakın olması sebebiyle bu makamın ehemmiyeti üzerinde durarak kâtiplik mesleği ile ilgili bazı kimselerin söz ve görüşlerine yer verdiğini belirtmiştik. Bunlardan biri Meymûn b. Meymûn'un, *“Eğer bir kâtibe ihtiyacın var ise ona gönderdiğin elçi hırs olsun.”* sözü ile *“Vezir ile dost olduysan melikten korkma.”* sözüdür. (I, 87)

Konu ile ilgili İbnü'l-A'râbî şöyle der: *“Ben bir kelimenin elfazından sonra başka bir kelime yazarken bir bedevi beni gördü ve ‘Muhakkak ki sen kaybolan kelimelerin ölümüsün.’ dedi. İsmi zikredilmeyen bir kimsenin sözü şöyledir: “Ey Oğulcuğum! Kâtipler gibi giyin. Zira onlarda melikin edebi ve halkın tevazusu vardır.”* Medine ehlinden bir adamın sözü ise şöyledir: *“Bağdatlı bir grupla oturdum ve hayallerinde onlardan daha dengeli, kalemlerinde ise onlardan daha susuz kimseyi görmedim.”* (I, 89)

¹¹⁶² Hâkim, *Müstedrek*, II, 9; Hâkimde geçen bu hadiste “kalem” kelimesi yerine “fîten” kelimesi yer alır.

¹¹⁶³ Tirmizî, “İsti'zân”, 21; Tirmizî bu hadisin garîb olduğunu ve isnâdının zayıf olduğunu söyler.

Konu ile ilgili atasözlerinden seçilenler ise şunlardır: “*Kalem iki dilden, ailenin çevikliği iki kolaylıktan, ümitsizliğin acele ettirilmesi iki zaferden, hamurun tutması iki gelirden, hüsn-ü takdir iki kazanandan, süt iki etten biridir.*” Veya “*Et suyu iki etten biridir.*” denilirdi. (I, 89)

Kâtiplik mesleğine verilen önemin vurgulandığı bir diğer bilgide bir adama, “*Filanca kimse yazmaz.*” denildiğinde; o bu durumu gizli bir hastalığa benzetmiştir. (I, 89)

Güzel yazmanın yanında güzel konuşmanın da gerekliliği ile ilgili verilen bilgiye göre Zübeyr b. Avvâm bir gün Resûlullah’ın yanına geldi ve O’na “*Nasıl sabahladın? Allah beni sana kurban etsin!*” dedi. Resûlullah, ona, “*Arapçanı nasıl da bozdun?*” diyerek konuşmasından duyduğu rahatsızlığı belirtmiştir.¹¹⁶⁴ (I, 86)

Bir edebiyatçının divan tasviri şöyledir: “*Hesap kitap yerine ‘divan’ denilir. Çünkü işleri kavramaları ve zarafetleri sebebiyle Farsça’da kâtiplere ‘divan’ yani şeytanlar derler. Yazdıkları da onların ismiyle isimlendirilmiştir.*” (I, 91)

Bir kâtibte bulunması gereken özellikler hakkında bilgi sahibi olacağımız bir diğer kayıttaki; Halife Mansûr’un Selm b. Kuteybe’ye, İbrâhim ile beraber başkaldıranların evlerini yıkmasını ve hurmalarını sökmesini emreden bir mektup yazdığı yer alır. Mektubu okuyan Selm b. Kuteybe, “*Önce evlerle mi yoksa hurmalar ile mi başlayayım?*” dedi. Bunun üzerine Mansûr, “*Sana önce hasatlarıyla başlamanı söylesem bana hangi türle başlaman gerektiğini soracaksın.*” dedi ve onu görevinden azletti. Onun yerine ise Muhammed b. Süleyman’ı atadı. Ardından kâtiplik hakkında, “*Melikin kâtibine üç şey gerekir: Ondaki kapalılığı kaldırması, onun hakkında dedikodu yapanları bildirmesi, sırrı melike açması.*” dedi. (I, 87)

İbn Kuteybe, kâtiplerin güvenilirliğiyle ilgili bilgiyi bu sefer Medâinî’den iktibas etmiştir. Bu bilgiye göre ‘Ubeydullah b. Ziyâd, babası ve babasının kâtibi ile oturuyordu. Babasının uykusu geldi ve uyudu. Uyumadan önce oğlundan, kâtibin kendisi uyurken habersiz bir şey yazmaması için uyanık kalmasını istedi. Bilginin

¹¹⁶⁴ Müttakî el-Hindî, *Kenzü’l-Ummâl*, III, 888.

devamında haceti gelen Ziyâd'ın, kâtibin başparmaklarını birbirine bağlayarak yokluğunda bir şey yazmasını engellediği yer alır. (I, 87)

Acemler'in sözlerinde, bir kâtipte bulunması gereken özelliklerin anlatıldığı şu bilgiler yer almaktadır. *“Her kim suları akıtmayı, su yarıkları ve geçitleri açmayı, günlerin zamanla açtığı çukur ve yatakları toprakla kapatmayı, ayın başlangıcı ve etkilerini, tartıları dengelemeyi, üçgen, kare ve diğer köşegenleri ölçmeyi, su üzerine kemer, köprü, asma çubukları ve değirmenler kurmayı, zanaatkârların araç gereçlerinin halini ve hesabın inceliklerini bilmezse kitabetinin halinde de eksiktir.”* (I, 87)

Müellif Acemler'e ait başka bir kitapta okuduğunu belirttiği, kâtip ve vezirin sahip olması gereken vasıfları hakkında verdiği bilgilerde, *“Meliklerin kâtiplerinin noksanları kendileri katında saklanmıştır. Bu kâtiplerin kulakları bilinçli ve dilleri ise birçok olaya şahittir. Çünkü melik mutlu olduğu vakit vezirlerden daha fazla mutlu olabilecek kimse yoktur. Melik helak olduğu zaman ise melikin vezirlerinden daha fazla helak olmaya yaklaşan kimse olmaz. Eğer melike ettikleri nasihatler kendi nefisleri içinde geçerli olursa onlardan töhmet kalkar. İctihatları kendileri için olduğu vakit onlara olan güven artar. Ruh ceset sebebiyle suçlanmadığı gibi cesette ruh sebebiyle suçlanmaz. Çünkü bunların ülfetinin gitmesi nimetlerinin de gitmesi demektir. Ülfetlerinin uyum içinde olması ise özelliklerinin ıslah olmasıdır.”* denildiği zikredilmiştir. (I, 89)

Müellif, konu ile ilgili Hz. Ömer ve Ebû Mûsâ el-Eşârî arasında geçen bir olayın anlatıldığı bilgiyi hocası İshak b. Râhûye'den nakletmiştir. Bu bilgide, Hz. Ömer kâtiplik görevinin yöneticiye yakın olması ve yönetim sırlarına vakıf olması sebebiyle bu göreve getirilecek kimselerin Müslüman olan kimselerden seçilmesini tavsiye ettiğini görmekteyiz.

Ebû Mûsâ el-Eşârî'nin Hristiyan bir kâtibi vardı. Hz. Ömer ile mescitte bulundukları bir vakit, Hz. Ömer ona Şam'dan gelen mektupları okuması için kâtibini çağırmasını istedi. el-Eşârî'nin kâtibinin Hristiyan olduğu ve mescide giremeyeceğini

belirtmesi üzerine Hz. Ömer, “*Yahudi ve Hristiyanları dost edinmeyin.*”¹¹⁶⁵ âyetini hatırlatarak, ona Hanif bir kâtip edinmesi gerektiğini söyledi. Onun Hz. Ömer’e kâtibin dininin onu ilgilendirmedeği mesleğini iyi yapmasının onu ilgilendirdiğini belirtmesi üzerine Hz. Ömer, “*Allah’ı aşağıladıkları sürece onlara ikram etmeyin, Allah’ı zillete düşürdükleri sürece onları yüceltmeyin, Allah’ı uzaklaştırdıkları sürece onları kendinize yaklaştırmayın.*” diyerek bu konudaki görüşünü belirtmiştir. (I, 85-86)

Yine aynı konu ile ilgili Hz. Ömer’e Hira ehlinde hafız ve kâtip olan Hristiyan bir çocuğun yanına kâtip olarak görevlendirmesi tavsiye edildiğinde o, bunu kabul ederse müminler dışında birini dost edinmiş olacağını, âyete mugayir davranmış olacağını bu sebeple de onu görevlendiremeyeceği söylediği bilgisi yer alır. (I, 86)

Hz. Ömer’in hilafeti döneminde gayr-ı müslimlerle ilişkilerine bakıldığında onlara İslâm dininin gereklilikleri çerçevesinde davranılmış olunması dolayısıyla burada yer alan Hz. Ömer’in sözlerinin, devlet güvenliği açısından tavsiye niteliğinde bir bilgi olarak anlaşılması gerekir. Bu rivayetlerde kâtiblik mesleğinin ehemmiyetine dikkat çekilmiş sultana yakınlığı sebebiyle bu hususta göreve getirilecek kimselere dikkat edilmesi istenmiştir.

Nitekim konu ile ilgili çalışma yapan Mustafa Fayda, Hz. Ömer döneminde gayr-ı müslimlerin durumları ile ilgili şöyle söylemektedir: “*Hz. Ömer devrinin gayr-ı müslim politikası bakımından yalnız İslâm dünyası için değil, bütün insanlık âlemi adına gerçekten göz kamaştırıcı ve devrin şartlarına hatta yüzyılımızın anlayışına göre, son derece insancıl olduğunu görüyoruz.*

Gayr-ı müslimlerin dinî ve sosyal durum ve statülerini ilgilendiren hususların, Hz. Ömer zamanından başlayarak bazı sınırlandırmalara tabi tutulduğu kesindir. Bu, İslâm Dininin bir özelliğidir ve buna göre de din, bugünkü anlamıyla vatandaşlık için bir esastır ve bu bakımdan gayr-ı müslimler, kendilerine din, dil ve kültür hürriyeti tanınmış can, mal emniyeti sağlanmış yabancılardır. Bu yabancılar, düşman değil, tam

¹¹⁶⁵ Mâide 5/51.

tersine zımmîlerdir ve onların can, mal ve ırzları Allah ve Resûlünün himayesindedir.”¹¹⁶⁶

Abdûlmelik b. Mervân kardeşi Abdûlaziz’i Mısır’a gönderdiği vakit ona kâtibi hakkında yaptığı nasihatte o şöyle demiştir: “Kâtibini, yardımcını ve dostunu gözden geçir. Zira senden uzak olan kimseyi kâtibin senin hakkında bilgilendirir. Seni yakından gözetleyen yardımcınla seni bilir, huzuruna giren ise dostunla seni tanır.” (I, 87)

Kâtibin feraset sahibi olması ile ilgili bilgide, Ömer b. Abdûlaziz’in kâtiblerinden biri olan İbnü Ebî’z-Zinâd, ona bir konuda danışan kimse ile aralarında geçen yazışmayı anlatmaktadır. Ömer b. Abdûlaziz, kendisine danıştığı konuda haksız bulunduğu Abdülhamit b. Abdurrahmân b. Ziyâd b. el-Hattâb’a cevaben şöyle yazdı: “Bana öyle geliyor ki ben sana bir adama bir küçükbaş hayvan vermeni söylesem bana, ‘Koyun mu keçi mi?’ diyeceksin. Bunlardan birini seçsem, ‘Erkek mi dişi mi?’ diye soracaksın. Bunlardan da birini söylesem, ‘Küçük mü büyük mü olsun?’ diyeceksin. O halde bu mektubum sana ulaşırsa sakın ola ki bir zulümde bana danışma!” (I, 86)

Bu bilgilerden sonra müellif *Tâc* kitabında okuduğunu belirttiği Ebreviz’in kâtibine yaptığı uzun tavsiyelerine yer vermiştir. Bu tavsiyelerde kâtibin sahip olması gereken özellikler ile dikkat etmesi gereken bazı hususlar hakkında bilgi sahibi olunmaktadır. Müellifin eserden uzunca naklettiği bu tavsiyeler şöyledir: “Sırrı koru, doğru konuş, nasihate uy ve teyakkuz da ol. Muhakkak ki ben sana mühlet vermeksizin seni süratli davranmaya zorlamam. Emin olana dek senin aleyhinde bir sözü kabul etmem. Sana suikastta bulunan bir kimseye tamah etmem. Yüce bir sığınakta olduğunu bil ki ondan düşme. Bir melikin gölgesinde olduğunu bil ki ondan ayağın kaymasın. Nefsin hakkında kibar davranmakla insanlara yaklaş ve düşmanına karşı uyanık olmakla insanlardan uzaklaş. Geleceğin için bir korunak olarak güzel olan şeye kast et. Cömertliğin için bir himaye olarak iffeti kuşan. İyilikten güç yetirebildiğin her şeyle benim katımda daha iyi duruma gel. Sakın ola ki sözcüler senin hakkında haber taşımasınlar ve senin hakkındaki dedikoduyu çirkinleştirmesinler.

¹¹⁶⁶ Mustafa Fayda, Hz. Ömer Zamanında Gayr-ı Müslimler, İFAV, İstanbul 2006, 277, 278.

Nefsini saf incinin korumasıyla koru ve beyaz gümüşün sadakatiyle onu sadık kıl. Ona kızdığında basiretli ve şefkatli birinin azarlamasıyla azarla. Zapt edilemez bir şehri korunmasıyla onu koru. Düşük seviyedeki kimselerin bana ulaşmasına izin verme. Zira o büyük olana delalet eder. Büyüğe ise sır verme. O da küçük işlerle meşgul olmaz. İşlerini gözden geçir ve sonra bana sun. Diline hâkim ol sonra onunla bana danış. Bana karşı cüretkâr olma ki bu beni öfkelenendirir. Benden ilgini kesme ki suçlanmayasın. Benim hoş karşıladığım şey seni rahatsız etmesin ve onun hakkında hızlı çıkışlarda bulunma. Düşündüğünde acele etme ve yazdığında mazeret sunma. Meraklı olmaktan uzak dur zira o yeterli olan bir şeyin üzerine eklemektir. Tahkikten geri kalma çünkü o konuşmada noksanlıktır. Söze söz giydirme ve bir manayı bir başkasıyla karıştırma.

Kitâbetini şu üç şeyden uzak tut: Onu hafifleştiren bir boyun eğme, onu okunmaz kılan bir yayılma, onun şevkini kıran manalar. İstenilenden daha fazlasını söylenenden daha azının içine sığdır. Öyle ki bırak yazının izahı kalabalığının üzerinde olsun ve melikler melikin diğerleri üzerindeki büyüklüğü gibi. Sahip olduğun şey yüce, söylediğin söz ise değersiz olmasın. Kâtibin sözü melikin kudreti ölçüsündedir. Sözü melik gibi yüce ve yüksek kıl.

Sözün tamamı dört özelliكتedir: Bir şeyi sorman, bir şey hakkında sorman, bir şeyi emretmen ve bir şey hakkında haber vermen. Bunlar yazının ana direkleridir ki bunlara eklenecek bir beşinci yoktur, bunlardan biri eksik kalsa söz tamamlanmaz. Eğer emredersen hükmet, soru sorarsan açıkça sor, bir şey istersen güzelce iste, haber verirken ispat et. Eğer bunu yaparsan sözün varını yoğunluğa ele geçirmiş olursun ki ona giden hiçbir şey seni şaşırtmaz ve ondan çıkan hiçbir şey seni aciz bırakmaz. Divanına soktuğun her şeyi ispat et; ondan çıkardığın her şeyi say, ona bir şey aldığında uyanık ol, verdiğinde ise bırak. Unutkanlık saymaktan, sabır ise öne çıkmaktan seni alıkoymasın. Hakkın olan şeyin dışına bir parmak dahi olsa çıkma ve hakta daha fazlasını çıkarmayı yüceltme. İşte bunların hepsi benim sana mütalaamdan olsun.” (I, 88)

Kisâf’ın kitâbet hakkındaki bilgisinin övüldüğü bilgide ise o şöyle demiştir: “Bir bedevi ile karşılaştım. Ona önce harften sonra eşyadan sonra onu bir başkasıyla bağlayan başka bir şeyden sormaya başladım. Bunun üzerine o, ‘Ya Allah! Senden daha

fazla bir kelimeyi kendisine daha fazla benzeyen ve kendisinden daha fazla uzak olan bir başka kelimeye eklemeye kadir olan bir kimse görmedim. ' dedi. ' (I, 88)

Dönemin kitâbet dilinin anlaşılması noktasında bilgi sahibi olabileceğimiz bir başka bilgi bir kâtibin arkadaşına yazdığı mektuptur: *“Mektubun bana ulaştı. Ben sanat olarak bundan daha kolay, metin olarak bundan daha yumuşak, kaynak olarak bundan daha fazla, bölüm ve kısımlar bakımından bundan daha iyi ve her kısmın bir diğerinden daha güzel olduğu bir başka mektup görmedim. Bu mektupta sen birçok görüşü ve feraset müjdesini gerçekleştirdin. Senin hakkındaki zan yakine döndü ve emeline ulaşmış oldun.” (I, 89)*

3.1.6. Vazifeye İhanet

Kâtiplik ve kitâbet hakkında uzunca malumat veren müellif bu babtın sonra “Çalışanların İhaneti” babına geçmiştir. Müellif, bu babta göreve getirilecek kimselerde aranan birtakım şartlar, verilen görevin hakkıyla yerine getirilmesi, görevli kimselere nasıl davranılması gerektiği, verilen emanete sahip çıkılması ve emanetin zayi edilmemesi, göreve ihanet konuları ile ilgili olay, söz ve şiirlere ve bazı kimselerin birtakım tavsiyelerine yer vermiştir. Müellif bu babta Hz. Ömer ile ilgili bilgilere daha fazla yer vermiştir. Özellikle Hz. Ömer’in adalet anlayışını ifade ettiği sözlerini ve davranışlarını içeren bilgiler geniş yer tutmaktadır.

İbn Kuteybe bu başlığa, görevli kimselere nasıl davranılması gerektiği ile ilgili örnekleri ihtiva eden bilgilerle başlamıştır. Konu ile ilgili hocası İshak b. Râhûye’nin naklettiği üç bilgidен ilki; Hz. Ömer’in kadırlara hediye getirilmesini yasakladığı hükmüyle ilgilidir. Bu kayıttaki bilgiye göre; Kureyşli bir kadınla bir adamın arasında husumet vardı. Adam, kadını Hz. Ömer’e dava etmek istedi. Kendisine dava açacağını öğrenen kadın, dava açılmadan önce Hz. Ömer’e bir deve butu hediye etti. Sonra da adama dava açtı. Dava sonunda hüküm kendi aleyhine gelince o, Hz. Ömer’e giderek, *“Ey emîrû’l-mü’minîn, devenin butunun ayrıldığı gibi aramızda hükmünü ver.”* dedi. Hz. Ömer de hükmü tekrar onun aleyhine verdi. (I, 94)

Konu ile ilgili diğer bir bilgiye göre Kûfe kadısı olan Muğîre b. Abdullah es-Sekafî’ye bir adam sarı bakırdan bir lamba hediye etti. Bu haber onun hasmına ulaşınca

o da Muğîre'ye bir dişi katır gönderdi. Bu ikisi Muğîre'nin yanına geldiklerinde dişi katır hediye eden adam, lambanın sahibine doğru hamle yapmaya başladı. O da, *"Benim işim bu lambadan daha aydınlıktır."* demeye başladı. O bu sözünü çoğaltınca Muğîre, *"Yazık sana! Katır lambayı tepmiş ve onu kırmıştır."* diyerek lambanın sahibinin niyetini anladığını ifade etmiştir. (I, 94)

Yine hocası İshak b. Râhûye'den konu ile ilgili naklettiği diğer bir bilgi; Hz. Ömer'e yakın olmak için ona iltifatta bulunan Rebî b. Ziyâd ile ilgilidir. Bir gün Hz. Ömer yediği ağır bir yemekten dolayı rahatsızlığını ifade edince Rebî, *"Ey emîrû'l-mü'minîn insanlar arasında iyi yemek, yumuşak giysi, iyi bir merkebe layık olan biri varsa o da sensin."* sözleriyle ona iltifatta bulundu. Bunun üzerine Hz. Ömer, hurma dalıyla onun başına vurdu ve nükteli bir şekilde yaptığı davranışın yanlışlığını şöyle ifade etti: *"Vallahi sen bu sözünle sadece bana yakın olmayı istedin ve senin içinde bir hayır olduğunu sanıyorum. Sana benim ve onların örneğini vereyim mi? Bizim misalimiz yolculuk eden ve nafakalarını içlerinden bir adama veren bir kavme benzer ki onlar bize infak et derler. O kendine bundan bir şey ayırabilir mi?"* (I, 94)

Bu sefer müellif, Muhammed b. 'Ubeyd'den kendisine Hz. Ömer ile ilgili ulaşan bilgiyi kaydetmiştir. Hz. Ömer'e kisranın tacı ve eşyaları geldiği zaman elindeki bir çubukla onları karıştırmaya ve şöyle demeye başladı: *"Vallahi bunları bize ulaştıran kimse gerçekten güvenilir bir kimsedir."* Bunu üzerine bir adam, *"Ey emîrû'l-mü'minîn! Sen Allah'ın eminisin. Sen Allah'a karşı görevini tam olarak yerine getirdikçe onlar da sana karşı böyle olurlar. Eğer sen düşkünlük gösterirsen onlar da gösterir."* dedi. Adamın bu sözleri karşısında Hz. Ömer ise, *"Doğru söyledin."* buyurdu. (I, 94-95) Hz. Ömer, bu sözleriyle görevlinin güvenilir olması gerektiğine vurgu yapmaktadır.

Müellif, Hz. Ali'nin güvenilir yöneticiye vurgu yaptığı sözünü ise bu sefer bir başka hocası Ebû Hâtim'den nakletmiştir. Hz. Ali'ye önünde vezneci ve sarrafların aciz kalacağı bir mal getirildiği vakit altından ve gümüşten birer küme oluşturdu ve *"Ey kırmızı ve beyaz! Kızarin ve beyazlayın ve benden başkasının aklını çelin!"* dedi. (I, 95)

Görevlendirilecek işçilerin özelliklerinin yer aldığı bilgide Ömer b. Abdülaziz'in bu konudaki tavsiyelerine yer verilmiştir. Hz. Ömer bir işçi aradığında

ona; beygire binmemek, ince giyinmemek, altın gizlememek ve kapıcı tutmamak şeklinde dört özelliği şart koşardı. (I, 95)

Müellif, verilen görevin suistimal edilmemesi ile ilgili bilgilere de yer vermiştir. Bunlardan biri Hz. Ömer ile ilgilidir. Bir gün Hz. Ömer taşlardan yapılmış ve kireçlenmiş bir binanın önünden geçti. Evin sahibinin Bahreyn'den sorumlu tuttuğu bir işçisinin olduğu söylenince o, *“Boyunları çıkana dek dirhemplere tabi oldu ve malı onu şımarttı.”* diyerek onun gelirinden fazla kazanç elde ederek evini taştan yapmasından duyduğu rahatsızlığı ifade etti. Ardından bu kimsenin önceleri sıklıkla söylediği sözlerini hatırlattı: *“Benim için her hainin üzerinde iki emin vardır: Su ve toprak.”* (I, 95)

İbn Kuteybe eserinde emanet kavramı hakkında da bilgiler vermiştir. Bu bilgilerden birinde Hz. Ömer ile Ebû Hureyre arasında geçen bir olay anlatılmaktadır. Ebû Hureyre'nin Bahreyn'den geldiğinde on bin dirhemi olduğunu öğrenen Hz. Ömer ona kızdı ve bu parayı nasıl elde ettiğini ona sordu. O, atının yavruladığı, alış verişinin yolunda gittiğini, kârın da peş peşe geldiğini böylelikle bu parayı kazandığını söyleyerek kendini savundu.

Bu olaydan etkilenen ve Hz. Ömer'in sözlerinden rahatsız olan Ebû Hureyre'nin sözleri şöyledir: *“Sabah namazını kıldığım vakit Allah'tan emîrî'l-mü'minîn için af diledim. O bana, ‘Çalışmıyor musun?’ dedi. Ben de, ‘Hayır.’ dedim. O, ‘Senden daha hayırlı olan Yûsuf çalışırdı.’ buyurdu. Ben, ‘Yûsuf nebiydi ve bir nebinin oğluydu. Ben ise Ümeyye'nin oğluyum. İki ve üçten korkarım.’ diye cevap verdim. Bunun üzerine Hz. Ömer, ‘Niçin beş demedin?’ diye sordu. ‘İlimsizce konuşmaktan, yumuşak huylu olmadan hükmetmekten korkarım. Arkamdan vurulmaktan, ırzıma sövülmesinden ve malımın telef olmasından çekinirim.’ dedim.”* (I, 95-96)

Hz. Ömer'in kendi yönetimindeki adalet anlayışını ifade ettiği sözleri şöyledir: *“Ben Allah'ın beni görevlendirdiği işin uygunluğunu sadece şu üç şeyde buldum; Emanete riayet etme, kuvvetle kavrama ve Allah'ın indirdiği ile hükmetme. Malın salahiyetini ise üç şey ile sağlayabildim; Haktan almak, hakkı olana vermek ve batıl*

olandan men etmek. Ben sizin bu malınız hakkında yetimin velisi gibiyim. Malım olduğu vakit onu ellemem. Eğer fakir kalırsam ondan koyunun kemirmesi gibi iyilikle yerim.” (I, 96)

Hız. Ömer’in adalet anlayışının anlatıldığı bir başka bilgide, Hız. Ömer’e bir takım elbiseler gönderildiği onun ise bu elbiseleri herkese bir tane gelecek şekilde paylaştırdıktan sonra üzerinde iki parçadan oluşan bir kıyafetle minbere çıktığı ve konuşma yaptığı anlatılmaktadır. Hız. Ömer konuşmasına, *“Ey İnsanlar! Beni işitmiyor musunuz?”* diyerek başladı. Orada bulunan Süleyman isimli kişi Hız. Ömer’in üzerindeki iki parçadan oluşan elbiseden kendisine verilmemesinden duyduğu rahatsızlığı *“Hayır işitmiyoruz.”* diyerek ifade etti. Onun bu sözü karşısında Hız. Ömer, *“Niçin ey Abdullah’ın babası?”* dedi. Adam, *“Çünkü sen her birimize birer parça elbise verdin kendinde ise iki parça elbise vardır.”* dedi. Bunun üzerine Hız. Ömer, *“Acele etme ey Ebû Abdullah!”* dedi ve sonra *“Ey Abdullah!”* diye seslendi ve kimse cevap vermedi. O da, *“Ey Abdullah b. Ömer!”* dedi. Ardından, *“Buyur emîrû’l-mü’minîn!”* cevabı geldi. Hız. Ömer, *“Allah adıyla söyle bu giydiğim elbise senin değil midir?”* buyurdu. O da, *“Vallahi evet!”* dedi. Bunun üzerine adam, *“Şimdi konuş! Dinliyoruz.”* diyerek cevap verdi. (I, 97)

Mâlik b. Dinâr’ın, Basra valisi olan Bilâl b. Ebî Bürde’ye, bir kitapta okuduğunu söylediği sözlerle yaptığı nükteli konuşma şöyledir: *“Sultan’dan daha ahmak, bana isyan edenden daha cahil ve beni yüceltenden daha yüce kim vardır? Ey kötülük çobanı sana semiz ve şişman bir koyun verdim. Sen de onun etini yedin, sütünü içtin, yağını katık ettin, yününü giyindin. Kemiklerini ise parçalansın diye terk ettin.”* (I, 96)

Ziyâd b. Ebîhî’nin bir adamı göreve getirdiği vakit ona uyarıda bulunduğu sözleri şöyledir: *“Görevinin sorumluluğunu yüklen ve işine bak. Görevinde şu dört şeye dikkat etmelisin: Eğer seni güvenilir ve zayıf olarak görürsek seni zayıflığın sebebiyle yerinden kaldırırız. Eğer seni güçlü ve hain olarak bulursak kuvvetini elinden alır, ihanetine karşılık seni terbiye etmekle iyilikte bulunur, canını yakar ve cezayı arttırırız. Eğer her iki hatayı da işlersen biz de iki zararı da sana dokundururuz. Eğer seni*

güvenilir ve güçlü bulursak görevlerini yükseltir, şöhretini arttırır, malını çoğaltır ve ayakların üzerinde durmanı sağlarız.” (I, 96)

Müellif bu sefer altmış sene Medine şehrini yöneten Abdurrahman b. Dahhâk b. Kays’ın bu şehri iyi yönetiminden bahsettikten sonra uzlete çekildiği bir vakitte bu şehrin yönetimi hakkında söylediği kaygı dolu sözlerine yer vermiştir.

“Zindan beni ağlatmaz ve kelepçe beni üzmez.

Ben ölüm korkusuyla tasalanan biri de değilim.

Ancak insanlardan bir topluluk hakkında korkarım ki,

Ben öldüğüm vakit onların başına,

Benim yasakladıklarımı geri getirecek biri gelir.

Vallahi bu yöneticilik hakkında tasalanmıyorum.

Ancak ben bu yüzlere hakkını gözetemeyecek birinin atanmasından korkuyorum.” (I, 98)

Müellif burada vazifeye ihanet etmek ile ilgili bazı kimselerin sözlerine yer vermiştir. Bunlardan biri Ömer b. Abdülaziz’in, Adiyy b. Arta’ya ihaneti hakkında yazdığı mektuptur: *“Senin misafirperver dostluğun ve siyah sarığın beni senin hakkında yanılttı. Ancak seni sınağımızda senin bizim umduğumuzdan farklı olduğunu gördük. Allah canını alsın! Gerçekten siz kabirler arasında yürüyorsunuz.” (I, 97)*

Müellif, Ebreviz’in oğlu Şireveyh’e ihanet eden görevliye nasıl davranması gerektiği ile ilgili yazdığı mektubu okuduğunu söyleyerek bu mektubu kaydetmiştir: *“Hiyanetin azını da çoğu gibi cezalandır. Zira bir kimse senden küçük bir şeyi elde edemezse daha fazlasına cüret edemez. Vergiden eksik kalan her dirhem için ulak gönder. Ne bir şeyi onda eksiklik yapılması kadar şiddetle cezalandır; ne de onun tam olarak sana sunulmasını ödüllendirdiğin kadar ödüllendir. Vergisini verenin kanını bağışlamak ve iffetli davrandığı ve helak olmaktan sakındığı vakit onun bu işini*

övdüğünü bilmeksizin malını arttırmakla en yüce nimetlerini onun hakkında ihsan et ve onun karşılığında iyiliğini arttır. (I, 100)

Bu sefer müellif *Tâc* isimli kitapta okuduğunu belirttiği, Ebreviz'in beytû'l-mal sorumlusuna, göreve ihanet etmemesi ile ilgili ihtarını kaydetmiştir: *“Tek bir dirhem hususunda hıyanet etsen seni mazur görmem ve binlerce dirhemi muhafaza ettiğin için seni övmem. İhanetin azı da çoğu da bir olmasıyla beraber senin kanın bununla bağışlanır ve emanetin uzun ömürlü olur. Şu iki haslet hakkında dikkatli ol; Aldığın şeyde az almak, verdiğinde ise fazlasıyla vermek. Bil ki ben bir kimseyi içinde bulunduğu şartlar sebebiyle benim katımda güvenilir olarak görmediğim sürece mülkün hazinelerinin, memleketin imarının ve düşmana karşı durma sorumluluğunun başına geçirmem. Sen benim seni seçerken ki zannımı doğru kıl ben de senin benden isteklerini gerçekleştireyim. İyiliğe kötülükle, yüceltmeye kayıpla, selamet ve emanete hıyanetle karşılık verme.” (I, 101)*

Bir bedevinin hain bir adam hakkındaki sözleri ile hainlik hakkındaki atasözü şöyledir: *“İnsanlar kendilerine emanet edilen şeyleri lokmalar halinde yerler; filanca kimse ise onu su içer gibi yudum yudum içer.” “Bir kimsenin hain kimseleri doğrulaması ona hıyanet olarak yeter.” (I, 101)*

Konu ile ilgili ismi zikredilmeyen bir sultanın çalışanına nasihati ise şöyledir: *“Az ye ki çok çalışasın, iffetli ol ki işin devam etsin. Rüşvete sakın ola yaklaşma ki tartışma anında sırtın güçlensin.” (I, 101)*

3.1.7. Adalet Sistemi, Şahitlik, Hüküm, Zulüm İle Tutsaklık

Bu başlıkta konularının benzer olması sebebiyle “Adalet Sistemi”, “Şahitlik”, “Hüküm”, “Zulüm” ile “Tutsaklık Hakkında Sözler” bablarını birlikte değerlendirdik.

Kitâbü's-Sultân'ın “Adalet Sistemi” babında müellif, bir kimsenin kadı olabilmek için sahip olması gereken hasletler ile o kimse de bulunmaması gereken hasletler, kadılık makamına gelebilmek için tabi tutulan birtakım imtihanlar hakkındaki bilgileri zikretmiştir. Ayrıca kadılık görevinde bulunmuş bazı kimseler, bu kimselerin öne çıkmış vasıfları ile bu görevi yerine getirebilmek için yapılmış bazı tavsiyeler ile

ilgili söz, görüş, şiirlerle birtakım olaylara yer vermiştir. Bu bab özellikle eserde ele alınan dönemin adalet sistemi ile ilgili değerli malumata sahiptir. Böylelikle müellif, İslâm siyaset geleneğinde önemli bir yere sahip olan adalet kavramı üzerinde durarak bu sisteminin nasıl olması gerektiğini ortaya koymuştur. Adalet kavramı ile yakından ilgili olan şahitlik, bazı insanların haksız davranışları ve hapishaneler ile ilgili bilgileri nakletmiştir.

İbn Kuteybe bu baba, hocası İshak b. Râhûye'den aldığı rivayetle başlamıştır. O, Ömer b. Abdülazîz'in bir kadıda bulunması gereken özellikleri içeren sözlerini nakletmiştir. Ömer b. Abdülazîz şöyle söyler: *“Şu beş haslete sahip olmayan bir adamın kadı olması yakışık almaz: Kendisinden öncekiler hakkında âlim olmak, ilim ehliyle istişare halinde olmak, tamahkâr olmamak, düşmana karşı insafli olmak, imamlara örnek olmak.”* (I, 101)

Kadı olmak için aranan özellikler hakkında bilgi sahibi olunan bir diğer kayıta, İbn Şübrüma'nın kadılıktan azlettiği Yemen valisinden yerine geçecek kadıyı tayin etmesini istediği yer alır. Yemen valisi bu göreve uygun kimseyi tanımadığını söylemesi üzerine ona bu iş için San'a ehlinden bir adam tavsiye edildi. O da elçi gönderip bu adamı çağırdı. Ona, *“Niçin çağrıldığını biliyor musun?”* dedi. Adam, *“Hayır.”* deyince, *“Sen gerçekten büyük bir iş için çağrıldın. O iş ise kadılıktır.”* dedi. Adam, *“Kadılıktan daha kolay ne vardır!”* diye cevap verince o, *“Sana kadılık mesleği ile ilgili kolay bir şey soracağım”, “Hamile bir koyunun karnına vurarak koyunun yavrusunu düşürmesine neden olmuş bir adam hakkında ne dersin?”* Adam bu soru karşısında sessiz kalınca o, *“Biz seni imtihan ettik ve sende kadılığa dair bir özellik bulamadık.”* diyerek onun bu vazifeye uygun olmadığını ifade etti.

Orada bulunanlar, İbn Şübrüma'nın sorduğu sorunun hükmünü ona sordular. O cevabında, *“Hamile olan hayvanla olmayanın değeri ölçülür. Ve bunların arasındaki miktara göre ceza verilir.”* dedi.(I, 105)

Yine kadı olacak kimselerin özelliklerinin anlatıldığı bilgide bu sefer Yahyâ b. Eksem'in kadı olarak atamak istediği kimseleri tabi tuttuğu imtihan yer alır. Bilgiye göre Yahyâ b. Eksem kadı olarak atamak istediği adamları imtihan ederdi. Bir gün bir

adama, “Birbirlerinin anneleriyle evlenmiş ve her iki adamın da kendi karısından bir çocuğu olmuş olan iki adam hakkında ne dersin? Bu iki çocuk arasındaki akrabalık bağı nedir?” diye sordu. Adam ise bu soruyu bilemedi. Bunun üzerine Yahyâ sorunun cevabını kendisi vermiştir, “Bu iki çocuktan her biri annesi için diğerinin amcası olur. (I, 105-106)

Kâmil kadı ile kâmil olmayanın sıfatları ile ilgili eskiden söylenilen sözlerin kaydedildiği bilgide, “Şu üç şey bir kadıda bulunursa o kâmil bir kadı değildir; Nefret ettiğinde sövmek, sevdiğinde övmek, azledilmekten hoşlanmamak. Şu üç şey de hangi kadıda bulunmazsa o da kâmil bir kadı olamaz; Âlim bile olsa istişare etmek, hasmı yanında olmaksızın kimsenin şikâyetini dinlememek, bildiği zaman hükmetmek. Kadı iki hasım önünde oturduğu vakit her anında, her sözünde adil olmaya ve öfkeliyken hüküm vermemeye muhtaçtır. Hasımlardan birine sesini yükseltmediği gibi diğerine de sesini yükseltemez.” denildiği kaydedilmiştir. (I, 106)

Hız. Ali’nin, ehil olmayan bir kadıyı tasvir ettiğı sözleri şöyledir:

“Her kim için ibret ve nasihatler açık olursa ben onu koruduğum ve ona kefil olduğum sürece bu sorumluluğum güvence altındadır. Bir kavmin takva üzere atılmış olan tohumu helak olmaz ve temelleri yıkılmaz. Dikkat edin! Allah’ın yarattıkları arasında en çok buğz ettiğı kimse cehaleti kuşanmış ve fitnenin karanlıklarında derinleşmiş, insanlar arasındaki anlaşmazlığın sona erdirilmesi hakkında kör cahil olan adamdır. İlim bir gün olsun ona fayda sağlamadığı halde insanlar arasında ona benzeyen kimseler onu âlim olarak isimlendirirler. Onda az olan şey çok olandan hayırlıdır. Tadı ve rengi değişmiş olan sudan içip, hiçbir faydası olmayan bir ilmi topladığı vakit başkaları için içinden çıkılamaz olan işleri çözmek üzere insanlar arasında kadı olarak oturdu.

Eğer kendisine çözülmesi zor bir iş gelirse faydasız sözlerle kelimasını doldurarak konuşur. Karmaşık meseleleri çözmek konusunda onun hükmü örümceğin ağına benzer. -Ondan daha zayıfı bulunmaz.- Zira O hata mı etti doğru bir iş mi yaptı bunun idrakinde değildir. Cehalete binip basiretsizlikle dörtnala gitmektedir. Verdiği hüküm doğru yola sevk etmez. İlimde itkan sahibi olmadığı halde bilmediğı şey

hakkında mazeret bildirmez ki yanlış yapmasın. Kuru otları savurup atan rüzgâr gibi izahatlar uydurur. Hükümünün hatalı olmasından dolayı gözler kan ağlar, miras malları kitaba uygun olmayan bir surette gittiklerinden bağrışırılar. Haram bir kadına yaklaşmak onun hükmüyle helal olur. Hüküm vermekteki cehaleti sebebiyle kendisine gelen davaların neticesi iyi olmaz. Kendisine yöneltilen övgüler için de ehil değildir.” (I, 102)

Müellif bu babta bazı şehirlerde kadılık yapan kimseler hakkında da bilgi vermiştir. Bunlardan biri Hz. Ömer döneminde kadılık görevlerinde bulunan kimseler hakkındadır. Buna göre, Irak'ın ilk kadısı Selmân b. Rebîa el-Bâhilî'dir. Selmân orada kadılık yaparken Kadisiye'ye katıldı. Ardından Medâin'de kadılık yaptı. Daha sonra Hz. Ömer onu azletti ve onun yerine Şurahbîl'i Medâin'e kadı olarak atadı. Onu da azlettikten sonra Ebû Kurrâ el-Kindî'yi onun yerine burada kadı yaptı. Sonra Şüreyh b. Hâris el-Kindî buraya kadı oldu.

Böylece o, Ziyâd'ın onu Basra'ya gönderip o gelene dek yerine Mesrûk b. el-Ecdâ'yı bir seneliğine onun makamına getirmesi haricinde yetmiş beş sene burada kadılık yaptı. Hala kadılık yapmaktayken İbn Zübeyr zamanındaki fitneye şahit oldu. Fakat bu fitne hakkında bir hüküm vermedi. Abdullah b. Zübeyr üç seneliğine onun yerine başka bir adamı kadı olarak atadı. İbn Zübeyr öldürüldüğünde Şüreyh tekrar kadı olarak atandı. Bir gün bir adam yolda Şüreyh'le karşılaştı ve “*Ey Ebû Ümeyye! Vallahi sen yanlış bir hüküm verdin.*” dedi. O, “*Bu nasıl olur?*” diye sordu. Adam da, “*Yaşın geçti, aklın karıştı ve oğlun rüşvet yedi.*” diye cevap verdi. Şüreyh, “*Kesinlikle senden başka hiç kimse böyle bir şey söylemez.*” dedi. Bu sözleri duyan Haccâc, “*Vallahi iki kişi arasında hüküm vermem. Ya bana yerine atamak üzere birini tavsiye edersin ya da seni görevden almam.*” dedi. Şüreyh de, “*Sana iffetli ve şerefli bir adam olan Ebû Bürde b. Ebî Mûsâ'yı öneririm.*” diye cevap verdi. Haccâc da bu göreve onu atadı ve Saîd b. Cübeyr'i kâtip ve vezir olarak onun yanına verdi. (I, 102-103)

Emevîler döneminde kadılık yapan İyâs b. Muâviye, yaşadığı döneme ait kadılık müessesesinde öne çıkmış şahsiyetler hakkında bilgi vermektedir. Bir gün İyâs b. Muâviye'nin yanına bir adam geldi ve ona bir meseleyi sordu. Fakat bu adam konuyu iyice uzatıp ayrıntıya girince o adama, “*Eğer fetva istiyorsan benim ve babamın hocası*

olan el-Hasan'a git. Eğer hüküm verilmesini istiyorsan o vakit Basra kadısı olan Abdülmelik b. Ya'lâ'ya git. Eğer anlaşma istiyorsan Humeyd et-Tavîl'e git. Sana ne diyeceğini biliyor musun? Sana, 'Bir şey düştü.' diyecek. Arkadaşına da, 'Bu bilgileri arttır ki aranızı bulayım.' diyecek. Eğer sen fitne çıkarmak istiyorsan Sâlih es-Sudûsî'ye git. Sana ne der bilir misin? Sana, 'Aleyhinde olan şeyi inkâr et.' Arkadaşına da, 'Sende olmayan şeyi iddia et ve açıkça ortada olan şeyi bilinmeyen bir şeymiş gibi göster.' dedi. (I, 103)

İbn Kuteybe bu babta hâkim'in sıfatları ve doğru yargılamanın özellikleri ile ilgili Âyîn adlı kitapta okuduğunu belirttiği şu bilgileri kaydetmiştir: "Bir hâkimin hak ve adaletli olan yargılama, hak olmayan adil yargılama ve adil olmayan hak yargılamayı bilmesi, soruşturma ve izahatlarla iki şeyi karşılaştırması ve şüpheden uzak durması gerekir. Hak ve adil olan yargı, bir nefse karşılık bir nefsin katlidir. Adil olan ancak hak olmayan hüküm, köleye karşılık hür kimsenin katlidir. Hak olan ama adil olmayan hüküm ise, maktulün diyetini ödemekle sorumlu olan akrabaların diyet ödemesidir." (I, 103)

Kadının hüküm verirken dış görünüşe aldanmaması gerektiği ile ilgili dikkat etmesi gereken hususların yer aldığı bilgide ise Şa'bî şöyle demiştir: "Bir gün Kadı Şüreyh'in yanına gittim. O sırada kocasıyla tartışmış olan bir kadın gözü yaşlı bir halde ona geldi. Ben de: "Ey Ebû Ümeyye! Bu kadın yalnızca mazlum olabilir." dedim. O ise "Ey Şa'bî! Yûsuf'un kardeşleri de akşam babalarına ağlayarak gelmişlerdi." diyerek bana uyarıda bulundu. (I, 106)

Müellif burada Hz. Ömer'in, Ebû Mûsâ el-Eş'arî'ye kadılık hakkında tavsiyelerde bulunduğu mektubuna yer verir. Mektuba kadılık görevinin Allah katındaki önemine değinerek başlayan Hz. Ömer, el-Eş'arî'ye bu görevi yerine getirirken, adaletli davranması, doğruluktan ayrılmaması, güçlü ile güçsüz, hak ile batıl arasında isabetli hükümler vermesi tavsiyesinde bulunmuş, ayrıca bu görevin manevî yönüne de vurgu yapmıştır. Hz. Ömer'in adalet anlayışının da bir özeti olması hasebiyle mektubun tam metnini vermeyi uygun gördük.

“Bismillahirrahmanirrahim. Allah’ın kulu ve emîrû’l-mü’minîn Ömer’den Abdullâh b. Kays’a. Selamdan sonra bil ki yargılama, hakkında hüküm bulunan bir farz ve tabi olunan bir sünnettir. Bir dava sana geldiği zaman onu anlamaya çalış. Çünkü sorgulanmayan bir hak hakkında konuşmanın bir faydası yoktur. Meclisinde taraflara verdiği yer konusunda ve duruşma sırasındaki bakışlarında insanlara eşit davran ki güçlü olan kimse senin onu kayırabileceğin beklentisinde olmasın. Güçsüz olan da adaletinde ümitsizliğe kapılsın. Delil getirmek davacı üzerine bir haktır. Yemin etmek de inkâr edene gerekir. Bir haramı helal etmediği ve bir helali haram kılmadığı sürece insanların arasını bulmak caizdir. Daha önce hükmettiğin sonra üzerinde tekrar düşünerek doğruya ulaştığın bir yargı kararından vazgeçmek, seni hakka dönmekten men etmesin. Zira hak kadimdir. Bil ki hakka geri dönmek batılda directmekten daha hayırlıdır.

Kitap ve sünnette hükmü bulunmayan konu hakkında vicdanen kesin bir kanaate varamadığın davaları iyice anla ve düşün. Benzer davaları araştır ve buna göre işleri kıyasla. Bulduğun sonuçlar içinde Allah katında en sevimli ve senin kanaatine göre hakkaniyete en yakın olan hükmü ver. Bir hak iddia eden kimseye bu hakkı ispat etmesi için süre ver. Eğer bir delil getirirse hakkını alır, eğer getiremezse onun aleyhinde hüküm verirsin.

Müslümanlar şahitlikte dürüsttürler, ancak bir had sebebiyle celde (şer’i had) cezası uygulanan, yalancı şahitlik yapmış olan ve görevlendirmede akrabalık, nesep veya velâ bağı sebebiyle itham edilmiş olanlar bu hükmün dışındadır. Şüphesiz Allah sırlarınızı gözetliyor, delillerle ve imanla verdiğiniz hükümler hususunda sizden sorumluluğunuzu kaldırmıştır. Allah bunlara katlanmaya karşılık mükâfat verir ve ahiret azığını geliştirir. Zira her kim Allah ile arasındaki ilişkilerde niyeti iyi olursa Allah da onunla insanlar arasındaki ilişkilerini iyileştirir. Her kim de dünya için Allah’ın öğretmediği bir şeyle süslenirse Allah onun örtüsünü açar. Vesselam.” (I, 106-107)

“Şahitlik” babında kısa malumat veren müellif, bu babta şahitlik, şahit olan kimselerin taşınması gereken vasıflar ile bazı kadıların hükümlerini içeren olaylara yer vermiştir. Hocası Ebû Hâtim’den edindiği bilgi ile bu baba başlayan müellif, dinleri ve

emanet anlayışlarını takdir etse de şahitlikleri kabul olunmayacak kimselerden bahsetmektedir. Bu konuda Ebû Ca'fer döneminde kadı olarak atanan Sevvâr b. Abdullah b. Kudâme'nin görüşlerine yer vermiştir. Bunlardan biri onun faziletiyle övülen 'Atâ-Sülemî hakkındaki görüşüdür. 'Atâ-Sülemî'nin bu özelliğinin yanında basiretsiz oluşu ve görüşünün zayıf olması sebebiyle şahitliğine güvenilmediği anlatılmaktadır. (I, 109)

Atâ-Sülemî ilgili anlatılan bir diğer hüküm, hakkında iddialaştıkları bir ev için yanına gelen kimselerle ilgilidir. Davalılardan biri şahadet etti ve şöyle dedi: *"Sudan göğe kadar bu evin benim olduğuna şahitlik ederim."* Diğer adam da aksi yönde şahitlik etti. Sevvâr kâtibine, *"İkisinin şahitliklerini de yaz."* dedi. Kâtib, *"Ne yazayım?"* diye sorunca o, *"Evi şu adamın elinden alıp diğerinin mülkü kılan her şeyi yaz."* dedi. (I, 109)

Şahitlik ile ilgili bir diğer kayıt Kadı Abdullah b. Şübrüme ile davacı arasında geçen nükteli konuşmadır. Bir adam içinde hurma ağaçları bulunan bir arazi hakkında kendisi için şahitlik eden bir toplulukla birlikte Abdullah b. Şübrüme'nin yanına geldi. Kadı onlara, *"Bu arazide kaç hurma ağacı vardır?"* diye sordu. Onlar, *"Bilmiyoruz."* diye cevap verince onların bu konu hakkındaki şahitliklerini reddetti. Bunun üzerine içlerinden bir adam, *"Sen otuz yıldır bu mescitte kadılık edersin. O halde bize içerisinde kaç sütun olduğunu söyle."* dedi. Onların bu sözü üzerine o da onların şahitliğini kabul etti. (I, 110)

Medine'deki bir arazi hakkında Talhâ b. 'Ubeydullah ve Zübeyr b. Avvâm arasında anlaşmazlık vardı. O ikisi bu konu hakkında hüküm vermesi için Amr b. el-Âs'ın yanına geldiler. O da onları dinledikten sonra şöyle dedi: *"Sizler faziletleriniz, geçmişiniz ve Allah'ın üzerinizdeki nimeti bakımından birbirinizden farklısınız! İkiniz de Resûlullah'ın, 'Her kim hakkı olmadığı halde kardeşinin toprağından bir karış alırsa o yerin yedi katı boynuna geçirilir!'¹¹⁶⁷ buyurduğunu benim işittiğim gibi işittiniz ve benim naklettiğim gibi naklettiniz. Hakem adalete hakkında hüküm verilen kişiden daha muhtaçtır. Zira hakem zulmederse dini hakkında felakete uğrar. Hakkında hüküm verilen zulme maruz kalırsa bu onun yalnızca dünyalık bir şey kaybetmesine neden olur.*

¹¹⁶⁷ Müslim, "Musâkât", 141.

Eğer dilerseniz delillerinizi sunun. Dilerseniz de aranızı düzeltin.” Onun bu sözleri üzerine onlar aralarını düzelttiler ve her biri arkadaşının rızasını alarak olayı çözüme kavuşturdular. (I, 111)

Hakkında daha az malumat bulunan “Hükümler Babı” başlığında müellif Hz. Peygamber’in hükümlerinin yer aldığı hadisleriyle başlamış ardından toplumda sık rastlanmayan bazı olaylar hakkındaki hükümlere yer vermiştir. Bu başlıkta toplumda çift cinsiyetli kimselerin varlığı ile onlara bakış açısını da değerlendirebileceğimiz bilgilerle az da olsa hapisaneler hakkında bilgi sahibi olmaktadır. Bu bab ile birlikte daha sonra gelecek olan “Tutsaklık Haberleri” babı incelendiğinde özellikle dönemin hapisaneleri hakkında malumata ulaşılmaktadır.

Hz. Peygamber’in hadislerinden ilki Ebû Hüreyre’nin naklettiği, “*Resûlullah insanlar (tarla ve bahçelerdeki) geniş yolları hakkında ihtilafa düştüklerinde yolların yedi zira’ genişliğinde olmasını hükmetti.*”¹¹⁶⁸ hadisidir. Diğerleri, kendisine Yezîd b. Amr’ın naklettiği, “*Nebî töhmet altındaki bir adama kefil oldu.*”¹¹⁶⁹ hadisi ile Ebû Hüreyre’den nakledilen, “*Nebî, zanlıyı suçsuz olduğu sabit olana dek hapsetti.*”¹¹⁷⁰ hadisleridir.

Resûlullah’ın hükmünü içeren bir diğer hadis zina eden kimse ile ilgilidir. “*Mâiz b. Mâlik Resûlullah’ın yanına gelerek zina ettim ya Resûlullah dedi. Resûlullah da belki el sürdün veya dokundun veya temas ettin.*” buyurdu. Mâiz, “*Hayır, bilakis zina ettim.*” dedi. Ve bu konuşmayı üç kere tekrar etti. Resûlullah dördüncü kez de tekrar edince adamı recmettirdi.”¹¹⁷¹ (I, 112)

Müellif hadislerin ardından toplumda sık karşılaşılmayan bazı meseleler ile ilgili kadıların hükümlerine yer vermiştir. Bunlardan biri Ebû Derdâ’nın, hırsızlık yapan

¹¹⁶⁸ Tirmizî, “Ahkâm”, 13.

¹¹⁶⁹ Ukaylî, *ed-Du‘afâu’l-Kebîr*, I, 138; Ukaylî, bu hadisi Ebû Hüreyre’den rivayet etmektedir. Ukaylî, bu hadisin ravi zincirinde bir be’s olmadığını fakat hadisin mütâbiinin bulunmadığını söyler.

¹¹⁷⁰ Tirmizî, “Dâyât”, 20; Ebû Dâvud, “Akdiye”, 29. Bu hadisten sonra müellif kendisine Yezîd b. Amr’ın naklettiği Hasan-ı Basrî’nin rivayet ettiği, “*Resûlullah kemeñçeci diye bilinen bir adamı dağda çarmıha gerdi. Bana Medine’den bir adam, o kimsenin kemeñçe sahibi olduğunu söyledi.*” Bu rivayete herhangi bir hadis kitabında rastlamadık ayrıca çarmıh geleneğinin İslâm dininde özellikle Hz. Peygamber’in sünnetinde olmadığını da düşünürsek hadisi uydurma olarak değerlendirmek gerekir kanaatindeyiz.

¹¹⁷¹ Buhârî, “Ahkâm”, 19; Ebû Dâvud, “Hudûd”, 16, 23.

bir kadın hakkındaki hükmüdür. (I, 113) Diğerisi ise İbn Ziyâd'ın hünsa bir kimse hakkında nasıl miras taksimi yapılacağı hakkındaki hükmüdür. (I, 114)

Diğer bir hüküm, Kadı Âmir b. ez-Zarb el-Advânî'nin hünsâ biri hakkındaki kararıdır. Bir kavim ona geldi ve hünsa biri hakkında bu kişinin kadın veya erkek olduğuna dair ondan fetva istediler. Kadı Âmir bu konu hakkında hemen hüküm vermek istemiyordu o yüzden soru soran bu kimseleri göndermedi. O sırada Huseyle isimli cariyesi sürülerine bakıyordu. Cariyesini sürü hakkında yavaş davrandığı gerekçesiyle *“Ey Husayle! Gerçekten bu kavmi hapsettim. Sen benim koyunlarım hakkında hızlı davranana kadar da onları salmayacağım.”* diyerek onu şiddetli bir şekilde azarladı. Kadının süre kazanmak için bu şekilde davrandığını fark eden Huseyle ona, *“Bu durumdan ne elde edeceksiniz? O kimsenin nasıl bevlettiğini öğrenip buna göre hüküm verin.”* deyince o, *“Bu hükmü verdin ya artık istersen koyunları öldür ister sağ bırak.”* diyerek Huseyle'nin cevabından duyduğu memnuniyeti ifade etmiştir. (I, 113)

Bir diğer bilgide, İyâs b. Muâviye'nin bir cariyeye hakkında verdiği hüküm anlatılmaktadır. Bir adam satın aldığı bir cariyeyi geri verdi. Bunun üzerine satıcı o adama dava açmak üzere İyâs b. Muaviye'ye geldi. İyâs adama, *“Onu neden geri verdin?”* dedi. Adam da, *“Ahmaklığı yüzünden”* dedi. İyâs cariyenin ahmak olup olmadığını anlamak için ona birtakım sorular sordu. Ona, *“Hangi ayağın daha uzundur?”* deyince bir ayağını göstererek, *“Bu.”* dedi. Bunun üzerine, *“Doğduğun geceyi hatırlıyor musun?”* diye sordu. Cariye hatırladığını söyleyince, onun durumunu anladı ve cariyenin geri verilmesi hükmünü verdi. (I, 114)

Emevîler dönemine ait cezalar ile ilgili bilgi sahibi olabildiğimiz kayıtlardan birinde Medine valisi olduğu dönemde Mervân b. Ahnef'in, bir adamı korkutan kimseye kırk dirhem para cezası verdiği yer alır. (I, 113) İbn Mesûd'un baktığı bir dava ile ilgili vermiş olduğu hükümde ise hapsetme yöntemleri ile ilgili ukağı, kelepçe ve süngü kullanıldığı anlaşılmakta ayrıca mahkûmu tecrit etmenin uygun olmadığı uyarısı yer alır. (I, 113)

“Zulüm” babında; adaletli yönetim ve insanlara zulmetmemenin gerekliliği ile ilgili olaylara ve bazı önemli kimselerin zulüm hakkındaki sözlerine yer verilmiştir.

İbn Kuteybe, mazlumun sözü ve zalimin yüzü olarak nitelediği bir meseleyi kaydeder. O, Basra şeyhlerinden birinin kendilerine halktan bir adamın karısı ile davalaşmak üzere Irak valilerinden birinin karşısına çıktığını haber verdiğini nakleder. Bu bilgiye göre kadının yüzü peçe ile örtülü iken güzel, peçeyi kullanmadığı zaman çirkindi. Üstelik bu kadın tatlı dilliydi. Kadı bu kadının konuşmasını duyunca ona, *“Sizin gibi adamlar böyle değerli bir kadınla evlenmeye niyetlenip evlenir sonra da ona kötü davranır!”* dedi. Bunu üzerine kocası kadının peçesinin tutup açtı. O zaman kadı, *“Sana lanet olsun! Mazlumun sözleri ama zalimin yüzü!”* dedi. (I, 114)

Müellif bir diğer bilgide eğitimci kimselerin, özellikle küçük çocukların eğitimi ile ilgilenen öğretmenlerin adaletle davranması ve zulmetmekten kaçınmaları gerektiği ile ilgili uyarıyı ele alır. (I, 115) Daha sonra bu sefer bir kâtibin bir sultana yazmış olduğu, yönetimde adaletli olunması, kendisine verilen yetkileri dikkatli kullanması, dünyalık zevklere dalmaması ve insanlara zulmetmemesi ile ilgili mektubunu, söyleyeni belli olmadan kaydeder. (I, 115)

Yine kim olduğu belirtilmeyen bir adamın bir sultana yazdığı mektupta, *“İnsanların ihsan etmeye en layık olanı Allah’ın ihsanına mazhar olandır. Onların en ınsaflı olması gereken ise Allah’ın kudret eliyle zenginleştirilmiş olandır.”* yazdığı kaydedilmiştir. (I, 115)

Müellifin zulüm hakkında bazı kimselerin sözlerini kaydettiğini belirtmiştik. Bunlardan biri Muâviye b. Ebû Süfyân’ın, *“Ben zulüm işlemekten hayâ ederim. Bana karşı hakkını almada bir yardımcısı olmayanın yardımcısı Allah’tır.”* dediği; Bilâl’in *“Ben zulmetmekten hayâ ederim.”* dediği ve konu ile ilgili, *“Allah bir kulu ödüllendirmek istediğinde ona zulmedecek birini gönderir.”* denildiği kaydedilir. (I, 115)

İbn Kuteybe bu başlıkta Lehebîlerin azatlı kölesi olarak tanıttığı Arap şairlerinden Südeyf b. Meymûn’un yaşadığı Emevî dönemi ile ilgili gözlem ve görüşlerine yer vermiştir: *“Allah’ım! Ayrılıktan sonra topluluğumuz devlet oldu. Emirliğimiz istişareden sonra galip geldi. Ümmet için seçildikten sonra ahdimiz miras oldu. Yetim ve dulun hissesiyle eğlence yerleri ve çalgılar satın alındı. Müslümanlar’ın*

davalarında zimmet ehli hâkim tayin edildi. Her alanda günahkâr kimseler ümmetin başına geçirildi. Allah'ım! Batıl ekini hasat edildi, nihayetine ulaştı ve sürgünü birleştirdi. Allah'ım! Ona haktan hasat edici bir el ver, onun birliğini dağıt ve bütünlüğünü boz ki hak en güzel suretleri ve tüm nurları ile ortaya çıksın.” (I, 116)

Müellif toplum içinde yaşanan bazı haksız uygulamalar ve olaylar hakkında seçtiği bilgileri kaydetmiştir. Bunlardan biri, Ebu'l-Âc ile ilgilidir. O, bir gün Basra'da dolaşıyordu. Bu sırada Hristiyan bir adama rastladı ve ona ismini sordu. Adam, “*Bindâz Şehr Bindâz*” dediği zaman o da, “*Üç isim ve bir cizye ha! Vallahi olacak iş değil.*” dedi. Müellif onun bu sözü üzerine bu kimseden üç cizye alındığını söyler. (I, 116)

Bir diğeri Tebâle yönetimine getirilen bir bedevînin zulüm içerikli konuşması ile ilgilidir. O minbere çıktı ve Allah'a hamd ve senada bulunmadan şöyle dedi: “*Allah onu da bizleri de izzetli kılsın emir beni beldenize tayin etmiştir. Vallahi ben kesinlikle hak konusunda kırbacımdan daha iyisini bilmem. Yanıma gelen zalimi de mazlumu da dövmekten başka bir hüküm de vermem.*” Onun bu sözleri üzerine insanlar aralarında hak ile muamele ettiler ve ona hiçbir dava taşımadılar. (I, 116)

“Tutsaklık Hakkında Sözler” babında oldukça kısa malumat veren müellif bazı önemli kimselerin tutsaklık haberlerine ve daha çok konu ile ilgili şiirlere yer vermiştir. Bilgiler ve şiirler incelendiğinde Emevîler dönemine ait hapisaneler ve bazı suçlar hakkında bilgi sahibi olmaktadır.

İbn Kuteybe ilk olarak Hz. Yûsuf'un hapisane iken başına gelenler hakkında kısa bilgiler vermektedir. Merfû' hadiste Hz. Peygamber'in, Hz. Yûsuf'un hapiste uzun süre kalması üzerine Allah'a şikâyetinde bulunduğu bir anda, “*Rabbim! Zindan bana bunların benden istediklerinden daha iyidir.....dedi.*”¹¹⁷² âyetinin nâzil olduğu bilgisi, ardından Hz. Yûsuf'un hapisteki kimseler için etmiş olduğu, “*Allahım onlara kalp ahıyarı ver.*” duası yer alır. (I, 119)

Hâlid b. Safvân'ın hapsedildiğinin anlatıldığı bilgiden dönemin hapisanelerin fiziki yapısı hususunda bilgi sahibi olmaktadır. O bir adamla davalası Kadı Bilâl b.

¹¹⁷² Yûsuf 12/33.

Ebû Bürde'nin huzuruna çıktı. Kadının, adamın lehine ve kendisinin aleyhine hüküm vermesi üzerine o bu karara karşı çıkıp, *“Yaz bulutları kısa zamanda dağılırlar.”* diyerek ayağa kalktı ve kadının bu kararına karşı çıktı.

Safvân'ın bu sözleri karşısında kadı, *“Eğer bulutlar ayrılmayacak olurlarsa onlardan sana kar yağışı isabet ederdi.”* dedi ve onun hapsedilmesini emretti. Kadının bu emri karşısında Hâlid, *“Beni ne diye hapsedersin? Vallahi ben ne bir suç işledim ne de hıyanette bulundum.”* diyerek kendini savundu. Kadı, *“Sessiz bir kapı, ağır demir zincirler ve ‘hafs’ denilen gardiyanlar sana ne suç işlediğini bildirir.”* diyerek onu hapsedirdi. (I, 120) Yargıladığı suçluya hapis cezası veren kadının ona karşı söylediği bu sözlerden hapishanelerin fiziki yapısı hususunda bilgi sahibi olmaktadır

Ayrıca Ferezdak ve Kumeyt'in hapishanede bulundukları zaman kaleme aldıkları şiirlerde buraların karanlık, bakımsız oldukları, koğuşlarda demir zincir ve halkaların bolca bulunduğu, hapishanelerin bazen üstü açık bazen kapalı, bazen ise kuyu şeklindeki mekânlar olduğu anlaşılmaktadır. (I, 121)

Diğer bir bilgiye göre ise şair Kumeyt hapishaneyken hanımının kendisini ziyareti esnasında hanımının kıyafetlerini giymiş ve görevlileri atlatarak kaçmıştır. (I, 120-121) Hapishanelerden mahkûmların kaçtığına dair bu bilginin bulunması, bazı mimari özelliklerin gözden kaçırılmış olabileceği veya hapishane görevlilerin zafiyetini düşündürmektedir.

3.1.8. Hicâb İle Sultana Karşı Uyulması Gereken Letafet Ve Nasihat

Konularının benzer olması sebebiyle “Hicâb”, “Sultanla Karşılaşmada Ve Konuşmada Letafet Ve Ona Nasihat”, “Sultana İtaat Etmede Sessiz Kalmak”, “Sultanı Methetmede Letafet” babları ile bu bölümün son babı olan “Sultandan Af Dileme Konusunda Letafet” bablarını bu başlıkta birlikte değerlendirdik. Bu bablarda müellif, sultan makamının ehemmiyeti ile ona karşı nasıl davranılması gerektiği ile ilgili adâbı anlatan bilgiler nakletmektedir. Böylelikle İslâm siyaset geleneğinde sultana karşı nasıl davranılması gerektiği, ona karşı uygulanması gereken letafeti ortaya koymaktadır. Müellif ayrıca sultana bazı nasihatlerde bulunmuş ardından ona dua ederek Kitâbü's-Sultân'ı bitirmektedir.

“Hicâb” babında müellif, sultanın veya valinin huzuruna alınmayan kimselerin bu durum karşısındaki nükteli ve sitemkâr sözleri ile daha çok konu ile ilgili şiirlere yer vermiştir.

Daha önce Muâviye’nin huzuruna alınmayan Abdulaziz b. Zürâre el-Kilâbî bir gün Muâviye’nin kapısında durup, *“Bugün her kim bana izin verirse yarın da ben onu huzuruma alırım?”* diyerek içeri girmek istedi. Muâviye’nin huzuruna girdiğinde ise ona, huzuruna gelebilmek için çektiği sıkıntıları şöyle anlattı: *“Senden başka güvenilecek kimse bulamayınca atımın yularını hızla sarstım. Gece gündüz at sürerek bilinmeyen yerlerde iz bıraktım. Beni sana getiren öyle bir rica, huzuruna sürükleyen öyle bir beladır ki onun hakkında nefis bekleyiştendir ve çabalar yetersiz kalmıştır.”* Kilâbî’nin bu sözleri karşısında Muâviye ona ikramda bulundu ve onu kendine yakınlaştırdı. Bu duruma karşılık olarak Kilâbî, Muâviye’ye şu şiiri okudu:

“Muâviye b. Harb’in huzuruna girdiğimde,

Artık girmekten umudumu kesmiştim.

Huzura girmeyi ise ancak,

Zelil bir kimse haline gelerek başardım.” (I, 122)

Muâviye’nin yanına girmek isteyen ancak içeri alınmayan Ebü’d-Derdâ’nın sitem dolu sözleri ise şöyledir: *“Kim hükümdarların kapılarına gelirse ayağa kalkar ve oturur. Kim kapalı bir kapı görürse yanı başında açık bir kapı da bulur. Çağırsa cevap verilir, istese isteği kendisine verilir.”* (I, 123)

İsmi zikredilmeyen bir sultanın kapısından geri çevrilen bir adamın sultana yazdığı sitemkâr mektup şöyledir: *“Bizler düşük meseleler hakkında hırslı olmaktan, önemsiz endişelerden ve hürriyeti değersizleştirmekten Allah’a sığınırız. Allah’a hamd olsun ki nefsim onurludur, beklentilerin peşine düşmez, belalar karşısında sabır onu terk etmez, hırslar onu köleleştiremez, hiçbir baskı karşısında ezilmez.*

Şüphesiz ben gördüm ki sen şerefini onu hiç korumayacak kimselere emanet etmişsin. Kapına itibarını zedeleyecek kişiler dikmişsin. Aklına tercüman olarak sana

çokça düşmanlık edenleri belirlemiş; dostlarını kendinden uzak kılmışsın. Bu kimseler senin hakkında kötülük etmekte ve senin kınanmana yol açmaktadır. Şerefli kimsenin kadri bilinmeyip dostla hak ettiği değer verilmediğinden kardeşlerinin kalbi sana içermiştir. Cehalet yüzünden mertebeler ve dereceleri silindiğinden yüce olan aşağı tabakalara düşmekte ve aşağılık kimseler yüce mertebelere gelmektedir. Zayıf kimse zayıflığı yüzünden aşağılanmakta ve gözleri intizamsızlıktan haber vermektedir. Giyimi kuşamı yerinde olanlara meyledilmekte, heva ve hevesler öne çıkmakta ve rüşvetler kabul edilmektedir.” (I, 126)

Emirin yanına girme âdâbı olarak değerlendirebileceğimiz bir başka bilgide, iki adam Muâviye'nin huzuruna girmek üzere izin istediler. O da önce diğerinden daha şerefli bir konumda olana, sonra da ötekine izin verdi. Bunun üzerine ikinci adam huzura girdi ve arkadaşının üzerine oturdu. Bu durumu gören Muâviye adamın davranışından rahatsız oldu ve ona, *“Şüphesiz Allah bize sizi gözetmemizi emrettiği gibi sizi terbiye etmemizi de emretmiştir. Biz senden önce ona izin vermiş değiliz. Sen yokken onunla sohbet etmek isteriz. Kalk! Allah seni rezil etsin.”* diyerek sitemde bulundu. (I, 130)

Bir diğer bilgi Ömer b. Abdülaziz'in huzuruna girmek için bekleyen fakat kabul edilmeyen Basra'dan yeni gelmiş Ebû Miclez ile ilgilidir. O meclisten çıktığında orada hazır bulunanlardan bir kısmı Ömer b. Abdülaziz'e huzuruna kabul etmediği kişinin Ebû Miclez olduğunu söylemeleri üzerine o, onu geri çağırdı ve *“Ben seni tanıımıyordum.”* diyerek mazeret bildirdi. O da *“Ey! emîrü'l-mü'minîn, beni niçin tanımadınız?”* diyerek halifenin kendisini tanımamasından duyduğu üzüntüsünü ifade etti. (I, 130)

Müellif, “Hicâb” babındaki bu bilgilerin ardından, “Sultanla Karşılaşmada Ve Konuşmada Letafet Ve Ona Nasihat” babına yer vermiştir. Müellif, diğer baplardan farklı olarak bu babın altına sadece iki bilgi verip konu ile ilgili aslında bu bab başlığı ile aynı konuyu ele alan, “Sultana İtaat Etmede Gevşeklik”, “Sultanı Methetmede Letafet”, “Sultandan Af Dileme Konusunda Letafet” isminde tekrar bab başlıkları zikretmiştir. Biz de onun bu metoduna uygun olarak bu başlıkları ayrı olarak ele aldık.

Müellif, “Sultanla Karşılaşmada Ve Konuşmada Letafet Ve Ona Nasihat” babına Halife Velîd b. Yezîd ile Amr b. Utbe arasında geçen latif konuşma örneği ile başlamıştır. İnsanlar Halife Velîd’e karşı isyan etme eğilimine girince Amr b. Utbe ona, *“Ey emîrû'l-mü'minîn sana karşı olan dostluğum beni konuşturuyor fakat sana karşı duyduğum korku beni durduruyor. Senin için korktuğum bazı şeylere güvendiğini görüyorum. Ben sana itaat edip susayım mı yoksa şefkat gösterip konuşayım mı?”* diyerek isyanlar karşısındaki endişesini belirtti. Velîd ise ona, *“Senden gelen her şey makbuldür. Allah'ın bizim hakkımızda bilinmeyen bir yazgısı vardır ve biz ona doğru yürüyoruz.”* dedi. Bu konuşmadan birkaç gün sonra onun isyancılar tarafından öldürüldüğü zikredilmiştir. (I, 132)

Bu babta yer alan diğer kayıt müellifin Hintlilerle ilgili bir kitapta okuduğunu belirttiği bilgilerdir. Hintli bir adam hükümdarlarından birinin yanına girmiş ve ona şöyle demiştir: *“Ey Hükümdar sana nasihat etmek hakir olan küçüklere de, önemli makamlarda olan büyüklere de vaciptir. Eğer faziletli olan görüşü tercih edeceğine ve halkın menfaati ve hususi çevrenin dostluğu konusunda kulaklardan ve kalplerden gelecek kötü sözlere tahammül gücüne olan güvenim olmasaydı, konuşmak benim için cahillik olurdu. Ancak hayatta kalışımızın senin hayatta kalışına, nefislerimizin senin nefislerine bağlı olduğunu düşündüğümüzde, sen bunu benden istemesen bile doğruyu sana söylemekten başka çare bulamazdım. Çünkü denilir ki, kim devlet başkanına doğru olanı söylemeyi, doktora hastalığını ve dostlara sorunlarını anlatmayı gizlerse o kendisine zarar vermiş olur.”* (I, 132)

Hakkında en az malumat bulunan “Sultana İtaat Etmede Gevşeklik” babında halifeye itaat eden kimselerin kısa sözlerine yer verilmiştir. Bunlardan biri ismi zikredilmeyen bir halife ile Cerîr b. Yezîd arasında geçen konuşmadır. Bu konuşma onun halifeye bağlılığını ifade ettiği sözleri içermektedir. Halifenin, Cerîr’e, *“Şüphesiz ben seni bir iş için hazırladım.”* dediği onun da, *“Ey müminlerin emiri! Şüphesiz Allah, bende senin için nasihatine bağlı bir kalp, sana itaatte açık bir el, düşmanlarına karşı keskin bir kılıç hazırlamıştır. O halde ne dilersen söyle.”* dediği bilgisi yer alır. (I, 132)

“Sultanı Methetmede Letafet” bab başlığında sultanın nasıl methedilmesi gerektiğine dair bazı kimselerin sözlerine ve konu ile ilgili bazı rivayetlerde ise sultanın

bu sözler karşısındaki tepkisine yer verilmiştir. Bu babta mektuplar geniş yer tutmaktadır. Ayrıca bu bab başlığında görevinden dolayı sultana yakın olan vezir, vali gibi önemli makamlarda yer alan kimseler ile bazı şairlerin sultanla olan ilişkileri hakkında bilgi sahibi olmaktayız. Bu kimselere yapılan övgü ifadelerinin yer aldığı bilgiler ve mektuplar dönemin siyasî tarihi açısından örnekler ihtiva etmektedir.

İlk olarak Emevîler döneminde Basra ve Irak valiliği görevlerinde bulunmuş olan Hâlid b. Abdullah el-Kasrî'nin, Ömer b. Abdülaziz'i övmesi üzerine onun, Hâlid'in bu sözleri karşısındaki ihtarına yer verilmiştir. Hâlid'in Ömer b. Abdülaziz'i övdüğü sözleri şöyledir: *“Hilafete gelen herkes bu makamla süslenmiştir. Sen ise makamını süsledin. İnsanlar o makamla şeref buldular. Sense onu şereflendirdin. Sen şu kimsenin dediği gibisin:*

İnci ki kişinin yüz güzelliğini süsler,

Senin yüzünün güzelliği inciye bir süs olur.”

Onun bu sözleri üzerine Ömer b. Abdülaziz, *“Dostunuza güzel bir söz söyleme yeteneği verilmiştir ancak söyledikleri makul değildir.”* diyerek onu ihtar etmiştir. (I, 133)

Bir edibin ismi zikredilmeyen bir vezire, sultana yakınlığından dolayı ona nasıl davranması gerektiği ile ilgili yazmış olduğu tavsiye niteliğindeki mektupta vezirlik makamının görev ve yetkileri hakkında bilgi sahibi olmaktayız. Yazının içeriği şöyledir: *“Emîrû'l-mü'minîn kendisi için seni seçtiğinden beri senin gözüne bakar, senin kulağına işitir, senin dilinle konuşur, senin elinle alır ve verir, senin görüşünle hareket eder. Onun sana bu yetkiyi veriş geçtiğin bir imtihandan sonra gerçekleşmiştir. Onun seni yönetici kılması, senin rütbene ulaşanlar ve senin amacına doğru koşanlar arasında kaldıktan sonra sende istediği bir özelliğin bulunduğunu düşünmesindendir. Sen yarışta onları geçtin ve tartıda onlardan daha ağır bastın.*

Dünyalık işlerde yükselmen senin Allah rızası için tevazuunu arttırdı. Sahip olduğun genişlik ve canlılık senin halka yakınlığını arttırmaktan başka bir şeye yol açmadı. O halde sultana çokça nasihatle bulunuşun onun riayetini görmene engel

olmasın. Sultanın hakkını önceleyerek halkın sultandaki hakkını almaktan geri durmayasın. Onun lehine olan şeyleri yerine getirirken onun sorumluluklarını gözden kaçırmayasın. Önemli işlerle meşgul olurken daha değersiz olanları boş vermeyesin. Halkın ıslahı ve istikametinden duyduğun mutluluk, sakıncalı durumları hissetmene ve sonuçlarını incelemene engel olmasın.” (I,133)

Halife Hârûn Reşîd’i huzurunda öven şair el-Ummânî er-Râciz ile ilgili bilgiden ise Abbâsî döneminde şairler ile halifenin ilişkileri hakkında bilgi sahibi olmaktayız.

Bilgiye göre Ummânî, başında uzun bir kavuk ve ayağında basit bir terlik ile şiir okumak üzere Hârûn Reşîd’in huzuruna girdi. Onun bu halini gören halife ona, “*Ey Ummânî! Sakın ola başında bu kocaman kavuk ve ayağında bu eski terlikle benden bir şey dilemeye kalkma!*” dedi. O da ertesi gün bedevî kıyafetleri giymiş olarak halifenin huzuruna geldi ve Hârûn Reşîd’in elini öpüp şiirini söyledi. Ardından, “*Ey emîrû’l-mü’minîn! Ben Mervân’ın huzurunda şiir okudum. Onun yüzünü gördüm, elini öptüm ve ondan hediye aldım. Sonra Yezîd b. Velîd, İbrâhim b. Velîd, Seffâh, Mansûr ve Mehdî’nin de huzurunda bulundum. Bunların hepsinin yüzlerini gördüm. Ellerini öptüm ve ödülleri aldım. Pek çok halifenin, yüce emirlerin, seyyid ve reislerin yanına girdim. Vallahi ben onların arasında senden daha iyi görünen, daha güzel yüzlü, eli daha yumuşak, daha cömert olanını görmedim*” dedi. Bilginin devamında onun bu sözleri üzerine halifenin ona çokça ödül verdiği ve onun sözlerini devam ettirmesi üzerine ödülü ikiye katlayıp onu kendisine yakınlaştırdığı yer alır. (I, 133-134)

Abbâsî Halifesi Me’mûn’un valilerinden Hasân b. Sehl’e, kardeşi aynı zamanda Me’mûn’un vezirlerinden olan el-Fadl b. Sehl’in yazdığı ve makamının değerini anlattığı övgü dolu mektubu şöyledir: “*Şüphesiz Allah atanı yüce bir kimse kılmuştu. Seni ise her hayırda ve her fazilette öncü kıldı. Eğer evinden uzakta kaldıysan emîrû’l-mü’minîne ve onun cömertliğine yakın olduğundandır. O sana nice iyiliklerde bulunmuştur. Aynı şekilde Allah’ın izniyle Allah sana din, dünya, izzet ve şerefte bundan daha fazlasını ve daha şereflişini de bahşetmiştir.*” (I, 134)

Hasân b. Sehl'in övüldüğü bir diğer bilgide; bir adamın ona şöyle dediği yer alır: *“Ey emîrû'l-mü'minîn! Senin yöneticiliğinde gerçekleştirdiğin işlerin birbirine denkliği beni seni anlatmaktan aciz kılmıştır. Çokluğu nedeniyle bu işlerin her birini zikretmenin mümkün olmayışı beni hayrete düşürmüştür. Eğer onlardan birini zikredecek olsam diğeri öncekinin zikredilmeye kendisinden daha layık olmadığı hususunda itiraz eder. Bu nedenle onları nitelemek konusunda içinde bulunduğum aczi ortaya koymak dışında hiçbir surette bu işleri anlatamam.”* (I, 135)

Bir diğer bilgide müellif *“anlatıldığına göre”* ifadesini kullanarak Muâviye'nin, oğlu Yezîd'e biat alırken yaşanan bir olayı kaydetmiştir. Muâviye, oğlu Yezîd için biat aldığı anda insanlar yerlerinden kalktılar ve bu konu hakkında konuşmaya başladılar. O da Amr b. Said'den¹¹⁷³ oğlu Yezîd'i övmesi için ayağa kalkmasını istedi. Bunun üzerine o, Allah'a hamd ve senada bulunduktan sonra konuşmasına başladı: *“Sözün özü Yezîd b. Muâviye, kendisinden bir şeyler beklediğiniz bir umudu ve ertelediğiniz bir vakti temsil etmektedir. Eğer ondan sizi ağırlamasını isterseniz hilmi ile hoşça ağırlar. Eğer onun görüşüne başvurursanız sizi doğru yola iletir. Eğer ona muhtaç olursanız size faydası dokunur. Genç, olgun, yarışmış ve kazanmış, övülmüş ve yüce olmuş, seçilmiş ve öne çıkmış bir kimsedir. O, emîrû'l-mü'mininin takipçisi değil halefidir.”* Onun bu sözlerinden duyduğu memnuniyeti Muâviye, *“Çok güzel övdün ey Ebû Ümeyye!”* diyerek ifade etmiştir. (I, 135)

İsmi zikredilmeyen birinin Muhammed b. Abdülmelik'i övdüğü veciz sözlerinin yer aldığı mektup şöyledir: *“İçinde bulunduğun nimetin sürmesinden hoşlanmamı ve onun senin katında süreceğini bilmemi sağlayan şeylerden biri de senin onu hakkı ile alman ve ona sebep olan şeylerin sende bulunmasıdır. Cinslerin âdeti bağlantılı olmaktır. Şekillerin âdeti birbirine destek olmaktır. Bir şey madenine iyice yerleşir ve kaynağının özlemini çeker, biteceği yere rast gelir ve dikim yerinde tutarsa köklerini ona salar ve dallarını göğe uzatır. Orada yerleşip güçlenir ve istikrarlı bir şekilde kahr.”* (I, 135)

¹¹⁷³ Bu bilginin başlığında Amr b. Yezîd'in, Yezîd b. Muâviye'yi övdüğü bilgisi veriliyor fakat metinde onu öven kişi olarak Amr b. Sâid'in ismi zikrediliyor.

Yine ismi zikredilmeyen birinin ismi zikredilmeyen bir vezire şöyle yazdığı yer alır: *“Seni methetmeye çalışırken bakan herkesin göreceği aydınlık günden ve parıldayan aydan söz edermiş gibi hissettim. Sözlerimi bitirdiğimde acziyetimin ve amacımdan uzak oluşumun farkına vardım. Böylece seni övmekten vazgeçip sana dua etmeye yöneldim. Senin hakkında haber vermeyi insanların sana dair ilmine bıraktım.”* (I, 135)

Müellifin buna benzer bir ifade diye kaydettiği Uttâbî’nin, Hâlid b. Yezîd’e yazdığı mektup ise şöyledir: *“Ey emir sen, selefinin varisisin ve aileden meşhur kimselerin mirasisin. Onların hataları senden uzaktır. Onların şerefli işleri ise seninle yenilenmiştir. Şerefli günleri seninle yeniden uyanmıştır...”* (I, 135-136)

Bu bölümün son babı olan, “Sultandan Af Dileme Konusunda Letafet” başlığında; sultana karşı işlenen suçlara nasıl hüküm verildiği ve bu hükümde yer alan cezalar, bu cezaların hangi şartlarda nasıl affedildiği, suçu işleyen kimselerin ilmi siyaset diyebileceğimiz nükteli sözleriyle bu cezaları nasıl hafiflettiği ya da cezaları iptal ettirdiğine dair bilgilere yer verilmiştir. Ayrıca bu bölümdeki bilgilerde tarihî vakalardan kesitler alınması sebebiyle bu alana ait geniş malumat içermektedir.

Bu malumattan ilki kısıradan af dileyen Yûşit el-Muğnî ile ilgilidir. O, öğrencisi olan Felhûz’un kendisine üstün gelmesi sebebiyle onu öldürdü. Bunun üzerine kısıra ona, *“Ben ondan ayrılıp sana dayanıyor, senden ayrılıp ona dayanıyordum. Şimdi senin hasedin ve kalbindeki kin benim neşemin yarısını yok etti.”* dedi. Sonra da onu bir filin ayakları altına atmalarını emretti. O ise, *“Ey kısıra! Nasıl ben senin neşenin yarısını öldürüp bitirdiysem sen de diğer yarısını öldürmektesin. Böyle yaparsan senin neşe kaynağına karşı işlediğin suç benim ona karşı işlediğim suça benzemiş olmaz mı?”* sözleriyle kısıradan af diledi. Kısıra onun bu sözleri karşısında onu bağışladı ve onun bu şekilde konuşmasını yaşının geçkin olmasına bağladı. (I, 137)

Müellif bu babda “Affetmek” alt başlığı ile bazı olaylar zikretmektedir. Bunlardan biri Haccâc’ın affettiği kimseler ile ilgilidir. Bilgiye göre o, Abdurrahman’ın ashabını katletmek üzereyken içlerinden bir adam ayağa kalktı ve *“Ey emir! Şüphesiz benim senin üzerinde hakkım vardır.”* dedi. O da, *“Senin benim üzerimdeki hakkın*

neymiş?” dedi. Adam, “Bir gün Abdurrahman sana sövmüştü de ben de senin hakkında ona cevap vermiştim.” dedi. Haccâc, “Bunu kim bilir?” diye sordu. Adam da, “Allah rızası için bunu iştmiş biri varsa şahitlik etsin.” dedi. Esirlerden bir adam kalktı ve “Ey emir! Aynen böyle oldu.” dedi. Haccâc, “Onu salın.” dedi. Sonra şahide, “O adam gibi inkâr etmene ne engel oldu?” dedi. O da, “Benim sana nefretim eskiye dayanır.” dedi. Haccâc, “Bunu da sadaka olarak salın.” dedi. (I, 138)

Konu ile ilgili bir diğer bilgi şöyledir. Muâviye b. Ebû Süfyân, Sıffin günün Hz. Ali’nin ashabından bir adamı esir aldı. Adam huzuruna getirilince ona, “Senden daha güçlü olan Allah’a hamd olsun.” dedi. Muâviye, “Böyle deme. Şüphesiz başına gelen bir musibettir.” dedi. Adam da, “Allah’ın beni bir saatte dostlarımdan bir cemaati katleden adamla bir araya getirmesinden daha büyük hangi nimet vardır?” dedi. Bunun üzerine onu katletmek üzere yatırdılar. O da, “Allah’ım! Şahit ol ki Muâviye beni senin yolunda öldürmüyor. Sen öldürülmemden razı olacağın için de öldürmüyor. Ancak dünyalık bir konuda galip gelmek için beni katlediyor. Eğer bunu yaparsa sen de ona hak ettiği gibi muamele et. Yok, eğer yapmazsa kendi lütfun neyi gerektiriyorsa öyle muamele et.” dedi. Onun bu sözlerinden etkilenen Muâviye, “Allah canını alsın! Öyle bir küfür ettin ki canımızı acıttın. Sonra öyle bir dua ettin ki duayı tamamladın.” dedi ve adamı serbest bıraktı. (I, 137)

Benzer bir bilgi Nu’mân b. el-Münzîr ile ilgilidir. O yağmurlu bir havada dışarı çıktı ve küçük bir göl kenarında Benî Yeşkur’dan bir kimseyle karşılaştı. Ona kim olduğunu gizleyerek, “Sen Nu’mân’ı tanır mısın?” dedi. O da, “Selma’nın oğlundan bahsetmiyor musun?” dedi. Nu’mân, “Evet” dedi. Bu kimse, “Vallahi onu belki de anasından doğduğundan beri bilirim.” dedi. Nu’mân ona, “Sana yazıklar olsun. Nu’mân b. el-Münzir’den söz ediyorum.” dedi. O da, “Sana bildirdim.” dedi. Tam sözünü bitirmişti ki bir atlı geldi ve Nu’mân’ı melikleri selamlar gibi selamladı ve ona, “Nasıl demiştin?” dedi. Konuştuğu kişinin sultan olduğunu anlayan bu kimse kendisi için, “Vallahi sen karşıdaki şu adamdan daha yalancı, daha alçak, daha düşük, daha ahlâksız kimse görmemiştir.” dedi. Ardından Nu’mân onu serbest bıraktı ve şu şiiri okudu:

“Melikler en büyük suçları bile lütfedip affederler,

Cehaletlerinden değildir cezayı hafif tutmaları.

Eğer bu faziletleri bilinmezse,

Cezalarının şiddetinden korkulur.” (I, 139)

İbrahîm b. Mehdî'nin kendisini affetmesi için Halife Me'mûn'dan af dilediği bilgi ise şöyledir. Me'mûn, İbrahîm b. Mehdî'yi yakaladığında onun öldürmesi ile ilgili hususu Ebû İshak ve Abbas ile istişare etti. Onların bu durumu onaylamaları üzerine Halife Me'mûn ona, *“O ikisi senin öldürülmeni uygun gördüler.”* dedi. Onun bu sözleri üzerine o, *“Şüphesiz onlar sana hilafetin azametini ve senin âdetin olan siyasete uygun şekilde nasihatte bulunmuşlar. Ancak sen Allah'ın senin alıştırdığı dışında bir zafer elde etmeye çalışmaktan yüz çevirirsin.”* dedi ve ardından Me'mûn'a mazeretini bildirerek sözlerini şöyle sürdürdü: *“İşlediğim suç kanımın dökülmesini mubah kılmış olsa da şüphesiz emîrî'l-mü'minîn hoşgörüsü ve lütfu bana onun affediciliğinden haber verirler. O ikisinden sonra benim için suçu itiraf etmede öncelik ve babadan sonra babalık hakkı vardır.”* Bunun üzerine Me'mûn, *“Sebebinin, işlediğin suçu affetme hakkı olmasaydı şüphesiz seni umduğun beraata ve amaca ulaştıramazdı.”* dedi ve onu serbest bıraktı. İbrahîm bu olaydan sonra şöyle derdi: *“Vallahi Me'mûn beni aramızdaki akrabalık bağı, hayatta kalmamı istemesi ya da akrabalık hakkı yüzünden affetmemiştir. Bilakis affedicilik onun âdeti olmuştu ve bunu benimle bozmaktan hoşlanmadı.”*

Emevîler döneminde Basra valiliği görevinde bulunmuş Mus'ab b. Zübeyr ile Hz. Ali'nin intikamını almak için ayaklanan Muhtâr es-Sekafî'nin ashabından bir kimse arasında geçen olay ile ilgili bilgi ise şöyledir.

Mus'ab b. ez-Zübeyr, Muhtâr'ın ashabından bir kimseyi yakaladı ve boynunun vurulmasını emretti. O da şöyle dedi: *“Ey emir! Kıyamet günü şu güzel suretin ve aydınlanmış yüzünle kalkmışken benim sana yapışmam ve Rabbim, Mus'ab'a sor beni neden öldürmüş demem kadar çirkin bir şey başına gelemes.”* Emir, onun bu sözleri üzerine onu serbest bıraktı. Fakat adam bununla yetinmeyip, *“Beni bağışlarken elini bol tut.”* dedi. Mus'ab da, *“Ona yüz bin dirhem verin.”* dedi. Adam, *“Anam babam sana feda olsun. Allah şahit olsun İbn Kays'a bundan elli bin daha fazla verilmiştir.”* deyince

emir bunun nedenini sordu. Adam emire, “*Onun senin hakkındaki şu sözünden ötürü.*” diyerek İbn Kays’ın şu sözleriyle cevap verdi:

“Yalnızca Mus’ab Allah katından bir yıldızdır,

Onun sayesinde karanlıklar aydınlığa çıkar.” (I, 141)

Konu ile ilgili benzer bir olay Hasan el-Basrî ile ilgilidir. O bir gün sürüklenerek götürülen bir adama rastladı. Bunun üzerine valiye, “*Ey Abdullah! Şüphesiz sen bu adamın senin dostunu bile isteye öldürdüğünü bilmiyorsun. Ancak sen onu kasten öldüreceksin. O halde nefsine iyi bak.*” dedi. Onun bu uyarısı üzerine vali, Allah için adamı serbest bıraktığını söylemiştir. (I, 141)

Benzer bir olay, İsâ b. Ömer’den nakledilen bilgidir. O, Haccâc’ın kendisine dürüst davranıldığı zaman yumuşadığını söyleyerek kendisinin de şahit olduğu bir olayı anlatmıştır. Bilgiye göre Haccâc’a bir taş atıldı. O da, “*Bakın bakalım bu kimdir?*” dedi ve elinde bir taş bulunan bir adamı işaret etti. Adam canı boğazında bir halde Haccâc’ın huzuruna çıkarıldı. Hafif bir ses tonuyla adama, “*Geceden beri bize taş atan sen miydin?*” diye sordu, Adam, “*Evet, ey emir!*” diye cevap verince, Haccâc bu sefer ona bu olayı yapmasının sebebini sordu. Adamın, “*Vallahi haddi aşmak ve alçaklık.*” cevabı üzerine Haccâc onu serbest bıraktı. (I, 142)

Haccâc ile ilgili bir diğer bilgi ise şöyledir. O, Şa‘bî’yi huzuruna getirdi ve ona, “*Bize isyan ettin mi ey Şâ‘bî?*” dedi. Şâ‘bî’nin, “*Toprağımız verimsizleşti, evlerimiz bizi sıktı. Korku başımızdan ayrılmaz, uyku gözümüze girmez oldu. Öyle bir utanca battık ki içinde ne takva sahibi masumlardık ne de güçlü kuvvetli suçlu kimselerdik.*” cevabı karşısında Haccâc, “*Babana aşk olsun.*” dedi sonra da onu gönderdi. (I, 142)

Konu ile ilgili verilen bir diğer bilgi Mûsâ b. Mehdî ile hapsedtirdiği bir adam ile ilgilidir. Bu adam onun yanına getirildiğinde suçları nedeniyle adamı azarlamaya başladı. Bunun üzerine adam, “*Ey emîrû’l-mü’minîn! Beni suçladığınız işlerin sizin üzerinizde de görülmesinden ötürü özür dilerim. Benim aleyhimde iddia ettiğiniz*

şeylerin aslı olmadığını, asla işlemediğim bir suçu bana isnat ettiğinizi de ikrar eder ve şöyle derim:

Eğer az bir ceza almak istiyorduysan,

Selamette iken iyilik yapmaktan geri durma.” (I, 143)

Buna benzer bir bilgi, Hasan b. Sehl’in affettiği Nuaym b. Hâzim ile ilgilidir. Suçunun büyüklüğü karşısında mazeret sunan Nuaym b. Hâzim’e o şöyle demiştir: *“Ey adam! Ağır ol! Senden ilkin itaat görülmüş sonra da suçun hakkında özrün işitilmiştir. Bu ikisi arasında suçun bir önemi yoktur. Sen ne kadar büyük bir suç işlemiş olursan ol suçunun emîrû’l-mü’minîn affediciliği karşısında bir kıymeti yoktur.” (I, 143)*

İbn Kuteybe affetmek ve af dilemek ile ilgili bu bilgilerden sonra sultana dua etmenin ehemmiyeti ile ilgili bilgilere ve sultana dualarla bu babı aynı zamanda Kitâbü’s-Sultân’ı bitirmiştir. İbn Kuteybe’nin sultanın gönlünü almak, bir kusuru olduysa af dilemek için medh ve dua kısımlarını bölümün sonunda vermeyi uygun gördüğünü düşünmekteyiz.

Bunlardan biri; ismi zikredilmeyen birinin yine ismi zikredilmeyen bir emire ona dua etme hakkında söylediği sözlerdir: *“Eğer emiri övmek için söyleyebileceğim daha önce hiçbir insanın söylemediği bir kelim bilseydim, ona dua eder ve onun çalışmasını yüceltirken bu sözleri söylemek isterdim. Kalplerin niyetleri hakkında gizlenen her şeyden haberdar olan Allah’tan benim niyetimden zatına ulaşmış da haberdar olduklarından çok daha fazlasını bağış ve ikram olarak emire vermesini dilerim.” (I, 143)*

İsmi belirtilmeyen kâtiplerin bir vezire yazdıkları övgü dolu sözleri şöyledir: *“Senin faziletinden söz edenler, devrinin sıfatlarını nakledenler ve sayende yayılan nimete minnettar olanlar, sende bolca bulunan faziletler ve senin halkına taksim edilmiş hediyelerin tüm milletlerin hedefi olduğunu her yana bildirir. Senin sayende nasıplandıkları nimetlerin farkında olan herkesin bu nimetler karşısında şükretmesi, senin devrinde yaşamak nasip olan herkesin bu günlerin devamını dilemesi, senin devletinde olanların bu devletin bekası ve gelişmesi için Allah’a dua etmesi gerekir.*

Allah senin sayende ayrılıkları gidermiş, fesadı ortadan kaldırmış, zalim kimseleri durdurmuş, nefret eden kalpleri yumuşatmıştır. Sen ki masumları güvende kıldın ve sıkıntılarını giderdin. Suçluların yollarını ortadan kaldırdın ve suç işlenmesine engel oldun. Özelde ve genelde sünnet üzere durdun da böylece halk tökezleme ve sürçmelerden emin oldu.” (I, 144)

Müellif bu bölümü Şebîb b. Şeybe’nin Halife Mehdi’ye söylediği veciz sözü ile son vermiştir: “Şüphesiz Allah senin yarattıklarından herhangi biri olmana rıza göstermedi. O halde sen de kimsenin Allah’a senden daha fazla şükreden bir kul olmasına rıza gösterme vesselam.” (I, 144)

Kitâbü’s-Sultân’da yer alan tüm bu bilgiler, ‘Uyûnü’l-ahbâr’ın ele aldığı dönemlerin siyasî ve idarî yapısını ortaya koymakta birlikte İslâm tarihine ait birçok değerli bilgiler ihtiva ettiği görülmektedir. Özellikle bu bölümde, hicrî ilk üç asrın, Hulafâ-yi Râşidîn, Emevî ve Abbâsî dönemleri hakkında yer alan geniş malumat elzemdir. Ayrıca Abbâsî tebaasında yaşayan farklı kültürlere ait bilgilerin ve onlara ait kaynakların eserde yer alması Abbâsî hakkında özellikle de Şuûbiyye alanında yapılacak çalışmaların ana kaynaklarından olma özelliğine sahiptir. Ayrıca bu bilgilerle İbn Kuteybe hicrî ilk üç asrın siyaset anlayışını seçtiği bilgilerle zikrederek İslâm siyaset geleneği ortaya koymaktadır.

3.2. Kitâbü’l-Harb ve’l-fürûsiyye

Eserin Kitâbü’l-Harb isimli bu bölümü yüz dokuz sayfa olup on dokuz baba ayrılmıştır. (I, 145-254) Bu bab başlıkları şunlardır: “Harp Âdâbı Ve Taktikleri”, “Yolculuk Ve Harp İçin Tercih Edilen Vakitler”, “Ordular Karşı Karşıya Geldiğinde Yapılacak Dua”, “Sabır Ve Düşmanla Karşılaşıldığında İnsanları Savaşmaya Teşvik”, “Harp Zikri”, “Harp Hazırlığı Ve Silah”, “Binicilik Âdâbı”, “Sefer Ve Gazvede Yolculuk”, “Çölü Geçme Hakkında”, “Uğursuzluk (Tıyere) Ve Uğur (‘Fe‘l) Hakkında”, “Acem Mezhebinde Kuşların Uğursuz Addedilmeleri”, “Atlar Hakkında Bab”, “Katırlar Ve Eşekler Hakkında Bab”, “Deve Hakkında Bab”, “Korkaklık Haberleri”, “Kahramanlık Haberleri Ve Binicilik İle Onlar Hakkında Şiirler Babı”, “Harb Hileleri

Ve Diğer Hileler Babı”, “Devletlerin, Mansûr’un Ve Tâlibîn Haberleri Hakkında Bab”, “Başkentler Hakkında”.

İbn Kuteybe, yukarıda başlıklarını zikrettiğimiz Kitâbü’l-Harp’te; harp öncesi yapılan hazırlıklar, zafer kazanılması için yapılması gereken taktikler, ok, mızrak, kalkan gibi savaş teçhizatları ve bunların kullanımı hakkında bilgilere yer vermektedir. Ayrıca Harp öncesinde ve harpte okunması gereken dua örnekleri, savaşta sabırlı olunması ve sebat etmekle ilgili tavsiyeler yer almaktadır.

Fethedilen topraklarda yaşayan kimselerin durumu, onlara nasıl muamelede bulunulması gerektiği üzerinde durularak burada yaşayan insanların kültürel özelliklerine dokunulmadan adaletin sağlanması ve bu hususlara dikkat edilmesi istenmektedir. Harp sporları olarak kabul edebileceğimiz atıcılık ve biniciliğe teşvik edilmekte, bu sporların nasıl yapılacağı hakkında uygulamalar anlatılmaktadır. Ayrıca bazı hayvanlar hakkında bilgi verilmektedir. Bu bilgilerde, hayvanların harp sanatına faydaları ve onlardan istifade etme yöntemleri yer almaktadır. Çöl iklimiyle bağlantılı olarak yolculuğun iyi geçmesi için yapılan tavsiyeler özellikle gece yolculuğunda dikkat edilmesi gereken hususlar üzerinde durulmuştur.

Bu bölümde kadınlar ile bazı eşya ve hayvanlara uğursuzluk atfedilmesiyle ilgili bilgilere yer verilmiş, bu inancı, Hz. Peygamber’in cahiliye âdeti olarak değerlendirdiği ve kesin bir dille yanlışlığını ortaya koyduğu ifade edilmiştir. At, deve, eşek, katır gibi hayvanların hangilerinin makbul olduğu ve ne amaçla kullanıldıkları üzerinde durulmakta özellikle savaş şartlarına dayanıklı olanlarının tercih edildiği görülmektedir. Harpten korkan kimseler hakkında da bilgi verilmekte, aynı zamanda hayvanlardan korkan kimseler hakkında anlatılan hikâyelere uzunca yer ayrılmaktadır. Korkaklık haberlerinden sonra cesur insanlar ve bu insanların özellikle savaşlarda gösterdiği kahramanlık haberleri zikredilmiştir.

Müellif, Kitâbü’l-Harb’te hayvanlar hakkında yukarıda bahsettiğimiz bilgileri kaydetmekle birlikte onlar hakkında daha yoğun bilgiyi Kitâbü’t-Tabâi’ ve’l-ahlâk’ta zikretmektedir. Kitâbü’l-Harb’te hayvanlar hakkında yer alan bilgiler daha çok harp sanatı ile ilgili yerlerde ve korkalık ifadelerinde yer alırken Kitâbü’t-Tabâi’ ve’l-

ahlâk'ta daha çok hayvanların anatomisi ile ilgili bilim tarihini de ilgilendiren bilgileri ihtiva etmektedir.

Eserde harp meydanında zafer kazanmak, esaretten kurtulmak için başvurulmuş bir takım taktiklere yer verildikten sonra söz hileleri olarak ifade edebileceğimiz savaş dışındaki hilelerden bahsedilmektedir. Özellikle belirtmek gerekir ki konu ile ilgili İslâm tarihinde önemli bir yere sahip olan Hz. Peygamber ve Hulefa-yı Râşidin dönemleri ile Emevî ve Abbâsî Devletler'i hakkındaki birtakım uygulamalardan, Cemel Vak'ası, Kerbelâ Olayı, Abbâsî ihtilali süreci gibi bazı önemli hadiselerden bahsedilmektedir. Ayrıca Rumlarla ilişkiler hakkında önemli bilgiler verilmektedir. Şehir tarihi ile ilgili bazı şehir ve köylerin diğer şehirlere göre konumu, burada yetişen ürünler, iklim koşulları, şehirlerin öne çıkan özelliklerinden bahsedilmektedir.

Daha önce zikrettiğimiz üzere İbn Kuteybe, Kitâbü'l-Harb'i, kendisinden önce gelen bölüm olan Kitâbü's-Sultân'ın devamı olarak nitelemiştir. İbn Kuteybe eserinin ilk bölümü olan Kitâbü's-Sultân'da, sultanın varlığının ehemmiyeti ve gerekliliği, ona karşı duyulması gereken edep ile ilgili bilgileri zikrettikten sonra sultanın sorumluluk alanına giren ve sultanın gücünün varlığının devamına vesile olan harp konusunu ele aldığı bu bölüme geçmiştir. Zira Kitâbü'l-Harb bir önceki bölüm olan sultan ile ilgili konuların devamı ve tamamlayıcısı niteliğindedir. Böylelikle müellif İslâm siyaset geleneğini tamamlamış olmaktadır.

Müellifin on dokuz bab olarak tasnif ettiği Kitâbü'l-Harb'in muhtevasının uzun olması sebebiyle bu bölümü yedi başlık altında değerlendirdik. Diğer bölümlerde olduğu gibi burada da müellifin bab düzenine riayet ederek başlıkları bu düzene göre benzer konulara sahip babları birleştirerek değerlendirdik.

3.2.1. Harp Âdâbı Ve Taktikleri İle Hazırlıkları

Benzer konuları ihtiva etmeleri bakımından Kitâbü'l-Harb'in; "Harp Âdâbı ve Taktikleri", "Harp ve Sefer İçin Tercih Edilen Vakitler", "Ordular Karşı Karşıya Geldiğinde Yapılacak Dua" ve "Sabır ve Düşmanla karşılaşıldığında İnsanları Savaşmaya Teşvik" bablarını aynı başlık altında değerlendirdik. Bu bablarda harp meydanında uyulması gereken âdâb ile harpte uygulanması gereken bir takım harp

taktikleri ile harp hazırlıkları hakkında önemli bilgiler kaydedilmiştir. Bir komutanda bulunması gereken vasıflar, harp hukuku olarak değerlendirebileceğimiz bilgiler, harpten önce yapılacak dualar, harpte sabırlı olunması ile ilgili tavsiyeler zikredilmiştir.

Diğer bablara göre daha fazla malumat bulunan “Harp Âdâbı ve Taktikleri” isimli ilk babta, harpte uyulması gereken âdâb ve kurallar ile bu konuda başta Hz. Peygamber olmak üzere önemli kimselerin tavsiye ve görüşleri yer almakta, konuyla ilgili şiirlere yer verilmektedir. Özellikle bir komutanda bulunması gereken özellikler ile harp taktikleri birçok farklı kaynaklardan nakledilerek ele alınmıştır. İbn Kuteybe bu baba; kendisinin Muhammed b. ‘Ubeyd’den rivayet ettiği Hz. Peygamber’in şu hadisiyle başlar. “*Düşmanla karşılaşmayı temenni etmeyiniz. Zira belki de siz onlarla imtihan olursunuz. Ancak ‘Ey Allah’ım bizi koru, onların bizim üzerimizdeki cesaretini kır deyin’, size karşı bağırarak geldiklerinde yere oturun, sonra ‘Ya Rab onların da bizim de Rabbimiz sensin, onların da bizim de varlığımız senin elinde’ deyin ve size doğru harekete geçtiklerinde siz de onlara doğru harekete geçin.*”¹¹⁷⁴ (I, 145)

Savaş hazırlığı hakkında Ebü’l-Derdâ’nın sözüne; “*Ey insanlar, salih amel gazveden öncedir, sizler ancak amellerinizle harp ediyorsunuz.*” ardından Hz. Ömer’in ordu komutanlarını göreve gönderdiği zaman başarılı olmaları için yapmış olduğu tavsiyelerine yer verilmiştir. Adeta savaş hukuku olarak değerlendirebileceğimiz bu tavsiyelerinde o, komutanlara Allah’ın takvasına bürünmeleri, Allah’ı inkâr edenlerle savaşmaları, haddi aşmamaları, düşmanla karşılaştıklarında korkmamaları, güçlü oldukları zaman düşmana sert davranmamaları, üstün duruma geçince haddi aşmamaları, kadın, çocuk ve yaşlıları öldürmemelerini istemiştir. Savaşın her aşamasında, gerek başında gerek savaşın kızıştığı zaman ve saldırı zamanında onların öldürülmemelerini engellemeleri, cihadın dünya isteklerinden uzak olduğu için ganimetlerin üzerine atlamamaları böylelikle cihadın büyük bir başarı olacağı hakkında tavsiyelerde bulunmuştur. (I, 145)

¹¹⁷⁴ Ebû Bekr Ahmed b. el-Hüseyn b. Ali el-Beyhakî (ö. 458/1066), *Da’avâtü’l-Kebîr*, I-II, Merkezû’l Mahtûtât vet-Turâs vel-Vesâik, Kuveyt 1989, II, 195; Beyhakî bu hadisin zayıf olduğunu belirtmiştir. İbn Kuteybe’nin hadisi rivayet ettiği Yahyâ b. Ebî Kesîr tebeu’t-tâbiindendir. Bu sebeple bu hadis mu’daldir.

Eksem b. Sayfî'nin, kavmine harp ile ilgili yaptığı tavsiyelerde o, emirleriyle aralarındaki ihtilafı azaltmaları, başarısızlığın belirtisi olduğu için bağırmmayı, acele etmemeyi, sabırlı olmayı tavsiye ettiğini görüyoruz. (I, 146)

Müellif burada, bazı âlimlerin, harp âdâbı hakkındaki görüşlerine yer verir. Onlardan bir kısmı Allah'ın harp âdâbının nasıl olması gerektiği ile ilgili uyarısıdır. *“Ey müminler, bir savaş birliğiyle karşılaştığınızda direniniz, Allah'ı çok anınız ki kurtuluşa eresiniz.”*, *“Allah'a ve Resûlüne itaat edin ve birbirinizle çekişmeyin sonra gevşersiniz ve gücünüz elden gider, sabırlı olun Allah sabredenlerle beraberdir.”*¹¹⁷⁵

Ardından 'Utbe b. Rebîa'nın ashabına Bedir günü Müslümanlar'ın savaştaki durumunu anlattığı bilgi yer alır. *“Onları görmüyor musunuz? -yani Peygamber'in ashâbını- dizleri üzerine çökmüş vaziyette sanki dilsiz gibiydiler yılanlar gibi ağızlarını yalıyorlardı.”* (I, 146)

Savaşta bağırmanın hoş görülmemesi ile ilgili olarak, Cemel günü, ordudaki bazı kimselerin bağırarak tekbir getirmeleri üzerine bu durumdan rahatsız olan Hz. Âişe'nin onlara, düşmanla karşılaşıldığında bağırıp tekbiri çoğaltmanın başarısızlık göstergesi olduğunu söylediği ve onları bağırmmaları hususunda uyardığı yer alır. (I, 146)

Hz. Ebû Bekîr'in, Yezîd b. Ebû Süfyân'ı Şam'a gönderdiğinde orada nasıl davranması gerektiği hakkında tavsiyeleri şöyledir: *“Ey Yezîd Allah'ın bereketiyle yürü. Düşman beldesine girdiğinde hamleden uzak dur. Dolaşırken senin emniyetinden şüphe ediyorum. Azıktan destek al, istihbarat yaparak hareket et. Yaralıyla savaşıma çünkü yaralının bir uzvu olmayabilir, gece uyurken dikkatli ol. Kendin hakkında fazla konuşma, bilindiğin kadar konuş. Sana benim mektubum ulaştığında ona riayet et. Acem elçileri sana geldiğinde, askerlerin çoğunluğunu onlara tahsis et. Onlara bolca ikramda bulun. Cahil olarak girip cahil olarak çıkmaları için insanları onlarla konuşturma. Cezalandırmada hata yapma, -en azı acı olsun- bu hususta aceleci davranma, ceza dışında bir muameleye senin gücün yeter. İnsanlarla açık bir şekilde konuş, onların sırlarını ise Allah'a bırak, askerine casusluk yapma, onun kusurlarını*

¹¹⁷⁵ Enfâl 8/45-46.

ortaya çıkarma, onu ihmal etme, onu kötü yola sevk etme, seni, emanetleri zayi etmeyen Allah’a emanet ediyorum.” (I, 146)

Ebû Bekir’in bu sefer İkrime’yi Umân’a gönderirken orada nasıl davranması gerektiği hakkında şu tavsiyeleri yer almaktadır: *“Allah’ın bereketiyle yürü. Kendisinden emin olunan, zararsız bir insanla savaşıma, Müslüman’ın hakkına zarar verme, küfrü ortadan kaldır. Ellerinle adaklar sun. Her ne olursa olsun ne dediysen onu yap. Cezada ve afa sözünü tut. Bir hatada sana güvenilirse aşırıya gitme, korkutulursan korkutmada aşırıya gitme fakat ne söylediğine ve ne zaman söylediğine dikkat et. Cezalandırmada bizim cezalarımızdan fazlasını uygulama, eğer cezayı fazla uygularsan günaha girersin, cezayı uygulamazsan ise yalancı olursun. Ailesine bakmayan bir asile güvenme, bir fakire ihtiyacından fazlasını verme, Allah’tan kork, sana bir musibet gelirse sabret.” (I, 147)*

Abdülmelik b. Mervân Rum topraklarına seriyye için gönderdiği bir valisine şu tavsiyelerde bulunmuştur: *“Sen Allah’ın kulları için Allah’la ticaret yapan birisin. Kârı gördüğün zaman ticaret yapan, kâr görmediği zaman sermayesini korumaya çalışan akıllı biri ol. Selamete kavuşmadan ganimet elde etmeye çalışma. Düşmanın sana karşı uyguladığı hileye karşı dikkatli ol ve onun hilesini boşa çıkaracak bir plan uygula.” (I, 147)*

Hiz. Peygamber’in Amr b. el-Âs’a (veya Zeyd b. Hârise’ye) seriyye hakkında yaptığı tavsiyelere baktığımızda bu tavsiyeler, seriyyeye gittiği yerin halkına nasıl davranması gerektiği ile ilgilidir.¹¹⁷⁶

Ardından İbn Kuteybe, Muhammed b. ‘Ubeyd’in kendisine aktardığı bilgide birlikte savaşılacak kimselerin özelliklerini anlatmaktadır. Bu bilgide peygamberlerden birinin veya peygamber olmayan birinin, *“Bina yapmış ama tamamlamamış, bir kadınla evlenmiş ama onunla birlikte olmamış, ekin ekmiş ama hasat etmemiş adam benimle birlikte savaşmasın.”* şeklindeki sözlerinden orduya sabırlı ve başladığı işi tamamlayan sorumluluk sahibi kimselerin alınmasının tavsiye edildiğini anlamaktayız. (I, 147)

¹¹⁷⁶ Müttakî el-Hindî, *Kenzü’l-Ummâl*, IV, 357; Münâvî, *Feyzü’l-kadîr*, I, 311; İbn Kuteybe hadisin râvisinin ismini vermemiş, *“medine ehlerinden bir adam”* şeklinde kaydetmiştir. Bu sebeple hadisin senedi munkatı’dır. Münâvî bu hadisi zayıf bulduğunu fakat şahitlerinin bulunduğunu söyler.

İbn Abbas'tan gelen rivayette, o, Hz. Ali gibi mahir bir komutan görmediğini, Sıffin günü ashâbına cesaret verirken gözlerinden ışık saçıldığını, onun kendisinin de içinde olduğu kalabalığa birtakım tavsiyelerde bulunduğunu belirttikten sonra, Hz. Ali'nin ashâbına onları cesaretlendirmek için söylemiş olduğu sözlere yer vermiştir: *“Müslüman topluluğu! Korkuyu hissedin, seslerinizi yükseltmeyin, sekîneye bürünün, başlıklarınızı gizleyin, kılıcınızı çıkarmadan önce yerinde hareket ettirerek hazırlayın. Tehlikeye dikkat edin, kılıcınızı bileyin, oku yayla hazırlayın, ölmek için cesaretle yürüyün, gecenin karanlığında çadırın içindeki düşmana vurun, çünkü şeytan oradadır, size atlamak için kollarını açmış vaziyette bir eli atlamak için diğer eli adamı öldürmek için beklemektedir.”* (I, 148)

Yezîd b. Muâviye'nin, Selm b. Ziyâd'ı Horasan valiliğine görevlendirdiği zaman bu görevi yerine getirirken uymasını istediği tavsiyeleri şöyledir: *“Senin baban kendi kardeşinin büyük bir yükünü taşıdı. Ben ise sana küçük bir yük yüklüyorum, bu sebeple benden bir özür bekleme, ben bu göreve sahip çıkacağına inandım, bana banane demekten sakın. Muhakkak ki senden bir şüphe duyduğumda, bu senin yerine başka birini görevlendirmeme sebep olur, sana küçük bir şans verdim, büyük şansa sahip olman için gayret et. Baban seni yordu diye kendini rahata alıştırma. Nefsine sahip çık, kendin gibi ol, yarının işlerini bugünden hatırla böylelikle Allah'ın izniyle doğru yol üzerinde olursun.”* (I, 148)

Asmaî'den nakledilen bir bilgide ise, emirin sahip olması gereken vasıflar hakkında Tahârîstan Kralı'nın, Nasr b. Seyyâr'a tavsiyeleri yer alır. Bu tavsiyeler şöyledir: *“Güvenebileceği ve onun sırrını tutabilecek bir vezir, sığınabileceği bir kale, düşmanlarına karşı kendini savunabileceği bir kılıç, ihtiyaç duyduğunda taşıyabileceği bir silah sandığı, birlikte olduğunda ona dertlerini unutturacak bir kadın, iştahını açacak yemekler hazırlayacak bir aşçı.”* (I, 148)

Ardından müellif Huneyn Savaşı ile ilgili, Abbâd b. Kesîr tarafından kendisine ulaşan Hz. Peygamber'in, *“Arkadaşın hayırlısı dört kişidir. Seriyyelerin hayırlısı dört yüz kişidir. Ordunun hayırlısı dört bin kişidir. On iki bin kişiye azlığı sebebiyle bir*

kavme galebe çalınmayacak.”¹¹⁷⁷ “Azlıktan dolayı galebe çalınmayacağız. Müslümanlar on iki bin kişiydiler, onlar hezimete uğradıklarında Allah şu âyeti gönderdi.” hadisleri ile Allah’ın ihtarını zikretmiştir: “...Huneyn savaşı gününde, çokluğunuz size kendinize güvendirilmiş...”¹¹⁷⁸ (I, 148)

Ayrıca müellif konuyla ilgili üç kavram üzerinde durmuş bu kavramlar ile ilgili âyetlere yer vermiştir. İlk olarak, “taşkınlık” kelimesi üzerinde durarak “....Ey insanlar sizin taşkınlığınız sırf kendi zararınızdır....”¹¹⁷⁹ âyetini, “tuzak” kelimesi üzerinde durarak, “...Oysa kötü tuzak, ancak sahibini kuşatır....”¹¹⁸⁰ âyetini, “bozguncu” kelimesi üzerinde durarak, “....verdiği sözden dönen, kendi aleyhine dönmüş olur...”¹¹⁸¹ âyetini örnek göstermiştir. (I, 149)

Aynı kavramların konu edinildiği bilgide, müellifin Hintlilerle ilgili okuduğunu söylediği bir kitaptan öğüt verici şu sözleri nakletmiştir: “Taşkınlıkla zafer, yorucu işlerle sağlık, kibir ile övgü, hilekârla dostluk, kötü edeple şeref bir arada bulunmaz. Cimrilikle iyilik, yasaktan sakınmakla hırs, sevgiyle nefret, bilgisizlikle hüküm velayeti, ısrar ile özür, şüphleyle selamet, hasetle gönül rahatlığı, intikamla barış, kendini beğenmişlikle liderlik, bir arada bulunmaz. Danışmadan bilgi sahibi olunmaz, vezirlerin cehaleti ve rehavetle hükümdarlıkta istikrar olmaz.” (I, 149)

Müellif, bazı Acem kitaplarında okuduğunu belirttiği, meliklerin harpte hile yapmak ile ilgili söyledikleri bir takım sözlere yer vermiştir. Bu sözlerden, düşmanı hezimete uğratan savaş kuralları hakkında yine savaşta alınması gereken tedbirler ile ilgili bilgiler mevcuttur. Acem meliklerinden birine bu kuralların ne olduğu sorulduğunda o; galibiyeti yaymak, galibiyet sevincini göstermek, savaş haberlerini

¹¹⁷⁷ Ebû Dâvûd, “Cihâd”, 81; el-Beyhakî, *es-Sünenü'l-Kübrâ*, Dâru'l-Marife, I-X, Beyrut 1344, IX, 156; Heysemî, *Mecma'u'z- zevâ'id*, V, 258.

¹¹⁷⁸ Tevbe 9/25. Âyetin tam metni: “Allah birçok yerde, bu arada Huneyn Savaşı'nda gerçekten size yardım etmiştir. O gün sayıca çokluğunuza güvenmiştiniz, fakat bunun size hiçbir yararı olmamıştı; o yer geniş olmasına rağmen size dar gelmiş, nihayet geriye çekilmeye başlamıştınız.”

¹¹⁷⁹ Yûnus 10/23. Âyetin tam metni: “(Allah) onları kurtardığında bir de bakarsın ki bulundukları yerde taşkınlık yapıyorlar. Ey insanlar, taşkınlığınız ancak sizin zararınızdır. Dünya hayatının geçici menfaatini elde edersiniz, sonunda gelişiniz bizedir, geldiğinizde bütün yaptıklarınızı size haber vereceğiz.”

¹¹⁸⁰ Fâtır 35/43. Âyetin tam metni: “Çünkü yeryüzünde büyüklük taşıyor ve kötülük tuzakları, kuranların ayağına dolaşır. Yoksa onlar öncekilere uygulanan yasalardan başkasını mı bekliyorlar? Allah'ın yasalarında asla bir değişme bulamazsın; Allah'ın yasalarında asla bir sapma bulamazsın.”

¹¹⁸¹ Fetih 48/10. Âyetin tam metni: “Sana yeminle bağlılık verenler gerçekte bu sözü Allah'a vermiş oluyorlar. Allah'ın eli onların elleri üzerindedir. Bu sebeple kim Allah'a verdiği ahdi bozarsa ancak kendi aleyhinde bozmuş olur, Allah'a verdiği sözün gereğini yerine getirene ise Allah yakında büyük ödül verecektir.”

bilmek, insanları savaş dışında başka olaylarla oyalamak, ordunun zayıf noktalarını kapatmak olarak bu konudaki görüşünü belirtmiştir.

Yine melike savaşta alınması gereken tedbirler sorulduğunda o bu konudaki görüşlerini ifade etmiştir. Bu krala göre savaşta düşmanı tuzağa düşürmek, gözleri dört açmak gerekir. Bir kimse savaş meydanında doğru bilgi getiriyorsa onu ödüllendirmek, yalan bilgi getiriyorsa ise onu cezalandırmak gerekir. Hiçbir surette savaştan kaçmamak, halkına zulmetmemek gerekir. Ayrıca ganimete ulaşıldığında askerlerin dikkatin dağılmaması gerekmektedir. (I, 149)

Harp sanatı hakkında *Kitâbü'l-Âyîn*'de okuduğu bilgileri uzunca nakleden müellif savaş hukuku olarak da nitelendirebileceğimiz bilgilere yer vermiştir.

Bu bilgilerde; savaş meydanında güçlü askerlerin ordunun sol tarafında yer alması gerektiği, hiçbir toprağın detaylarını bilmeden o toprağa girilmemesi, ordu komutanının tedbirli olması, orduya tecrübeli askerlerin seçilmesi, hazırlıkları düşmanın hazırlıklarının dört katı olmadan savaşa girilmemesi; savaş alanının suya yakın bir yer olarak seçilmesi, orduya sağlam atlar seçilmesi gerektiği kaydedilir.

Ayrıca düşmanın su içtiği veya hayvanlara su içirildiği zaman bu durumun insanî bir ihtiyaç olması sebebiyle onlara zarar verilmemesi, bu konuda ordu komutanının tedbirli olması istenir.

Askerlerin kurtlardan, kuşlardan ve diğer hayvanlardan korkmamaları, düşmanın hayvanlarına dokunmamaları, kış kadar sert yaz kadar sıcak olmaları, düşmanlarına seri bir şekilde saldırımları, yıldırım gibi hızlı olmaları, gece yarısı dahi düşmanın saldırabileceği ihtimali sebebiyle tedbirli olmaları gibi tavsiye içerikli bilgilere yer verilmiştir. (I, 150-151)

Kalenin korunmasıyla ilgili, bu iş için gücü yeten kimselerin görevlendirilmesi ve zafer kazanmak için bu kimselerde; düşmanın sırlarını bulmak, düşmanı korkutmak şeklinde iki özelliğin bulunması gerektiği üzerinde duran müellif kalede görev yapan kimselere yapılan önerilere yer vermektedir. (I, 152)

Ardından müellif bazı Acem kitaplarında okuduğunu belirttiği bilgilerde, orduyu savaşa teşvik etme hususu ile ilgili bilgileri aktarmaktadır. Savaşa teşvik etme ile ilgili; orduya zaferin anlatılması, zaferden sonraki ganimetle ordunun savaşa teşvik edilmesi, zaferden sonra askerlere ikramda bulunulması, savaş kahramanlarının diğer kimselere tanıtılması gerektiği yer almaktadır. (I, 152)

Medâinî'den nakledilen farklı bir bilgide Türk büyüklerinin, güçlü bir komutanın özelliklerini anlattıkları sözlerine yer verilmiştir. Bu bilgiye göre; güçlü bir komutan olmak için o kişide hayvan ahlâkından özellikler olması gerekir. Bir komutanda; horozun cesareti, tavuğun yumuşak yürekliliği, aslanın kalbi, domuzun hamlesi, tilkinin kurnazlığı, kurdun aldatması, karganın erkenciliği gibi özellikler bulunmalıdır. (I, 152)

Yine Medâinî'den nakledilen bilgide bu sefer harp hileleri ile ilgili ilgi çekici bir olay anlatılmaktadır. Abdülmelik b. Mervân, Mus'ab b. Zübeyr ile savaşırken, Rum'un önde gelenlerinden bir heyet, Rum Kral'ına Arapların bu durumundan istifade ederek onlara saldırmayı teklif etti. Fakat kral, bu hamleden kendilerinin zarar göreceğini düşünerek, bu görüşe katılmadığını ifade etti ve bu heyeti fikirlerinden vazgeçirmek için onlara temsili bir anlatımda bulundu. Kral iki köpek getirtti ve bu köpekleri birbirinin üzerine saldı. Sonra ise aralarına bir tilki koydu. Tilkiyi gören köpekler ise birbirlerini öldürmekten vazgeçip tilkiyi öldürdü. Bu olaydan etkilenen Rum heyetinin fikirlerinden vazgeçtiği belirtilmiştir. (I, 153)

Müellif bu bilgilerin ardından Hâricî isyanları hakkında bazı malumata yer vermiştir. Ebü'l-Yakzân'dan nakledilen rivayette Haccâc ile Şebîb b. Yezîd el-Hâricî arasında geçen olaylar hakkında bilgi verilmiştir. Bu bilgiye göre, Haccâc, Şebîb Musul'da iken onun üzerine bir komutan gönderdi o da bu komutanı öldürdü. Ardından Haccâc bu şekilde beş komutan daha gönderdi, Şebîb onları da öldürdü ve ordularını hezimete uğrattı. Şebîb'in üzerine gönderilen komutanlardan biri de Mûsâ b. Talha b. Abdullah'tı. Ardından Şebîb, buradan Kûfe'ye, Haccâc ise Basra'dan Kûfe'ye gitmek için yola çıktılar. Ardından Kûfe'ye geldi ve buradan çıkmamaya, Haccâcla karşılaşınca onu öldürmeye ya da öldürülmeye yemin etti. Şebîb, buradan Ehvâz'a gitmek için çıktı

fakat Düceyl’de boğuldu. O, ölürken, “*Bütün bunlar mutlak güç sahibinin, hakkıyla bileninin takdiridir.*”¹¹⁸² âyetini okuyordu. (I, 156)

“Harp ve Sefer İçin Tercih Edilen Vakitler” başlığında harp için uygun vakitler ve günler hakkında bilgiler yer almaktadır. Zührî’den gelen rivayetle öğreniyoruz ki Hz. Peygamber, sancak açmak, yine yolculuğa çıkmak için perşembe günlerini tercih ediyordu.¹¹⁸³ Savaşa başlama zamanıyla ilgili olarak; Nu’mân b. Mukarrin’in arkadaşlarına şöyle dediğini rivayet edilmiştir: “*Resûlullah ile savaşlara katıldım. Şayet günün ilk vaktinde savaşa başlamamışsa savaşa başlamak için en sevdiği vakit, güneşin zevale meylettiği, namaz vaktinin girdiği, rüzgârların estiği ve Müslümanlar’ın dua ettiği vakit olurdu.*”¹¹⁸⁴ Burada Acemler’in de konuyla ilgili olarak, “*Elinden geldiği kadar savaşı geciktir. Artık hiç çaren kalmazsa savaşı gün sonuna bırak.*” rivayeti ile günler hakkında söylenen bazı sözlere yer verilmiştir. Bu sözlere göre;

“Cumartesi, hile ve aldatma günü,

Pazar, ağaç dikme ve bina yapma günü,

Pazartesi, yolculuk ve rızık talep etme günü,

Salı, savaş ve intikam günü,

Çarşamba, alışveriş günü,

Perşembe, idarecilerin yanına gitme ve ihtiyaç arz etme günü,

Cuma günü ise, nişan ve evlilik günüdür.” (I, 157)

“Düşmanla Karşı Karşıya Gelindiğinde Yapılacak Dua” babında Hz. Peygamber’in orduyu savaşa hazırlamak maksadıyla yapmış olduğu konuşmalar ve dualar yer almaktadır. Müellif, bu babta Muhammed b. ‘Ubeyd’in rivayetlerini zikretmektedir. Bunlardan biri Hz. Peygamber’in hadisidir: “*Hz. Peygamber sıkıntı*

¹¹⁸² Enâm 6/96; Yasîn 36/38; Fussilet 41/12.

¹¹⁸³ Buhârî, “Cihâd”, 103.

¹¹⁸⁴ Bu hadisi hadis kaynaklarında tespit edemedik fakat bu hadisin bir benzeri için bk. Ebû Dâvûd, “Cihâd”, 78. “*Peygamber bir askerî birlik veya ordu gönderdiği zaman, sabahleyin erkenden gönderirdi. Tüccar olan Sahr da (dua edilen bu berekete nail olmak için) ticaret mallarını sabah erkenden gönderirdi.*”

halkası ağırlaştığında ve darlık anlarında; “Daralırsın, genişlersin.” derdi sonra ellerini kaldırıp; ‘Rahman ve Rahim olan Allah’ın adıyla, güç ve kuvvet yalnızca âli ve azîm olan Allah iledir. Ey Allah’ım ancak Sana ibadet eder ve ancak Sen’den yardım dileriz. Ey Allah’ım kâfirlerin bize karşı güçlerini kır. Şüphesiz Sen gücü en şiddetli olansın ve cezası en ağır olansın.’ duasını okurdu, O henüz ellerini indirmeden Allah’ın yardımı gelirdi.”¹¹⁸⁵ (I, 158)

Müellif yine Muhammed b. ‘Ubeyd’in kendisine, Hz. Peygamber’in Harûriye bölgesine sefere çıktığında, güneş meyledene kadar beklediği ve daha sonra insanlara savaşta sabırlı olmak ile ilgili tavsiyelerde bulunduğunu nakletmiştir.¹¹⁸⁶ (I, 158)

Hz. Peygamber’in konuyla ilgili hadislerinden sonra müellif, Kuteybe b. Müslim ile Türkler arasında geçen bir savaşla ilgili bilgiyi de Muhammed b. ‘Ubeyd’den nakletmiştir. Bilgiye göre; Kuteybe b. Müslim, Türklerle saflar halinde karşı karşı gelince Türkler’in durumu kendisini ürküttü. Ordusunda görev alan Muhammed b. Vâsi’nin savaş meydanında ne yaptığını sordu. Askerlerin onun hakkında, *“Sağ cenahın en uç kısmında bulunuyor, yayının kavisini üzerine dayanmış parmağı ile gökyüzüne doğru işaret ediyor.”* demeleri üzerine Kuteybe b. Müslim, *“O tek parmak var ya benim için yüz bin kınından çekilmiş kılıçtan ve havada uçan mızraktan daha sevimlidir”*. dedi. Savaşı kazanınca da Muhammed’e, *“Savaşta ne yapıyordun?”* diye sordu. O da, *“Senin için yolların kesiştiği noktayı alıyordum”*. dediği yer almaktadır. (I, 158)

“Sabır ve Düşmanla Karşılaşıldığında İnsanları Sabretmeye Teşvik” babında müellif bazı kimselerin ve kavimlerin savaş meydanında sabırlı olmalarıyla ilgili örnekleri verdikten sonra orduyu cesaretlendirecek sözlerin yer aldığı bilgilere yer vermiştir. Ayrıca müellif bu babta bazı kabilelerin isimlerini zikretmek suretiyle onların öne çıkan vasıflarını belirtmektedir.

¹¹⁸⁵ İbnül-Esîr, *Üsdü’l-Gâbe fî Marifeti’s-Sahâbe*, nşr. Muhammed İbrâhim el-Bennâ v.dğr. I-VII, Kahire 1970, VI, 108

¹¹⁸⁶ *“Düşmanla karşı karşıya gelmeyi arzu etmeyiniz. Allah’tan afiyet isteyiniz. Düşman ile karşı karşıya geldiğinizde de sebat ediniz, sabrediniz. Biliniz ki, kuşkusuz cennet kılıçların gölgesi altındadır”*. *“Ey Kitab’ı indiren, bulutu yürüten ve orduları hezimete uğratan Allah’ım! Onlara yenilgiyi tattır. Onlara karşı bize zafer ver”*. Buhârî, “Cihâd”, 112; Müslîm, “Cihâd”, 20. Buhârî’de hadisin sadece ilk kısmı, Müslîm’de ise tamamı bulunmaktadır.

Müellif, sabır hakkında, Sehl b. Muhammed tarafından kendisine nakledilen bilgiyle başlamıştır. Âsım b. el-Hadesân Araplar'ın eski bilginlerindendi. Basra'da da Hâricîlerin başı idi. Cezîre'den soru sormak için gelen hâricî bir elçiyle konuşurken Ferezdak yanlarına geldi. Âsım, Ferezdak'ın mahlasıyla hitab ederek, oğluna Ebû Firâs'a bir şiir okumasını istedi. O da şu beyitleri okudu:

“Onlar şerifli insanlardır, gözkapaklarını kırptıklarında,

Sabırlıdırlar düğmeler çözüldüğü vakit.

Ölüm hedeflerine bürünürler ve o hedefler,

Allah için olduğunda basit gelir ölümler onların nefislerine.

Mızrakla yürürler,

Bükmez onları hiçbir mızrak.

Öyle kimselerdirler ki,

İnsanlar mızrağa bindiklerinde onlar alışveriş yaparlar.”

Ferezdak şiiri dinleyince ona, “Yazıklar olsun sana, bunu gizle. Dokumacılar bunu duymasın. Yoksa nalınlarıyla üzerimize yürürler.” dedi. Buna karşı Âsım, oğlunu kastederek, “Ey Ferezdak, o müminlerin şairidir. Sen ise kâfirlerin şairisin.” dedi. (I, 159)

Müellif, Yerbû‘ Oğulları'nın şerlere karşı sabırlı olduklarını belirttikten sonra bu kimselerle ilgili Muâviye'nin, “Yıldızlar yere dökülecek olsa yıldızların ayı Yerbû‘ Oğulları'nın kucağına düşerdi.” sözünü zikretmiştir. (I, 159)

Harp taktiği olarak değerlendirilebilecek harp meydanında sabırlı olunması ile ilgili Hz. Ömer ile ‘Abs Oğulları arasında geçen konuşmada, Hz. Ömer onlara, “Hebâe savaşında kaç kişiydiniz?” diye sordu. “Altın gibi yüz kişiydik. Sayımız çok olmadığından gevşemedik, az da olmadığımızdan alçaklığa düşmedik.” dediler. Hz. Ömer, “Onlardan sayıca ve malca daha fazla olmadığınız halde sizlere düşmanlık

edenlerle nasıl baş ediyordunuz?” diye sordu. Onlar da, “Düşmanla karşılaştıktan sonra bir müddet sabrederiz.” dediler. Hz. Ömer, “İşte budur.” dedi. (I, 159)

Yine, ‘Abs oğullarından ‘Antere’ye Ferûk savaşında kaç kişi oldukları sorulduğunda, o, “Yüz kişiydik, Sayımız çok olmadığından gevşemedik, az da olmadığımızdan alçaklığa düşmedik.” demiştir. Onun bu sözleri üzerine, “Zafer sabırla gelir.” denilmiştir. (I, 159)

Ardından savaşta sabırlı olma ile ilgili şu şiirlere yer verilmiştir:

“O gün sıcaklığı ile kavrulanlar gibiydik,

Ateş değilse de korun üzerinde kıyamda idik.

Sabrettik bu haline nihayet söndü.

Elbette ki, sevimsiz günlerin ferahlığı sabır iledir.”

Konu ile ilgili benzer bir şiir de şöyledir:

“Ağladı arkadaşım ölümü üzerimizde gördüğünde,

Hava karardığında bulutun gölgesi gibi gölgelemekteydi bizi.

Dedim ki ona, ağlamasın gözün,

Elbette ki yarının güzel övgüleri sabredenler için yapılacaktır.

Hiçbir zaman geri durmak muaccel olanı geciktirmemiştir,

Kaderin tehir ettiğini de atılmak muaccel kılmamıştır.

Üzüntünün azalacağı hal üzerine kalasın,

Savaş ta ki karışsın şah damarı göğüs ile,

Saldır korunmak için ar korkusundan,

Ölümü saldırı üslubuna arz edilmiş gördükten sonra...(I, 160)

Orduyu savaş için cesaretlendirecek sözler arasında; Araplar'ın, “*Cesur korunmuştur.*” sözü ile Hâlid b. Velîd'in safların arasında dolaşarak askerlerine, “*Ey İslâm ahalisi, sabır izzettir, başarısızlık acizliktir. Ve elbette zafer sabırla gelir.*” diyerek onları cesaretlendirdiği yer almaktadır. (I, 161) Bunun bir benzeri de Ebû Bekîr'in, Hâlid b. Velîd'e söylediği sözdür, “*Ölüme can at ki, sana hayat bağışlansın.*” (I, 162)

Bir bedevinin cesaretle ilgili veciz sözleri şöyledir. O, diyor ki, “*İnsanların telef ettiğinin karşılığını Allah yerine koyar. İnsanların topladıklarını zaman yok eder. Nice ölümler vardır ki, o ölüm hayatı istemek yüzünden gelmiştir ve nice hayatlar da vardır ki ölüme atılmak sayesinde elde edilmiştir.*” (I, 161-162)

Konuyla ilgili bir diğer rivayet bu başlığı özetler mahiyettedir. Roma'nın yenilmiş orduları Antakya'da bulunan Kral Heraklius'un yanına geldiklerinde o, ordunun ileri gelenlerinden bazı adamları çağırttı ve onlara şöyle dedi: “*Yazıklar olsun size! Söyleyin bana, savaştığınız o kimseler kimlerdir? Sizler gibi onlar da insan değil mi?*”, “Evet” dediler. Arapları kastediyordu. “*Siz mi yoksa onlar mı sayıca çoktunuz?*”, “*Aksine her yerde biz onlardan kat be kat daha fazlaydık.*” dediler. “*Yazıklar olsun, size dedi. Ne oluyor size de onlarla her karşılaştığınız da yeniliyorsunuz?*” Onlar kralın bu sözleri karşısında sustular. Aralarından bir yaşlı kimse söz aldı: “*Ey Kral ben size niçin yenildiğinizi söyleyeyim.*” Kral söyle, deyince yaşlı zat şunları söyledi: “*Biz onlara saldırdığımız zaman sabrediyorlar. Onlar bize saldırdıklarında ise samimiyetle sebat ediyorlar. Biz ise onlara saldırdığımız zaman yalancı davranıyoruz. Onlar bize saldırdığı zaman ise sabretmiyoruz.*” Kral, “*Yazıklar olsun size, niçin sizler böylesiniz de onlar sizin iddia ettiğiniz gibi?*” diye sorunca yaşlı zat, “*Bunun neden kaynaklandığını söyleyebilirim.*” dedi. Kral, “*Neden?*” diye sorunca da şöyle dedi: “*Çünkü onlar gündüz oruç tutuyorlar, gece namaz kılıyorlar. Sözlerine sadıklar. İyiliği emrediyor, kötülükleri yasaklıyorlar. Kimseye zulmetmiyorlar, aralarında adaletle iş görüyorlar. Bizler ise içki içiyor, zina ediyor ve haram işliyoruz. Sözümüzde durmuyor, gasp ediyor, zulmediyor, Allah'ı kızdıracak şeylerin yapılmasını emrediyor, Allah'ın razı olacağı şeylerin yapılmasını ise yasaklıyoruz. Yeryüzünde bozgunculuk yapıyoruz.*”

Onun bu sözleri üzerine Kral, *“Doğru söylüyorsun, Allah’a yemin olsun ki, bu toprakları terk edeceğim, siz bu halde iken sizinle birlikteliğin bana bir hayrı yoktur.”* dedi. Onun bu sözlerini duyan yanındaki adamları, *“Allah hakkı için ey Kral! Suriye’yi, dünyanın cennetini mi bırakacaksın. Oysa etrafında kumlar, topraklar ve gökteki yıldızlar sayısınca yenilmemiş Romalılar var.”* dediler. Onların bu sözleri karşısında Heraklius onlara cevap vermedi. (I, 162)

3.2.2. Harp Zikri Ve Techizatı

Benzer konuları ihtiva etmesi bakımından Kitâbü’l-Harb’in; “Harp Zikri”, “Harp Hazırlığı Ve Silah”, “Binicilik Âdâbı”, “Sefer ve Gazvede Yolculuk” ve “Çölü Geçme Hakkında” bablarını aynı başlık altında değerlendirdik. Bu bablarda savaşa teşvik mahiyetinde sözler ile bazı harp techizatları hakkında önemli bilgiler yer almaktadır. Bu bölümde harpte kullanılan; kılıç, ok, kalkan ve zırh ile ilgili bilgiler, harp sporları olarak değerlendirebileceğimiz birtakım uygulamalar yer almaktadır. Binicilik âdâbı, bazı atlar ve bu atların bakım ile tedavileri hakkında yer alan bilgiler ilgi çekicidir. Ayrıca bu bablarda, yolculukta edinilmesi gereken bazı araç gereç ile gece yolculuğunun sıhhatli bir şekilde yapılabilmesi için uyulması gerekenler, özellikle çölün zorlu şartları için bazı faydalı bilgiler zikredilmiştir. İyi yolculuğun nasıl olması gerektiği ile ilgili Hz. Peygamber’in tavsiyeleri ile Hz. Lokmân’ın oğluna yolculuk ile ilgili öğütleri ehemmiyetlidir.

“Harp Zikri” babında savaşla ilgili özlü sözlere yer verilmiştir. İlk olarak Arapların, *“Savaş zalimdir, çünkü masumlara dokunur.”* sözüne, ardından Kümeýt’in şu şiirine yer verilmiştir:

“Çoktur savaşta insanlar, savaş da geliyor,

Eşit olurlar insanlar, arkasını dönüp gittiği zaman.

Herkes bilir, savaşın akşamlarını yakından,

Fakat azdır, günün taşıdıklarını bilenler.” (I, 162)

Hız. Ömer'in, cengâver sahâbî ve aynı zamanda muhadramûn şairlerinden olan Amr b. Ma'dikerib'e, *"Bana savaşı anlat."* demesi üzerine, *"Bacağı sıvadığında¹¹⁸⁷ tadı acıdır. Sabreden tanınan bir kahraman olur, zayıf düşen ise telef olur."* sözüne, ardından şu şiire yer verilmiştir:

"Genceciktir savaş, ilk başladığında,

Unutturur her şeyi, cahil olan herkese.

Nihayet ateşi kızışıp da alevlendiği zaman,

Bir yaşlı kadına döner, dostu olmayan.

Saçları ağarmış, kesiyor saçlarını ve tanınmaz oluyor,

Nefret eder artık, koklanmaktan ve öpölmekten." (I, 162-163)

Horosan'dan haberler getiren Nasr b. Seyyâr, savaşın başlangıcındaki durumunu şöyle anlatır:

"Bir ateşin parıltısı olarak görüyorum, külün düzensizliğini,

Neredeyse bir alevlenme olacak onun için.

Çünkü ateş iki odunla tutuşur,

Savaşın başlangıcı da konuşmaktır." (I, 163)

Hız. Ali'nin, oğlu Hasan'a savaşla ilgili, *"Ey oğlum, kimseyi çarpışmaya davet etme. Seni çarpışmaya davet edene de karşılık ver, zira o kimse zalimdir."* tavsiyesine yer verilmiştir. (I, 163)

"Harp Hazırlığı ve Silah" babında, savaşta kullanılan kılıç, ok, kalkan, zırh gibi teçhizatın kullanımıyla ilgili bilgiler ve bunlar için söylenmiş sözler yer almaktadır. Savaş teçhizatıyla ilgili rivayetlere müellif, Muhammed b. 'Ubeyd'in, kendisine

¹¹⁸⁷ Burada savaşın kızıştığı an kastedilmektedir.

anlattığı şu bilgiyle başlar: “*Uhud savaşında Resûlullah’ın üzerinde iki zırh vardı.*”¹¹⁸⁸ Konuyla ilgili Basra ahalisinin en güçlü yiğitlerinden biri olan Abbâd b. Huseyn’e, “*Hangi hazırlıkla düşmanınla karşılaşmak istersin?*” denildiğinde onun, “*Gecikmiş bir ecel ile karşılaşmak isterim.*” diyerek düşmana karşı geç öldüren savaş teçhizatıyla birlikte savaşmak istediğini ifade etmektedir. (I, 164)

Sehl b. Muhammed’in Asmaî’den müellife naklettiği bir diğer bilgide; Zübeyr b. Avvâm’ın Hendek savaşında Osmân b. Abdullah b. Muğire’nin kafasını kılıcı ile vurduğu ve ikiye ayırdığı, kendisine, “*Ne muazzam kılıç.*” dediklerinde ise işi kılıcın değil bileğinin yaptığını ima ederek sinirlendiği yer almaktadır. (I, 164)

Bir savaşta ise Cerrâh b. Abdullah’ın iki zırh içinde mübarezeye çıktığı görülmüştü. Bunun sebebi ona sorulduğunda ise şöyle dediği yer almaktadır. “*Ben vücudumu korumuyorum ben sadece sabrımı koruyorum.*” (I, 164)

Yezîd b. Hâtîm’in zırh satın aldığı, “*Ben zırhlar satın almadım, ben ancak ömürler satın aldım.*” dediği, Habîb b. Mühelleb’in, “*Savaşta zırhını giyinmiş bir yiğit benim gözümde iki kişi hükmündedir. Zırhsız savaşa katılan iki kişi ise benim gözümde tek kişi hükmündedir.*” sözüne ve bunu duyan marifet sahibi birinin, “*Doğru söylemiştir. Silahın üstünlüğü vardır. Görmüyor musunuz bir baskın anında silaha silaha, diye seslenilir. Ama adamlar, adamlar diye seslenilmez.*” dediği yer alır. (I, 164)

Ayrıca zırhın ve kitabın öneminin vurgulandığı bilgide Mühelleb’in çocuklarına konu ile ilgili yapmış olduğu tavsiye önemlidir. “*Ey oğullarım sizden hiç biriniz çarşıda oturmasın. Eğer çaresiz oturacaksanız o zaman ya zırh imalatçısının ya eğercinin ya da kitapçının yanında oturunuz.*” (I, 164)

Ardından Hz. Ömer ile Amr b. Ma’dikerib arasında geçen konuşmaya yer verilmiştir.

Ömer b. Hattâb, Ma’dikerib’e;

- *Bana silahı anlat, der. O da, hangisini istersen onu sor, der.*

¹¹⁸⁸ Tirmizî, “Cihâd”, 17.

- *Mızrak?*
- *Kardeşindir, zaman zaman seni aldatabilir.*
- *Ok?*
- *Ölümlerdir, kaçırıldığı da olur, isabet ettiği de.*
- *Kalkan?*
- *Koruyucudur, her şey onun üzerine döner.*
- *Zırh?*
- *Piyade için ağırlık yapar, süvari için zahmet verir. Ancak çok kuvvetli bir kaledir.*
- *Kılıç?*
- *Orada dur. Annen seni ölümün elinden almak için mücadele etsin.*¹¹⁸⁹
- *Hayır. Senin annen, “Sıtma beni sana muhtaç etti”*¹¹⁹⁰ dedi. (I, 164-165)

Kılıç ile ilgili yer alan bilgilerde; Hz. Ali'nin kılıç ile ilgili, “*Kılıç sayıyı artırır ve evladı çoğaltır.*” sözü ile Mühelleb'in, “*Kılıçtan daha üretken bir şey yoktur.*” sözüne, halk arasında, “*Kılıcın şanından daha hızlı gelen bir şan, şeref yoktur.*” denildiğine yer verilmiştir. (I, 166)

Ayrıca, Hz. Ali'nin zırhının bazı özelliklerine yer verilmiştir. Rivayete göre; onun zırhının göğüs tarafı var, sırt tarafı yoktu. Bu husus kendisine sorulduğunda şöyle dedi: “*Düşman arkama geçtikten sonra beni sağ koymaz.*” (I, 166)

Ebü'l-Ağarr et-Temîmî'nin savaşla ilgili oğluna tavsiyesinde de, savaş teçhizatı hakkında sözler yer almaktadır. Ebü'l-Ağarr çöldeki arkadaşlarının arasında bir kavga çıktığı haberini alır almaz oğlunu oraya gönderdi. Gönderirken de ona şu

¹¹⁸⁹ Bu bir Arap atasözüdür.

¹¹⁹⁰ Burada, “*Cahiliye devrinde olsa benimle böyle konuşamazdın. İslâm sana karşı elimi kolumu bağladı.*” denilmektedir.

tavsiyelerde bulundu: “Oğlum, *ashabınla savaşanlara karşı onların eli ol. Sakın kılıç kullanma. Çünkü kılıç ölümün gölgesidir. Mızraktan da uzak dur. O ölümün ipidir. Oklara da yaklaşma. Çünkü oklar birer elçidir ve kendini gönderenle istişare etmez.*” Bunun üzerine oğlu, “*Peki ben nasıl savaşacağım?*” dedi. Ebü’l-Ağarr oğluna, “*Şairin dediği gibi savaş.*” dedi:

“Avuçları dolduran sert kayalar,

Tıpkı usturayla tıraş edilmiş insan kafaları gibi.” (I, 166)

Bu başlık, İbn Ziyâd’ın ordusuna karşı çöl ahalisinden birinin halkını savaşa teşvik ettiği rivayetiyle bitiriliyor. İbn Ziyâd’ın ordusunda kullanılan Tatar yaylarının özellikleri de anlatılan bu bilgiye göre Yemâme halkından bir grup suç işlemişti. Sultan da onların üzerine İbn Ziyâd komutanlığında bir ordu gönderdi. Bunun üzerine bir adam kalktı ve halkını yüreklendirmeye başladı: “*Ey Arap topluluğu! Ey namuslu kadınların evlatları! Onurunuzu ve kadınlarınızı korumak için savaşın. Allaha yemin olsun ki, bu düşmanlar sizleri yenerlerse ne kırmızı bir tuğlanızı ne de yeşil bir hurmanızı bırakırlar. Her şeyi yerle bir eder. Ellerindeki tatar yayları sizin içinize korku salar. Onlar filin organları gibidirler, bir çıkırık gibi uğultulu ses çıkarırlar. Bir nehrin çağlaması gibi azgın bir vaziyette akarlar. Eline yayını alıp gerdiğinde okunu saldıığında sizin birinizin gözüünü çıkarmak veya göğsüne saplanmak için bir menzile kilitlenmiş bir kanat gibi gelir.*” Bu sözler üzerine ahalinin kalpleri yerinden oynadı ve korkudan dağılıp kaçtılar. (I, 167-168)

“Binicilik Âdâbı” isimli babta, savaşa hazırlık eğitimleri ile bu mahiyette oynanan bazı oyunlar ve eğitimler, atıcılık ve binicilik hakkında tavsiyeler ile konaklama alanında lazım olabilecek bazı araç ve gereçler hakkında bilgi verilmektedir. Ata binmede mahir olan Hz. Ömer’in ata binerken bir eliyle atın sağ kulağını tuttuğu, diğer eliyle de atın sol kulağını tutup bedenini toplayıp atın üzerine sıçrayarak bindiği ve bu hareketleri hızlı bir şekilde yaptığı söylenerek onun bu özelliği övülmektedir. Hz. Ömer’in atıcılık ve diğer savaş sanatları hakkındaki tavsiyeleri ise şöyledir. Hz: “*İzâr, ridâ ve ayakkabılarınızı giyin terliklerini çıkarın, fazla eşyalarınızı bırakın. Ata herhangi bir desteğe tutunmadan binin, hızlı koşan at ile Arap atını tercih edin. Lüksü*

ve yabancı giysileri terk edin. İpek giymeyin çünkü Resûlullah onu yasakladı. Resûlullah'ın yanında olduğum bir gün o, iki parmağını kaldırdı ve şöyle dedi: 'Bir güç var ki o gücün sahibi ata binip yay çektikçe zayıflamaz.' Burada Hz. Peygamber'in sözlerinden, onun ok atmayı vücut gücünü arttırdığı için tavsiye ettiğini görmekteyiz. (I, 168)

Savaşa hazırlık eğitimi olarak değerlendirebileceğimiz bir diğer bilgede Hz. Ali'nin Sıffin günü askerlerine uygulamalarını istediği tavsiyeler vardır. Bu tavsiyeler şöyledir: "Azı dişleri gibi birbirinize yakın durunuz. Çünkü bu şekilde olmanız okların hedeflerine varmasını engeller." (I, 168)

Yine savaş hazırlığı olarak kabul edebileceğimiz bir tür beden hareketlerini içeren bilgede ise bir adamı, arasında deri ya da ip bulunan iki ağaç kütüğü arasına koydukları, babasının da ona, "Ayağını sağlam bas. Atın ısrar ettiği gibi ısrar et. Yarın neler denileceğini düşün. Bu durumda Allah'ı anmaktan sakın. Çünkü bu başarısızlık işaretidir." dediği, bir başkasının ise, "Ayaklarını sabit tut ki kılıç ve asaya sarıldığında barış ve sulh zamanı onları kaldırma hürriyetine sahip olursun." şeklindeki cesaretlendirici sözleri yer almaktadır. (I, 168-169)

İyi ok atmayı öğrenirken yapılması gerekenlerle ilgili, müellif, *Kitâbü'l-Âyîn*' de okuduğu bilgilere yer vermektedir. Bu bilgilerden öğrendiğimize göre ok atmayı öğrenirken öğrenci yayı sol eliyle ve sol kaslarının gücüyle tutar. Oku ise sağ eli ile sağ kaslarının gücü ile tutar. Yayı iyi tutmak için hafif öne doğru eğildikten sonra yayı üç parmağı ile kavramalı ve işaret parmağı ile germelidir. Çenesini sol omzuna doğru çevirmeli, başını kaldırmalı, boynunu gevşeterek yaya doğru meylettirmeli. Sırtı dik olmalı, kaslarını harekete geçirmeli, yayı kaldırarak germeli, yayın kirişini (ipini) kulağının hizasına kadar çekmeli, gözlerinin hizasına kadar yükseltmelidir. Bu esnada bedeni titrememeli ve gözleri okun varacağı hedeften ayrılmamalıdır. (I, 169)

Müellif, harp sporu olarak kabul edebileceğimiz, binek üzerinde sopa ve top ile oynanan bir nevi cirit oyununa benzeyen oyunla ilgili bu oyunun nasıl oynanması gerektiğini anlatmaktadır. Bu bilgiye göre topa en uzak yere atılması hesap edilerek vurulmalıdır. Bu esnada topa vuran kişinin eli kulağına doğru yükselir ve sopa,

göğsünün en alt hizasına doğru meyleder. Rastgele, hesapsız vurmamak gerekir. Topun varacağı yer hesap edilerek ona göre vurulmalıdır. Hayvanın kemerinin altından ve boyun tarafından nazikçe vurmak hedeflenir. Bu durumdayken uygulama ve müdafaaya dikkat edilir. Topa vururken kırbaçtan yardım alınmamalı, hayvanın tökezlemesi ya da kötü kullanımdan dolayı değneği kırmamaya dikkat edilmelidir. Sahada kendisi ile birlikte olan rakiplerine dikkat edilmeli, hayvan önceden kontrol edilmeli, bu esnada düşme ya da çarpmaya karşı dikkatli olunmalıdır. Öfke ve küfürden, dalga geçmekten sakınmalı. Topu saha dışına, evlerin çatısına atmamaya dikkat etmeli. Sahanın duvarları üstünde oyunu izleyenleri kovmamalıdır. Çünkü saha oyun sırasında duvarlarda oturan izleyicilere topun çarpmasını engellemek için atmış zira' genişliğinde yapılmıştır. (I, 169)

Bu başlık, Ebû Müslim'in askerlerine cesaret ve itaat ile ilgili yaptığı tavsiyelerle bitiriliyor. *"Kalplerinize cesareti hissettirin, çünkü o zaferin sebebidir. Kinleri hatırlayın çünkü bu düşünce ileri atılmanızı sağlar, sizi cesaretlendirir. İtaatkâr olun, çünkü o savaştının kalesidir."* (I, 169-170)

"Gazve ve Seferde Yürüyüş" isimli babta müellif kendisine genç bir kızın rivayet ettiği Hz. Peygamber'in, ganimetin, savaşan kimsenin hakkı olduğunu ifade eden hadisiyle başlar: *"Ümmetimden gazve yapıp karşılığında ganimet alarak onunla yine düşmanına karşı güçlenenlerin durumu kendi çocuğunu emzirme karşılığında ücret alan Mûsâ'nın annesinin durumu gibidir."*¹¹⁹¹

Arapların, *"Sefer bir kavmin ölçüsüdür."* sözüne yer verildikten sonra "muhiillât" denilen ve konaklama yerinde gerekli olan; kova, küçük balta, sofrası, tencere, çakmak gibi araç gereçlerden bahsedilmekte, kişinin kimseye ihtiyacı olmadan konaklayabilmesi için bunların gerekli olduğunu söylemektedir. (I, 170)

Bu bilgilerden sonra İbn Kuteybe, Hz. Lokmân'ın oğluna yolculuk için yapmış olduğu ayrıca binicilik âdâbını içine alan öğütlere geniş yer ayırmıştır. Önemli bilgiler yer aldığı için bu öğütlerin tamamını vermeyi uygun gördük. Hz. Lokmân, oğluna şöyle demiştir: *"Oğlum yolculuk yaptığında bineğin üzerinde uyuma. Zira fazla uyku onların*

¹¹⁹¹ İbn Ebû Şeybe, *Musannef*, VII, 64.

yaşlanmasını hızlandırır. Otlak bir yerde konakladığında bineğine ihtiyacı olan otlama şansını ver. Önce onun yemi ve suyu ile ilgilen. Sonra kendine bak. Mesafen uzak ise geceleri yol al zira geceleri yollar kısalır. Konaklamak istediğinde yol ağzlarında konaklama. Buralar yılanların çıyanların meskenidir. Bunun dışında rengi en güzel, toprağı en yumuşak ve otu en fazla uygun olan yerleri seç. Konaklayacağın vakit oturmadan iki rekât namaz kıl ve 'Rabbim beni mübarek bir yerde konaklat. Şüphe yok ki konaklatıcıların en hayırlısısın' duasını oku. Tuvalet ihtiyacın geldiğinde en uzak noktayı seç ve gizlen. Bir yerden yola çıkacağın zaman iki rekât namaz kıl, ayrıldığın o yere veda et, oraya ve oradakilere selam ver. Çünkü yeryüzündeki her alanda oranın ahalisi olan melekler vardır. Yeryüzünde bir yerden, bir vadiden veya bir dağdan geçerken Allah'ı çokça zikret. Zira dağlar, taşlar birbirine seslenir, 'Bu gün sizin oradan Allah'ı anan biri geçti mi?' der. Eğer gücün yeterse sadakasını vermediğin bir yemeği yeme. Binek üzerinde olduğun sürece Allah'ı zikre devam et. Oruç tuttuğun sürece O'nu tespih et. Boş zamanlarında da O'na dua et.

Gecenin ilk vakti yola çıkmaktan sakın. Gecelemeni yap. Gecenin yarısı geçtikten sonra sonuna kadar olan kısmında yola çık. Yolculuk esnasında Allah'ı zikretmenin dışında sesini yükseltme. Yolculuğa çıktığında kılıcını, yayını ve bütün silahlarını, mestlerini, sarığını, iğneni, ipliğini yanına al. Gerekli olabilecek ilaçlarını yanına al. Yolculukta seninle beraber bulunan hasta ve kötürüm kimselere de faydan dokunur.

Seni Allah'a yaklaştıracak ve Allah'a isyandan uzaklaştıracak her şeyde arkadaşlarının isteklerine uyum göster. Onların yüzlerine karşı bolca tebessüm et. Azığını onlarla paylaşıırken cömert ol. Seni çağırdıklarında onların davetine icabet et. Senden yardım istediklerinde onlara yardım et. Hak üzere senin şahitliğini istediklerinde onlar için şahitlik yap ve elinden geleni ardına koyma. Onlar yürüdüklerinde sen de onlarla yürü. Çalıştıklarında sen de çalış. Sadaka verirler veya hibede bulunurlarsa sen de bulun. Senden büyük olanların sözünü dinle. Yolunuzu şaşırırsanız konaklayınız. Menzilde şüpheye düşerseniz iyice araştırınız ve aranızdan bir emir seçiniz. Bir kişiyi gördüğünüzde ona yolunuzu sormayınız. Zira çölde gördüğünüz bir şahıs sizi şaşırtır. İki kişiden de uzak durunuz. Ancak benim

görmediğimi görürseniz başka. Zira olayı yaşayan kimse uzaktakinden farklı görür. Akıllı kimse gözleri ile bir şeyi iyi gördü mü kalbi ile hakkı bulur.” (I, 170-171)

Ardından yolculuk âdâblarından kabul edebileceğimiz yolculukta hacet gidermeyle ilgili tavsiyeler verilmiştir. Bu tavsiyelerde, Hasan b. Ali, Amr b. Âs’a, hacet gidermek için yürüme yolunu tercih etmemesi, kibleye doğru dönmemesi, kemik veya hayvan pisliğiyle taharet almaması, akan suya bevletmemesini söylemektedir. (I, 171)

İbn Kuteybe burada yolculukta, kayıp eşyayı ararken, ağır yük taşırken, deniz yolculuğuna çıkıldığında, oruç tutulduğunda, hicret edildiğinde yapılan dualara yer vermiştir. Osmân b. Atâ’nın babasının kayıp eşyayı ararken okuduğu dua şöyledir: *“Ey kayıpların Rabbi, kaybettiğimi göster, onu bana geri getir. Bizi onun yokluğu ile sınama ve araması ile de yorma. Allah diledi. Ondan başkasında güç ve kuvvet yoktur. Ey Allah’ın salih kulları bize kaybımızı geri getirin.”* Ağır bir yük taşırken okuduğu dua şöyledir: *“Ey Allah’ın kulları bana yardım edin.”* (I, 172)

Yine kayıp eşyayla ilgili Ebû Amr’ın, abdest alıp iki rekât namaz kılıp, şehadet getirdikten sonra okuduğu dua şöyledir: *“Ey kayıpları bulduran ve geri getiren, Allah’ım, kaybettiğim şeyi izzetin ve sultanınla bana geri gönder. Çünkü o senin fazlın ve hediyeendendir.”* (I, 172)

Müellif, Hz. Peygamber’in, deniz yolculuğuna çıkıldığında Hz. Ali’ye okumayı tavsiye ettiği dualara da yer vermiştir. Bu dualar şöyledir: *“Ey Ali, ümmetimin gemiye bindiğinde batmaya karşı garantisi, ‘Melik ve Rahmân sahibi Allah’ın adıyla”* deyip şöyle demeleridir: *‘Allah’ın kadrini gereği gibi bilemediler. Yeryüzü kıyamet gününde bütünüyle O’nun elindedir. Gökler de O’nun kudretiyle dürülmüştür. O, onların ortak koştuklarından uzaktır, yücedir.’*¹¹⁹² *‘(Nûh) Binin ona. Onun yüzüp de durması da Allah’ın adıyladır. Şüphesiz Rabbim çok bağışlayandır, çok merhamet edendir.’*¹¹⁹³ (I, 172)

¹¹⁹² Zümer 39/67.

¹¹⁹³ Hûd 11/41; Süyûtî, *Câmiu’s-Sağîr*, trc. İsmail Mutlu, Şaban Döğen, I-IX, Yeni Asya Neşriyat, İstanbul 1996, I, 438; Münâvî, *Feyzü’l-kadîr*, II, 186.

Hiz. Ömer, orduyu deniz seferine çıkartmak istediğinde Amr b. Âs, ona deniz seferinin zorluklarından bahsetti. Bunun üzerine de Hiz. Ömer, *“Allah orduyu bu sefere çıkardığım için bana hesap sormasın.”* diyerek deniz yolculuğundaki yaşanan zorluklara vurgu yapmıştır. (I, 172-173)

Hiz. Peygamber’in, Mekke’den Medîne’ye hicret ettiği zaman yapmış olduğu dua ise şöyledir: *“Hiçbir şey değilken beni var eden Allah’a şükürler olsun. Allah’ım dünyanın kötülüklerine, zamanın afetlerine, gecelerin ve gündüzlerin musibetlerine karşı bana yardım et. Yeryüzündeki zalimlerin şerrinden beni koru. Allah’ım yolculuğumda bana yoldaş ol. Ailem konusunda bana halef ol. (onlar sana emanet) Bana verdiğin rızıkları benim için bereketli kıl. Nefsim konusunda beni alçalt, salihlerin gözündeki yücelt, ahlâkımı güçlendir, beni sana habîb kıl, Rabbim beni vekil kıldığın kişilere sevdire. Ey mustaza’fların Rabbi, sen benim Rabbimsin.”*¹¹⁹⁴

Ardından Hiz. Peygamber’in yolculukta şöyle dua ettiği yer almaktadır: *“Allah’ım yolculuğun meşakkatinden, ahiret hayatının kederinden, dönüşte üzücü şeylerle karşılaşmaktan, mazlumun duasından ve ailemizi kötü bir durumda görmekten sana sığınırım.”* Başka bir râvî şu duayı da ilave etti: *“Allahım yeryüzünü bize dür ve seferi bize kolay kıl.”*¹¹⁹⁵ (I, 173)

Yolculukta yürüyüşün nasıl olması gerektiğine değinen İbn Kuteybe, Hiz. Peygamber’in, *“Hızlı yürüme çünkü kesilirsin. Yavaş yürüme geçilirsin. Ama dosdoğru ilerle ulaşırsın.”*¹¹⁹⁶ *“Hiç dinlenmeden yolculuk yapan kimse gideceği yere varamaz. Yükünü taşıyacak bineği de kalmaz.”*¹¹⁹⁷ hadislerine yer verdikten sonra hızlı yürüyüşleriyle meşhur kimseler hakkında bilgiler vermektedir. (I, 173-174)

İyi yolculuğun nasıl olması gerektiği ile ilgili bilgiler veren müellif, bu konuda Hiz. Peygamber’in yolculukta bineklere iyi bakılması, çorak arazide fazla durulmaması, gece yolculuğunun tercih edilmesi, yolda kötü bir şeyle karşılaşılırsa ezan okunması,

¹¹⁹⁴ Bu rivayeti hadis kaynaklarında tespit edemedik. İbn Kuteybe’nin bu hadisi rivayet ettiği kişi Hasan b. Atiyye etbâut-tâbiîndendir, hadis mu’aldır.

¹¹⁹⁵ Tirmizî, “Duâ”, 41; Ebû Dâvud, “Cihâd”, 72.

¹¹⁹⁶ Bu rivayeti hadis kitaplarında tespit edemedik.

¹¹⁹⁷ Beyhakî, es-Sünen-i Kübrâ, III, 18; Müttakî el-Hindî, Kenzü’l-Ummâl, III, 32.

yol ortasında namaz kılınmaması, mola verilmemesi tavsiyelerine yer verir.¹¹⁹⁸ (I, 175-176)

Müellif, Horasan Valisi Kuteybe b. Müslim'in yolculuğa çıkmadan önce saçların kısaltılması, tırnakların uzatılması hakkındaki tavsiyelerine, Hz. Âişe'nin, yolun uzun olması sebebiyle yolcunun gece uykusuzluğu yaşayabileceği, buna hazırlıklı olması gerektiği ile ilgili sözüne yer verdikten sonra bu konuyla ilgili şiirlere yer verip bu başlığı bitirmektedir. (I, 176)

Hakkında az malumat bulunan “Çölü Geçme” babında müellif, Hz. Ebû Bekir'in Hâlid b. Velîd'i Şam'a vali tayin ettiği zaman, Şam'a gitmek için geçmesi gereken çöl yolculuğu hakkında, babasından naklettiği bilgiyle başlamış konu ile ilgili birkaç bilgiden sonra diğer başlığa geçmiştir. Burada İbn Kuteybe babasından naklettiği bilgiyi “*Babamın bana – Heysem b. Adî'den anlattığına göre*” sözleriyle ifade etmiştir. (I, 177, 178, 179)

3.2.3. Uğur Ve Uğursuzluk Atfedilen Konular

Benzer konuları ihtiva etmesi bakımından Kitâbü'l-Harb'in, “Uğursuzluk (Tiyere) ve Uğur (Fe'l) Hakkında” ve “Acem Mezhebinde Kuşların Uğursuz Addedilmeleri” bablarını aynı başlık altında değerlendirdik. Müellif bu bablarda toplumda uğursuz addedilen bazı hayvan ve eşyalar ile ilgili bazı kimselerin başından geçen olaylara yer vermektedir. Akabinde Hz. Peygamber'in konu ile ilgili açıklayıcı hadislerine yer vermektedir.

“Uğursuzluk (Tiyere) ve Uğur (Fe'l)” babında müellif, toplumda uğurlu ve uğursuz addedilen hususlar üzerinde durarak konuyla ilgili hadislere ve rivayetlere yer vermiştir. Asmaî'den gelen bir rivayette, uğursuzluk getireceği düşüncesiyle tâûn rahatsızlığından kaçan Basralılardan bahsedilmekte ve bu olayla ilgili bir şiire yer verilmektedir. Bu bilgilerin yanında uğursuzluk inancını doğru bulmayan kimselerden bahsedilmekte, bunlardan biri olan Selm b. Kuteybe, yeni doğan devenin uğursuzluk getireceği şeklindeki inancın yanlışlığını dile getirmektedir. (I, 179-180-181)

¹¹⁹⁸ Müttakî el-Hindî, *Kenzü'l-Ummâl*, VI, 707.

İbn Avn’a uğur hakkındaki görüşü sorulunca o, “*Uğur öyle bir şeydir ki; hasta olunca iyi olacağını iştirsin, kötü biriysen iyi biri olacağını iştirsin.*” cevabını verdiği bilgisi ardından bu inancın yanlışlığını ifade eden Hz. Peygamber’in konuyla ilgili, “*Uğursuzluğun en doğrusu hayra yormaktır. Uğursuzluk, kaderin cereyan etmesidir.*”¹¹⁹⁹ hadisi yer almaktadır. (I, 181) Yine konu ile ilgili İbn Âmir’in Medine’ye giderken yolda devekuşu yumurtası görmesi üzerine yanındaki arkadaşlarına bu yumurtalara ne yapmaları gerektiği ile ilgili soru sorması üzerine yanlarında bulunan Beşîr b. Hasân’ın, Hz. Peygamber’den kendisine ulaştığını belirttiği hadisini aktarmaktadır. Hz. Peygamber, “*Ne salgın vardır ne uğursuzluk. Ve her kim ondan bir şey biliyorsa söylesin. Fakat ben şunu söylerim beş yıl fitne dönemidir.*”¹²⁰⁰ dedi. (I, 184)

Araplar arasında, uçan kuşun uğursuzluk getireceği inancı hakkında İbn Abbas, öterek uçan bir kuş gören ve bu durumun başına bir şey getireceğini düşünen adama, “*Uçan kuşta ne hayır ne de şer vardır. Allah’ın uğurundan başka uğur yoktur, her şey Allah’ın elindedir.*” diyerek bu konudaki görüşünü ortaya koymaktadır. (I, 181-182)

Cahiliye döneminde uğursuz kabul edilen; kadın, ev ve binek hayvanıyla ilgili yer alan bir rivayette, iki adamın Hz. Âişe’ye gelerek Ebû Hureyre’den, Hz. Peygamber’in bu üç şeyde uğursuzluk olduğunu söylediğini duyduklarını belirttiler. Hz. Âişe bu sözleri duyunca rahatsız oldu ve Hz. Peygamber’in böyle söylemediğini, O’nun cahiliye çağında bu üç şeyde uğursuzluk olduğuna inandıklarını ifade ettiğini, İslâm dininde böyle bir inancın olmadığını, “*Yeryüzünde ve kendi nefislerinizde uğradığınız hiçbir musibet yoktur ki, biz onu yaratmadan önce bir kitapta yazılmış olmasın. Şüphesiz bu Allah’a göre kolaydır.*”¹²⁰¹ âyetini okuyarak belirtmiştir.¹²⁰² (I, 182)

Toplumda kuşların uğursuz kabul edilmesiyle ilgili bir diğer bilgiye göre; sevdiği kadın için Mısır’a giden Küseyyir, yolda bâne kuşunun üzerinde onun tüylerini yolan bir karga gördü. Bir a’rabî ona bu gördüklerinin başına bir uğursuzluk getireceğini, Mısır’a vardığında sevdiği kadının cenazesıyla karşılaşacağını söyledi.

¹¹⁹⁹ Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, II, 289, 487; IV, 67; V, 70, 379; Müttakî el-Hindî, *Kenzü’l-Ummâl*, X, 116.

¹²⁰⁰ Buhârî, “Tib”, 19, 43, 54; İbn Mâce, “Tib”, 43; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, I, 174, 180; II, 152.

¹²⁰¹ Hadîd 57/22.

¹²⁰² Hâkim, *Müstedrek*, II, 479.

Küseyyir sevdiği kadının evine gittiğinde onun cenazesıyla karşılaştı. Bu durum karşısında o, bâne kuşu ve karganın uğursuzluğu hakkında şiir okudu.

Küseyyir ile ilgili diğer rivayete göre, Küseyyir, kabilesinden başka bir kadınla evlenmek istedi. Fakat kadın onu mal varlığının az olması sebebiyle reddetti. Para kazanması şartıyla onu bekleyeceğini söylemesi üzerine Benî Mahzûm’a çalışmak için yola çıktı. Yolda bir ceylan, ardından üzerine toprak atan bir karga gördü ve başına bir uğursuzluk gelebileceğini düşünerek korktu, bu durumu bir bilene anlatınca, kendisine sevdiği kadının öleceği veya amcasının oğluyla evleneceği söylendi. Rivayetin sonunda Küseyyir’in, evine döndüğünde evlenmek istediği kadının amcasının oğluyla evlendiğini gördüğü bu sebeple ceylan ve üzerine toprak atan kargada uğursuzluk olduğuna inandığı yer alır. (I, 183)

Müellif bu konu ile ilgili Acem kitaplarında, kadınlara uğursuzluk atfedilmesiyle ilgili okuduğunu söylediği bilgiyi aktarmaktadır. Bu bilgiye göre; bir kral, savaşın akıbetiyle ilgili, içinde kendisinin, çocuklarının, karısının isminin yazılı olduğu odun parçaları bulunan bir kutudan rastgele bir odun parçası çekti. Karısının adının yazıldığı odunun çıkması üzerine bunu uğursuzluk addetti, tekrar odun parçası çektiği fakat tekrar karısının adının yazılı olduğu kâğıdın çıkması üzerine kral bu durumu daha büyük bir uğursuzluğa yormuştur. (I, 184) Görüldüğü üzere bu rivayetler; yaşanan rastlantıların toplum içinde inanış haline dönüştüğünün birer örneğidir.

Bir diğer bilgide; yaşanan yerlere uğur veya uğursuzluk atfedilmesiyle ilgili bir olay zikredilmiştir. Bir adam Hz. Peygamber’e gelerek, yerleştikleri bir yerin onlara uğurlu geldiği, burada nüfuslarının arttığı ve mallarının çoğaldığını; buradan başka bir yere gittiklerinde ise bu yerin onlara uğursuz geldiği, burada nüfuslarının ve mallarının azaldığı bu durumda ne yapmaları gerektiğini sordu. Bu soru üzerine Hz. Peygamber, bulundukları yeri değiştirmeleri tavsiyesinde bulunmuştur.¹²⁰³ (I, 185)

Hayvanlara uğursuzluk atfedilmesiyle ilgili zikredilen bilgi, kaybolan deve sürüsünü aramak için yola çıkan bir adam hakkındadır. Bu adam sürüsünü ararken yolda, kuzu, at, köpek ve çocuk sesi duydu, tilki ve devekuşu gördü. Bir a‘rabî

¹²⁰³ Ebû Dâvud, “Tıb”, 46.

tarafından bu gördüklerinin, yoluna devam etmemesi, hasta bıraktığı ailesinin yanına dönmesi, kaybettiği deve sürüsünü ise orada bulacağı şeklinde yorumlandığını görmekteyiz. (I, 186)

Müellif, Hz. Süleyman ve keçiboynuzu ağacı hakkında verdiği bilgiyle bu başlığı sonlandırmaktadır. Bilgiye göre Hz. Süleyman'ın mihrabında ağaç biterdi. O, ağaçla konuşurdu. Ağaç ismini ve neye deva olduğunu söylerdi. Hz. Süleyman, ağacın isminin ne olduğunu, neye faydalı olduğunu ve şeklini yazdırırdı ya kestirirdi ya da bahçesine taşıtırdı. O, mihrabında biten keçiboynuzu ağacının, “*Ben harrûbeyim, harab etmek içinim.*” dediği, Hz. Süleyman'ın onun bu sözünü, “*Demek ki ben öleceğim ve Beytü'l-makdis helak olacak.*” şeklinde yorumladığı anlatılmaktadır.”(I, 186)

“Acem Mezhebinde Kuşların Uğursuz Addedilmeleri” babında müellif, *Kitâbü'l-Âyîn*'de okuduğunu belirttiği, Acemler'in, bazı olaylara ve hayvanlara uğursuzluk atfetmeleri ile ilgili inanışları uzunca zikretmektedir. Biz bunlardan bir kısmından bahsetmeyi uygun gördük. Bu bilgilere göre, farelerin eve kırıntı ve yemek taşımaları o evin sahibinin çocuklarının ve malının artacağına, bu fareler, elbiseleri kemirirse bu durumun tam tersi olacağına bu sebeple farenin kemirdiği elbisenin tamir edilmesi veya o kısmın kesilmesi gerektiğine inanılır. Ayrıca yırtıcı hayvanların ve dağda yaşayan kuşların yer değiştirmeleri kışın çok sert geçeceğine işaret eder.

Bir evde büyük bir yangın çıkarsa o ev halkının sevineceğine, küçük bir yangın çıkarsa da o ev halkının üzüleceğine, büyük toprak tencere çok kaynarsa misafir geleceğine veya çok yağmur yağacağına işaret etmektedir. İneklerin ölümünde artış olursa, insanlar arasında da ölümün çok olacağına, domuzların ölümünde artış olursa insanların genelinde huzur ve afiyet olacağına, yırtıcı hayvanların ölümünde artış olunca para sıkıntısı ve darlık yaşanacağına, fareler ölünce insanların çoğalacağına, kurbağalar öterse bunun ölüm habercisi olduğuna işaret etmektedir.

Yine bir evde bir horozun inlemesi o evdeki erkeklerin hasta olacağına, tavuğun inlemesinde de evdeki kadınların ölebileceğine, tavuklar bağırdığında, yolunda gitmeyen bir şeyin yoluna gireceğine, tavuklar kötü ses çıkardıklarında karga da ona

cevap veriyorsa yolunda giden bir şeyin kötüye gideceğine işaret etmektedir.¹²⁰⁴ (I, 186-187)

3.2.4. Bazı Hayvanların Özellikleri

Kitâbü'l-Harb'te yer alan “Atlar Hakkında Bab”, “Katırlar ve Eşekler Hakkında Bab” ile “Develer Hakkında Bab” başlıklarını konularının yakın olması sebebiyle birlikte değerlendirdik. Bu bablarda yer alan hayvanlar hakkındaki bilgilerde müellif, daha çok harpte kullanılabilen hayvanlar ile bu hayvanların bakım ve tedavileri ile ilgili bilgiler kaydetmiştir.

“Atlar Hakkında Bab”ında, atların özellikleri, Arap atlarının tercih edilme sebepleri, atlar hastalandıklarında bir takım tedavi yöntemleri hakkında bilgi veren müellif, bu baba, Hz. Peygamber'in atların önemi hakkında, “*İyilik, kıyamete kadar atların alınlarına bağlıdır.*”¹²⁰⁵ hadisi ile başlamakta Hz. Peygamber'in iyi atların özelliklerini söylediği sözlerle devam etmektedir. Kendisine at satın alıp onu Allah yolunda savaşmak için hazırlamak isteyen adama Hz. Peygamber, yağız, azı dişi belirmiş, burnu veya sol ayağı beyaz olan bir at satın almasını tavsiye etmiştir.¹²⁰⁶ (I, 188)

Hz. Peygamber, düşmana karşı savunmada sırtının sağlam olması ve doğurgan olması sebebiyle dişi atların tercih edilmesini tavsiye etmektedir. Hz. Peygamber, kumral renkli atları daha çok sevdiğini, Arap atları yarışığında muhakkak açık renkli olan atların yarışı kazandığını söylemekte¹²⁰⁷ kendisine en iyi malın ne olduğu hakkında soru soran adama “*Ehlileştirilmiş kısrak.*” diye cevap vermektedir.¹²⁰⁸ (I, 188)

Müellif burada bazı atların özelliklerinden ayrıntılı olarak bahsetmektedir. Özellikle hangi atların ne sebeple tercih edildiği, tercih edilmeyen bazı atların seçilmeme sebepleri ile ilgili bilgiler nakletmiştir. (I, 189-190)

¹²⁰⁴ Daha fazla bilgi için bk. I, 186-187.

¹²⁰⁵ Buhârî, “Cihâd”, 43; “Menâkıb”, 28; Ebû Dâvud, “Cihâd”, 41.

¹²⁰⁶ İbn Ebû Şeybe, *Musannef*, XI, 52.

¹²⁰⁷ Bu iki hadisi, hadis kaynaklarında tespit edemedik.

¹²⁰⁸ Beyhakî, *Sünen-i Kübrâ*, II, 230; Müttakî el-Hindî, *Kenzü'l-Ummâl*, IV, 31; Kudâî, *Müsnedü's-Şihâb*, II, 230.

Arap atının özelliklerinden bahsedilen bilgide, bu cins atların boyunlarının uzun olduğu bu sebeple ayaklarını bükmeden yerdeki suyu rahatlıkla içebildikleri, melez atların ise boyunlarının kısa olduğu bu sebeple su içerken ayaklarını bükükleri belirtiliyor. Kendisine getirilen atın Arap cinsi mi melez mi olduğundan şüphelenen Hz. Ömer, bu konuda bilgili olan Selmân b. Rebîa'yı çağırarak atın cinsinin ne olduğunu bulmasını istedi. O, su tası getirterek atın önüne koydurttu. Böylelikle ayağını bükerek suyu içen atın cinsinin melez olduğu anlaşıldı. (I, 190-191)

Müellif Acem kitaplarından birinde, yavru atın büyüyünce iyi olup olmayacağını anlaşılabilmesi için birtakım özelliklere sahip olması gerektiğini okuduğunu belirtmiştir. Bu bilgilere göre yavru at, başı küçük, gözleri kapkara, saçları sık, göğsü geniş, gövdesi yerden yüksek, pazıları düzgün, kuyruğu uzun olmalı, tüyleri ona binenin sağına meyletmeli, su görünce korkmamalı ve cesur olmalıdır. (I, 193)

Atların nazar olmaması için boyunlarına deve boynuzundan yapılmış mavi boncuk takıldığı belirtildikten sonra atların toplumda ilgi gördüğü ve bu sebeple nazar oldukları anlatılmaktadır. Abdullah b. Mesûd'un atının nazardan kendi etrafında sürekli dönmesi üzerine onun atının bu durumdan kurtulması için sağ ve sol burun deliklerine şifa sözlerinin bulunduğu duayı okumuş, at sakinleşene hatta yemek yiyene kadar atının başından ayrılmamıştır. (I, 194)

Hasta atların nasıl tedavi edildikleriyle ilgili mahir olduğu anlaşılan Ebû 'Ubeyde, bu bilgileri Hindistanlı büyüklerden öğrendiğini söylemektedir. Ebû 'Ubeyde, atın karnı şiş ise ve at terlemiyorsa suyuna bir tür maya konulmasını, ata hindiba otu yedirilmesini, toprak yediği için karnı ağrıyan atın tedavisinde "bûrak" otunun ezilip elendikten sonra kullanılmasını tavsiye etmektedir. Yine o, atın ayak yaralarının tedavisi için tavşan beyninin kullanıldığını söylemektedir. (I, 194-195)

"Katırlar ve Eşekler Babı" ile "Deve Hakkında Bab" başlığında müellif, hangi tür deve, katır ve eşeklerin tercih edildiği, bunların ne amaçla kullanıldığı hakkında kısa bilgi vermektedir. Yuları uzun, yanağı kısa olan ve dişi katırların tercih edilmediği, özellikle savaşlarda dayanıklı olmaları açısından yuları kısa, kuyruklu, uzun boylu, geniş yapılı olanların tercih edildiğini görüyoruz. (I, 195-196) Bu konuda bilgili olan

Benî Abs’a, hangi develerin savaşta daha dayanıklı ve sabırlı olduğunun sorulması üzerine onun kıvrıcık saçlı ve gri derili olanların daha dayanıklı olduğu şeklindeki cevabından, savaş için bu develerin tercih edildiğini anlamaktayız. Rivayetin devamında ona hangi kadınların daha sabırlı olduğu sorulmakta, o da amcakızları diyerek, amcasının oğluyla evlenen kadınların akrabalık ilişkilerinden dolayı daha sabırlı olduklarını vurgulamıştır. (I, 196-197)

3.2.5. Kahramanlık Ve Korkaklık Haberleri

Kitâbü’l-Harb’in, “Korkaklık Haberleri” ile “Kahramanlık Haberleri ve Binicilik ile Onlar Hakkında Şiirler” bablarını konularının benzer olması sebebiyle aynı başlık altında değerlendirdik. Müellifin, bir nevi harbe teşvik olarak değerlendirebileceğimiz bu bilgilerde, kahramanlık ve korkaklık hikâyelerine yer verdiğini görmekteyiz. Ayrıca bu bablarda müellif, Hz. Ömer, Muâviye b. Ebî Süfyân, Hâlid b. Velîd, Ahnef b. Kays ve Mesleme b. Abdülmelik gibi şahsiyetlerin kahramanlık haberlerini verirken Haccâc’ın korkaklık haberlerini kaydetmiştir.

“Korkaklık Haberleri” başlığında savaşta cesur olmak ve ölüm korkusu ile ilgili söz, olay, şiir ve kıssalara yer verilmiştir. Bunlardan biri Emevîler döneminde valilik ve komutanlık görevlerinde bulunmuş olan ‘Ubeydullah b. Ziyâd ve Basra Hâriciliği’nin önde gelen isimlerinden biri olan Mirdâs b. Üdeyne ile ilgilidir. ‘Ubeydullah b. Ziyâd, bir komutanını iki bin kişilik orduyla birlikte kırk kişilik ordusu olan Mirdâs’ın üzerine gönderdi. Mirdas’ın onun komutanını hezimete uğratması üzerine Mirdâs’a hakaret etti. Bu durum karşısında o, “*Ölü olarak dönmektense, emirin bana hakaret etmesi daha sevimli gelir.*” diyerek savaşta öldürülmekten korktuğunu ifade etmiştir. (I, 198)

Ayrıca Muâviye’nin savaşta cesaretle ilgili sözlerine yer verilmiştir. O, savaşlarda attan daha hızlı olduğunu belirttikten sonra, “ibn harbe” yani savaşan bir kimseye kılıçlar yakın olsa da Allah’ın yardım ettiğini hatırlatarak savaşa teşvik etmektedir. (I, 198) Yine o cesaretini ifade etmeye çalıştığı diğer bir rivayette, Amr b. el-Âs’ın kendisine,

“*Cesur musun? Korkak mısın?*”

Düşünmekten yoruldum.” şeklindeki sorusuna,

“Eğer bana şans verirsen cesur olurum.

Eğer bana şans vermezsen korkak olurum.” şiiriyle karşılık vermiştir. (I,199)

Bu babta savaştan kaçmayı güzel gösteren şiirlere de yer verilmiştir. Bunlardan biri el-Ferrâr es-Sülemî'nin şu beyitleridir:

“Başka bir taburla karıştırdığım bir tabur asker,

Nihayet birbirine karışınca vazgeçtim ondan.

Bıraktım onları, mızraklar sırtlarını kesip dururken,

Bir tarafta öldürülenler, diğer tarafta yaralılar.

Onların erkekleri uğruna öldürüldüğümde,

Fayda veriri mi bana, kadınlarının uzaklaşma demeleri.” (I, 199)

Hasta yatağında yatan Hâlid b. Velîd'in, savaştan korkanları eleştirdiği ve sağlıklı günlerinde savaşlarda elde ettiği başarıları anlattığı sözleri şöyledir: *“Ben şöyle şöyle yerlerde savaştım. Vücudumda kılıç, mızrak veya ok yarası bulunmayan bir karış yer yoktur. İşte şimdi de bir merkebin öldüğü gibi yatağında ölüyorum. Uyku girmesin korkakların gözüne!”* (I, 201) İbnü'l-Mukaffâ'nın konu ile ilgili görüşü şöyledir: *“Korkaklık öldürür, dikkatli olmak kurtarır.”* (I, 202)

Müellif burada korkaklık ile ilgili mizah içerikli kıssalara da yer vermiştir. Bu kıssalardan birinde Basralı Şeyh 'Urve b. Mersed'in Kureyşli akrabalarının yanına onları ziyarete gittiğinde başından geçen olay anlatılmaktadır. Olaya göre evde kimsenin olmadığı bir anda evin kapısından içeriye bir köpek girdi ve kapı hızlıca örtüldü. Köpeği hırsız zanneden cariyeler korkup durumu 'Urve b. Mersed'e anlattılar. 'Urve, içeride hırsız olduğu düşüncesiyle hırsıza seslenerek dışarı çıkmasını çıkmazsa bağırıp herkesi oraya toplayacağını söyleyerek tehdit etti. İçeriden ses çıkmayınca, 'Urve, ses tonunu yumuşatarak onun dışarı çıkması için ikna etmeye çalıştı. Bu sırada

bir cariye geldi ona yönelerek, “*Mecnun A’rabi, evde hiç kimse yok.*” dedi kapıyı itti içeriden köpek çıktı. Bunu gören ‘Urve, “*Köpek olduğunu bilseydim ona saldırırdım.*” diyerek hırsızdan korktuğunu gizlemeye çalışmıştır. (I, 203)

Bu kıssaya benzeyen diğer bir kıssada evindeki köpeği hırsız zanneden ve hırsızdan korktuğu için evinin dışından hırsız kılıcıyla korkutmaya çalışan, sonunda ise evindekinin köpek olduğunu anlayan kimseden bahsedilmektedir. (I, 203-204)

Mizah içerikli bir diğer kayıt şöyledir. ‘Ubeydullah b. Ziyâd, Allah’tan korkmayan fakat fareden korkan Abdullah b. Hâzim es-Sülemî’nin yanına, -adeta ona ders vermek için- elinde bir fareyle gelir, fareyi gören Abdullah çok korkar ve rengi sararır. Bu durumu gören ‘Ubeydullah onun için şöyle der: “*Rahman’a asilik yapıyor, şeytanı hafife alıyor, yılanı tutuyor, aslanın üzerine atlıyor ama fareden korkuyor, Allah her şeye kadirdir.*” (I, 204)

Müellif, konu ile ilgili bu sefer hayvanlar âlemine ait *Kelile ve Dimne*’den bazı hayvanların ilginç özellikleri hakkında bilgi nakletmiştir. Müellif, Kitâbü’l-Harb’te hayvanlar hakkında az bilgi kaydetmektedir. Onlar hakkında yoğun bilgiyi Kitâbü’t-Tabâi’ ve’l-ahlâk’ta zikretmektedir. Kitâbü’l-Harb’te hayvanlar hakkında daha çok harp sanatı ile ilgili yerlerde ve korkalık ifadelerinde bilgi naklederken Kitâbü’t-Tabâi’ ve’l-ahlâk’ta daha çok hayvanların anatomisi ile ilgili bilgi nakletmiştir.

Bu babta yer alan bilgilere göre, kuşlar toprağın içine gömülme korkusundan dolayı tek ayak üzerinde dururlar. Tırtıllar aç kalma endişesinden dolayı toprağı doyana kadar yemezler, baykuşlar güzelliklerinden dolayı avcılar tarafından avlanırlar korkusuyla gün ışığına çıkmazlar. (I, 204)

Aynı başlıkta yer alan Haccâc ile Velîd b. Abdülmelik’in eşi Ümmü Benîn¹²⁰⁹ arasında geçen konuşma ilgi çekicidir. Haccâc, üzerinde savaş teçhizatıyla birlikte Velîd b. Abdülmelik’in yanına geldiğinde eşi Ümmü Benîn onu gördü ve “*Sen silahsız elbise içindeyken silahlı olarak yanına gelen kim?*” dediğini eşi Velîd b. Abdülmelik’e iletmesini elçisinden istedi. Gelen kişinin Haccâc olduğunu öğrenince eşi Velîd’e,

¹²⁰⁹ Ümmü Benîn, Abdülazîz b. Mervân’ın kızı.

“Azrail bile seninle baş başa kalırsa Haccâc’dan daha iyidir.” diyerek sitemde bulundu.

Velîd, Haccâc ile şakalaşarak eşinin söylediklerini ilettili. Haccâc bunları duyunca, “*Sen kadınların şakalarına bakma, kadınların lafları süslüdür, tatlı dille konuşurlar, senin sırlarını ve savaş hilelerini onlara söyleme.*” dedi. Velîd, onun bu sözlerini eşine iletince bu sözlerle sinirlenen Ümmü Benîn, eşinden ertesi gün Haccâc’ı yanına savaş kıyafetlerini giymiş olarak getirmesini istedi. Velîd onun dediklerini yaptı. Ümmü Benîn, araya bir örtü koyarak konuştuğu Haccâc’a, “*Sen İbn Zübeyr ve İbn Eş’as ile savaştığın için emiru’l-mü’minîn önünde güçlü birisin ancak Allah biliyor ki sen Kâbe’yi vurduğun, İbnü Zâti’n-nitâkayn’ı¹²¹⁰ yani İslâmiyet’ten sonra doğan ilk çocuğu öldürdüğü için Allah katında kötü birisin. Emîre kadınlarla şakalaşma diyorsun, biz başka erkeklerle konuşsaydık senin sözün doğru olurdu. O, savaşa gittiği zaman hanımları kendilerini muhafaza ederler, Onu babalarından ve çocuklarından daha çok severler, işte bu sevgi seni bile kurtardı.*” diyerek Haccâc’ın, eşi Velîd’e söylediği sözlerle katılmadığını, onun bu sözlerinden rahatsız olduğunu ifade etmiştir. Sonra onun korkak olduğunu, “*Sen benim önümde aslansın, savaşlarda deve kuşusun. Biri yanında ses çıkarsa korkarsın, sen ormanda ceylan avlayamazsın, senin kalbin kuşa meyletmekte.*” sözleriyle ifade ederek yanından çıkmasını istemiştir. (I, 205-206)

Haccâc’ın korkak olduğunun ima edildiği bir diğer bilgede ise; Ebî Fûdeyk ile savaşan ve hezimete uğrayan Ümeyye b. Abdullah b. Hâlid b. Esîd’in, Haccâc’a bazı hayvanlar getirdiği, bu hayvanların baldırlarında, “*Savaş techizatı içindir.*” damgası vurulduğu, bunu okuyan Haccâc’ın damgayı değiştirerek, yazının altına, “*Kaçmak içindir.*” yazdırdığı yer alır. (I, 207)

Revh b. Zenbâ’nın, korkak ve cimri olduğu için Kûfe’den hile yoluyla çıkarıldığının anlatıldığı bilgiye göre; Abdülmelik b. Mervân, Mus’ab b. Zübeyr’in vefatından sonra kardeşi Beşr b. Mervân’ı, korkaklığı ve cimriliğinin yanında zekiliği ile tanınan Revh b. Zenbâ ile birlikte Kûfe’ye gönderdi. Kûfe halkı onun cimri ve korkak olduğunu anlayınca işlerini bozacağından endişelendiler. Onu oradan hile yoluyla çıkartmaya karar verdiler. Bir gece kapısına, “*İbn Mervân’a kader vuku buldu.*

¹²¹⁰ Abdullah b. Zübeyr b. Esmâ bint Ebû Bekir.

Ya Revh kendi başının çaresine bak” yazdılar. Revh, sabah notu okuyunca Abdülmelik b. Mervân’ın yanına gitti ve olanları anlattı. Abdülmelik b. Mervân olayları dinleyince güldü ve ona, “*Seni Kûfe’den çıkartmak için hile yapmışlar.*” dedi. (I, 206)

İbn Kuteybe, Hz. Ömer’in cesurluk ve korkaklık hakkındaki sözlerine de yer vermiştir. Hz. Ömer, korkaklık ve cesaretin erkeklerin özelliklerinden olduğunu belirttikten sonra erkeğin savaşırken evine dönüp dönmeyeceğini düşünmemesi, Allah rızası için savaşıp şehit olması sebebiyle onların bu vasıflarını övmüştür. Ayrıca o, bazı erkeklerin ise bu vasıflara sahip olmadığını belirtmiştir. Hz. Ömer, “*Korkak; anne-babasından kaçır, cesur; tanımadığı bir kavimdeki kimseyi korur.*” şiirini okuyarak bu konudaki düşüncelerini desteklemiştir. (I, 207)

“Kahramanlık Haberleri ve Binicilik ile Onlar Hakkında Şiirler” babında müellif, cesur insanlar ve bu insanların fiziki özellikleri ile bazı kimselerin kahramanlık haberlerine ve yine bu konudaki şiir örneklerine yoğun olarak yer vermiştir.

İbn Kuteybe, bir insanın cesur olup olmadığının dış görünüşüyle belli olamayacağı, bunun kalbe bakılarak anlaşılabilirliği ifade edilen bilgiye yer vermiştir. Bir tartışmada zayıf görünen kimsenin cesurca mücadele ettiği, güçlü ve cesur görünen kimsenin ise korkudan öldüğü, her ikisinin kalbi açıldığında cesurca mücadele ederek ölen kimsenin kalbinin büyük ve hala hareketli olduğu diğerrinin ise küçük ve sert olduğu ifade edilmektedir. (I, 207)

Müellife anlatılan bir diğerr bilgide Şebîb el-Hâricî’nin cesareti ve kahramanlığı vurgulanmıştır. Burada Şebîb’in boğularak öldüğü zaman onu sudan çıkarıp göğsünü yardırları, kalbinin bu durumda bile hareket ettiği yer almakta cesur insanların kalbinin öldükten sonra bile hareketli olduğu söylenmiştir. (I, 208)

Savaşçı iki kavmin kahramanlık özelliklerinin anlatıldığı bir diğerr bilgide, savaşçıların cesurca, acımasızca ok ve mızraklarla vahşi hayvanlar gibi birbirlerine saldırdıkları anlatılır. (I, 208)

Ahnef b. Kays’ın cesaretinin ve kahramanlığının anlatıldığı bilgide, Hz. Ömer’in onu Horasan’a gönderdiği zaman ordunun önüne atılarak, “*Her reisin bir*

hakki vardır, ya öleceksin ya da öldüreceksin.” dediği ve düşmanını hezimete uğrattığı anlatılmaktadır. (I, 209)

Abdullah b. Hâzim’in öldürülürken göstermiş olduğu cesaretinin anlatıldığı bilgide, onun daha önce bir tartışmada galip geldiği kimse tarafından yere yatırılıp öldürüleceği anda bu kimsenin yüzüne tükürdüğü anlatılmaktadır. Olayı anlatan İbn Hübeyre bu davranışın cesaret örneği olduğu, ağzından çıkan tükürüğün fazla olmasının onun cesur bir insan olduğunu gösterdiğini söyler. (I, 209)

Mesleme b. Abdülmelik’in cesaretinin anlatıldığı bilgiye göre, Hişâm b. Abdülmelik, ona savaş esnasında içine bir korku girip girmediğini sordu. O, savaştan korkmadığı fakat hileden korktuğu, bu korkudan dolayı da kendi kararını almaktan vazgeçmediğini söyledi. Onun bu kararlı sözleri karşısında Hişâm, *“İşte bu cesarettir.”* diyerek onu takdir etmiştir. (I, 210)

Cesaret konulu bir başka bilgiye göre; ailesi ve malıyla beraber başka bir yere göç eden Ruhm (veya Züheyr) b. Hazm el-Hilâliyye yolda Benî Tağlib’den otuz kişiyle karşılaştı. Onları tanıyınca, ailesine dokunmamaları fakat malını alabileceklerini söyledi. Onlar ise okunu bırakması şartıyla ailesine dokunmayacaklarını söylediler. O ise okunu bırakamayacağını söyleyerek onlardan bir adamı öldürdü, diğer bir adamı da yere attı. Ardından öldürmeyi unuttuğunu ifade eden bir şiir okudu. (I, 210)

Müellif konuyla ilgili Acem kitaplarında okuduğunu belirttiği bilgilere de yer vermiştir. Bu bilgilerden birinde, atıcılığıyla ünlü Behrâm Çôr’un eşiyle arasında geçen bir olay anlatılmaktadır. O, eşiyle ava çıktığı bir gün eşi onun atıcılığını bir nevi teste tabi tuttuğu isteklerde bulundu. Eşi ondan erkek geyiğinin boynuzlarını kırması ardından tekrar yerine takmasını, bir atışta ceylanın hem kulaklarını hem de tırnaklarını kesmesini istedi. O, erkek geyiğe odun atarak boynuzlarını kırdı, yere düşen boynuzlara odun atarak da onları yerine taktı. Geyik elini kulağına götürdüğü esnada ona odun attı hem kulağını hem de tırnaklarını kesti. Ardından eşine, asıl amacının kendisini aciz bırakacak atışlar isteyerek başarısızlığını görmek istediğini ama kendisinin atıcılıkta başarılı olduğunu ortaya koyduğunu söyleyerek sitemde bulundu. (I, 213)

Hız. Ali'nin savaş disiplinini ve başarısının anlatıldığı ayrıntılı bilgiye göre; Sıffın Savaşı'nda orduda yer alan, Hız. Ali'nin kardeşinin oğlu Abbas b. Rebîa'yı, Şâm ehlinden Arâr b. Edhem düelloya çağırđı. Hız. Ali'nin yerlerinden ayrılmamaları ve kimseye saldırmamaları şeklindeki uyarısına rağmen Abbas, bu çağrıya cevap verdi. Aralarında gün boyu devam eden savaşta Abbas, Arâr'ın zırhında delik fark etti ve eliyle deliğı yırttı, buradan ona vurarak yere düşürdü. İnsanlar yüksek sesle tekbir getirmeye başladılar.

Olayı gören Hız. Ali, *“Onlarla savaşın ki, Allah onlara sizin ellerinizle azap etsin, onları rezil etsin, onlara karşı size yardım etsin, mümin topluluğun gönüllerini ferahlatsın ve onların kalplerindeki öfkeyi gidersin. Allah, dilediğinin tövbesini kabul eder. Allah hakkıyla bilendir, hüküm ve hikmet sahibidir.”*¹²¹¹ âyetini okudu ve sinirlenerek, Abbas'a daha önce mevzideki yerlerini bırakmaması ve savaşmamaları şeklindeki emrini hatırlattı ve ona, *“Senin imamına itaat etmen, düşmana cevap vermekten daha önemlidir.”* diyerek ellerini kaldırdı, *“Allah'ım ben Abbas'ı affettim sen de onu affet.”* diyerek ona dua etti.

Durumu öğrenen Muâviye, Arâr'ın intikamını almak için Lahmî'den iki kişiyi, Abbas'la düello yapmakla görevlendirdi. Onu düelloya çağırđıklarında o, Hız. Ali'nin sözlerini hatırlayarak, *“Benim bir emirim var. Ona danışmam gerekir.”* dedi. Muâviye'nin intikam alma konusundaki kararlılığını anlayan Hız. Ali, Abbas ile silahını ve atını değıştirdi, Lahmîler'in yanına gitti ve *“Kendilerine savaş açılan Müslümanlar'a, zulme uğramaları sebebiyle cihad için izin verildi. Şüphe yok ki Allah'ın onlara yardım etmeye gücü yeter.”*¹²¹² âyetini okudu. Onlarla sırasıyla düello yaptı ve onları yendi. Ardından, *“Haram ay, haram aya karşılıktır. Hürmetler kısas kuralına tabidir. O halde kim size saldırırsa, size saldırdığı gibi siz de ona saldırın, fakat ileri gitmeyin...”*¹²¹³ âyetini okudu, Abbas ile silahını ve atını değıştirdi ona bir daha böyle bir durumla karşılaşırsa kendisinden yardım istemesini söyledi. (I, 214-215)

Müellif aynı başlık altında bu sefer sesi gür olan kimseler hakkında da bilgi vermektedir. Bu bilgilere göre, Hız. Peygamber'in amcası Abbas'ın sesi oldukça gürdü.

¹²¹¹ Tevbe 9/14-15.

¹²¹² Hac 22/39.

¹²¹³ Bakara 2/194.

O, Medine'nin orta yerinde bulunan Sela' Dağı'ndan, bu dağ ile aralarında sekiz mil uzaklık bulunan ormandaki oğullarına gece vakti seslenirdi. Oğulları ise onu sekiz mil uzaklıktan duyardı. (I, 220)

Şebîb b. Rebiâ'nın sesi de gür ve güzeldi. Secâh'ın müezziniydi. Ezan okuduğu zaman insanlar onun okuyuşundan etkilenirdi. Öksürdüğü zaman ise belli bir uzaklıktan öksürüğü duyulurdu. (I, 220-221)

Müellif, bu bilgilerden sonra konu başlığı ile ilgili şiirlere uzunca yer vererek bu başlığı bitirmiştir. (I, 221-228)

3.2.6. Harp Hileleri İle Diğer Bazı Hileler

Hakkında uzunca malumat bulunan “Harp Hileleri ve Diğer Bazı Hileler” babında müellif savaşlarda düşmanı yenmek ve istihbarat toplamak için başvuru, aslında savaş taktiği olarak da değerlendirebileceğimiz hilelerle ilgili bilgiler nakletmiştir. Ayrıca savaş dışındaki hilelerle ilgili, daha çok söz hileleri olarak değerlendirebileceğimiz, insanı ikna ve teselli eden kısa bilgiler yer almaktadır. Ayrıca bu bapta yer alan bu kısa olaylar, dönemin siyâsî tarihi ile ilgili bilgileri haizdir.

Savaşlardaki hileler hakkında savaş istihbaratı olarak değerlendirebileceğimiz bir bilgide, Hz. Peygamber'in Bedir Savaşı'nda, Kureyş'in nerede ve ne durumda olduğunu öğrenmek için başvurduğu bir savaş taktiği anlatılmaktadır. Bu bilgiye göre; Hz. Peygamber, Medine'den Bedir'e doğru ilerlerken Arab bir şeyhin yanına uğradı. Kim olduğunu gizleyerek kendisi ve Kureyş hakkında ne bildiğini ona sordu. Şeyh, kendisine kim olduklarını söylemeleri karşısında bildiklerini anlatacağını söyledi. Hz. Peygamber ise önce onun bildiklerini anlatmasından sonra kim olduklarını açıklayacağını söyledi. Şeyh, bir vakitte Kureyş'in Mekke'den çıktığı haberinin kendisine geldiği, bu haber doğruysa Kureyş'in bugün falan yerde olacağı, yine Muhammed'in Medine'den bir vakitte çıktığı bilgisinin ulaştığı eğer kendisine söylenenler doğruysa onun bugün falan yerde olacağını söyledi. Sonra Hz. Peygamber'e kim olduklarını sordu. O, su ehlinden olduklarını söyleyerek oradan ayrıldı. Şeyh ise,

“Biz de su ehlindeniz! Irak suyundan mı? Bu sudan! Şu sudan! diyerek şaşırdığını ifade etti.¹²¹⁴ (I, 228)

Esir duruma düşüldüğünde bir takım parolaların kullanıldığını öğrendiğimiz bir bilgide; Benû Şeybân’a esir düşen, Benî Anber’den bir adamın ailesini kurtarmak için başvurduğu ilgi çekici hile anlatılmaktadır. Esir düşen bu adam, ailesine gönderip fidye alma maksadıyla bir elçi istedi. Onlar elçiyle yanlarında konuşmaları şartıyla isteğini kabul ettiler. Adam elçiden ailesine gidip onlara, “*Ağaçların yaprakları çıktı, kadınlar şikâyet etti.*” dediğini iletmesini istedi. *Ardından* ona kendisini anlayıp anlamadığını ve geceyi işaret ederek onun ne olduğunu sordu. Elçi cevap verince hemen ailesine gitmesini, onlara kendi devesini soymaları, kırmızı devesine binmeleri ve durumunu Hâris’e anlatmalarını söylemesini istedi.

Elçi ailesine gidip onun söylediklerini anlattı. Ailesi onu birtakım parola içeren bu sözleri açıklaması için bu işle ilgili bir kimse olan Hâris’in yanına götürdü. Hâris esiri dinleyince esir düşen bu adamın aslında ne demek istediğini anladı ve durumu ailesine açıkladı. Onun, “*Ağaçların yaprakları çıktı.*” sözü esir düştüğü yerdeki insanların silahlı olduklarına, “*Kadınlar şikâyet etti.*” sözü onların su kaplarıyla savaşmaya geldiklerine, geceyi işaret etmesi onların gece geleceklerine, “*Develerimi soyun.*” sözü kaldıkları yerden gitmelerine, “*Kırmızı deveye binin.*” sözü Suudî Arabistan’da yer alan Dehnâ’ çölüne gitmeleri anlamına geldiğini söyledi. (I, 227)

Hiz. Osman’ın şehadetinden sonra halifenin kanı için oluşturulan siyasî karışıklığın sonuçlarından biri olarak değerlendirebileceğimiz Cemel Vak‘ası ile ilgili bilgi zikredilmiştir. Bu bilgide; Hiz. Ali, Basra’ya gelince en yakın siyasî danışmanı olan Abdullah b. Abbas’ı, savaştan vazgeçip kendisine destek olması için Zübeyr b. Avvâm’a gönderdiği yer almaktadır. Hiz. Ali, Abdullah’tan, yumuşak huylu olması sebebiyle Zübeyr’e gitmesini ona dayısının oğlu sıfatıyla selamını iletmesini, kendisini Hicazda tanıdığını fakat Irak’ta inkâr ettiğini hatırlatarak bunun sebebini sormasını istedi. Ayrıca Hiz. Ali, Abdullah’a, Talha b. ‘Ubeydullah’ın hakkında uyarıda bulunarak, onun sert bir insan olduğunu, zorluklarla mücadele etmeyi sevdiğini bu

¹²¹⁴ Bu olay sîret kitaplarında yer almaktadır. İbn Hişâm (ö. 218/833), *es-Sîretü’n-Nebeviyye*, I-II, Kahire 1963, I, 615.

sebeple de onun yanına gitmemesini istedi. Abdullah, Zübeyr ile görüştü. Zübeyr, ona aralarındaki meseleleri; halifenin kanı ve intikamı, aralarındaki üç kişiye karşı onun tek kaldığını,¹²¹⁵ değerli annenin aralarında olduğu, on kişiyle istişare hususunu ve Kur’ân-ı Kerîm’in yayılması faaliyetlerini hatırlattı. O, neye helal derse ona helal dediklerini neye de haram derse onu haram kabul ettiklerini söyleyerek Hz. Ali’ye desteğini ortaya koymuştur. (I, 228-229)

Bu bilgidен sonra müellif hile yoluyla eman alma ile ilgili bilgilere yer vermiştir. Bunlardan biri Şebîb el-Hâricî’den korktuğu için hile yoluyla eman alan çocuk hakkındaki bilgidir. Bilgide; Şebîb’in Fırat Nehri’nde yüzen bir çocuğun yanına ondan bir takım bilgileri almak için gittiği ve sudan çıkmasını söylediği, çocuğun, üzerini giyene kadar emniyette olup olmadığını sorduğu, ondan evet cevabını alınca; bu çocuk “*Vallahi üzerimi giyinmeyeceğim.*” diyerek onun sorularına cevap vermek istemediğini küçük bir söz hilesiyle ortaya koymuştur. (I, 229)

Yine hileyle eman almak ile ilgili bilgide; Acem Meliki Hürmüzân’ın Hz. Ömer’den aldığı hileli eman anlatılmaktadır. Bilgiye göre, Hz. Ömer, Hürmüzân’ı öldüreceği sırada o içmek için su istedi. Suyu içerken elinin titremesi üzerine Hz. Ömer, endişelenmemesi suyunu rahat içmesini, içene kadar onu öldürmeyeceklerini söyledi. Hz. Ömer’den hile ile eman alan Hürmüzân, su kabını yere attı. Bu hareketine sinirlenen Hz. Ömer hemen öldürülmesini emretti. O ise az önce kendisinin suyu içene kadar güvende olduğuna dair sözünü hatırlatınca Hz. Ömer, anlamadan kendilerinden eman aldığını söyledi ve onu öldürmedi. (I, 229)

Söz hileleri olarak ifade edebileceğimiz bir bilgide, Muâviye b. Ebû Süfyân’ın bazı kabileler hakkındaki politik sözlerinin üzerine Hz. Hasan’ın onun sözlerine verdiği cevap yer almaktadır. Bu bilgiye göre Muâviye, bir konuşmasında; Hâşimîlerin cömert, Emevîler’in yumuşak huylu, Zübeyrîler’in cesaretli, Mahzûmîlerin kibirli olmalarının, onların olmazsa olmaz özellikleri olduğunu vurguladı. Hz. Hasan, onun bu konuşmasının politik bir hile olduğunu anladı. Onun asıl amacının Hâşimîler’in cömertliğini vurgulayarak onların mallarını bitene kadar vermelerine teşvik ettiğini, Emevîler’in yumuşaklığını vurgulayarak onların sevgisini kazanmak istediğini,

¹²¹⁵ Burada üç kişiden kasıt Hz. Âişe, Hz. Talha ve Hz. Zübeyr’dir.

Zübeyrîler'in cesur olmalarını vurgulayarak onların sayıları bitene kadar mücadele etmeye teşvik ettiğini, Mahzûmîler'in kibirli olmalarını vurgulayarak insanların onlardan nefret etmelerini sağlamaya çalıştığını söylemektedir. (I, 229-230)

Horasan valisi Kuteybe b. Müslim'in görevinden azledileceğini anlayınca bu duruma engel olmak için başvurduğu hile ile ilgili bilgiye göre; o, Halife Süleyman b. Abdülmelik'e, Yezîd b. Mühelleb aracılığıyla üç mektup gönderdi. Mühelleb'e, Halife'ye birinci mektubu vermesini, eğer mektubu geri verirse ikincisini vermesini, ikincisini okuduktan sonra kendisine küfrederse üçüncüsünü vermesini söyledi. Mühelleb, Halife'ye, *"Ey emîrû'l-mü'minîn, ben senin, babanın, kardeşinin ve diğerlerinin yönetiminde sıkıntı çektim."* yazılı birinci mektubu verdi. Halife mektubu geri verince, *"Ey emîrû'l-mü'minîn, İbn Dahme'ye sırlarını söylüyorsun ona güveniyorsun. Onun babasına, çocuklarının anneleri bile güvenmiyor."* yazılı ikinci mektubu verdi. Halife bu mektubu okuyup ona küfredince, *"Kuteybe b. Müslim'den Süleyman b. Abdülmelik'e, İslâm'a tabi olanlara selam olsun, Allah'a yemin ederim ki bundan sonra, güçlü bir atın bile koparamayacağı şekilde sana bağlanacağım."* yazılı üçüncü mektubu gönderdi. Halife, mektubu okuyunca onu yanına çağırdı ve Horasan'daki görevini yeniledi. (I, 230)

Babası Muâviye b. Ebû Süfyân'dan sonra hilafete geçen Yezîd b. Muâviye'ye biat süreciyle ilgili verilen bilgiye göre; Yezîd'e, Mervân b. Hakem'in, biat etme hakkında ağır davranan ve belli bir süre bekleyen kimselerle birlikte olduğu haberi ulaştı. Yezîd ona bir mektup yazarak, biat ile ilgili bir adım ileri bir adım geri atıp kararsız davrandığını belirtti. Mektubu ulaştığında kendisine biat etmesiyle ilgili sabit durmasını, bu konuda kararını vermesini istemektedir. (I, 230-231)

Savaşta yenilenlerin nasıl teselli edileceğinin örneğinin yer aldığı bilgi, yenilgi yaşayan ve bu duruma üzülen Ümeyye b. Abdullah b. Hâlid b. Üseyd ile ilgilidir. Bu durum karşısında insanlar Üseyd'i nasıl teselli edeceklerini bilmiyorlardı. Abdullah b. el-Ehtem, cesaretini toplayıp onu teselli etmek ve cesaretlendirmek için yanına gitti. İslâm'ın ona ihtiyacı olduğu bu sebeple Allah'ın onu sağ bıraktığını, bu duruma şükretmesi gerektiğini, sağ kaldığı ve İslâm'a yardımcı olacağı için asıl kazanan tarafın

utanması ve endişelenmesi gerektiğini, gayretiyle bir gün şahadeti görebileceğini söyleyerek onu cesaretlendirmiş ve teselli etmiştir. (I, 231)

Ardından konu ile ilgili Müslümanlar ile Rum Melik'i arasında geçen ilgi çekici bir olay anlatılmaktadır. Rumlarla ilişkilere dair malumat bulunan bu bilgide ayrıca Muâviye'nin bir gence yapmış olduğu hile anlatılmaktadır. Muâviye, yaşı ilerleyince çan sesi onu rahatsız etmeye başlamıştı ve bu sestten uyuyamıyordu. Bu sebeple bu çan sesinden kurtulmak için bir hile planladı. Karşılığında üç kese altın vermeyi vaat ederek, emrettiği işi yapacak bir genç aradı. Gassânlı bir genç bu işi yapmaya talip oldu. O, gençten Rum Meliki'ne mektup götürmesini onun huzuruna gelince de ezan okumasını istedi. Altınları ise döndüğünde vereceğini söyledi. Genç, ona, az şey isteyerek çok altın verdiğini, bu duruma sevindiğini belirtti ve yola çıktı.

Muâviye'nin isteği üzerine kayserin huzuruna gelince ezan okudu. Orada bulunan din adamları bu durumdan rahatsız oldular, onu öldürmek için kılıçlarını çıkaracakları zaman melik, gencin üzerine oturarak onu korumak istedi. Hz. İsâ hatırına ona zarar vermemelerini, eğer ezan okuduğu için onu öldürürlerse, Muâviye'nin de oradaki çan seslerini dindirmek için çan çalanları öldüreceğini, onun bu genci yanlarına göndermesindeki asıl niyetinin de bu olduğunu söyleyerek onları sakinleştirdi. Gence yeni ve temiz kıyafetler giydirerek geri gönderdi. Muâviye, genci görünce şaşırarak nasıl sağ geldiğini sordu. Genç ise kendisine yapılan hilenin farkında olarak nükteli bir şekilde, döndüğünü ama dönmeden önce zor durumda olduğunu söyleyerek başından geçenleri anlattı. (I, 231-232)

Bu bilgidan sonra müellif, Hz. Ömer, Muâviye ve Abdülmelik b. Mervân dönemlerinde Rumlarla ilişkilere dair bilgiler vermiştir. Bu bilgilere göre, Müslümanlar'ın başına bir vali tayin edildiğinde, Rum Melik'i de aynı özelliklere sahip vali tayin ederdi.

Hz. Ömer dönemindeki Rum Melik'i ile iyi ilişkiler kurulmuştu. Rum Melik'i Müslümanlar için divanlar yazdı ve onların düşmanlarını oyaladı. Muâviye dönemindeki Rum Melik'i, yumuşaklığı ve kararlılığı açısından ona benziyordu.

Ayrıca kâğıtlar, Rumlara, Arapların hâkim olduğu yollardan geçerek ulaşır, paralar da Rumlardan Araplara ulaşırdı. Abdülmelik b. Mervân, bu dinarların üzerine ilk olarak “Allah birdir.”¹²¹⁶ yazmış ve ilk olarak kâğıtlarda Hz. Peygamber’den bahsetmiştir. Bu durumdan rahatsız olan Melik, Abdülmelik b. Mervân’a mektup yazarak, paraların üzerinde Hz. Peygamber hakkında yazılanları silmelerini istedi. Onların dinarları üzerine sevmedikleri bir şeyler yazarlarsa, onların dinarlar üzerine Müslümanlar’ın hoşlanmadıkları şeyleri yazacaklarını söyledi. Bu duruma üzülen Abdülmelik b. Mervân, kâğıtların ve dinarların üzerinden Allah zikrini çıkarmak istemiyordu. Olanları Hâlid b. Yezîd’e mektup göndererek anlattı. Hâlid, bu durum karşısında üzülmemesi, sakın olması, onlardan gelen dinarları bırakmasını onun yerine demir para yani sikke yapması ve bu paraların üzerine onların hoşlanmadığı şeyleri yazmasını tavsiye etti. Abdülmelik b. Mervân, onun bu tavsiyelerini okuyunca rahatladığını ifade etmiştir. (I, 232)

Velîd b. Abdülmelik döneminde Rumlarla ilişkilere örnek olabilecek bir diğer bilgide, Velîd’in Şam’da bir kilise yıkması üzerine Rum Kralı’nın bu durumdan duyduğu rahatsızlığı mektup yazarak iletmediği yer alır. Mektupta, Velîd’in babasının bu kiliseyi yıkmadığı hatırlatarak eğer bu uygulamasında haklıysa babasının uygulamasının haksız olduğu, eğer yaptığı işi yanlış olarak kabul ederse de bu sefer babasının uygulamalarıyla ters düşmüş olacağını söyledi. Velîd’in ise onun bu sözlerine, Hz. Dâvûd ile oğlu Süleyman’ın, ekin sahibi ile koyun sürüleri hakkında vermiş oldukları farklı hükümleri hatırlatmak maksadıyla, “*Dâvûd ile Süleyman’ı hatırla. Hani bir ekin tarlası hakkında hüküm veriyorlardı....*”¹²¹⁷ âyetini ve bu âyetle ilgili olayları anlatarak cevap vermiştir. (I, 232)

¹²¹⁶ İhlâs 112 /1.

¹²¹⁷ Enbiyâ 21/78, ‘Uyûnü’l-ahbâr, I, 232. Âyetin tam metni: “*Dâvûd ve Süleyman’ı hatırla. Bir zaman bir ekin konusunda hüküm veriyorlardı: Bir grup insanın koyun sürüsü, geceleyin başıboş bir vaziyette bu ekinin içine dağılıp ziyan vermişlerdi. Biz onların hükmünü görüp bilmekteydik.*” Tefsirlerde anlatıldığına göre ekin sahibi ile koyun sürüsü sahipleri arasındaki davada hâkimlik yapan Dâvûd ile Süleyman, farklı hükümler vermişlerdi. Hz. Dâvûd, tahrip edilen ekinin kıymetinin, koyunların kıymetine denk olduğunu göz önüne alarak, koyunların ekin sahibine tazminat olarak verilmesine hükmetmişti. Oğlu Süleyman ise şu hükme varmıştı: Ekin tarlası, koyun sahiplerine verilmeli, onlar ziyandan önceki haline gelinceye kadar tarlanın bakımını üstlenmelidir. Koyunlar da tarla sahibine verilmeli, tarlası eski bakımlı haline gelinceye kadar bu koyunların sütünden, yününden ve kuzularından yararlandırılmalıdır. Hz. Dâvûd, oğlunun bu içtihadını beğenerek kendi görüşünden vazgeçmişti. *Kur’ân Yolu Türkçe Meal*, Diyanet İşleri Başkanlığı, III, 692-693.

Bir kayser, Muâviye b. Ebû Süfyân'a Allah ve evren hakkında soruların yer aldığı bir mektup gönderdi. Mektupta; Allah'ın en sevdiği birinci, ikinci, üçüncü, dördüncü ve beşinci kelimelerin ne olduğu, Allah'ın kerem sahibi kıldığı kadın ve erkek isimleri, kadın rahmine yerleşmemiş dört ruh, sahibi içinde yürüyen kabir, dünyada güneşin bir kez vurduğu yer hakkında sorular sorduğu yer alır. Muâviye, mektubu okuyunca onun bu sorularından rahatsız oldu ve soruların cevabını bilmediğini ifade ederek, bilgisine güvendiği İbn Abbas'a mektup göndermek suretiyle bu soruları ona sordu. İbn Abbas, sorulara şöyle cevap verdi: *“Allah'ın en sevdiği kelimeler sırasıyla “Lâ ilâhe illâllah”, “Sübhânallah”, “Elhamdülillah”, “Allâhuekber”, “Lâ havle velâ kuvvete illâ billâhi'l-azîmdir. Kerem sahibi kadın ve erkek, Allah'ın yarattığı ve ona isimleri öğrettiği Hz. Âdem ve iffetli Hz. Meryem'dir. Kadın rahmine yerleşmemiş dört ruh, Hz. Âdem, Hz. Havvâ, Hz. Mûsâ'nın asâsı ve Hz. İsmail'in kurbanıdır. Sahibi içinde yürüyen kabir, yunus balığı içindeki Hz. Yûnûs'tur Güneş görmeyen yer Hz. Mûsâ'nın asasıyla vurarak ortadan ikiye ayırdığı Nil Nehri'nin dibidir. (I, 232-233)*

Hiz. Ömer'in hilafeti döneminde Mısır valisi Amr b. el-Âs ile Şam valisi Muâviye'nin halifeye bilgi vermek için geldiklerinde, Amr'ın başvurduğu hilenin anlatıldığı olay devlet ilişkilerine dair önemli bilgiler sunmaktadır. Bu bilgiye göre, Amr ve Muâviye halifenin yanına geldiklerinde halife onlardan bulundukları yerlerdeki işler hakkında bilgi almak istedi. Muâviye söze başladığında Amr onun konuşmasına karşı çıktı. Onun bu davranışından rahatsız olan Muâviye, Hiz. Ömer'e, kendisinin Mısır'da neler yaptığını anlatabileceğini onun da kendisinin Şam'da yaptıklarını anlatmasını istedi. Bu durumda ne yapacağını bilemeyen Amr, *“Ben o anda onun benim işime vakıf olduğunu anladım. Hiz. Ömer'in huyunu biliyorum. Bir konu açıldı mı sonuçlanıncaya kadar o konuyu kapatmaz. Bu sebeple bir şeyler yapıp bu konuyu kapatmam gerekir.”* diye düşündüğünü söyleyerek Muâviye'nin feraseti karşısında ona tokat atıp konuyu kapatmaya çalıştı.

Bilginin devamında Hiz. Ömer'in bu davranışından dolayı Amr'a kızdığı, Muâviye'ye mukabelede bulunmasını istediği, onun ise mukabelede bulunmadan önce bu durumu Ebû Süfyân'a sormak istediğini söylediği, Ebû Süfyân'ın ise *“Beni bu yüzden mi çağırdınız, hem kardeşi hem amcasının oğludur. Onun alacağı olsun.”*

demek suretiyle bu olayın büyütülmemesi gerektiğini söylediği yer alır. Ayrıca burada Ebû Süfyân'ın Hz. Ömer'in yanına geldiğinde onu karşıladığı, oturması için minder verdiği, Hz. Peygamber'in, "*Size bir kabilenin cömert olanı geldiğinde, ona ikramda bulunun.*"¹²¹⁸ hadisini hatırlatarak ona ilgi gösterdiği yer alır. Bu bilgiler Hz. Ömer'in devlet diplomasisine verdiği önemi göstermektedir. (I, 233)

Bu sefer Muâviye'nin, halifeliği döneminde yönetimde göstermiş olduğu feraseti ile ilgili örnek teşkil edebilecek bir bilgide, Hz. Ali'nin torunu Zeyd b. Ömer, bir mecliste Hz. Ali hakkında konuşup kötü söz söyleyen Şam âlimi Bişr b. Ertâ'ya asayla vurarak onun kafasını kanattı. Bu durumdan haberdar olan Muâviye önce Zeyd b. Ömer'e haber yollayarak, Şam âlimine böyle bir davranışta bulunmaması gerektiği uyarısında bulundu. Ardından Bişr b. Ertâ' da haber yollayarak insanların içinde Hz. Ali'ye hakaret etmemesi hususunda uyarıda bulunmak suretiyle bu konuyu daha fazla büyümeden kapatmak istediği anlaşılmaktadır. (I, 233)

Müellif bu bilgilerin yanında burada nükteli sözlerin, söz hilelerin olduğu kısa bilgiler vermiştir. Bunlardan birinde; İbnü'l-Mukaffâ'nın, haraç vergisini vermediği için hapisanede olduğu ve burada işkence gördüğü, acılara dayanamayınca da başvurduğu hile anlatılmaktadır. İbnü'l-Mukaffâ'nın vergi borcunu ödemek için görevliden faizli yüz bin dirhem borç aldığı, görevlinin de parasını geri alabilmek için ona yaptığı işkenceyi hafiflettiği yer alır. (I, 233)

Hz. Ali, Hz. Osmân'ın çocuklarının evlerine geceleri taş atıldığı için uyuyamadıklarını öğrendiğinde bu durumdan rahatsız olmuştur. Onların evlerinin çatısına çıkmış, tanınmamak için başını bağlayarak taşın geldiği yöne taş atmıştır. Ardından onlara, bu durumun tekrarlanması halinde kendisinin yaptığı gibi başlarını bağlayarak taşın geldiği yöne mukabelede bulunmalarını söylemiş. Onların da Hz. Ali'nin tavsiyesine uyarak böyle yaptıkları ve bir daha onların evine taş atılmadığı bilgisi yer almaktadır. (I, 234)

Hz. Süleyman'ın ördek hırsızını bulmak için başvurduğu yöntem ise ilgi çekicidir. O, konuşma yapmak bahanesiyle insanları bir araya topladı ve onlara

¹²¹⁸ Beyhakî, *Sünen-i Kübrâ*, VIII, 168; Kudâî, *Müsnedü's-Şihâb*, I, 443; İbn Adî, *Kâmil fî Duafâi'r-Ricâl*, I, 177.

içlerinden birinin komşusunun ördeklerini çaldığı, üstelik kafasında ördek tüyü ile oraya geldiğini söyleyince bir adam elini hemen başına götürüp temizlemeye başladı. Hz. Süleyman, hırsızın bu adam olduğunu söyledi ve onun yakalanmasını istedi. (I, 234)

Hz. Âişe'nin yanına soru sormak için gelen fakat asıl niyetinin Cemel Vak'ası'ndan duyduğu üzüntüyü nükteli bir şekilde ortaya koymak olduğu anlaşılan Ümmü Efâ el-A'bdiyye, ona küçük çocuğunu öldüren bir annenin ahiretteki durumunun ne olacağını sordu. Hz. Âişe'nin o kadının cehennemi hakettiğini söylemesi üzerine bu sefer o, Cemel Vak'ası'nı kastederek bir annenin büyük çocuklarından yirmi binini öldürürse bunun akıbetinin ne olduğunu sordu. Bu olay üzerine Hz. Âişe'nin bu soru karşısında sinirlendiği ve kadının yanından çıkarılmasını istediği anlatılmıştır. (I, 235)

Ardından müellif, Yezîd b. Muâviye'nin Medine halkına yazdığı tehdit içerikli mektuba yer vermiştir. Yezîd, mektubunda Medinelileri, iyi tanıdığını onlara elbise olduğunu, hatalarını örttüğünü, onları başının üzerinde taşıyıp, onlara değer verdiğini ifade ettikten sonra, ona karşı gelindiği takdirde, sayılarını azaltacağı, geçmişlerini zelil edeceği, Âd ve Semûd kavimleri nasıl anlatılıyorsa onların da başına gelenlerin anlatılacağını söyleyerek onları tehdit etti ve mektubunu şu şiirle bitirdi:

“Yumuşaklık denildi mi kavmim beni gösterir,

Bazen yumuşak adam zayıf duruma düşmüş gibi görünür.

Erkeklerin huylarını öğrendim, onlar da beni öğrendiler,

İçlerinde bana uyanlar da vardı, bana ters düşenler de vardı.” (I, 235)

Muhtâr es-Sekafi'ye üç kere esir düşen Sürâke b. Mirdâs'ın söz hileleriyle nasıl kurtulduğunun anlatıldığı bilgide; onun ilk esir düştüğünde övgü içerikli şiir okuyarak af dilediği, Muhtâr'ın da onu affettiği belirtilir. İkinci kez esir düştüğünde öldürüleceği anda babasının kendisine söylediği bilgiyi ona aktararak ondan af dilemiştir. O, babasından Muhtâr'ın Şâm'ı fethedeceği, Dimaşk şehrinde taş üstünde taş bırakmayacağını duyduğunu söyler ardından ona yine övgü dolu şiir okuyup affedilmesini ister. Üçüncü kez esir düştüğünde bu sefer kurtulmak için savaşta Muhtâr'ın askerlerinin içinde kanatlı atlara binmiş yer ile gök arasında uçan beyaz

elbiseli bir kavim gördüğünü söyledi. Muhtâr onu bu gördüklerini insanlara anlatması için serbest bıraktı. Fakat o, tekrar onunla savaşmaya devam etti ve şu şiiri ona yolladı:

“Gidin Muhtâr’a haber verin, kanatlı atlar saf beyazdı,

Gözlerim onların görmediklerini gördü.

Ben de o da bunun saçmalık olduğunu biliyoruz,

Sizin dininize küfrettim ve kendimi adadım.

Bu öyle bir adak ki,

Ölene kadar sizinle savaşacağım.” (I, 235-236)

3.2.7. Bazı Devletler İle Başkentler

Kitâbü’l-Harb’in, “Devletlerin, Mansûr’un ve Tâlibîn Haberleri Hakkında Bab” ile “Başkentler Hakkında” bablarını konularının benzer olması sebebiyle aynı başlık altında değerlendirdik. Bu bablarda müellif, imamet meselesi, ilk Abbâsî halifesi Ebû’l-Abbâs, son Emevî halifesi Mervân b. Muhammed, Hz. Hüseyin ve torunu Zeyd b. Ali hakkındaki bazı olaylara yer vermektedir. Ayrıca müellif bazı başkentler ile bu başkentlerin yüzölçümü ve iklim özellikleri, yetiştirilen ürünler ile bazı öne çıkmış vasıfları hakkında ansiklopedik bilgi vermektedir.

“Devletlerin, Mansûr’un ve Tâlibîn Haberleri Hakkında Bab” başlığında; imamet meselesi Abbâsî ihtilalinin süreçleri ayrıca Resûlullah’ın ehl-i beyti hakkında bilgi veren müellif, bu baba kendisine Muhammed b. ‘Ubeyd’in, imamet ile ilgili anlattığı bilgiyle başlar. Bu bilgide İbn Abbas, bazı kimseleri imamet hakkında konuşurlarken duyduğu, onların ümmetin on iki imamı olduğu görüşünü benimsedikleri fakat kendisinin onların görüşlerine katılmadığını belirtmiştir. On iki imamdan sonra kendilerinden Seffâh, Mansûr, Mehdî’nin geleceği onların görevi deccala teslim edeceğini söyleyerek bu konudaki görüşünü açıklamıştır. (I, 236)

Bir diğer bilgide, Emevîlere karşı Abbâsî ihtilalini başlatan Muhammed b. Ali b. Abdullah b. Abbas’ın, dâilerini Horosan’a gönderirken neden burayı tercih ettiği

hakkında görüşleri yer alır. O, Kûfe halkının Hz. Ali'ye yakın olmaları, Basra halkının Hz. Osman'a bağlı olmaları, Cezîre'de, Harûriyye, A'rablar, A'lâclar (yabancı, Acem) ve Hristiyan ahlâkında Müslümanlar'ın bulunması, Şamlıların ise Ebû Süfyân ve Benî Mervân ailesine tabi olmaları sebebiyle Horasan'ı tercih ettiğini söylemiştir. Yine onun Horasan'ı tercih etme sebepleri olarak; burada yaşayan halkın aralarında üst üste gelen birikmiş düşmanlıklarının olması, Mekke ve Medîne halkına Hz. Ebû Bekîr ve Hz. Ömer'in tesir etmiş olması ayrıca Horasan'da, kalpleri boş ve temiz, içlerine azgınlık girmemiş insanların bulunması, burada herhangi bir gruplaşmanın bulunmaması, asabiyetin olmaması zikredilmiştir. Horasan halkının o zamanki yönetimden memnun olmamaları, zulme uğramaları, hüznlerini içlerine atmaları, feraha kavuşacak günleri beklemleri, buna dair umutları olması gerekçesiyle burayı tercih ettiğini söylemiş, doğruya karşı iyimser olduğunu, onlara güvendiğini, dünyanın kandilinin buradan aydınlanacağına inandığını ifade etmiştir. (I, 237)

Ardından, Emevî Devleti'nin son Halifesi Mervân b. Muhammed'in ordusu ile Suriye'ye doğru ilerleyen Abdullah b. Ali b. Abdullah b. Abbas'ın ordusunun Dicle'nin kollarından olan Zap Suyu kenarında karşılaşmaları ve Mervân'ın, Abdullah hakkındaki görüşlerinden oluşan bilgi zikredilmiştir. Mervân b. Muhammed, Saîd b. Amr b. Ca'de el-Mahzûmî'ye, karşılaştıkları kimsenin kim olduğunu sordu. Onun, bu kimsenin güzel yüzlü, sarı benizli, ince kollu, tatlı dilli biri olduğunu söylemesi ve Abdullah b. Muâviye aleyhinde konuştuğunu hatırlatması üzerine Mervân b. Muhammed, onu tanıdığını hatırlamış ve Horasan'ın rüzgârı ve Şâm'ın zaferinin onunla birlikte olduğunu, kendisinden sonra bu işi üstlenecek kişiler arasında onu gördüğünü ifade etmiştir. (I, 237)

Medâinî'den rivayet edilen bilgide, Enbâr'da şehir inşa eden ilk Abbâsî halifesi Ebû'l-Abbâs'ın, bu şehri görmeye gelen, Emevîler'in son zamanlarında ve Abbâsîler'in kuruluş döneminde Medine'de Hz. Ali evlâdının reisi olan âlim tâbiî Abdullah b. Hasan'a şehri nasıl bulduğunu sorduğu, onun bu soru karşısında sinirlendiği ve şu şiiri okuduğu belirtiliyor;

“Havşeb'i gördün mü, dün saraylar yapıyor,

Benî Bukayle 'ye faydası var.

Öyle umut ediyor ki, Nuh gibi yaşasın,

Allah 'ın emri her gece bir insan ölüyor.”

Şiir karşısında sorduğu sorudan pişman olan Ebû'l-Abbas, Abdullah b. Hasan'ın kendisini affetmesini istediği, onun ise affetmeyerek, onu oradan Medine'ye gönderdiği bilgisi yer alır. (I, 242)

Bu bilgilerden sonra müellif Hz. Peygamber'in ehl-i beytine ait bilgi ve şiir örneklerine yer vermiştir. Resûlullah'ın ailesi hakkındaki bir hadis şöyledir: “*Ehl-i beytim Nuh'un gemisi gibidir. Ona binen kurtulur.*”¹²¹⁹ (I, 243)

Müellif burada Hz. Hüseyin ve ehl-i beyt için yazılan şiire yer vermiştir:

“Hüseyin 'in öldüğü güne ağla,

Dilsiz bölükler içinde Taffa 'da öldürülen.

Onlar öldüğü zaman Peygamber 'in kızları yastaydı,

*Aslanlar düğünde.*¹²²⁰ (I, 244)

Ardından Akîl b. Ebû Tâlib'in kızının Hz. Hüseyin öldürüldüğünde söylediği ağıta yer verilmiştir:

“Nebî sizlere sorduğunda ne söyleyeceksiniz,

Ne yaptınız, siz, ümmetlerin üstünüydünüz.

Ben gittikten sonra özüm ve ailem,

Aralarında esirler de var ölüler de.

¹²¹⁹ Hâkim, *Müstedrek*, II, 343; Kudâî, *Müsnedü's-Şihâb*, II, 273; Ebû Ahmed Abdullâh b. Adî b. Abdillâh el-Cürcânî (ö. 365/976), *Kâmil fî Du'afâi'r-Ricâl*, I-VIII, Dâru'l-Fikr, Beyrut 1988, II, 306.

¹²²⁰ Müellif bu şiirin ardından Hz. Hüseyin'in öldürüldü gün vers bitkisinin dahi talan edildiği, bu sebeple herhangi bir kadının bu bitkiyi vücuduna sürdüğünde deri hastalığına yakalandığı ile ilgili bilgiye yer vermiştir.

Ben size nasihat etmişim, karşılığı bu mu olacaktı,

Benim akrabalarımı katlettiniz.” (I, 244)

Bu ağrı duyanların ağladığı zikredilmiştir.

Burada Hz. Hüseyin’in torunu Zeyd b. Ali’nin, Hişâm b. Abdülmelik’in yanına geldiğinde, abisi Muhammed Bâkır’ı kastederek, “*Bakara (inek) kardeşin ne yaptı.*” diyerek dalga geçtiği, Zeyd’in ise Hz. Peygamber’in, kardeşine inek değil “*bâkiren*” geniş ilmi olan dediği, ikisinin farklı şeyler olduğunu ifade ettiği yer alır. (I, 244)

Ardından Câbir b. Abdullah’ın, konu ile ilgili Hz. Peygamber’in, kendisinden sonra Muhammed isimli, ilmi geniş bir çocuk doğacağı, onunla karşılaştığında ona selamını söylemesini istediği,¹²²¹ Câbir’in vefat etmeden kısa bir süre önce Muhammed’i bulup Hz. Peygamber’in isteğini yerini getirdiği yer alır. (I, 244)

Zeyd b. Ali ile Hişâm b. Abdülmelik arasında geçen konuşmanın yer aldığı bir diğer bilgede; Zeyd’in halife olmak için hazırlandığı bilgisi Hişâm’a ulaştığında, ona annesinin bir köle olduğu için böyle bir şeye heveslenmemesi uyarısında bulunmuştur. Zeyd ise Hz. İsmâil’in annesinin de köle olduğunu hatırlatarak, esir kadınların çocuklarında bir kusur olsaydı, Allah’ın Hz. İsmâil’e bu makamı lütfetmeyeceğini söyledi. Ardından ona şu beyitleri gönderdi.

“Amcamızın oğulları yavaş olun,

Bizim soyumuza kötü söz söylemeyin.

Eskiden olduğu gibi yavaş yürüyün.

Biz size ikramda bulunuyoruz, iyi davranıyoruz,

Siz bize ihanet ediyorsunuz,

Bu ikisini bir araya getirmeyin.

¹²²¹ Hadisin metni şöyledir: “*Ya Câbir, sen benden sonra çok yaşayacaksın. İsmi ismim gibi olan ve ilmi geniş olan bir çocuk doğacak. Onunla karşılaşırsan ona benden selam söyle.*” Bu hadis kaynaklarda tespit edilememiştir. İbn Kuteybe bu rivayeti râvi ismi zikretmeden sahâbeden nakletmiştir. Hadis muallaktır.

Biz size gelen ezayı durduruyoruz,

Siz bize eziyet ediyorsunuz.

Allah biliyor ki biz sizi seviyoruz, sizi kınamıyoruz,

Siz ise bizi sevmiyorsunuz.”

Zeyd’in bu olay karşısında çok üzüldüğü, Hişâm ile savaşmaya yemin ettiği, Kûfe’ye giderek ölene kadar onunla savaştığı anlatılmakta ve bu bab burada bitmektedir. (I, 244-245)

Müellif, Kitâbü’l-Harb’in son başlığı olan “Başkentler Hakkında” bab başlığında bazı şehir ve köylerin diğer şehirlere göre konumu, burada yetişen ürünler, iklim koşulları, şehirlerin öne çıkan özellikleri hakkında bilgi vermektedir. Bu bilgilere göre şehirler üç hususa göre; su, ot ve ağaçlık yerlerin bulunduğu yerlere kurulurdu. Yeni bir yerleşim yerine gidildiğinde buranın toprağı suya karıştırılıp içilir bu şekilde o topraklardaki veba hastalığından korunulurdu. (I, 245)

Muâviye b. Ebû Süfyân’ın yanına gelen bir kavme ikram ettiği, onların da güçlkle yediğı ve suyundan rahatsız oldukları bitki ile ilgili yer alan bilgiden ise, bunun orada yetişen “fehâ arz” denilen bir bitki olduğı ve sulu olup bibere benzediğı anlaşılmaktadır. (I, 245)

Muâviye’nin, şehirlerin hava şartlarından bahsettiğı bir diğer bilgide, Cidde’de yaşamının, yazları Tâif’te, kışları Mekke’de geçirmenin bir ayrıcalık olduğunu belirterek bu şehirlerin hangi mevsim için uygun olduğunu söylemiştir. (I, 245)

Bir diğer bilgide korunmuş ve lanetlenmiş yedi yer olduğı söylendikten sonra buralardan sadece Necrân ve Yemen’de bir şehir olan Esâfit’in adı verilmekte, Necrân’ın korunmuş, Esâfit’in ise lanetlenmiş olduğı ve Esâfit’te birçok meyve yetiştirildiğı, özellikle üzüm tarımının yapıldığı söylenmiştir. (I, 246)

Şehirlerin ekilip biçilen arazileri ve konumları hakkında verilen bilgilerin ardından tufandan sonra inşa edilen ilk yerin Musul’da Kardâ isimli bir köy olduğı,

ayrıca bu köye yedi çarşı da denildiği, buranın ismini, Hz. Nûh'un gemiye bindiğinde yanında bulunan ve ona inanan yedi adamdan aldığı anlaşılmaktadır. (I, 246)

Merv şehrinin özelliklerinin anlatıldığı hadiste, Hz. Peygamber'in Büreyde'ye, kendisinin vefatından sonra onun birçok heyetle birlikte gönderileceği, ilk olarak doğu heyetinde sonra Horasan heyetinde daha sonra ise Merv heyetinde yer almasını söylediği yer almaktadır. Özellikle bu şehri Zül-karney'nin inşa etmiş olması, burada namaz kılması sebebiyle bu şehrin önemli olduğu söylenmiştir. Ayrıca Merv'de bereketli sulara sahip nehirlerin olduğu, buranın yöneticilerinin şehrin kötülüklerden korunması için çaba sarf ettiklerini belirterek onun burada kalmasını istediği anlatılmaktadır. Büreyde, Hz. Peygamber'in tavsiyelerine uyarak vefat edene kadar burada yaşamıştır.¹²²² (I, 246-247)

Asmaî'nin müellife, dünyanın çapı hakkında verdiği bilgiye göre; Sûdân Krallığı on iki bin, Rûm Krallığı sekiz bin, Arap toprakları bin fersah uzunluğunda, dünya ise toplamda yirmi dört bin fersah uzunluğundadır. (I, 247)

Ebû Hüreyre'nin dünya hakkındaki görüşlerine baktığımızda o, dünyayı kuşa benzeterek, Basra ve Mısır'ı ise kuşa benzettiği dünyanın kanatları olarak misallendirmiştir. Basra ve Mısır'ın kanatlarının kırıldığı zaman dünyanın da harap olacağını söyleyerek bu iki şehre verdiği önemi dile getirmiştir. (I, 248)

İbn Abbas ile bir gencin tanışmasının yer aldığı bilgide, İbn Abbas'ın, bu gencin Hz. İbrâhim'in mescidinin yer aldığı Horasan'ın Herât şehrinin Bûşenc kasabasından olduğunu öğrenince, buranın Hz. İbrâhim'in mescidi olduğunu, diğer mescidinin de mescid-i haram olduğunu söylemiş, Bûşenc kasabasından bu mescidin son durumu hakkında bilgi almıştır. (I, 247)

Müellif Basra ve Kûfe şehirleri hakkında bu şehirlerin coğrafi özellikleri, burada yaşayan insanların bazı özellikleri, bu şehirlerde yöneticilik yapan kimseler hakkında kısa bilgiler vermektedir. Bu bab içinde dağınık olarak verilen bu bilgileri, genel metodumuzdan farklı olarak toplu olarak vermeyi uygun gördük.

¹²²² İbn Adî, *Kâmil fî Duafâi'r-Ricâl*, I, 410,411; Yakût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Buldân*, I-V, Beyrut 1957, V, 113.

Bu bilgilerde, Cemel Vak'ası'ndan sonra Basra'ya gelen Hz. Ali'nin, Basra halkına yaptığı konuşma ile Hz. Peygamber'in Basra halkını övdüğü hadisi zikredilmiştir.(I, 247-248)

Ayrıca Muğîre b. Şu'be'nin Basra'daki görevinden azledilip, Kûfe'de görevlendirilişi, (I, 248) Basra ve Kûfe ile ilgili şiirler (I, 249, 250, 253) ile bu iki şehrin benzer ve farklı yönleri karşılaştırmalı olarak verilmiştir. (I, 252)

Hz. Peygamber'in Basra'yı övdüğü hadis şöyledir: *“Basra denilen bir yer var orası fethedilecek, oranın ahalisi namaza en düşkün olandır. Onun kârîsi insanların en güzel Kur'ân okuyanıdır, abidi insanların en abididir, oranın âlimi insanların âlimidir, tasadduk edenî insanların en çok sadaka verenidir, taciri insanların en büyük tacirlerindendir. Orada Eble denilen dört fersah uzaklığında bir köy vardır. Mescidin yanında kırk bin kişi şehit edilir. Oradaki şehitler Bedr'in şehitleri gibidir.”*¹²²³ (I, 247-248)

Şehirler hakkında yer alan bir diğer bilgide; bir erkeğin mükemmel olması için Hicaz'dan ilim alması, Kûfeliler gibi cömert olması, Şam halkı gibi itaatkâr olması gerektiği vurgulanarak bu şehirlerin öne çıkan yönleri belirtilmiştir. (I, 250)

Yerlerin iklim özellikleriyle ilgili bilgilerde, buraların öne çıkan özellikleri verilmiştir. Asmaî'den nakledilen bilgide, İran'da bir şehir olan Gadîr'in çok sıcak olduğu buradan geçen kuşların sıcaktan tüylerini döktüğü bu sebeple de burada doğan çocukların başka yerlere gönderildiği yer alır. Bazı kimselerin görüşlerine göre ise, Tübbe'ye giden biri oradan ayrılınca kadar mutlu olur, Mûsul'a gelip burada bir yıl kalan kimse gücüne güç katar, Ahvâz'da bir süre kalan kimsenin akli noksanlaşır. (I, 251)

Şehirlerde hangi hastalıkların daha çok görüldüğü ile ilgili bilgilerde ise, Hayber'de hummâ, Şam'da vebâ, Bahreyn'de dalak rahatsızlığı, Cezire'de deri yaralarından kaynaklanan rahatsızlıklar görüldüğü zikredilir. (I, 251) Ayrıca İran'ın

¹²²³ Yakût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Buldân*, V, 113; *Mu'cemü'l-Buldân*'da bu konuşma hadis olarak değil, halifenin konuşması olarak yer almaktadır. Zira Hz. Peygamber döneminde böyle bir şehrin olmaması ve bu şehrin Hz. Ömer döneminde ordugâh şehri olarak kurulması dikkate alınırsa bu konuşmanın halifeye ait olması uygun görünmektedir.

Ahvâz şehrinin özellikleri ve burada özellikle çocuklarda sıklıkla görülen hummâ rahatsızlığı hakkında ayrıntılı bilgilere yer verilmiştir. (I, 251)

Doğal dengenin işleyişine müdahale edilmemesi gerektiğine örnek olabilecek bilgide ise, Sicistân'da çok sayıda kirpi bulunduğu, bunların tehlikeli olan engerek yılanlarını yediği bu sebeple Arapların burayı fethettiklerinde burada kalabilmeleri için kirpileri öldürmemeleri ve kirpileri avlanmamaları hakkında uyarıldıklarını görmekteyiz. (I, 252)

Harem-i Şerîf'in bazı özelliklerinin verildiği bilgide ise, onun kapısı yönünde yağmur yağarsa Irak'ın bir bölümünde bolluk olacağı, yağmur Kâbe'nin bir bölümünün olduğu yöne yağarsa Şam'da bolluk olacağı, Kâbe'nin her yönünden yağarsa, her yerde yağmur olacağı, ayrıca Kâbe'nin ölçümünün yapıldığı ve onun dört yüz seksen zir'a olduğu zikredilir. (I, 254)

Müellif Harem-i Şerîf hakkında bilgi verdikten sonra, Haccâc'ın, bazı yerlerin özellikleriyle ilgili, *"İtaat Şam'a git dese, tâûn seninleyim der; nifak Irak'a gitse, bolluk, saadet seninleyim der; sıhhat çöle gitse, zorluk ben seninleyim der."* şeklindeki veciz sözlerine yer vererek bu bölümü sonlandırmıştır. (I, 254)

Eserin Kitâbü'l-Harb bölümü; harp adâbı, hazırlıkları, taktikleri ve teçhizatı hakkında ihtiva ettiği bilgilerle ele aldığı zaman dilimi olan hicrî ilk üç yüz yıla ait idarî ve askerî alanda ehemmiyetli bilgileri haizdir. Ayrıca bu bilgilerde yer alan bazı önemli şahsiyetler, bu şahsiyetler hakkında yer alan ayrıntılı kısa bilgiler ile ehl-i beyt ve bazı şehirler hakkında yer alan malumat, İslâm tarihine kaynak olması açısından elzemdir. Ayrıca Kitâbü's-Sultân'ın bir devamı olarak nitelenen Kitâbü'l-Harb, İbn Kuteybe'nin ortaya koymaya çalıştığı, idârî ve askerî alanı da içine alan İslâm siyaset ahlâkını ortaya koymaktadır.

3.3. Kitâbü't-Tabâî' ve'l-ahlâkı'l-mezmûme

'Uyûnü'l-ahbâr'ın, Kitâbü't-Tabâî' ve'l-ahlâk adlı bölümü yüz on iki sayfa olup otuz beş baba ayrılmıştır. (II, 397-509) Babların başlıkları şöyledir; "İnsanların Mizaçlarının Ve Kınanacak İşlerinin Benzeşmesi", "Güzel Ahlâklı Kimsenin Fıtratına

Dönmesi”, “Haddi Aşan Ve Fıtratının Dışına Çıkan Şey Hakkında Bab”, “Haset Hakkında Bab”, “Gıybet Ve Zaaflar Hakkında Bab”, “İftira Hakkında Bab”, “Yalan Ve Yüzsüzlük Hakkında Bab”, “Kötü Ahlâk, Komşuya Kötülük Etme (Kötü Geçinme)”, “Sövmek Ve Kötülük Hakkındaki Bab”, “Ahmaklık Hakkında Bab”, “İnsanın Yaratılış Özellikleri”, “Hayvanlarda Yaratılmamış Olan Özellikler”, “Melez Hayvanlar”, “Birbirlerine Zıt Hayvanlar”, “Mizaçlar Konusunda Verilmiş Örnekler”, “Evcil Hayvanlar”, “Yırtıcı Hayvanlar Ve Buna Benzeyen Varlıklar”, “Kurt”, “Fil, “Çita”, “Yabanî Tavşan”, “Maymun Ve Ayı”, “Dört Ayaklı Yırtıcı Hayvanları Avlama”, “Deve Kuşu”, “Kuş”, “Yumurta”, “Yarasa”, “Kırlangıç Ve Sığırcık Kuşları”, “Kartal Ve Çaylak”, “Karga”, “Bağırtlak Kuşu”, “Hayvan Avlama Yolları”, “Sürüngen”, “Bitki”, “Taş”, “Cin”.

Bu bölüm insanların bazı özellikleriyle başlar, hayvanlar, bitkiler ve taşlar hakkındaki rivayetlerle devam eder ve cinler üzerine yazılmış bir bölüm ile son bulur. Eserin genel üslubuna uygun olarak her başlık altında, bazı kimselerin konu ile ilgili söz ve şiirlerine yer verilmiştir.

Bu bölüm incelendiğinde eserin ele aldığı dönemlere ait sosyal ve kültürel hayatla ilgili bilgiler edinilmektedir. İnsan tabiatının özelliklerinin toplumsal hayata olan etkisi, gündelik yaşama ait bazı bilgiler, toplumun mizah kültürü, toplumda yer alan bazı inanışlar ile kabul gören toplumsal uygulamalar ile insanlar ve hayvanlar hakkındaki bazı tıbbî bilgiler dikkat çekicidir. Özellikle eserin bu bölümünün bilim tarihi ile olan ilgisi önemli bir husustur.

Bu bölümde insan tabiatından gelen bazı olumsuz özelliklerin toplum ilişkilerine yansımalarıyla ilgili rivayetler mevcuttur. İnsan ilişkilerini olumsuz yönde etkileyen dedikodu yapmak, iftira atmak, ihanet etmek, doyumsuz olmak, cimri olmak, kusur aramak, yalan söylemek gibi toplumun ahlâkî yapısını sarsan davranışların yerildiği hadisler ve bazı önemli kimselerin sözleri, toplumsal hayattan örnekler verilerek ele alınmıştır. Bazen bu örnekler hayvan fıtratına ait özellikler üzerinden ifade edilmeye çalışılmıştır. Bazen de filozofların veciz ifadeleriyle bu olumsuz özelliklerin insanlar üzerindeki etkileri kaydedilmiştir. Toplumda ‘ahmak’ olarak nitelendirilen bazı

kimselere dair fıkra, mizahî hikâye ve nüktelere yer verilerek toplumun gündelik hayatının eğlenceli yönlerine dair tarihî malumata açık sözlülükle yer verilmiştir.

İbn Kuteybe bu bölümü oluştururken eserin genel üslubuna uygun olarak her bölümde istifade ettiği Kur'ân-ı Kerîm ve hadislerden ayrı olarak diğer kutsal kitaplardan; Tevrat ve İncil'den bu kitapların ismini zikrederek daha fazla alıntı yapmıştır. Tevrat'tan, "İnsanın Yaratılış Özellikleri" (II, 463), İncil'den, "Mizaçlar Konusunda Verilmiş Atasözü ve Teşbihler" başlıklarından (II, 473) alıntılar bulmaktayız. Hz. Dâvud ile ilgili bir kayıt ise Zebûr'un ismi zikredilmeden "Kuşlar" başlığında yer alır. (II, 489)

İbn Kuteybe'nin bu bölümü oluştururken İbn Vahşîyye'nin *el-Filahatü'n-nabatiyye* adlı eserinden istifade ettiği anlaşılmaktadır. İbn Kuteybe, özellikle hayvanlar ve bitkiler ile ilgili başlıklarda yer alan bilgilerde bu eserin ismini zikretmek suretiyle eserden istifade etmiştir. (II, 485, 490, 493, 494, 497, 505, 507)

İbn Kuteybe eserinin bu bölümünde Aristo'dan da alıntılar yapmaktadır. İbn Kuteybe eserinin bu bölümünde özellikle hayvanlar ve taşlar ile ilgili başlıklarda Aristo'dan alıntılar yaptığını belirtmektedir. O, Aristo'dan aldığı alıntılarda, "*Sahibu Mantık dedi ki*" ifadesini kullanmaktadır. İbn Kuteybe özellikle hayvanlar bölümünde ünvanını zikretmek, bir yerde ise Aristo'nun ismini zikretmek suretiyle ondan istifade etmiştir. İbn Kuteybe bu bölümde Aristo'nun ismini, "Taşlar" bölümünde "*Aristo dedi.*" şeklinde zikretmektedir. (II, 507) "Melez Hayvanlar" (II, 471), "Filler" (II, 483), "Kartallar ve Çaylaklar" (II, 494) isimli başlıklarda, "*Sahibu Mantık dedi ki*" ifadeleriyle bu hayvanların özellikleri ile ilgili bilgiler Aristo'dan nakledilmiştir.

İbn Kuteybe'nin bu bölümünü oluştururken hekimlerin sözlerinden de istifade ettiği anlaşılmaktadır. Bunlardan biri insanlar üzerine yazılan bölümde (II, 464) bulunmuştur. Hekimlerden yapılan iki diğer alıntı da çeşitli hastalıklarda uygulanmak üzerine yazılmış reçeteler ile besinler hakkında diyetetik bilgiler içerir. (II, 466, 469) "Sürüngenler" başlığında ise doktorlardan istifade ettiğini belirtmiştir. (II, 500, 503) Mervân b. Hakem'in doktoru Masarceveyh el-Basrî'den tıp alanında bilgi kaydetmiştir.

(II, 502) Ayrıca bazı hayvanların özellikleri ile ilgili bilgileri hekimlerden nakletmiştir. (II, 500, 503)

Bu bölüm hakkında kısa bir özet sunduktan sonra bölümün yukarıda zikrettiğimiz başlıklarında yer alan bilgilerden bazılarını değerlendireceğiz. Bu bilgileri üç ana başlıkta toplamak mümkündür.

3.3.1. İnsan Tabiatının Özellikleri

Birinci başlıkta insanların tabiatına dair bilgiler içeren babları bir arada değerlendirdik. Bu bablar; “İnsanların Mizaçlarının Ve Kınanacak İşlerinin Benzeşmesi”, “Güzel Ahlâklı Kimsenin Fıtratına Dönmesi”, “Haddi Aşan Ve Fıtratının Dışına Çıkan Şey Hakkında Bab”, “Haset Hakkında Bab”, “Gıybet Ve Zaaflar Hakkında Bab”, “İftira Hakkında Bab”, “Yalan Ve Yüzsüzlük Hakkında Bab”, “Kötü Ahlâk, Komşuya Kötülük Etme (Kötü Geçinme)”, “Sövmek Ve Kötülük Hakkındaki Bab”, “Ahmaklık Hakkında Bab”, “İnsanın Yaratılış Özellikleri”dir

İbn Kuteybe bu bölüme “İnsanların Mizaçlarının ve Kınanacak İşlerinin Benzeşmesi” başlığı ile başlar. Burada ilk olarak Ömer b. Hattâb’ın, insanların zamanlarının ahlâkına benzediklerini ifade ettiği, “*İnsanlar zamanlarına atalarına benzediklerinden daha çok benzerler.*” sözü yer alır. Ömer b. Hattâb’ın toplumun ahlâk yapısı ile ilgili uyarıda bulunduğu rivayete devam edilir. Rivayete göre Hz. Ömer suçlanan bir adama tabi olmuş bir topluluğun yanından geçti ve bu topluluğa, “*Kötülükten başkası ile ilgilenmeyen bu kimselere selam verilmez.*” dedi. (II, 397)

İbn Kuteybe ardından Hz. Peygamber’in insanların mizacına vurgu yaptığı hadisi nakleder. “*Bir kavim Resûlullah’ın yanında gürültü çıkardı. Oradakiler, “Ya Resûlullah onları nehyetseydin.” dediler, Resûlullah, ‘Eğer onları Hacûn mevkiine gitmekten nehyetseydim, bazısı ihtiyacı olmadığı halde gelirdi.’*”¹²²⁴ buyurdu. Müellif burada konu ile ilgili bazı kimselerin söz ve şiirlerine de yer vermiştir. (II, 398)

Müellif, “Güzel Ahlâklı Kimsenin Fıtratına Dönmesi” başlığına bu sefer kendisine ulaşan bir rivayeti kaydederek başlar. “*Bana ulaşan bir bilgiye göre, Araplar*

¹²²⁴ Heysemî, *Mecma’u’z-zevâ’id*, V, 429.

kurt yavrusunu sürüyü korumak için büyütüp eğitiyorlardı. Bu kurt yavrusu bir koyuna saldırırsa ve onu yerse Araplar şöyle derdi:

“Geçim kaynağımı yedin, halbu ki içimizde büyümüştün.

Senin babanın bir kurt olduğunu nereden bilecektim.

Çorak bir arazide doğdun ve benim yanımda büyüdün.

*Bir fıtrat kötü olduğunda hiçbir terbiye edicinin eğitimi ona fayda vermez.” (*II, 401)

Müellif hakkında çok az malumat kaydettiği “Haddi Aşan ve Fıtratının Dışına Çıkan Şey Hakkındaki Bab” başlığında bir Hind eserinde ünvanlar hakkında okuduğu bilgiye ve konu ile ilgili Ebû Nüvas ve Tâî’nin şiirlerine yer vermiştir. (II,404)

“Hased Babı” başlığına Resûlullah’ın, “Üç şeyden kimse kurtulamaz. Onlar; uğursuzluk, zan ve hasettir. Ona bunlardan kurtuluşun yolu nedir ya Resûlullah denildiğinde O şöyle buyurmuştur: ‘Uğursuzluk geldiğinde ona iltifat etme, zannettiğinde yapma, haset ettiğinde isteme.’”¹²²⁵ hadisiyle başlamış ardından bazı kimselerin konu ile ilgili söz ve şiirlerine yer vermiştir. (II, 404) Bu sözlerden biri Halife Abdülmelik ile Haccâc arasında geçen konuşmadır. Rivayete göre Halife Abdülmelik, Haccâc’a, “Bir kimsenin ayıbını kendisinden daha iyi kimse bilemez, ayıplarını anlat ve kendini kına.” dedi. Haccâc, “Beni bağışla ey emîrü’l-mü’minîn.” diye cevap verince Abdülmelik ona tekrar emretti, Halifenin bu emri üzerine Haccâc, “Ben açgözlü, kinci ve kiskancım.” dediği vakit Abdülmelik, “Söylediğin sözler şeytanda yoktur.” diyerek onu bu olumsuz özelliklerinden dolayı kınadı. (II, 405) Burada yer alan başka bir kayıta ise Asmaî’nin, yüz yirmi yaşındaki a’râbîye nasıl bu kadar yaşadığını sorduğu onun ise, hasedi terkederek şeklinde verdiği cevap yer alır. (II, 408)

¹²²⁵ Müttakî el-Hindî, *Kenzü’l-Ummâl*, XVI, 28.

Bu babta daha çok konu ile ilgili şiirlere yer verilmiştir. Bu şiirlerde hasedin özellikleri ile bazı hased eden ve hased edilen kimselerle ilgili bilgiler yer almaktadır. (II, 406-408)

“Gıybet ve Zaaflar Hakkındaki Bab”a Resûlullah’ın dedikodu edenleri ayıpladığı hadisleriyle başlanmıştır. Ayrıca bu başlıkta konu ile ilgili hadislere fazlaca yer verilmiştir. “Sizlere içinizdeki en şerlilerden bahsedeyim mi? Dediler ki, “Tabi ki ya Resûlullah, “O şerli kimseler; laf taşıyanlar, birbirleri ile sevgi ilişkisi olan insanların arasını ayıran ve ayıplarını ortaya çıkaran kimsedir.”¹²²⁶ (II, 409)

Konu ile ilgili bir diğer hadis şöyledir: “Bir kavim bir gemiye bindi ve onu aralarında taksim ettiler, herbirine bir yer düştü. İçlerinden biri kendi yerine baltayla vurmaya başladı. Oradakiler, ‘Ne yapıyorsun? Dediler. O da, ‘Benim yerim istediğimi yaparım’ dedi. Eğer onun elindekini alırlarsa hepsi kurtulur, almazlarsa gemi batar ve hepsi boğulurlar.”¹²²⁷ (II, 409)

Konu ile ilgili Ebu’d-Derdâ’nın sözü ise şöyledir: “Allah’tan bana başka bir nimet gelmediği müddetçe, insanların kurnazlık yapmadıkları bir gün yoktur.” (II, 409)

Velid b. Utbe b. Ebû Süfyân’a babasının kötü sözü dinlememe ile ilgili yaptığı nasihati ise şöyledir: “Babamla birlikte yürüyordum. Bu sırada bir adamın ötekine beddua ve hakaret ettiğini gördük. Bunun üzerine babam bana dönerek, ‘Yavrucuğum! Nasıl dilini kötü ve çirkin sözler etmekten koruyorsan kulağını da bunları işitmekten muhafaza et. Zira dinleyen söyleyenin ortağıdır. Kötü söz söyleyen kişi kendi kabındaki en pis şeyleri senin kabına boşaltmayı ister. Cahil bir kimsenin sözlerini dinlemeyi reddettiğinde kötü sözü söyleyen mutsuz olduğu gibi onu dinlemeyi reddeden de mutlu olur.” (II, 411)

¹²²⁶ Heysemî, *Mecma’u’z-zevâ’id*, VIII, 93; Müttakî el-Hindî, *Kenzü’l-Ummâl*, I, 404.

¹²²⁷ İbn Adî, *Kâmil fî Duafâi’r-Ricâl*, VI, 216. Bu hadisin bir benzeri Buhârî’de yer almaktadır. “Allah’ın (men ettiği) sınırlar üzerinde duran kimse ile o sınırların içine düşen kimselerin benzeri, bir gemi halkının benzeri gibidir: Onlar gemi üzerinde kura atıldılar. Bazısına geminin üstü düştü, bazısına da altı (anbar kısmı) isabet etti. Geminin alt kısmında bulunanlar sudan almak istedikleri zaman yukarıdakilerin üzerine uğruyorlardı. Bunlar (kendi kendilerine): Biz nasibimiz olan anbarda bir delik açsak (eza çekmemiş) ve üstümüzdekilere eza vermemiş oluruz dediler. Şimdi yüksek tabaka sahipleri bu aşağı seviyedeki insanları bu dilekleriyle baş başa bıraksalardı, hepsi helak olurlardı. Fakat onların (cinayet işleyecek) ellerini tutsalardı hem kendileri kurtulur, hem de mücrimleri toptan kurtarırlardı.” Buhârî, “Şerîke”, 6.

Bu başlıkta gıybet ve ayıplama ile ilgili yer alan hadislerden biri kardeşin ayıbını örtme ile ilgilidir: *“Sizden bir kardeşini ayıplarsa, Allah’a istiğfarda bulunsun.”*¹²²⁸ (II, 411)

Bir diğer hadis ise oruçlu olduğu halde gıybet yapan iki kadının durumu ile ilgilidir. Resûlullah’a bu kimselerin durumu sorulduğunda O, *“Allah’ın helal kıldığı şeyle oruç tuttular. Allah’ın haram kıldığı şeyle iftar ettiler.”* buyurarak gıybet etmenin yanlışlığını ifade etmiştir.¹²²⁹ (II, 411)

Konu ile ilgili Resûlullah’ın bir diğer hadisi şöyledir: *“Şüphesiz ki gıybet zinadan daha günahtır. Bu nasıl olur denildi. O buyurdu ki: ‘Çünkü bir adam zina etti ve tevbe etti, Allah onun tevbesini kabul etti. Gıybet eden ise gıybet edilen kişi onu affetmedikçe affedilmez.’”*¹²³⁰ (II, 413)

Diğer başlıklara göre geniş yer ayrılan bu başlığın devamında ünlü kimselerin konu ile ilgili söz, uyarı ve şiirlerine yer verilmiştir. (II, 410-417)

Bu bilgilerden birinde, eşraftan bazı kimselerin yanlarına gelip başkalarının ayıplarını konuşan kimsenin bu davranışından ötürü uyarıldığı görülmektedir. (II, 412) Kuteybe b. Müslim de yanında, başka birinin gıyabında konuşan kimseyi uarmaktadır. (II, 413) İnsanlar hakkında gıybet yapıp insanların hatalarına sabırlı olmayan kimseler de zikredilmiştir. Bunlardan biri Utbe b. Abdurrahman’dır. Utbe, insanlar hakkında konuşmayı seviyor ve insanlara karşı sabırlı olmuyordu. (II, 412)

Amr b. Mersed ve onun meclisinde bulunan bir kimse ile aralarında konu ile ilgili geçen bir konuşma kaydedilmiştir. Bilgiye göre bu kimse Amr’ın yanına geldi ve kendisini emîrû’l-mü’minîn ile görüştürmesini istedi. Amr bu kimseye isteğini yerine getireceğine dair söz verdi. Bu kimse oradan ayrılınca aralarında geçen konuşmayı işitenlerden biri, bu kimsenin emîrû’l-mü’minîn ile görüşmeye layık olmadığını belirtti. Bu sözlerden rahatsız olan Amr, bu sözü söyleyen kimseye, *“Eğer sen bu kimseye atfettiğin vasıf konusunda doğru isen bize karşı duyduğunu iddia ettiğin sevgi hakkında yalancısın demektir. Zira o kimse emir ile görüşmeye layık ise ona bunu vaat etmem*

¹²²⁸ Bu hadis, hadis kaynaklarında tespit edilememiştir.

¹²²⁹ Heysemî, *Mecma’u’z- zevâ’id*, III, 171. Heysemî hadisin zayıf olduğu bilgisini söylemiştir.

¹²³⁰ Münâvî, *Feyzü’l-kadîr*, III, 129. Münâvî hadisin metruk olduğunu söyler.

yerinde bir iştir. Eğer bu kimse kendisine vaat edilen işe layık biri değilse o vakit de sen, yanımızda bulunmayan bir kardeşimiz hakkında verdiğin bu haber ile bizim senin hakkında bilmediğimiz bir hali bize bildirmekten başka bir iş yapmadın.” diyerek onun sözlerinden duyduğu rahatsızlığı ifade etmiştir. (II, 412)

Âmir b. Abdullah b. Zübeyr’in oğlu Hz. Ali’yi kınıyordu. Onun sözleri üzerine babası ona, “Yavrucuğum, sakın ola Ali’ye dil uzatmayasın. Zira Mervânoğulları onu altmış seneden beri kınıyorlar. Ancak Allah onun yüceliğini arttırmaya devam ediyor. Şüphesiz dünyaya meyletmek dinin inşa ettiği herşeyi yıkar. Dünyaya meylederek inşa edilen herşey yine dünyanın eliyle yıkılır.” diyerek onu uyarmıştır. (II, 412)

Müellif, “İftira Hakkında Bab”ına iftira etmenin ne kadar büyük bir hata olduğuna dikkat çeken rivayetle başlamıştır. Vek’i’den rivayet olunan bilgi şöyledir: “Bir gün Mekke’den geldim ve Şa‘bî ile karşılaştım. Bana, “Ya Ebû Zeyd, duyduğun en ilginç haber nedir? diye sordu. Ben de, Abdurrahmân b. Bâsit’ten duyduğum şu haberi ilettim: “Mekke’de kan dökme, faiz yeme ve laf taşıma barınamaz olmuş. Ben de kan dökme ile ribayı laf taşıma ile eşitlemesine şaşıracak tepki verdim. O da, “Bunda şaşıracak ne var? Kan dökme ile laf taşıma arasında bir yük ve ağırlık farkı var mı? dedi.” (II, 417)

Resûlullah’ın laf taşıyan kimseleri kınadığı, “İnsanlara laf getirip götüren doğru bir kimse değildir.” hadisi yer alır.¹²³¹ (II, 418) Bu rivayetten sonra konu ile ilgili birçok şiir kaydedilen başlıkta İbn Kuteybe bir Hind eserinde okuduğunu ifade ettiği bilgilere yer vermiştir. Dilin söylediği sözlerin kalpteki yansımaları veciz bir şekilde ifade eden alıntı şöyledir: “Eğer kalp kendisine uğrayan sözlerle karşı bir savunma geliştirirse söz sudan daha yumuşak olsa da kalp taştan daha da katı kesilmiş olur. Bu sular onda izler bırakmış olsa da ağaçları kökünden söktüğü bir kılıcın dili kestiği gibi keser ve derin izler bırakır. Dilde oluşan bu kesiklerin ise yarası asla iyileşmez. Bıçaklar boşlukta kaybolursa da kalp uzaklaşmıştır bile. Her ateş çukurunun bir söndürücüsü vardır. Ateşinki su, zehirinki panzehir, hüznünki sabır, aşkın ki ayrılık... Fakat nefret ateşi sönmez. (II, 420)

¹²³¹ Münâvî, *Feyzü’l-kadîr*, VI, 153. Münâvî hadisin münker olduğunu söyler.

Müellif, “Yalan ve Yüzsüzlük Hakkında Bab” başlığına Resûlullah’ın konu ile ilgili hadisleriyle başlamıştır. “*Üç konu harici yalan söylemek olmaz; savaşta ki o hiledir, iki kişinin arasını düzelten kişi, eşini razı eden kimse.*”¹²³² “*Hayrı söyleyen ve iki kişinin arasını düzelten yalan söylememiş olur.*”¹²³³ (II, 422)

Ardından müellif, konu ile ilgili bazı kimselerin yalancılığı yerdikleri kısa sözlerine yer vermiştir. (II, 424) Konu ile ilgili bir diğer bilgide Ahnef çocuklarına yalan söylememeyi vasiyet etmektedir. (II, 425) Ebû Hanife’nin yanına gelip, hayatı boyunca hiç yalan söylemediğini belirten birine Ebû Hanife, “*İşte bu sözün senin aleyhinde delil olarak yeter.*” diyerek bu kimsenin doğru sözlülüğünü taltif etmiştir. (II, 425) Doğru sözlü olan ve olmayan kimselerle ilgili Meynûn b. Meymûn’un sözü ise şöyledir: “*Doğru sözlü olarak bilinen bir kimsenin yalan söylemiş olması mümkündür. Ancak yalancılığı ile tanınmış olan kimsenin dürüstlüğünden emin olunmaz.*” (II, 425)

Bu bilgilerin yanında müellif, yalan söylemekle meşhur olmuş kimselerle ilgili de bilgi kaydetmiştir. Bu kimselerden biri olan Ebû Hayye el-Nümeyrî’nin sözleri şöyledir: “*Bir geyik yanıma gelmişti. Ben de ona bir ok attım. Ancak o okumdan kaçındı. Allah’a yemin olsun ki bunun üzerine ok onun peşine takıldı. Geyik tekrar oktan kaçınca ok onu ağaç dallarına takılıp yere düşünceye dek kovaladı.*” (II, 425)

Müellif, Enes b. Malik ile Hz. Ömer arasında Basra’da yaşayan insanların çoğunluğunu oluşturduğu iki kabile olan Bekr b. Vâil ve Benî Temîm’in durumu hakkındaki konuşmayı kaydederek bu iki kabilenin öne çıkan iki olumsuz özelliğine değinmiştir. Ebû Mûsa el-Eş‘arî tarafından Basra’ya Hz. Ömer’in yanına gönderilen Enes b. Mâlik, Hz. Ömer’in kendisine, “*Bu iki kabilenin halkını nasıl doğruluğa yönlendirirsin? Bekr b. Vâil kabilesi yalancı, Benî Temîm ise cimridir.*” sorusunu yönelttiğini ifade eder. (II, 429)

İbn Kuteybe konu ile ilgili bazı filozofların veciz sözlerini kaydeder. Bu sözlerden bazıları şöyledir: “*Bazı filozoflar, denizlerin ne kadar muhteşemliklerle dolu olduğundan bahseder. Denizlerin güzelliklerinin çokluğuyla birlikte deniz canlıları da bir o kadar çoktur. Az bir yalan, çokça doğru sözü ifsat eder. Olmayan birşeyi olmuş*

¹²³² Tirmizî, “Birr”, 26.

¹²³³ Ebû Dâvûd, “Edep”, 58.

gibi göstermek, o şeyi yok edebilir. Bir insanın garîbü'l-hadîs'i tasdîki, kendisini tasdîk ettiği şeyin hammalı yapar.” (II, 429)

Ardından müellif, ismini zikretmediği bir hocanın kendisine naklettiği bilgi ile bu başlığı bitirmiştir: *“İbn Mes‘ûd şöyle anlatıyor: Resûlullah zamanında bir kereye mahsus hiç yalan söylemedim. Resûlullah'ın bineğini hazırlamıştım, Tâif'ten bir adam geldi. Binek hazırlama işinde bana galib gelebileceğini düşündüm. O da bana, 'Resûlullah'a hangi binek koşumu daha sevimlidir?' diye sordu. Ben de, 'Hem Mekki hem Taifî koşumunu sever.' dedim. Adam bineği ona göre hazırladı. Resûlullah, 'Bu bineği kim hazırladı.' diye sorunca, 'Taiflî hazırladı.' dediler. Resûlullah, 'Abdullah'a söyleyin bineği o hazırlasın.' dedi, ben de böylece binek hazırlama işine geri döndüm.*”¹²³⁴ (II, 429)

İbn Kuteybe, “Kötü Ahlâk, Komşuya Kötülük Etme (Kötü Geçinme)”, “Sövmek ve Kötülük Hakkındaki Bab”, başlığına Allah Resûlü'nün konu ile ilgili, *“Bir müminde şu iki haslet birleşmez: Kötü huyluluk ve cimrilik.”*,¹²³⁵ *“Resûlullah'a uğursuzluk nedir? diye soruldu; “Kötü ahlâktır.” buyurdu.”*,¹²³⁶ *“Birbirine söven iki kişinin birbirlerine söyledikleri küfür, mazlum taraf haddi aşmadıkça sövgüyü başlatanadır.”*¹²³⁷ (II, 429,430) hadisleriyle başlayan İbn Kuteybe hocası Câhiz'den bu konu ile ilgili bilgi almıştır. (II, 433) Bu bilgide cömertlik ve cimrilik hakkında Câhiz ve el-Hızâmî arasındaki veciz konuşma yer alır.

Câhiz şöyle anlatır: *Bir gün Hızâmî'ye, “İnsanların senin hakkında “Abdullah cimridir?” demelerinden hoşnut musun?” dedim. O da, “Hayır, Allah beni bu sıfattan korumuştur.” dedi. Bunun nasıl olduğunu sordum. O da, “Bir kimse mal sahibi olmadıkça ona cimri denmez. Bana mal ver de ondan sonra hangi isimle çağırırsan çağır.” diye cevap verdi. Ben de, “Bir kimse mal sahibi olmadıkça ona cömert de denmez. Ancak bu sıfat mal varlığı ile övgüyü bir araya getirmiştir. Cimrilik ise mal ile yerilmenin bir araya gelmesidir.” dedim. O bunların arasında bir fark bulunduğunu söyleyince bahsettiği farkı açıklamasını istedim. O zaman şöyle dedi: “İnsanların*

¹²³⁴ Heysemî, *Mecma'u'z-zevâ'id*, IX, 474.

¹²³⁵ Tirmizî, “Birr”, 41.

¹²³⁶ Ebû Dâvûd, “Edeb”, 133.

¹²³⁷ Tirmizî, “Birr”, 51; Ebû Dâvud, “Edeb”, 141.

birinin cimri olduğundan söz etmeleri bu kimsenin malını muhafaza ettiğine dair bir tespit içerir. Bir başkasının cömert olduğunu söylemeleri ise o şahsın mülkünden eksilen bir mala dair bir haberdur. Bu durumda cimrilik sıfatı içerisinde hem muhafaza hem de yergi barındırır. Cömertlikte ise malın korunmayıp ihmal edilmesiyle birlikte bir övgü söz konusudur. Mal korunursa kalıcıdır, yok olmaz. Fayda sağlar, itibar kazandırır ve sahiplerine şeref verir. Övgü ve yergi ise gelip geçici bir rüzgâr gibidir. Kişi bunları işitse bile zayıf bir ses gibi gelip geçerler. Ayrıca vallahi kişi aç ve üryan kalıp ailesi dağılarak düşmanlarının alay konusu olduğunda övgünün hiçbir faydası olmaz.” (II, 433)

Diğer başlıklara göre daha fazla rivayet bulunan “Ahmaklık Hakkında Bab”ı diğer babalara göre daha fazla malumata sahiptir. Bu babta ahmak kimselerin bazı özellikleri ile hayata dair fıkra mukabilinde kısa veciz nükteli hikâyeler yer alır. Şiir örnekleri diğer bablara göre çok daha az zikredilmiştir. Bu babta yer alan hikâyelerden bazılarını burada zikredeceğiz.

Bu bab başlığındaki hikâyeler genellikle zekâsı ve yemek yemeği sevmek özelliği ile ön plana çıkan Arap karakterleri olan Şa‘bî ve Eş‘ab ile ilgilidir. Şa‘bî kendisini tanımayıp kim olduğunu soran kimseye, “*Bir kırbaça ihtiyacım var.*” dedi ve kırbacı tarif etti: “*Kırbaç dövmek için yeterli kalınlıkta olmalı, kıvrak hareketli ve vücudun arka bölümüne vurmaya müsait olmalı. Seni okadar iyi dövüyorum ki kırbaç seni bile hareketlendiriyor!*” (II, 437)

Bir diğer nükteli hikâye bu sefer İsrailoğulları’ndan bir adam ile ilgilidir. Her insanın ödediği bedelin kendi aklı kudretinde olduğu anlatılan hikâye şöyledir: “*İsrailoğulları’ndan bir adam vardı. O şöyle dedi: ‘Ya Rabbi bu eşek senindir.’ Sonra o eşeği iki kez besledi, bir kendi eşeği olduğu için, ikincisi de Allah’ın eşeği olduğu için. Bir nebînin de dediği gibi ‘Herkes kendi aklınca bedel öder.’*” (II, 437)

Muhammed b. Hâlid b. Hidâş’ın kendisine İbn Sîrîn’den aktardığı bir fıkra ise şöyledir: “*Ahmak bir adam rüyasında kendisine sekizer sekizer koyun verildiğini görmüş. Uyandığında hiç koyun olmadığını görünce dörder dörder de verebilirsin Rabbim demiş.*” (II, 437)

Müellif, bu nükteli hikâye ve fıkra örneklerinin yanında bazı önemli kimselerin ahmak kişilerle dostluk kurulmaması ile ilgili ayrıca bu ahmak kişilerin bazı özelliklerinin yer aldığı sözlerine yer vermiştir. Hz. Ömer'in ahmak kişilerle dostluk kurulmaması hakkındaki uyarısında o, “*Sakın ola ahmak kimselerle dostluk etmeyesin. Zira onlar sana fayda sağlamaya çalıştıklarında bile zararları dokunur.*” demiştir. (II, 439)

İsmi belirtilmeyen birinin ahmak kimselerden uzak durulması ile ilgili sözleri şöyledir: “*Şüphesiz ahmak bir kimseden uzaklaşmak bana yarım akıllı birinden uzaklaşmaktan daha sevimlidir. Bu ifade ise akıllı geçinen demektir.*” (II, 439)

Hişam b. Abdülmelik ise bir kimsenin ahmak olduğunun şu dört şeyden anlaşılacağını söylemiştir: “*Sakalının uzunluğu, lakabının çirkinliği, yüzüğündeki nakış ve şehvetindeki ifrat.*”

Hişam b. Abdülmelik'in bu sözünden sonra bir gün uzun sakallı bir adam onun huzuruna girmişti. Hişam yanında bulunanlara, “*İşte onlardan biri geldi. Gidin bakın diğer üç özellik de onda mevcut mudur?*” dedi. Bunun üzerine adama, “*Künyen nedir?*” dediler. Adam, “*Ebü'l-Yakût*” diye cevap verdi. Onlar, “*Yüzüğündeki nakış nedir?*” diye sordular. Adam onların bu sorusuna, “*Yûsuf'un gömleğini de yalandan bir kan sürüp getirmişlerdi...*”¹²³⁸ âyeti ile cevap verdi. Ardından ona, “*Hangi yemeği çok seversin?*” dediler. O da, “*Celnecibîn (bal ile yapılmış gül tatlısı)*” dedi.

İbn Kuteybe bu bilgiyi kaydederken bu kimsenin başka bir hikâyede, “*(Süleyman) kuşları araştırarak, 'Hüdühüd'ü niçin göremiyorum...*” âyetiyle vevap verdiğini yine başka bir hikâyede ise en sevdiği yemek olarak “*Musâsa (bir nevi et yemeği)*” diye cevap verdiğini belirtmiştir. (II, 439)

Müellif bu sefer Hintliler'e ait bir kitapta ahmaklık ve ahmaklar hakkında okuduğunu belirttiği bilgilerden bazılarını kaydetmiştir. Bu bilgilerden bazıları şöyledir: “*Kişinin vefa göstermeksizin kardeşlerinden bir şeyler talep etmesi, riya ile mükâfatlandırması, kadınlara muhabbetini kaba bir üslupla göstermesi, başkasına*

¹²³⁸ Yûsuf 12/18.

zarar vermek pahasına kendi çıkarını düşünmesi, rahat ve konforlu bir hayatın niteliklerini bilmesi ve bunları faziletli görmesi ahmaklıktır.”

“Üç kimse vardır ki bunlarla alay edilir: Vücudu sağlam olduğu ve hiçbir yara izi taşımadığı halde savaşa katıldığını, ordularla karşılaştığını ve düşmanlarını şiddetli bir şekilde yaraladığını iddia eden adam. Dinî konularda ilim ve ibadetlerde içtihat ehli olduğunu iddia ettiği halde dik kafalı ve günahkâr olan adam ve evliliğe kusur bulan boşanmış kadın.” (II, 440)

Müellif bu başlık altında Basra’da birbiriyle münakaşa eden iki adam hakkında söylenenleri zikretmiştir. İsmi zikredilmeyen bir kimse, müellifin ahmaklık olarak kabul ettiği bu olayı şöyle anlatmıştır: “Basra’da Muveys kapısı civarında iki adam gördüm. Bunlar Nevruzî üzüm ile beyaz üzüm hakkında tartışıyorlar ve hangi çeşidin daha lezzetli olduğu konusunda çekişiyorlardı. Aralarındaki konuşma nihayetinde birbirlerine saldırmaları ile sonlandı. Bundan sonra Kûfeli adam Basralı olanın parmağını kesti. Basralı ise Kûfeli’ye ağır bir darbe indirdi. Sonra aradan az bir vakit geçmişti ki ikisinin yine birbirleriyle samimi ve yakın olduklarını gördüm.” (II, 453)

Müellif bir Arap karakteri olan Eş‘ab ile ilgili başlık yaparak onun hakkındaki bazı hikâyelere yer vermiştir. Bunlardan birinde; Ziyâdî’nin anlattığına göre Eş‘abın yolu bir gün tabak yapan bir marangozun yanına düşer. Marangoza, “Tabağı bir boy büyük yap! Olur ya içinde bir ikram yapılır.” der. Marangoz kendisine, “Bu tabaktan sana ne kardeşim! Onda sana ne gelecek ki? deyince Eş‘ab, “Öyle deme, kimbilir bir gün onun içinde bana bir hediye gelir.” der. (II, 458)

Ebû Hâtim’in Asmaî’den naklettiğine göre bir gün İbrahîm b. Ka’kâ’, Eş‘ab’ı Medine çarşısında gördü. Yanında kadife bir kumaş vardı. Bu elbiseyi satmak istedi. Yanına bir adam geldi ve pazarlığa başladılar. Adam kumaşın kusuru hakkında soru sorunca Eş‘ab, “Elbise kusursuzdur ama sen giyince zâil olcak!” diyerek kumaş için pazarlık yaptığı adama karşı kinayede bulundu. (II, 458)

Hiz. Ali ile Kureyşli gençlerden bir grup arasında geçen konuşmada Hiz. Ali ahmakça davranışta bulunan bazı kimseleri anlatmaktadır. Bu olayı Mûsâ b. Talha anlatmıştır. Talha: “Biz Kureyş gençlerinden bir grup olarak mescitte otururken Ali b.

Ebû Tâlib yanımıza geldi. Biz de aramızda oturması için ona bir yer açarak, ‘Buraya gel amca!’ dedik. O da bizim bu davranışımızdan etkilenerek bize şunları anlattı: ‘Ey kardeşimin oğulları! Sizler yaşlılarınıza karşı Mehre’nin gençlerinden çok daha hayırlısınız. Onların arasında bir kimse ihtiyarlık çağına erişse onlar onu bir ip ile bağlarlardı. Sonra da ona sıçramasını söylerlerdi. Eğer adam sıçramayı becerirse onu bırakır ve ‘Onda bir teselli kalmıştır.’ derlerdi. Sıçrayamaması halinde ise adamın başına ve boynuna vururlar ve ‘Bizim yanımızda sana bir bela isabet etmez.’ derlerdi. (II, 460)

Kitâbü’t-Tabâî‘ ve’l-ahlâk’ın ilk konusu olan insanların özelliklerini ihtiva eden son babı, ayrıca bölüm başlığı ile aynı ismi taşıyan “İnsanın Yaratılış Özellikleri” babına Tevrat’tan nakiller yapılarak başlanmıştır. İbn Kuteybe’nin kendisine Vehb b. Münebbih’ten ulaştığını kaydettiği insan mizacına dair alıntıların bir kısmı şöyledir: *“Allah insanı dört özellik üzerine yaratmıştır; Sıcak, soğuk, ıslak, kuru. Herşey bu dört özellikle bağlantılıdır. İnsanın yaratılışı dört şey üzerinedir: ıslak için su; kuru için toprak; sıcak için nefes; soğuk için ruh. Vücudu dört şey üzerine yaratmıştır; Safra, kan, balgam, karaciğer. Safra sıcak; kan ıslak; balgam soğuk; karaciğer kuruyu temsil eder. Bunların herbiri birbirleriyle bağlantılıdır. Bunlardan birinin eksikliği ise insanı hasta eder.” (II, 463)*

Vehb’ten nakledilen bir diğer bilgide yine insan yaratılışının bazı özelliklerinden bahsedilmektedir. Bu bilgi şöyledir: *“Akıl beyinle; iştah böbrekle; öfke karaciğerle; güç kalple; korku akciğerle; gülüş dalakla bağlantılıdır.” (II, 463)*

İnsanın yaratılışı ile ilgili Resûlullah’ın hadisi şöyledir: *“Kuyruk sokumu (aczü’b-zeneb) dışında insanın bütün bedenini toprak yer, yok eder. İnsan ondan yaratılmış ve ondan diriltilecektir.”¹²³⁹ (II, 463)*

Bir diğer hadis ise, *“Emzikli kadınla kocasının ilişkisini yasaklamayı düşündüm. Sonra bunun Fars ve Rum ehlinin yaptıklarını ve onlara zarar vermediklerini hatırladım.”¹²⁴⁰ (II, 467)*

¹²³⁹ Buhârî, “Tefsîrû Sûre”, 39, 78; Ebû Dâvûd, “Sünne”, 22.

kedi ile kaya güvercini, çakal ile evcil tavuğun birbirlerine zıt oldukları ve fitraten anlaşılmadıkları ifade edilir. (II,473)

“Mizaç Konusunda verilmiş Örnekler” babında konu ile ilgili Hz. İsa’nın İncil’de havarilerine yapmış olduğu şu nasihate yer verilmiştir: “*Yılanlar gibi sabırlı ve güvencinler gibi saf olun.*” (II, 473)

Arap dilinde bunun gibi hayvanlar üzerinden örnek veren başka deyimler de olduğunu açıklayan İbn Kuteybe bu deyimlerden örnekler vermiştir. Örneğin, “*Kertenkeleden daha güvenilmez*” deymi bu hayvanın acıktığında yavrularını yemesinden dolayı kullanılmıştır. Ayrıca, “*Kediden daha iyi mazeret uyduran*” sözü de bu hayvanın yavrusunu yemesi ve buna mazeret olarak de sevgisinin şiddetini göstermesinden ötürü söylenir. “*Tilkiden daha hileci*”, “*Tavuktan daha ahmak*” gibi deyimler de bulunmaktadır. “*Sinekten daha fazla övünen*” deymi ise onun kralların bile burunlarına konmaktan çekinmemesinden yola çıkarak türetilmiştir. (II, 473)

Müellif, “Evcil Hayvanlar” babına Resûlullah’ın dişi koyunun özelliğinden bahsettiği hadisi ile başlamıştır: “*Allah dişi koyundan daha üstün bir hayvan yaratmamıştır.*” *Bu onun avret mahallini örtmesinden kaynaklanır başka hiçbir hayvan avret mahallini örtmez.*¹²⁴² (II, 474)

Resûlullah’ın, koyunun özelliklerinden bahsettiği bir diğer hadiste; kendisine gelip üremesi için siyah bir koyun aldığını söyleyen kadına Resûlullah’ın boz renkli koyunları tercih etmesi tavsiyesi ile siyah koyunları boz renkli olanlara katmalarını tavsiye ettiği görülür.¹²⁴³ (II, 477)

Bu başlık altında müellif Araplar arasında bazı evcil hayvanlar ile ilgili bilinen bilgileri kısaca zikretmiştir. (II, 475, 476, 477)

¹²⁴² Bu rivâyet herhangi bir kaynakta bulunmamaktadır. Müellif aynı hadisi *Te’vilü Muhtelifi’l-hadis* adlı kitabında da yer vermiş, burada da hadisi ile ilgili herhangi bir yorum yapmamış, hadisi nakletmekle yetinmiştir. bk. 312

¹²⁴³ Hadisin metni şöyledir: “*Bir kadın Nebî’ye geldi ve dedi ki: Ya Resûlullah nesli üresin diye koyun satın aldım ama üremedi. Resûlullah buyurdu ki, “Onun rengi neydi?” O, “Siyahı dedi.” Resûlullah, “Boz koyun (da al)” buyurdu. Ve çobana haber gönderdi. “Kimin siyah koyunu varsa boz koyunlara katsın. Şüphesiz boz koyunların kanı siyah koyunlarınkinden daha temizdir.”* Bu hadisi kaynaklarda tespit edemedik.

“Yırtıcı Hayvanlar ve Buna Benzeyen Varlıklar Babı”nda müellif bazı yırtıcı hayvanlar hakkında kısa bilgiler vermektedir. Burada yer alan hayvanların çeşitli özellikleri hakkında bilim tarihi açısından ehemmiyete sahip bilgiler mevcuttur. Bazı köpeklerin vasıfları, köpekler ile ilgili bazı deyimler (II, 481-482) ve kurtlar (II, 483) hakkında bilgiler zikredilmiştir.

Bilim tarihiyle ilgili bilgilerin birinde “Fil” başlığında; filin dilinin ucunun içeriye doğru olduğu söylenir. (II, 483) Müellif, Hintliler’in fil hakkındaki bilgilerini de nakletmiştir. Bu bilgilere göre, filin dili kıvrak olmasaydı konuşabilecekti. Bir fil sinirlendiğinde ve sakinleşmediğinde arka ayakları bağlanır ve fil böylelikle sakinleşir. İnsan ve fil dışında göğsünde memeleri olan hiçbir canlı yoktur. (II, 484) Ardından yine filler hakkında bu sefer Aristo’dan, “*Mantık yazarı 400 yıl yaşayan bir fil olduğunu söyler.*” bilgisini kaydeder. Ayrıca çita (II, 484), yabani tavşan, maymun (II, 484) ve devekuşu’nun (II, 485) özellikleri ile ilgili kısa birkaç bilgi zikredilmiştir.

İbn Kuteybe’nin hayvanlar hakkında bilgileri kaydederken İbn Vahşiyye’nin *el-Filahatü’n-nabatiyye*, Aristo’nun *Mantık* adlı eserinden ve Arap kültürüne ait bazı bilgilerden istifade ettiğini zikretmiştir.

İbn Kuteybe, “Dört Ayaklı Yırtıcı Hayvanları Avlama” (II, 485), “Kuş” (II, 490), “Kartal ve Çaylak” (II, 493), “Hayvan Avlama Yolları” (II, 494), “Sürüngeçler” (II, 497) bablarında İbn Vahşiyye’nin bu eserini zikretmektedir. Bu bilgilerde güvercinleri avlama ile ilgili tavsiyeler, yaban tavşanlarının erkekten dişiye doğru değişmesi gibi kartalların da çaylaklara dönüşmesi ve son olarak akrep sokmalarına karşı bir takım çözümler yer almaktadır.

Ayrıca müellif, İbn Mâsevyh’ten bazı haşereler hakkında bilgi nakletmektedir. (II, 499) Ondak naklettiği bir diğer bilgi akrep sokmalarına karşı kullanılan bir ilaç ile ilgilidir. (II, 504)

4.3.3. Bitki Ve Taşlar Hakkında Bazı Özellikler

Kitâbü't-Tabâi' ve'l-ahlâk'ın üçüncü ana konusu olan "Nebât" babına hocası İshak b. İbrâhim'in rivayetiyle başlayan müellif, Hindistan'da bulunan ve üzerinde "*Muhammed Resûlullah*" yazan ağaç hakkında bilgiyi nakletmiştir. (II, 505)

İbn Vahşiyye'nin *el-Filahatü'n-nabatiyye* adlı eserinden yaptığı nakillerde lahana bitkisi ile üzüm meyvesinin bir arada kullanımı, nar ağacının dayanıklılığı ve çiçekler hakkında bir takım bilgileri ondan naklettiğini belirtmiştir. Bu bilgilerin bazıları şöyledir: "*Lahana ve üzüm arasında bir düşmanlık vardır. Eğer üzüm bağına lahana ekilirse ikisinden birinin rengi solgunlaşır ve suyu çekilir. Bu nedenle aç karnına lahana yapraklarından yedikten sonra içki içildiğinde sarhoşluk yavaşlar. Nar ağacının dalları bir adamın sırtına vurulduğunda vurmanın yol açtığı acı artar.*" (II, 505)

Müellif, taşlar ile ilgili Aristo'dan şu bilgileri nakletmiştir: "*Senkila taşı denen bir taş vardır ki bu taş vücudu su toplamış olan kişinin karnı üzerine konulduğunda suyu içine çekip kurutur. Taşın böyle bir kimsenin karnı üzerine konulduktan sonra tartılması halinde ağırlaşması da bunun delilidir. Bu taşın tıp bilginlerinden birine söz ettiğimde onu tanımış ve şöyle demiştir: 'Tevrat'ta bu taşın söz edilir. Mıknatıs taşı ise uzaktan bile olsa demiri çeker ve üzerine konulduğunda ona yapışır. Bu taş sarımsak sürüldüğünde ise işini yapamaz olur.*" (II, 507, 508)

Müellif bu bilginin akabinde taşlar hakkında "*derler ki*" ifadesini kullanarak kendisine hangi kaynaktan ulaştığını belirtmediği önemli bilgilere yer verir. Bu bilgilere göre, kül ve alkali taşlar bir araya getirildiğinde pek çok şeye faydalı siyah bir taş dönüşürler. Bir de çekirdek gibi görünen çakıl taşları vardır ki bunlar sirkenin içinde balık gibi yüzerler. Kısırlık incisi denen bir başka taş ise kadının beline bağlandığında kadın hamile kalmaz. Bir taş daha vardır ki o, fırının kıyısına konulduğunda fırının içindeki tüm ekmeklerin kolayca alınmasını sağlar.

Mısır'da rastlanan bir taş da vardır ki bir kimse bunu avucuna alsa taş onun vücuduna zarar verir. Eğer kişi taşı elinden bırakmazsa onun ölümüne yol açmasından korkulur.

Necef denen bir taş ise suyun yüzeyinde kalıp yüzebilen tek taştır ve üzerinde küçük delikler bulunur. Kurşunun belli işlemlerden geçirilmesi ile murdesanca denen kurşun dioksit elde edilir. Bakırın eritilmesi ile elde edilen çökelti belirli işlemlerden geçirilerek sürmeye dönüştürülebilir. Bezoar taşı ise tümörleri ayırt eder. (II, 508-509)

Taşlar hakkında verdiği bilgilerden sonra bu kitabın son babı olan “Cin” başlığında bu varlıkların bazı özellikleri ile bazı kimselerin konu ile ilgili yaşadığı olaylara ve hadislere yer verilmiştir. (II, 509-513) Bu babta zikredilen hadislerden birinde Ebû Eyyüb el-Ensârî, kendisinin yanına gelen bu varlıklar karşısında ne yapması gerektiğini Resûlullah’a sormuş O da, “*Onu gördüğünde ona bismillah benimle Resûlullah’a gel de.*” demiştir. Rivayetin devamında Ebû Eyyüb el-Ensârî’nin bu varlıkta bir sonraki görüşmesinde kendisinden korunmak için Âyetü’l-Kürsî duasını okumasını söylemiş, Ebû Eyyüb el-Ensârî bu durumu Resûlullah’a anlatınca O, bu varlığı kastederek, “*Yalancı olduğu halde doğruyu söyledi.*” demiş, bu varlıklardan korunmak için Âyetü’l-Kürsî’yi okumayı tavsiye etmiştir.¹²⁴⁴ (II, 511)

İbn Kuteybe’nin eserinin bu bölümünü okuyan ve hayvanlar ile ilgili bilgiler üzerinde bir araştırma yapan L. Koph onun için “*O ne bir natüralist ne de doğa gözlemcisiydi. O bir “edîb”di; yani insanlara hayvanlar hakkında enterasan bilgiler vermek isteyen iyi eğitilmiş bir centilmendi.*” der.

L.Koph, İbn Kuteybe’nin Tevrat ve İncil’den alıntılar yaptığını belirtmektedir. İbn Kuteybe’nin bu bölümde yer alan hayvanlar hakkındaki sınıflandırmasıyla, İncil’deki “Yaratılış” bölümündeki sınıflandırmanın büyük ölçüde uyum gösterdiğini söylemektedir.¹²⁴⁵

L. Koph, İbn Kuteybe’nin bu bölümde yer alan hayvanlar hakkındaki bilgileri naklederken Aristo’nun *Historia Animalium* adlı eserinden istifade ettiğini söyler. Aristonun bu eseri ile İbn Kuteybe’nin bu bölümünde yer alan bilgilerini karşılaştırarak İbn Kuteybe’nin Aristo’nun *Historia Animalium* adlı bu eserinden, eserin ismini belirtmeden yaptığı alıntıları tespit etmeye çalışmıştır.

¹²⁴⁴ Tirmîzî, “Fedâilü’l-Kurân”, 3. Tirmîzî hadisin hasen garîb olduğunu belirtmiştir.

¹²⁴⁵ L.Kopf, the ‘Uyûn al-Akhhâr of İbn Qutayba, *Collection De Travaux De L’academie Internationale D’Histoire Des Sciens*, Paris, 277-309.

L. Koph ayrıca İbn Kuteybe'nin, Aristo'nun *Mantık* adlı eserinden ismini vererek yaptığı nakilleri değerlendirir. İbn Kuteybe'nin kime ait olduğu hakkında bir bilgilendirmede bulunmadığı bilgileri de değerlendirerek, bu bilgilerin Aristo'nun *Mantık* adlı eserine aidiyetleri hakkında tespitlerde bulunmuştur.¹²⁴⁶

L. Koph, İbn Kuteybe'nin bu eserinden oldukça istifade edildiğini, özellikle eserinin bu bölümünde yer alan hekimler ile ilgili bilgiler ile diyetetik bilgilerin ilgi çektiğini söyler. Erken Arap tıbbının geleneklerini taşıyan Galenos ve İskenderiye tıp okulunun bu tür diyetetik tavsiyeleri önemsediklerini ve bu bağlamda İbn Kuteybe'nin bu eserinden oldukça istifade edildiğini belirtmektedir.¹²⁴⁷

3.4. Kitâbü'n-Nisâ'

'*Uyûnü'l-ahbâr*'ın, Kitâbü'n-Nisâ' adlı bölümü, yüz yirmi dört sayfa olup otuz beş alt başlığa ayrılmıştır. (IV, 293-427) Bu başlıklar şunlardır; "Kadınların Huyları, Ahlâkî Özellikleri Ve Eş Olarak Seçiminde Dikkat Edilmesi Gereken Hususlar", "Erkeklerden Evlenmeye Münasip Olanlar", "Evlenmeye Teşvik Ve Bekârlığın Yerilmesi", "İyilik Ve Güzellik Hakkında Bab", "Maddî Ve Manevî Çirkinlik Babı", "Esmerlik Babı", "Yaşlı Kadın ve Erkekler Hakkında Bab", "Kısa ve Uzun Boylu Yaratılanlar Hakkında Bab", "Sakal", "Gözler", "Burunlar", "Kötü Ağız Kokusu Ve Kötü Kokular", "Derideki Lekeler", "Topallık", "Kamburluk", "Cüzzam Hastalığı", "Mehirler Hakkında Bab", "Nikâh Akdinin Zamanı", "Nikâh Konuşması", "Allah Dostlarının Kadınlara Evlilik Hakkındaki Öğütleri", "Kadınları Yönetmek Ve Onlarla Birlikte Yaşamak Hakkında Bab", "Kadınlara Konuşmak", "Bakmak Hakkında Bab", "Kadın Şarkıcıları-Çalgı Aletleri Ve Şarkılar Hakkında Bab", "Takkîl (öpme)", "Kadınların Yanına Girme ve Cima", "Önderlik Hakkında Bab", "Zina Ve Fasıklık Hakkında Bab", "Kadınların Olumsuz Yönleri Hakkında Bab", "Doğum Ve Çocuk Hakkında Bab", "Boşanma Hakkında Bab", "Şâir Âşıklar Dışındaki Âşıklar Hakkında Bab", "Güzel Gazel Beyitleri". Bu bölümde yer alan bilgiler yukarıda saydığımız

¹²⁴⁶ L.Kopf, the 'Uyûn al-Akhbâr of İbn Qutayba, *Collection De Travaux De L'academie Internationale D'Histoire Des Sciens*, Paris, 277-309.

¹²⁴⁷ L.Kopf, the 'Uyûn al-Akhbâr of İbn Qutayba, *Collection De Travaux De L'academie Internationale D'Histoire Des Sciens*, 308-309.

başlıklar altında kısa örneklerle ele alınmakta, bu bilgiler ele alınırken şiirlere yoğun olarak yer verilmektedir.

Kitâbü'n-Nisâ'da müellif, yaşadığı dönemin kadına bakış açısını yansıtan rivayetlere yer vermiştir. Bu bilgilerden bir kısmı Kur'ân-ı Kerîm ve hadislerle, Hz. Peygamber'in uygulamalarıyla bağdaşmayan bilgilerden oluşmaktadır. Bu durum tahlili bir metin okumasını gerektirmekle birlikte dönemin toplum hayatında kadına bakış açısını yansıtması açısından elzemdir. Eserin bu bölümünde yeri geldikçe bu hususu değerlendireceğimiz için burada kısaca değinmeyi uygun gördük.

Ayrıca müellif bu bölümde daha çok kadının eş ve anne olma yönü ile eğlence hayatındaki yeri üzerinde durmaktadır. Bir kadını eş olarak seçerken nelere dikkat edilmesi gerektiği, iyi kadının özellikleri, kadının eğlence hayatındaki yerini seçtiği bilgi, şiir ve gazellerle birlikte zikretmiştir. Fakat müellif kadının eğitim ve çalışma hayatındaki yerine değinmemiştir.

Müellif bu bölümde yoğun olarak kadınların özellikleri hakkında bilgi vermekle birlikte erkeklerin eş olarak seçilirken onlarda aranan bazı vasıfları da zikretmektedir. Fakat diğer konularda erkeklerin özelliklerinden ziyade kadınların özellikleri hakkında bilgiler vermiştir.

Müellif evlenmek için güzel ahlâklı, mütevazı, iyi geçimli ve güzel kadınların daha uygun olduğunu belirtmiştir. Geçimsiz kadınlar ile dış görünüşü güzel olmayan kadınların evlenirken tercih edilmemesi hakkında seçilen bazı bilgilere ve birtakım hadiselerle birlikte özellikle konu ile ilgili karı-koca arasında geçen olaylardan örneklerle yer vermiştir. Erkeklerden ise daha çok iyi ahlâklı olanların eş olarak seçilirken tercih edildiğini vurgulamıştır.

Müellif ayrıca evlilik hayatı ile ilgili evlenmeye teşvik eden hadis ve bilgilerle bekârlığın yerildiği bilgilere yer vermiştir. Aile içinde iyi geçinme ile ilgili bazı aile ilişkilerinin yer aldığı bilgileri örneklendirmiştir. Ayrıca boşanma vakalarını sebep-sonuçları ile açıklamıştır. Dönemin aile yapısını yansıtması açısından bu bilgiler ehemmiyet göstermektedir.

Müellif ardından insanların fizikî özellikleri hakkında bilgi vermekte; bedeninde çeşitli kusurları olan kişilerden bahsetmekte bu kişilerin toplum hayatındaki ilişkilerini örnek verdiği olaylar üzerinden anlatmaktadır.

Bahsi geçen konulardan sonra müellif; nikâh, mehir, zıfâf hakkında bazı kimselerin tavsiyelerine yer vermiştir. Eserin bu bölümünde kadınları yönetmek ve onların toplum hayatındaki yeri, kadınlarla iletişim kurma, kadınlara bakmak ile ilgili bilgi ve şiiirlere yer vermiştir.

Ayrıca müellif dönemin eğlence kültürüne ait bilgi sahibi olunabilecek kadın şarkıcılar, bu şarkıcıların kullandıkları bazı müzik aletleri, eğlence meclisleri ile ilgili seçtiği bilgilere yer vermiştir. Toplumda zina yapan bazı kimseler, özellikle de kadınlar hakkında örnekler veren müellif, bu durumda yapılan ikazlara da yer vermiştir. Kadınların özelliklerini ele alan müellif kadınların fitratından gelen bir takım özelliklerini “olumsuz” olarak nitelemektedir.

Müellif bu kitapta hadisleri bazı başlıklarda kullanmakla birlikte daha çok şiiirlere ve gazellere yer vermiştir. Bu bölümde en fazla bilgi aldığı kişi Asmaî’dir. Onun ismini sıklıkla zikretmektedir. Asmaî’den sonra Hâlid b. Safvân, Ferezdak, İbnü’l-Mukaffâ’ diğer bilgi aldığı kimseler arasında yer alır. Aşk beyitleriyle bu bölümü ve eseri bitiren müellif burada bazı kimselerin birbirlerine yazdıkları aşk mektuplarını kaydetmiştir.

Müellif bu bölümde yabancı kaynakların ismini diğer bölümlere göre daha az zikretmiştir. Eserin genelinde istifade ettiği İbnü’l-Mukaffâ’nın ismini bu bölümde diğer bölümlere göre daha az zikretmiş, kadınlar hakkındaki olumsuz rivayetlerin büyük bir kısmını ise ondan nakletmiştir.

Müellifin otuz beş bab olarak tasnif ettiği Kitâbü’n-Nisâ’nın muhtevasının uzun olması sebebiyle bu bölümü altı başlık altında değerlendirdik. Diğer bölümlerde olduğu gibi burada da müellifin bab düzenine riayet ederek başlıkları bu düzene göre benzer konulara sahip babları birleştirerek belirledik.

3.4.1. Evlilik Hayatı İle Kadın Ve Erkeklerin Bazı Özellikleri

Bu başlıkta konularının benzer olması sebebiyle “Kadınların Huyları, Ahlâkî Özellikleri Ve Eş Olarak Seçiminde Dikkat Edilmesi Gereken Hususlar”, “Erkeklerden Evlenmeye Münasip Olanlar” ve “Evlenmeye Teşvik Ve Bekârlığın Yerilmesi” bablarında yer alan bilgileri birlikte değerlendirdik.

Müellif bu bölümün “Kadınların Huyları, Ahlâkî Özellikleri Ve Eş Olarak Seçiminde Dikkat Edilmesi Gereken Hususlar” isimli ilk babına, Hz. Peygamber’in, “*Kadın dini, güzelliği, şerefi, için nikâhlanır, sen dindar olanı seç, dindar olanı seçmezsen iki elin fakirleşir*”¹²⁴⁸ hadisiyle başlamış, kadın ve erkeklerin özelliklerinden bahsederek devam etmiştir. (IV, 293)

Hadisten sonra kadın ve erkeklerin özellikleri hakkında Asmaî’den şu rivayeti aktarmaktadır: “*Üç türlü kadın vardır. Bunlardan biri yumuşak huylu ve namusludur: ailesine yardımcıdır, diğeri çocuğu için koruyucudur, diğeri ise boyuna bağlanan zincir gibidir. Allah isterse onu gevşetir, isterse de sıkar. Üç türlü erkek vardır. Bunlardan biri yumuşak huylu ve namusludur, her işi yerli yerinde yapar, diğeri mantıklı kararlar verir, bu kararları yapmaya muktedirdir ve sözünü tutar, diğeri ise mantıklı karar veremez, akıl vereni de dinlemez.*” (IV, 294)

Urve b. Zübeyr’in evlilik hakkındaki görüşleri şöyledir: “*Hiç kimse imanından sonra kendini doğru evlilikten başka bir şeyle yükseltmez. Ve hiç kimse küfürden sonra kendini kötü nikâhtan başka bir şeyle alçaltamaz.*” Sonra şöyle ekledi: “*Allah falanca kadına lanet etsin, falanca oğullarına bulaştığında onlar beyaz ve uzun boyluydular. Sonra bu kadın onları siyah ve kısa boylu hale getirdi.*” (IV, 294)

Asmaî’nin eş seçimi ile ilgili yabancı kimselerle evlenmeyi tavsiye ettiği sözleri ise şöyledir: “*En sabırlı olanlar amcaktır. Asıl soylu olanlar yabancılardır. Onlar sana kahraman liderlerle çarpışacak evlatlar verir.*” (IV, 295)

Evfâ b. Delhem, kadınların özelliklerine göre dört sınıfa ayrıldığını söyler; bunlardan biri malıyla eşini ezen kadındır. Diğeri eşine ne faydası olan ne de zararı

¹²⁴⁸ Buhârî, “Nikâh”, 15; Ebû Dâvûd, “Nikâh”, 2.

bulunan kadındır. Diğer sesini yükseltip huzursuzluğa ve ayrılığa neden olan kadındır. Bir diğeri ise toprağı canlandıran yağmur gibidir. (IV, 295)

Diğeri rivayette Hâlid b. Safvân, evlenilmeye uygun olan bir kadının özelliklerini sıralamaktadır. Ona göre bir kadın, ne çok genç ne çok yaşlı olmalı, nimetin değerini bilmeli, zengin olunca şırmamalı fakir olunca itiraz etmemeli, yakından da uzaktan da güzel görünmelidir. Onun bu konudaki tavsiyeleri şöyledir: *“Kim bir kadınla evlenirse kadının kavmi bakımından onurlu, soylu ve kendi kişiliği açısından uysal, alçakgönüllü olmasına dikkat etsin. Zenginliğin edepli biri haline getirdiği, fakirliğin alçak gönüllü kıldığı biri olsun. Komşularına karşı ağırbaşlı kocasına karşı tatlı dilli güler yüzlü olsun.”* (IV, 296)

Konuyla ilgili olarak bu sefer İbn Kuteybe evlenirken eş seçiminde dikkat edilmesi gereken hususlarda tavsiyelerde bulunmaktadır. O, evlenilecek eşin anne-babasının özelliklerine bakılarak tercih edilmesini, mütevazı olan, gururlu olmayan, zenginliği ve fakirliği taşıyabilen, kendini muhafaza edebilen kadınlarla evlenilmesi gerektiğini söyler. (IV, 295-296) Ayrıca o, bir bayanın boyunun kısa veya uzun olmasının onun eş olarak seçimini etkilememesi, erkeğe benzeyen kadınların doğum yapmamaları gerekçesiyle tercih edilmemesi, neslin daha iyi olması için akraba olmayan hanımlarla evlenilmesi, tavsiyesinde bulunmaktadır. (IV, 294)

Eş seçiminde dikkat edilmesi gerekenler hususunda Hâlid el-Hazzâi'nin başından geçen olay şöyledir: *“Beni Esed Kabilesinden bir kadınla nişanlandım. Onu görmek için yanına gittim. Aramızda şeffaf bir örtü vardı. Kadın içinde et yemeği olan tepsiyi istedi ve et yemeğini sonuna kadar yedi. Sonra içi ayran veya şarap bulunan bir kap getirdi, ayranı sonuna kadar içti. Sonra cariyeden tepsiyi kaldırmasını istedi. O, aslan derisi üzerinde oturuyordu genç ve güzeldi. Bana, ‘Ben Benî Esed’denim cildim aslan gibidir, bu yemeğim ve içeceğim, eğer beni istersen gel.’ dedi. Ben de Allah hayırlısını versin, bir düşüneyim dedim ve oradan çıktım bir daha da oraya dönmedim.”* (IV, 298)

Evlenmek maksadı ile ya da evine hizmetli olarak çalıştırılmak üzere bir kadına bakan Ümmü Süleym'e Resûlullah'ın onun ağzının koklanması ve topuklarına dikkat edilmesi tavsiyesi zikredilmektedir.¹²⁴⁹ (IV, 299)

Bu babta, kadınların eş olarak seçilmelerinde dikkate alınan değerlere baktığımızda mütevazı, ahlâklı, görgülü, hanımların tercih edildiğini görüyoruz. (IV, 295-296) Ayrıca evlenilecek kadının ailesine bakarak tercih edilmesi (IV, 294), kadının fiziki özelliklerine dikkat edilmesi, çocuğun anne-babaya benzemesi sebebiyle soylu, güzel ve uzun boylu kadınların tercih edilmesi tavsiyesi yer alır. (IV, 294)

“Erkeklerden Evlenmeye Münasip Olanlar” babına müellif, Resûlullah'ın evlendirmeye teşvik ettiği, “*Size ahlâkını ve dindarlığını beğendiğiniz biri kız istemeye geldiğinde onu evlendirin. Bunu yapmazsanız yeryüzünde fitne ve büyük bozgunculuk çıkar.*”¹²⁵⁰ hadisi ile insanın özelliklerini zikrettiği, “*İnsanın değeri malı ile asâleti de takvâsı ile dir.*”¹²⁵¹ hadisi ile başlamıştır. (IV, 301)

Güzel ahlâklı erkeklerle evlenilmesi ile ilgili yer alan diğer bir bilgi Resûlullah'a soru soran Ümmü Habîbe ile ilgilidir. O, Resûlullah'a, bu dünyada iki eş ile evlenen bir kadının ahiretteki durumunu sorması üzerine Resûlullah, “*Onlardan ahlâkça güzel olanıyla ya Ümmü Habîbe, güzel ahlâk dünya ve ahiret hayatını kazandırır.*”¹²⁵² buyurmuştur. (IV, 301-302)

Ümmü Derdâ, kendisine evlilik teklif eden Muâviye'ye, vefat eden eşi Ebû Derdâ'nın kendisine naklettiği, Resûlullah'ın, “*Kadın eşlerinden sonuncusunundur.*”¹²⁵³ hadisini söyledi ve vefat ettikten sonra Ebû Derdâ ile cennette birlikte olmak istediğini belirterek Muâviye'nin evlilik teklifini kabul etmemiştir. (IV, 302)

İbnü'l-A'rabî'den gelen bir rivayette bu sefer bir kadının, İbnetü'l-Hussâ'nın, kendisine nasıl biri ile evlenmek istediği sorulduğunda onun, “*Ben ne birinin kardeşini*

¹²⁴⁹ Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, III, 231.

¹²⁵⁰ Tirmizî, “Nikâh”, 3; İbn Mâce, “Nikâh”, 46.

¹²⁵¹ Tirmizî, “Tefsîrü'l-Kur'ân”, 51; İbn Mâce, “Zühd”, 26.

¹²⁵² Ukaylî, *Duafâu'l-Kebîr*, II, 171.

¹²⁵³ Bu rivayet herhangi bir hadis kaynağında tespit edilememiştir. Ayrıca İbn Kuteybe aynı konu hakkında ard arda iki farklı hadisi zikretmiş fakat bu hadislerin sıhhati hakkında herhangi bir yorum yapmadan hadisleri vermeyi uygun görmüştür. Ardından Resûlullah'ın eşlerine onun vefatından sonra evlenmelerinin yasak olduğu bilgisini kaydetmiştir.

ne de birinin oğlunu istiyorum. Ben ne çok kaba ne de çok kıbar olan, kilolu olmayan, gününü kazançlı geçiren, eve geldiğinde yüzü gülen bir eş istiyorum.” cevabı yer almaktadır. (IV, 302)

Konu ile ilgili Hz. Ömer genç kızların istemedikleri ve çirkin buldukları kimselerle zorla evlendirilmemelerini tavsiye etmektedir. (IV, 302)

“Evlenmeye Teşvik ve Bekârlığın Yerilmesi” babına müellif, Resûlullah’ın evlenmeye teşvik ettiği iki hadisi ile başlamıştır. Bunlardan birinde Resûlullah’ın, “*Ey Ahkâf senin eşin var mı?* dediği onun hayır cevabı üzerine Resûlullah’ın, “*O zaman sen şeytanların kardeşlerindensin, şayet Hristiyan ruhbanlarındansan onlara katıl. Eğer bizdensen nikâh sünnetlerimizdendir.*” dediği nakledilir.¹²⁵⁴ (IV, 308)

Diğer hadis ise, “*İslâm’da zimâm,¹²⁵⁵ kuşak ve ruhbanlık yoktur. İslâm’da evlenmeme ve insanlardan uzaklaşmak da yoktur.*”¹²⁵⁶ (IV, 308-309)

İbn Kuteybe bu bilgilerden sonra bazı haberler diye kaydettiği hadis olarak nakletmediği bir bilgiyi kaydeder. “*Bazı haberlerde şöyle denir: Dört şey peygamberlerin sünnetlerindendir; Güzel koku sürünmek, nikâh, misvak kullanmak ve sünnet olmak.*”¹²⁵⁷ (IV, 309)

3.4.2. İnsanların Fizikî Özellikleri

Konularının benzer olması ve konu bütünlüğünü sağlayabilmek için müellifin sıralamasına da riayet ederek “İyilik Ve Güzellik Babı”, “Maddî Ve Manevî Çirkinlik Babı”, “Esmerlik Babı”, “Yaşlı Kadın ve Erkekler Hakkında Bab”, “Kısa ve Uzun Boylu Yaratılanlar Hakkında Bab”, “Sakal”, “Gözler”, “Burunlar”, “Kötü Ağız Kokusu Ve Kötü Kokular”, “Derideki Lekeler”, “Topallık”, “Kamburluk” ve “Cüzzam Hastalığı” bablarını aynı başlık altında değerlendirdik

¹²⁵⁴ Ukaylî, *Duafâu'l-Kebîr*, III, 356; İbnü'l-Esîr, *Üsdü'l-gâbe*, III, 4.

¹²⁵⁵ Zimâm: Benî İsrail’in abidlerinin kendilerini Allah’a adadıklarının bir belirtisi olarak burunlarını dağlamaları ve burunlarına halka geçirmeleridir. bk. *Uyûnü'l-ahbâr*, IV, 308, 309.

¹²⁵⁶ Münâvî, *Feyzü'l-kadîr*, VI, 425.

¹²⁵⁷ Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, V, 421; Münâvî, *Feyzü'l-kadîr*, I, 495.

“İyilik Ve Güzellik Hakkında Bab” başlığında konu ile ilgili birçok bilgi zikreden müellif, güzelliği ile ön plana çıkmış bazı kimseler ile toplumun güzellik algısı hakkında sahibi olabileceğimiz bir takım bilgileri zikretmiştir. Müellif bu baba Hz. Âişe’nin Resûlullah’tan, nişanlandığı bir kadın hakkında naklettiği hadis ile başlamıştır. Hz. Âişe, “*Resûlullah Kelbli bir kadınla nişanlandı. Beni o kadına bakmam için gönderdi. Bana kadını nasıl bulduğumu sordu. Ona, ‘Çok uzun uzadıya bakmadım.’ dedim. Resûlullah bana kadının yanağında büyük bir ben olduğunu söyleyince O’na, ‘Sır tutmaz mısın.’ dedim.*”¹²⁵⁸ (IV, 309)

Müellif, ‘Âişe bint Talha’nın yüzünün güzelliğinin vurgulandığı bilgide eşi Mus‘ab b. Zübeyr ile evlenmeden önce Mus‘ab ile yaşı o vakit daha küçük olduğu anlaşılan Şa‘bî’ arasında yaşananları zikretmiştir. Şa‘bî yaşadıklarını şöyle anlatmıştır: “*Erken bir vakitte mescide girdim. Mus‘ab b. Zübeyr de etrafında insanlarla birlikte orada oturuyordu. Mescitten çıkmak istediğim vakit bana, ‘Yanıma yaklaş.’ dedi. Ben de elimi dirseğine koyacak kadar yanına yaklaştığım zaman bana, ‘Buradan kalktığım da beni takip et.’ dedi. Biraz oturduktan sonra kalktı ve Mûsâ b. Talha’nın evine yöneldi. Ben de onu takip ettim. Eve iyice yaklaşıncaya bana baktı ve ‘Gir.’ dedi. Ben de onunla birlikte eve girdim. Mus‘ab, Mûsâ’nın odasına geçti ve ben de onu izledim. O vakit yine bana döndü ve ‘Gir.’ dedi. Ben de onunla birlikte girdim. Orada örtülü bir kubbede bir hanım vardı. Bana oturmam için bir minder gösterdi. Ben de oraya oturdum. Ardından kubbenin perdesi kaldırıldı ve o vakte kadar gördüğüm en güzel yüz ile karşılaştım. Bunun üzerine o, ‘Ey Şa‘bî! Bu kimdir bilir misin?’ diye sordu. Ben de, ‘Evet, bu dünya kadınlarının efendisi Âişe bint Talha’dır.’ dedim. O da bana, ‘Bu Leyla’dır.’ diye cevap verdi. Sonra şu beyitleri okudu:*

Ben Leyla’dan ayrıldığım günden bugüne dek,

Ona olan muhabbetimi gizledim ve ehlileştirdim.

Leyla’ya olan sevgimden dolayı

Bir kavmin bana karşı beslediği kine tahammül ediyorum.

¹²⁵⁸ İbn Kayyim el-Cevziyye, *Ahbârü’n-nisâ*, sad, 9.

Ve Leyla yüzünden insanların bana karşı kini gittikçe artıyor.

Sonra bana ‘Ey Şa‘bî, dilerse kalk.’ dedi. Ben de odadan çıktım. Akşam vaktinde yine mescide gittiğimde Mus‘ab yerindeydi. Bana, ‘Yaklaş.’ dedi. Ben de yaklaştım. Bana, Âişe’yi kastederek, “Hayatında böyle bir kimse gördün mü?” dedi. Ben de, ‘Hayır’ diye cevap verdim. O, ‘Seni neden oraya soktuk bilir misin?’ diye sordu. Ben de bilmediğimi söyledim. Bunun üzerine bana, ‘Gördüklerini anlat.’ dedi. Sonra Abdullah b. Ebû Ferve’ye döndü ve ‘Ona on bin dirhem ve otuz kat kıyafet ver.’ dedi. O gün hiç kimse benim nail olduğum ödüle nail olamadı: On bin dirhem, kat kat kıyafetler ve Âişe’yi görmek.” (IV, 311-312)

Bir diğer bilgide Ebû'l-Gusn el-A'rabî başından geçenleri anlatmaktadır. O hacca gitmek için yolculuğa çıkmıştı. Kuba'ya vardığı zaman orada bulunanların hepbirlikte , “Parlak! Parlak” diye seslendiklerini duyduğunu o yöne doğru baktığında yüzü parlak bir kılıç gibi güzel bir cariye gördüğünü söyledi. Cariye bu kimselerin sözleri üzerine yüzünü kapadı. Orada bulunanların ona, “Bizler yolcuyuz. Bize ödül vardır. Bizi yüzünün güzelliği ile neşelendir.” dediklerini, cariyenin onların bu sözleri üzerine gülümseyerek şiir okuduğunu anlatır. Cariye şöyle söyler:

“Ne zaman bakışlarını kalbini gözlemeye yönelttin de,

Gördüklerin seni yoruverdi.

Senin gördüğün şey tamamını görmeye güç yetiremeyeceğin,

Bir kısmını görmekle de yetinemeyeceğin bir şeydir.” (IV, 313)

Güzellik hakkında Hâlid b. Safvân ile hanımı arasında geçen şu konuşma zikredilmiştir. Hanımı bir gün Hâlid b. Safvân’a, “Ne kadar da güzelsin!” deyince Hâlid, “Bende güzelliğin sütunu bulunmadığı ve güzelliğin ne giysisini ne de sarığını kuşanmadığım halde bana bunu ne diye söylersin?” dedi. Karısı, “Güzelliğin sütunu, giysisi ve sarığı da nedir?” diye sorduğunda Hâlid, “Güzelliğin sütunu uzun boyluluktur. Bense kısa bir adamım. Giysisi beyaz tenliliktir. Bense beyaz değilim. Sarığı ise saçın siyah olmasıdır. Bense kelim. Ancak dersin ki, ‘Ne tatlısın; ne lezzetlisin!’ İşte onda en önde ben gelirim.” diye latif bir şekilde cevap vermiştir. (IV, 313)

Savaşçılığı ve heybetiyle öne çıkan Ma‘kıl b. Sinan el-Eşcaî hakkında Medine sokaklarında, *“Ma‘kıl ayaklarını vurarak Medine’ye geldiğinde onun şerrinden insanların Rabbine sığınırım.”* deniliyordu. Hz. Ömer, Ma‘kıl hakkında söylenenleri duyunca, çöl kültürüne alışık olan Ma‘kıl’e, *“Çölüne geri gön”* dediği zikrediliyor. (IV, 313)

Kızlarından birine pek çok inciler takmış olan Sükeyne bint el-Hüseyin’in kızının güzelliğini övdüğü sözleri şöyledir: *“Vallahi bu kıza bu incileri yalnızca incilerin kusurlarını göstereceğini diye taktım.”* (IV, 315)

Bu babtın sonraki bablarda daha az malumat veren müellif insanların fizikî özelliklerini ele almakta, bazı engelliler hakkında bilgi vermektedir. Çirkin görünüşlü (IV, 322) ve esmer kimselerden (IV, 329), kısa ve uzun boylu insanlardan (IV, 342), erkeklerin sakallarının bazı özelliklerinden (IV, 344) bahsetmektedir. Daha sonra, gözler hakkındaki özelliklerden, bazı kimselerin burun yapılarından (IV, 348), ağzı kötü kokan ve kötü kokulu bazı kimselerden (IV, 350), derisinde leke bulunan (IV, 345), a‘rac olan (IV, 355), cüzzam hastalığına yakalanan bazı kimselerden bahsetmiş ve bu hastalık hakkındaki bilgilere yer vermiştir. (IV, 357)

İbn Kuteybe, “Maddî Ve Manevî Çirkinlik Babı” başlığında bazı çirkin kimseler, bu kimselerin fizikî özellikleri ve başlarından geçen birtakım hadiseler ile ilgili malumat zikretmiştir. O, bu baba bazı hocalarından duyduğunu ifade ettiği bilgiyle başlar. Bu bilgide, karısı ile tartışan ve meseleyi Irak’taki kadılarından birine dava eden kimse ile ilgili olaylar anlatılmaktadır. Adamın karısı peçeliyken çok güzel, peçesizken çirkin görünürdü. Ayrıca bu kadın konuştuğunda da etkili konuşurdu. Kadı davayı dinledikten sonra adama hitaben, *“Siz böyle değerli kadınlara talip oluyorsunuz, onlarla evleniyorsunuz, sonra da onlara kötü davranıyorsunuz.”* dedi. Bu sözler üzerine adam karısının peçesini kaldırdı. Bunu gören kadı, kadına çıkışarak, *“Lanet olsun, sözün mazlum yüzünü zalimmiş.”* (IV, 322)

Anlatılan bir diğer olay Tağleb kabilesinin reisi Saîd b. Beyân et-Tağlebî ve Ahtal arasında geçmektedir. Saîd b. Beyân, çok güzel bir kadın olan Berra bint Ebû Hâni ile evliydi. Kendisinin dış görünüşü ise çirkindi. Bir vakit Ahtal Kufe’ye Bişr b.

Mervân'ı ziyaret etmeye gelmişti. Saîd b. Beyân da onu evine davet etti ve evinde onun adına bir ziyafet tertip etti. Bu münasebetle evinin odalarını düzenledi ve en güzel yiyecek ve içecekleri hazırlattı. Ahtal içip de sarhoş olmaya başlayınca önce Berra'ya ve onun güzelliğine sonra da Saîd'e ve onun çirkinliğine bakmaya başladı. Bundan sonra Saîd, *“Ey Ebû Malik! Sen halifelerin ve kralların huzuruna girip çıkan bir kimsesin. De bakalım bizi onlar arasında nerede görürsün?”* dedi. O da, *“Evinde senden başka bir kusur yoktur.”* diye cevap verdi. Onun bu sözlerine sinirlenen Saîd, *“Ey Nasranî! Vallahi ben senden daha akılsızmışım!”* diyerek onu kovdu. Ahtal da evden şöyle diyerek çıktı:

Berra, el-A'var (tek gözlü) b. Beyân'ın yanında dururken,

Tabip beni bu aşkın illetinden nasıl kurtarsın?

Niçin yıldız ve deberân arasındaki uğursuz,

Aya seslenmeye gelen kuşu bağırarak kovalamadın ki? (IV, 324)

Bir diğer hikâye Zürrumme ve Meyye ile ilgilidir. Zürrumme, çok güzel bir kadın olan Meyye'ye iltifat ediyordu. Meyye ise onu daha önce hiç görmemişti ve Allah'a Zürrumme'yi kendisine göstermesi için semiz bir kurban adamıştı. Karşılaştıklarında ise onun çirkin ve siyahî bir adam olduğunu gördü ve *“Bu ne çirkin, ne kötü bir adamdır.”* dedi. Bunu duyan Zürrumme ise ona şu şiiri okudu:

Meyye'nin yüzünde bir hoşluk vardır,

Elbiselerinin altında ise görülmeyen bir kusur bulunur.

Bilmez misin ki suyun tadı kötüleşir,

Rengi saf beyaz olduğu vakit. (IV, 328)

Meyye ile ilgili zikredilen diğer bilgide Ebû Mühelhel el-Hadâî, Meyye ile ilgili başından geçen olayı anlatmıştır. O bu olayı şöyle anlatmıştır: *“Zürrumme'nin sevgilisi Meyye'yi görmek için Reml'e gittim. Onun nerede olduğunu soruşturduğum sırada beni onun çadırına yönlendirdiler. Bu, kapısında dişleri dökülmüş yaşlı bir*

kadının oturduğu büyükçe bir çadırdı. Ben de kadına selam verip, ‘Meyye’nin evi nerede?’ dedim. Kadın, ‘Meyye benim.’ diye cevap verdi. Ben de şaşırdım ve “Bu Zürrumme ne garip adamdır! Onun senin hakkında söyledikleri ise ne tuhaf sözlerdir!” dedim. Kadın, “Şaşırmayasın. Şüphesiz ben senin onu mazur görmeni sağlayacağım.” dedi. Sonra, “Ey filanca!” diye seslendi. Bunun üzerine çadırdan yüzü burka ile örtülü bir cariyeye çıktı. Meyye cariyeye, ‘Yüzünü aç!’ dedi. Cariye yüzünü açtığı anda onun güzelliğinden gözüme görünenler karşısında hayrete düştüm. O sırada yaşlı kadın, ‘Zürrumme bana âşık olduğunda onun yaşındaydım.’ dedi. Ben de, ‘Allah onu affetsin ve ona merhamet etsin.’ dedim. Ardından ondan bana şiir okumasını istedim. O okumaya başladı ben de söylediklerini yazdım.” (IV, 329) Müellif burada Meyye’nin okuduğu şiiri zikretmemiştir.

Ardından toplumda dış görünüşün ne derece önemsendiği ve bu konuda ayırimcılık yapıldığının anlatıldığı bilgide, bir muallim, varlıklı ve güzel yüzlü kimselerin çocuklarını gölgede, geriye kalanları ise güneş altında oturttuğu ve gölgede duran bu güzel yüzlü ve varlıklı çocuklara, “*Ey cennet halkı! Cehennemliklerin yüzüne tükürün!*” dediği zikredilmiştir. (IV, 329)

Muhacirler soyundan bir kimse ise ten renklerinin farklılıklarına işaret ederek şöyle demiştir: “*Bu Acemler’in evlatları cennette bir oyuk açıp da oradan kaçmış gibiler. Bizim çocuklarımız ise ateş tutuşturucular gibidir.*” (IV, 329)

“Esmerlik Babı” başlığında müellif esmer tenli bazı kimselerle ilgili ve bu kimselere toplumun bakış açısını yansıtan bilgileri zikretmiştir. Müellif az malumat verdiği bu baba Asmaî’den naklettiği bilgiyle başlar. Bir gün bir şehirliye siyah tenli kadınlara neden ilgi gösterdikleri sorulduğunda o, bu durumu beyaz tenli kadın bulamamalarına bağlamaktadır. (IV, 329)

Konu ile ilgili Hz. Ali’ye nisbet edilen bilgide ise onun, “*Her kim esmer bir kadınla evlendiyse onu boşasın. Mehiri benim boynumun borcudur.*” dediği zikredilmiştir. Bu bilgiyle birlikte konu ile ilgili halk arasında konuşulan şu hikâyeye yer verilmiştir: “*Pabuçtartan böceği annesine, ‘Anacığım! Yanına uğradığım herkes*

bana tükürüyor.’ demiş. Annesi de ona, ‘Kızcağızım! Onlar sana nazar değmesin diye öyle yapıyorlar.’ diye cevap vermiş.” (IV, 331)

Bir diğer bilgide, Abdülmelik’i ziyaret etmeye gelen Kûfe halkından bir heyette yer alan siyahî kimse ile ilgili olay anlatılmaktadır. Heyet Abdülmelik’in huzuruna girdiği zaman o, aralarından simsiyah tenli, iri yarı bir adamı farkettiler. Abdülmelik, bu adam ile konuştuğunda adamın konuşma şeklini beğendi ve ona Amr b. Şe’s’in şu beyitini okudu:

“Uyandığında insanın sesi (Irar) anlaşılır olmasa da,

Şüphesiz ben siyahî ve uzun boylu olanı severim.”

Bunu duyan siyahî adam Abdülmelik’e dönüp gülerek, *“Bahsettiğin kişi benim.”* dedi. Onun güldüğünü gören Abdülmelik, *“Seni güldüren nedir?”* dedi. O da, *“Vallahi ben Benî Esra’dan Irar’ım. O şiir de benim için söylenmiştir.”* dedi. Onun bu sözleri üzerine Abdülmelik, huzurundan çıkıncaya kadar o adama öncelik verdi ve onunla sohbet etti. (IV, 331)

“Yaşlı Kadın Ve Erkekler Hakkında Bab” başlığında müellif yaşlılık hakkında sözler ile bazı yaşlı kimselerin özellikleri ile başlarından geçen hadiselerle yer vermiştir. Bu babta yoğun olarak yaşlılar hakkında söylenmiş sözler ile şiirler bulunmaktadır.

Bu bilgilerden birinde ileri bir yaşta olan Hz. Osman ile Nâile bint el-Ferâfisa el-Kelbî’nin evlilikleri anlatılmaktadır. Zikredildiğine göre, onlar evlendiklerinde Nâile’nin annesi Ferâfisa Hıristiyandı. Bu hanımın velisi olan erkek kardeşi ise Müslüman bir kimseydi. Ferâfisa, kızını Hz. Osman’ın evine götürdü. Nâile, Hz. Osman’ın yanına gelince o, kendisine ve Nâile’ye ayrı ayrı yataklar hazırladı. Sonra da ona, *“Ya ben senin yanına geleyim ya da sen benim yanıma gel.”* dedi. Nâile ona, *“Ben sana ulaşmak için bu aramızdaki mesafeden çok daha uzun olan Semâve’nin yollarına katlandım. Şimdi yine ben mi senin yanına geleyim.”* diye cevap verdi. Ardından kalktı ve yatakta onun yanına oturdu. Bunun üzerine Osman (ra), sarığını çıkardı ve başının kel olduğu görüldü. Nâile ona, *“Ben kocaları orta yaşlı ve kel olduklarında onları daha*

da fazla seven kadınlardanım.” dedi. Bilginin devamında Hz. Osman’ın Nâile’yi çok sevdiği ve bu evlilikten Meryem isimli bir kız çocuğu olduğunu kaydetmiştir. (IV, 335)

Bir diğer bilgide Hansâ bint Amr, kendisiyle evlenmek isteyen Düreyd b. es-Samme’yi, bir nevi yaşlılık testine tabi tutmaktadır. Hansâ, cariyesini onun yanına gönderdi ve cariyesine, *“Bak bakalım o küçük abdestini bozduğunda yerde bir çukur oluşturuyor mu yoksa idrarı dağılıp gidiyor mu?”* dedi. Cariye de ona dağıldığını söyledi. Bunun üzerine Hansâ, *“Benim öylesine ihtiyacım yoktur.”* diyerek Düreyd’in evlenme teklifini reddetti. (IV, 335)

Konu ile ilgili fıkra mukabilindeki bir diğer bilgi Asmaî’den nakledilerek anlatılmıştır. Medine’de ismi zikredilmeyen bir adam bir kadınla evlendi. Ona, *“Şüphesiz evlendiğin kadın gençtir.”* dediler ve onun hakkında başka övgülerde bulundular. Oysa adamı aldatıyor ve yaşlı bir kadınla evlendiriyorlardı. Adam nikâhtan sonra kadının yanına girdiğinde kadını görünce gerçeği anladı ve terliklerini çıkarttı. Onlar da kadını döveceğini sandılar. Adam ise kadına iki kolye taktı ve kadını boğmaya niyetlenerek, *“Rabbim! Davetine icabet ettim. Bu da kurbanımdır.”* dedi. Onun bu sözleri üzerine onu susturdular ve kadını ondan kurtardılar. (IV, 336) Bu bilgilerden sonra müellif konu ile ilgili bazı sözler ile yoğun olarak da yaşlılık ve bazı yaşlı kimselerle ilgili şiir örneklerini zikretmiştir. (IV, 337-341)

Müellif, “Kısa ve Uzun Boylu Yaratılanlar Hakkında Bab” başlığında daha çok şiirlere yer vermiştir. Konu ile ilgili Resûlullah’ın iki hadisi şöyledir: *“Nebî kısa veya daha kısa bir adam gördü ve secde etti.”*,¹²⁵⁹ *“Biriniz musibete uğramış birisini gördüğünde içinden, ‘Beni sana verdiği musibetten koruyan, beni kullarının birçoğuna üstün kılan Allah’a hamd olsun.’ derse Allah onu olan ve olacak tüm belalardan korur.”*¹²⁶⁰ (IV, 342)

“Sakal” babına çok kısa yer ayıran müellif hekimlerden birinin sakal hakkındaki sözleri ile Hz. Âişe’nin sakalın erkeklerin süsü olduğunu belirttiği sözüne yer verir. Kûfe mecnunlarından birine ise uzun sakalın ne olduğu sorulması üzerine o, âyetle benzetme yaparak cevap vermektedir: *“Güzel memleketin bitkisi Rabbinin izniyle*

¹²⁵⁹ İbn Ebû Şeybe, *Musannef*, II, 482. İbn Ebû Şeybe bu hadise şükür secdesi bölümünde yer vermiştir.

¹²⁶⁰ Tirmizî, “Daavât”, 39.

(güzel) çıkar; kötü olandan ise faydasız üründen başka bir şey çıkmaz. İşte biz şükreden bir kavim için âyetleri böyle açıklıyoruz.”¹²⁶¹ (IV, 344)

“Gözler” babına görme engeli olanlar hakkında verdiği bilgi ile başlayan müellif gözler hakkındaki özelliklerden bahsetmekte, insanların bedenlerindeki kusurlara vurgu yaparak özellikle gözleri ama olan veya tek gözü görmeyen insanlar ile ilgili bilgilere ve şiirlere yer vermektedir.

İbn Kuteybe’nin aktardığı fıkra mukabilindeki bilgilerden öğreniyoruz ki iki fıkıh ve hadis âlimi; İbrâhim en-Nehâî ve Süleyman b. Mihrân’ın görme sorunları vardı. O, İbrâhim en-Nehâî’yi “*el-a‘ver*” yani bir gözü görmeyen olarak kaydetmiştir. Süleyman b. Mihrân ise “*el-a‘meş*” sıfatıyla meşhur olmuştur. Gündüz ışığında göremediği için kendisine böyle denilmiştir. Bilgiye göre İbrâhim ile Süleyman’ı birlikte görenler, “*a‘ver ve a‘meş*” birlikte gidiyorlar derlermiş, onlar da kendi aralarında bu sözleri sohbet konusu ederlermiş. (IV, 345)

Yine İbn Kuteybe’den öğrendiğimize göre İbn Abbas gözlerini kaybedince bir şiir okumuştur:

“Allah gözlerimin nurunu aldıysa da,

Kalbimin ve kulaklarımın ışığı parlamaktadır.” (IV, 345)

Gözle ilgili bir rivayette Ebû Esved’in şaşı bir cariye satın aldığı, amcasının kızı olan eşi Ümmü Avf’ın onu kıskandığı ve her gün, “*Şaşı cariyeyi kim satın alır.*” şeklindeki sözlerinin artması üzerine Ebû Esved’in,

“Onun kusurunu bana söylüyorlar,

Lakin onda kusur yok,

Gözlerindeki biraz gecikmenin dışında.

Eğer gözlerinde kusur varsa,

¹²⁶¹ A’râf 7/58.

Gözlerinin biri hafif yukarı uçuyor,

Diğeri de ayağına bakıyor.” şiirine yer vermektedir. (IV, 346)

Âhir’in mavi gözlü Hristiyan bir kadına âşık olması sebebiyle bazı tanıdıklarından duyduğu eleştiriler üzerine ona şu şiiri yazmıştır:

“Ümmü Hâlid’in Hristiyan olduğunu söylüyorlar,

Herkesin dini kendine dedim.

Eğer Ümmü Hâlid Hristiyan ise,

Bu halde tasvir edilmesi onun kusuru olmaz.

İnsanlar senin gözlerin mavi dese de,

Senin mavi gözlerini seviyorum.

Senin gözlerin, gözleri mavi olan azad kuşu gibidir.” (IV, 347)

Müellif bu babın devamında bedeninde çeşitli kusurları olan kişilerden bahsetmekte bu kişilerin toplum hayatındaki ilişkilerini örnek verdiği olaylar üzerinden anlatmaktadır.

Nitekim Müellif, *Kitâbü'l-Âyin*'den naklettiği bilgide, bedeninde çeşitli kusurlar bulunan kimselerin melikin yanında çalıştırılmadığı, şaşı, kısa boylu, topal, geniş ağızlı gibi özelliklere sahip bir erkeğin melikin yanına hizmet için gönderilmediği, aynı şekilde, vücudunda beyaz leke ve çil bulunan kadınlara da aynı muamelede bulunulduğunu belirtmektedir. (IV, 347)

Hakkında daha az malumat verilen “Burunlar” babında, burnu büyük olan insanları hatırlatmakta ve edebe uygun olarak bu tür insanlarla alay edilmemesi hakkında rivayetlere ve konu ile ilgili şiirlere yer vermektedir. (IV, 348-349)

“Kötü Ağız Kokusu Ve Kötü Kokular” babında insanların kokularıyla ilgili hususta Ebü'l-Yakzân'nın anlattığına göre Abdülmelik b. Mervân'a, etrafına yaydığı

rahatsız edici kokudan dolayı Ebü'z-zibbân deniyordu. Onun ağzının kokusundan dolayı, sinekler ondan kaçıyordu. Bir gün o, ısırılmış olduğu elmayı karısına verdi. Karısı elmayı aldı ve onun ısırıldığı kısmı kesti. Bunun üzerine o, *“Ne yapıyorsun?”* diye sordu. Karısı, *“Bu eziyet veren durumu elmadan uzaklaştırdım.”* cevabı üzerine onu boşadı. (IV, 350)

İnsanların derilerindeki lekelerle (a‘braş) ilgili hususta Medâinî’nin şöyle söylediği yer almaktadır. A‘braş olan Eymen b. Hureym, Abdülaziz b. Mervân’ın yanında özel bir yere sahipti. Bir gün Eymen, Abdülaziz b. Mervân’ı şöyle diyerek eleştirdi, *“Sen bir kadınla uzun süreli evli kalmıyorsun, çabuk sıkılıyorsun.”* Bu sözlerle sinirlenen Mervân, *“Ben çabuk mu sıkılıyorum? Ben seni yedirip içirmedim mi?”* diyerek onu azarladı. Bu olay üzerine Eymen, onun yanından ayrılarak Beşîr b. Nu‘mân’ın yanına gitti ve onunla yakınlık kurmaya çalıştı. (IV, 354)

Konuyla ilgili bir diğer bilgide a‘braş olan Ebû İzze el-Cumahî’yle rahatsızlığından dolayı kimsenin oturmadağı, bu durum karşısında onun keskin bir aleti karnına batırdığı, karnından sarı su çıkmasıyla da iyileştiğı, bunun üzerine onun şöyle dediğı yer almaktadır:

“Onlar benim Rabbim değil,

Beyaz kefenle Rabbim beni gözetir.

Sana kul oldum, kulunun oğluyum,

Bir gün karnıma saplamamla beni iyileştirdin.” (IV, 354-355)

İbn Kuteybe’nin aktardığı ilginç bilgilerden biri engellilerle yetki ve sorumluluğun paylaşımı ile ilgilidir. Kûfe’de şurta görevini üstlenen Ziyâd b. Hattâb a‘raktır, yani bir ayağı aksaktır. Kendisi gibi a‘rac olan Ka‘kâ‘ b. Süveyd’i şurta olarak görevlendirmiştir. Kâtip olarak da yine a‘rac olan Selmân b. Keysân’ı görevlendirmiştir. Onlar gibi a‘rac olan şair Hakem b. Abdel, yolda beraber yürürken ayağı aksayan emir, şurta ve kâtibin durumuna bakmış ve şu dizeleri söylemekten kendini alamamıştır.

“Elindeki sopayı at, istemeyi de bırak, çalışmana bak,

Burası topallar devleti,

Hem emirimiz hem şurtamız her ikisi de topal,

Her ikisinin de toplam iki ayağı var.” (IV, 355)

Bu başlıkla ilgili bir diğer bilgide Ebü'l Hattâb'ın şöyle dediği bilgisi yer almaktadır, *“Bizim yanımızda kambur bir adam vardı. Kuyuya düştü ve kamburluğu düzeldi.” (IV, 356)*

“Cüzzam Hastalığı” babında cüzzam hakkında, Resûlullah'ın bulaşıcı olma özelliğine dikkat çektiği, *“Cüzzamlıdan aslandan kaçır gibi kaçın.”*,¹²⁶² *“Meczumlu hastalara uzun süre bakmayın, onlarla konuşurken aranızda kılıç kadar mesafe olmalıdır.”*¹²⁶³ hadisi ile bu hastalıktan korunma tavsiyesinde bulunduğu, *“Burunda kılların büyümesi cüzzam hastalığından korur.”*¹²⁶⁴ hadislerine yer vermektedir. (IV, 357)

Bu hadislerin yanında, ilerleyen dönemlerde toplumda cüzzamlı hastaların varlığından rahatsız olan, onlara karşı birtakım yanlış davranışlarda bulunan insanların bulunduğu, bunun yanında bu davranışları tasvip etmeyen insanların da olduğunu öğrenmekteyiz. Nitekim Abdullah b. Hâris'in kendisine hastalığı bulaştırmasından endişe ettiği için yanına gelen bir cüzzam hastasını hemen yanından uzaklaştırdığı bilgisi yer alır. (IV, 357)

Süleyman b. Abdülmelik'in Mekke yolunda bir grup cüzzamlılarla karşılaştığında onları yaktırdığı kendisine bunu neden yaptırdığı sorulduğunda, *“Allah onların iyiliğini isteseydi, onlara bu belayı vermezdi.”* şeklindeki cevabı ile yine cüzzamlı hastadan iğrenen bir kimsenin ölmeden önce aynı hastalığa yakalandığı bilgisi yer almaktadır. (IV, 357)

¹²⁶² Buhârî, “Tıb”, 16.

¹²⁶³ Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, I, 48; İbn Mâce'de hadisin bir kısmı yer alır. *“Cüzzamlılara uzun süre bakmayınız.”*

¹²⁶⁴ Ali el-Kârî, *el-Esrâru'l-Merfuâ*, 436.

3.4.3. Nikâh, Mehir Ve Zifaf

Bu başlıkta, “Mehirler Hakkında Bab”, “Nikâh Akdinin Zamanı”, “Nikâh Konuşması” ve “Allah Dostlarının Kadınlara Evlilik Hakkındaki Öğütleri” bablarında yer alan bilgileri değerlendirdik.

“Mehirler Babı” başlığında mehir miktarları ve mehrin bazı özellikleri yer almaktadır. Burada yer alan bilgilerden hanımların farklı özelliklerde ve miktarlarda mehir aldıklarını görmekteyiz. İshak b. Abdullah b. Ebû Talha dedesi Ebû Talha’nın, Müslüman olan Ümmü Süleym bint Milhân el-Ensarî’ye evlenme teklifinde bulunduğunu, Ümmü Süleym’in ise, Müslüman oluncaya kadar onun evlilik teklifini kabul etmediğini, mehir olarak da onun Müslüman olmasını istediğini, Ebû Talhâ’nın Müslüman olmasıyla da evlendiklerini rivayet etmektedir. (IV, 358)

Yine bir adamın kızını iki dirhem mehir ile evlendirdiğini, Muhammed b. Ali b. Ebî Tâlib’den gelen rivayette ise babası Hz. Ali’nin Hz. Fatıma’ya üç yüz dirhem değerinde bir zırhı mehir olarak verdiği rivayet edilmektedir. (IV, 358) Ardından gelen bilgide ise Hz. Ali’nin, “*Resûlullah’a bir zırh getirdim. Onu dört yüz seksen dirheme sattı ve beni onunla evlendirdi.*” dediği yer alır.

Bu bilgilerden sonra Hz. Peygamber’in, “*Nikâhın bereket olarak en büyük olanı mehrin kolaylaştırılmış olanıdır.*”,¹²⁶⁵ “*Allah’ım Gassân mülkünü yok et, Kinde mehirlerini azalt.*”¹²⁶⁶ şeklinde mehirlerin zorlayıcı olmaması mahiyetindeki hadislerine yer vermektedir. (IV, 358)

“Nikâh Akdinin Gerçekleşme Vakti” babında müellif, nikâhın cuma günü kılılmasının hoş karşılandığı bilgisine yer verdikten sonra bazı âlimlerden, insanların daha uğurlu kabul ettikleri için nikâhın kılılma vakti olarak günün başlangıcından ziyade sonunu tercih ettiklerini duyduğunu, âlimlerin bu uğur getirme bahsinin Kur’ân-ı Kerîm ve sünnetteki yerini araştırdıklarını belirtmektedir. Müellif kitabın genel üslubundan ayrı olarak burada bir konu hakkında yorum yapmayı tercih etmiştir.

¹²⁶⁵ İbn Mâce, “Nikâh”, 41; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, VI, 82; Bu hadis, Süyûtî’nin *el-Câmiu’s-Sagîr* adlı eserinde, “*Kadınlara en yücesi mehrini az tutandır.*” şeklinde yer almaktadır. bk. *el-Câmiu’s-Sagîr*, 1187.

¹²⁶⁶ Bu hadis kaynaklarda tespit edilememiştir. Eserde Kinde kızlarının mehir olarak yüz deveden daha az miktarda mehir istemedikleri hatta onlardan bir tanesinin bin deve mehir istediği bilgisi yer almaktadır. bk. *‘Uyûnü’l-ahbâr*, IV, 364.

Müellif, Allah'ın Kur'ân-ı Kerîm'de geceyi sükûnet olarak, gündüzü ise yeniden diriliş olarak isimlendirdiğini açıkladıktan sonra uğursuzluk hakkında, *“Evlilik akdi hakkında tıyare (uğursuzluk) yoktur, iyi bir söz, toplumsal uygulamalar (fe'l) vardır. İnsanlar, gündüz bir araya gelmelerinin daha zor olacağına, gecenin ise daha sessiz ve insanların bir araya gelmelerinin daha rahat olacağına inandıkları için, nikâhı, gündüz yerine gece kıymayı tercih ediyorlar.”* (IV, 359) bilgisini Resûlullah'ın, *“Uğursuzluğun en doğrusu hayra yormaktır.”*¹²⁶⁷ hadisi ile birlikte yer vererek toplumda insanlar arasında günün sonunda nikah kıyılmasının daha uğurlu kabul edilmesi inancına açıklık getirmiş gündüz nikah kıymanın bir uğursuzluk olmadığını ifade etmiştir.

Nitekim bir sonraki rivayette müellif, insanların Şevval ayında nikâh kıymayı kadını tembelleştirdiği gerekçesiyle uğursuzluk olarak kabul ettiklerini fakat bunun cahiliye inancı olduğunu, Hz. Peygamber'in ise bu inancı uygun görmediğini hatta kendisinin Hz. Âişe ile Şevval ayında evlenerek bu inancın yanlışlığını ortaya koyduğunu ifade etmektedir.¹²⁶⁸ (IV, 360)

“Nikâh Konuşması” babında, nikâha teşvik, evlilikte iyi muamelede bulunma konularını içeren nikâh konuşmaları yer almaktadır. Müellifin bu babta zikrettiği bilgilerde düğün âdâbı hakkında da malumat bulunmaktadır. Buna göre nikâh merasimlerinde davetliler bulunur, nikâh konuşmasını yapan kimse aynı zamanda nikâhı da kıyar, söze Allah ve Resûlü'nün keliması ile başlar evlenen çiftlere hayır duada ve iyi geçinme ile ilgili tavsiyelerde bulunurdu. Nikâh merasiminden sonra davetlilere hurma ile yağdan ve hurmadan yapılan tatlı ikram edilirdi. Bir bilgiye göre ise misafirlerin üzerine hurma atılırdı. Ayrıca bazı kabilelerin nikâh adetleri hakkında da malumat bulunmaktadır. (IV, 360-361) Bunlardan biri Asmaî'nin evlilik ile ilgili Kureyş erkekleri hakkındaki sözüdür: *“Araplardan Kureyş kabilesinin erkekleri evlenmek isteyen kişinin sözü uzatmasından, kızın velisinin ise veciz söz söylemesinden hoşlanırlar.”* (IV, 361)

Müellif bu baba Hâlid el-Kasrî'nin nikâh hakkındaki hutbesinden bir bölümü zikrederek başlamıştır. Hâlid el-Kasrî, hutbelerinin hepsini bir araya getirmişti. Ancak

¹²⁶⁷ Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, II, 289, 487; IV, 67; V, 70, 379; Müttakî el-Hindî, *Kenzü'l-Ummâl*, X, 116.

¹²⁶⁸ Nesâî, “Nikâh”, 93.

bu hutbesini diğerlerinden daha çok beğenir ve zikrederdi. Hâlid'in bu hutbesi şöyledir: *"Güzel ve iyi bir işten söz ettiniz. Allah da bu işi yapana zenginlik ve bolluk vaat etmiştir. Şüphesiz Allah vaadinden dönmez. Onun kader olarak belirlediği işlerin önüne geçebilecek bir şey de yoktur. O bir şeylerin birleşmesini isterse birleştirir ve kimse buna engel olamaz. Bir şeylerin ayrılmasını istediğinde de onları birleştirebilecek bir güç bulunmaz. Ben şu kadar mehir ödenmesini teklif ediyorum."* Evlenmek isteyen kimse onun bu sözlerini kabul ettiğinde ise Hâlid, *"Seni (evlenmek istediğin kadınla) nikâhladım."* derdi. (IV, 360)

Müellif burada Bilâli Habeşî'nin nikâh konuşmasını da kaydetmiştir. Bu konuşmayı "Yabancı Kültürlere Ait Kaynaklar" başlığında değerlendirdik. (IV, 360)

Hasan el-Basrî, nikâh hutbesinde Allah'a hamd ve sena etmesinin ardından şunları söylerdi: *"Şüphesiz Allah bu nikâh vesilesiyle kopmuş akrabalık bağlarını ve ayrılmış yolları birleştirmiştir. Bu işi, dinindeki sünnetinden ve emrinin apaçık yollarından kılmıştır. Filanca kimse sizin kızınız ile evlenmeyi istemiştir ve Allah da ona nimetinden ihsan etmiştir. O da şu kadar miktarda mehri ödemektedir. O halde Allah'tan hayır isteyin ve hayır işleyin. Allah da size merhamet etsin."* (IV, 361)

Ömer b. Abdülaziz'in hutbesinin yer aldığı bilgide, bir adamın, Ömer b. Abdülaziz'e geldiği ve kızkardeşini kendisiyle nikâhlanmasını istediği, bu sırada da ezberlenebilecek bir kelamla konuştuğu yer alır. Onun bu sözleri üzerine Ömer'in nikâh hutbesi şöyledir: *"Hamd, azamet sahibi olan Allah'a mahsustur. Nebilerin sonuncusuna Allah salât eylesin. Senin arzun bize ulaşmıştır. Biz de seninle kızımızı nikâhlamayı isteriz. O halde seni Allah'ın kitabında buyurduğu üzere iyilikle tutmak veya ihsan ile salıvermek şartıyla kızımızla nikâhladık."* (IV, 361)

Sevvâr el-Kâdî'nin nikâh konuşmasının yer aldığı bilgiyi ise Utbî anlatmaktadır: *"Şebib, oğlunu Sevvâr el-Kâdî'nin kızıyla evlendirdiğinde biz, 'Bugün seller sular gibi konuşulur.' dedik. Ardından insanlar toplandığında o, 'Hamd, Allah'a mahsustur. Resûlullah'a salât ve selam olsun. Sizin bizi tanıyıp bilmeniz, bizim de sizi tanıyıp bilmemiz lafı uzatmamıza mani olmaktadır. O halde bilin ki filan delikanlı ile filan kız evlenmiştir.'" dedi.* (IV, 361)

Ebû Osman'ın konu ile ilgili başından geçenleri anlattığı bilgi şöyledir: *“Büyük bir mahalleden geçiyordum ve insanlar orada toplanmışlardı. Ben de onlardan birine, ‘Bu insanlar neden toplanmış?’ diye sordum. Onlar da, ‘Bu adam mahallenin reisidir ve bizden bir kızla evlenmek istiyor.’ dediler. Ben de durup izlemeye başladım. Bu sırada adam, ‘Allah’a hamd olsun. Salât ve selam Allah Resûlü’nün üzerinedir. Söziün özüne gelince Rabbimizi zikretmekten ve O’nun peygamberine salâvat getirmekten usanılmaz. Hiç şüphesiz Allah, yapılmasından razı olduğu ve hakkında vahiy indirdiği nikâh kıyma işini kadın ve erkeğin ilişkisi için bir araç kılmıştır. Burada da filanca adam filanca kızla evlenmek istemekte ve onun için şu kadar mehir vermektedir. Ben de bu ikisini birbirleriyle nikâhladım ve adama Allah’ın kadınlar hakkındaki tavsiyelerini bildirdim.’* diyerek konuştu. Sonra yanı başındaki gençlere, *‘Düğün için dağıtılacak yiyeceklerinizi getirin!’ dedi. Bundan sonra üstümüze bol bol hurma atıldı.”* (IV, 362)

Şeybe b. Akkâl'ın konu ile ilgili yaşadığı olayları anlattığı bilgi şöyledir: *“Ömrüm boyunca bir gün hariç kendi sözlerimin başkalarının sözlerinden daha fazla olmasını istemedim. O gün bir dostumuzla birlikte yola çıkmıştık. Dostumuzu evlendirmek istiyorduk. Yolda bedevi adamın yanına uğradık ve o da bizim peşimize takıldı. Gideceğimiz yere vardığımızda kavmin konuşmacısı konuşuyor ve hutbesinde göklerden, yerden, dağlardan söz ediyordu. Adam nihayet durduğunda biz, “Ona kim cevap verir?” dedik. Bedevi de, ‘Ben.’ dedi. Bundan sonra dizleri üzerine çöktü ve topluluğa yönelerek, ‘Vallahi ben sizin bildiğiniz bu türlü türlü şeyleri bilmem.’ dedi ve sözlerine devam etti: ‘Hamd, âlemlerin Rabbi olan Allah’a mahsustur. Peygamberlerin en hayırlısı olan Muhammed’e salât olsun. Lafın kisası sen bu hanımı nikâhına almak istedin. Doğru sözlü davrandın ve zorlukları aşmaya azmettin. Senin işin sağlamdır ve vaat ettiğin mehir kabul edilmiştir. Biz de bu hanımı seninle evlendirdik. Onu sana teslim ettik. Haydi, şimdi hurma ve yağla hazırlanmış tatlınızı getirin.”* (IV, 362)

İbn Kuteybe, bu babın ardından, hakkında az malumat zikrettiği, “Allah Dostlarının Kadınlara Evlilik Hakkındaki Öğütleri” babına geçmiştir. Müellif bu bab başlığında evlenecek kızlara yapılan birtakım tavsiyelere yer vermiştir. Bu tavsiyelerde daha çok evlenilecek kıza güzel koku sürünmesi, gözlerine sürme çekmesi, vücudunu

temiz tutması ve su ile temizlik yapması tavsiye edilmektedir. Ayrıca eşler arası iyi geçinme ile ilgili bazı tavsiyeler de yer almaktadır.

Bu tavsiyelerden biri, Ferâfisa el-Kelbî'nin, Hz.Osman ile evlenmek üzere olan kızına söylediği sözlerdir. Ferâfisa, kızının çeyizini hazırlarken ona şöyle demiştir: *“Kızcağızım! Şüphesiz sen güzel koku sürünmek konusunda senden çok daha becerikli Kureyş kadınlarının yanına gidiyorsun. Bu yüzden sürme ve suyu yanından hiç ayırma. Temizliğine özen göster ki kokun yağmur değmiş rüzgâr kokusu gibi ferahlatıcı olsun.”* (IV, 363)

Diğer bir tavsiye, kızını kardeşinin oğlu ile evlendiren Âmir b. Zarb'a aittir. Âmir, kızı evleneceği zaman kızının annesine, ona iletmesi için bazı tavsiyelerde bulundu. O şöyle dedi: *“Kızına söyle yanında su bulunmadan çölde konaklamasın. Zira su, vücudun üst tarafı için bir temizlik, alt tarafı içinse bir saflık aracıdır. Çok fazla cinsel ilişkide bulunmaktan sakınsın. Çünkü beden sıkılıp usandığında kalp de bıkkınlık duyar. Eşinin yanına geldiği vakitlerde ona mani olmasın. Zira hürmet, eşler arasındaki uyumdan gelir.”*

Âmir'in kızı evlendikten sonra aradan bir ay ancak geçmişti ki o, kaşı gözü yarılmış halde babasına geldi. Bu durum karşısında Âmir bu sefer kardeşinin oğluna tavsiyelerde bulunmuştur. Onun kızının eşi olan kardeşinin oğluna tavsiyesi şöyledir: *“Yavrum! Eşine vurmaktan tamamen vazgeç. Çünkü hanımın başka bir sebep olmasa da bu sebepten dolayı senden nefret eder ve senden uzaklaşır. Bu durum tedavisi olmayan bir hastalıktır. Eğer aranızda bir uyum yoksa anlaşarak ayrılmanız sizin onu öfke ile boşamandan daha hayırlıdır. Sakın ola malını ve aileni terk etmeyesin.”*

Âmir'in tavsiyelerine uymadığı anlaşılan bu kimseye Âmir, evlenirken kızına verdiği mehiri ve boşanma tazminatını ödeyerek onları boşadı. Burada Araplar arasında bu şekilde boşanan ilk kimselerin onlar olduğu bilgisi verilmiştir. (IV, 363)

3.4.4. Kadınların Toplum Hayatındaki Yeri

Bu başlıkta, “Kadınları Yönetmek Ve Onlarla Birlikte Yaşamak Hakkında Bab”, “Kadınlarla Konuşmak” ve “Bakmak Hakkında Bab” konularında yer alan bilgileri birlikte değerlendirdik.

“Kadınları Yönetmek Ve Onlarla Birlikte Yaşamak Hakkında Bab” başlığını incelerken öncelikli olarak burada yer alan haberleri vermeyi ardından bu haberleri değerlendirmeyi uygun gördük.

Konu başlığına ilk olarak Hz. Peygamber’in, *“Kadın ege kemiğinden yaratılmıştır. Onu düzeltmeye kalkarsan kırarsın. Onu kendi halinde bırakırsan onunla yaşarsın.”*¹²⁶⁹ hadisi yer almaktadır. (IV, 364)

Ardından Hz. Ömer’in, *“Kadınlar avrettir. (Herkes tarafından görülmemesi gerekir) Onları evde gizleyin, onlarla geçinmenin yolu sukût etmeleridir.”*, *“Kadınları sokağa bakan odalarda oturtmayın, onlara okuma yazma öğretmeyin, onlar hakkında çıplaklıkla yardım isteyin, fazla kıyafet almayın ki dışarı çıkıp fitneye düşmesinler.”* şeklindeki sözleri yer almaktadır. (IV, 365)

Aynı mahiyette bir diğer rivayette kıskanç olduğu belirtilen ‘Ukayl b. ‘Ullefe’ye, *“Aileni nasıl idare ediyorsun?”* diye sorulduğunda o, *“İki hususa dikkat ediyorum; açlık ve çıplaklık, yani aç bırakınca çok gülmezler çıplak olurlarsa mutlu olmazlar.”* diye cevap vermektedir. (IV, 365)

İbnü’l-Mukaffâ’dan ise şu rivayetler nakledilmiştir: *“Kadınlarla istişare etmekten sakın, onların görüşleri senin düşüncelerini farklı yerlere götürür. Onların azimleri geçicidir, heyecanları çabuk söner, onların bakışlarına araya bir perde koyarak engel ol, onların bakışlarına engel olman, onlar hakkında şüpheye düşmenden daha iyidir. Güvenmediğin birinin evine gelmesi, onların dışarı çıkmalarından daha zordur.*

¹²⁶⁹ Bu hadisin tam metni şöyledir: *“Size kadınlar hakkında hayırlı olmanızı vasiyet edip dilerim. Çünkü kadın ege kemiğinden yaratılmıştır. Bu kemikten en eğri şey üst tarafıdır. Eğer sen eğri kemiği doğrultmaya çalışırsan onu kırarsın. Onu kendi halinde bırakırsan eğri kalır, ondan öyle istifade edersin.”* Buhârî, “Nikâh”, 79.

Eğer gücün yeterse senin ne yaptığını bilmesinler. Herhangi bir kadın onun aleyhinde olacak bir şeyi temellük etmesin. Bu onun aklının daha rahat olması ve güzelliğinin devamı için daha uygundur. Kadınlar reyhandır, rahatlatıcıdır, kahredici rahatsızlık verici değildirler. Onların bu özellikleri kendi zatlarından değildir, senin yanında başkaları için faydalı olmalarına izin verme. Hanımlarla yalnız kalma süreni uzatma. Bu durumdan hem sen sıkılırsın hem de onlar sıkılırlar, eğer kendini tutarsan onlar seni daha çok isterler. Böyle davranman senin için daha uygundur.” (IV, 366)

Bu bilgiler, Kur’ân-ı Kerîm’de ve Hz. Peygamber dönemindeki uygulamalarda yer alan kadınlar hakkındaki bilgilerle örtüşmemektedir. Nitekim İslâm ile birlikte kadınlara yönelik câhiliyye döneminden kalma çirkin tutum ve davranışlar gün geçtikçe ortadan kaldırılmıştır. Hz. Peygamber devrinde Kur’ân-ı Kerîm ve sünnete uygun olarak kadın-erkek ilişkilerinde bir düzenleme getirilmiş, Müslüman hanımlar Hz. Peygamber ile serbestçe görüşebilme imkânı bulmuşlardır.

Nitekim Hz. Peygamber döneminde kadınlar toplumsal hayatın pek çok sahasında yer alabiliyordu. Hz. Peygamber’in sünnetine sahip çıkan hanım sahâbîler topluma karşı sorumluluklarını yerine getirebilmek için kültürel sahada da çalışmayı vazife bildiler. Kimi kadınlar ticaretle,¹²⁷⁰ kimi eğitim öğretimle,¹²⁷¹ kimi de sağlık hizmetleriyle¹²⁷² meşgul olmuşlardır.

İlk muhacir hanımlardan Şifâ bint Abdullah, Hz. Peygamber’in hanımı, Hz. Ömer’in kızı olan Hz. Hafsâ’ya yazı öğretmişti. İki hicret sahibi Esmâ bint Umeys, Habeşistan’dan Medine’ye döndükten sonra orada öğrendiklerini gündelik hayatta uygulama ve diğer kimselere de öğretme fırsatı bulmuştur.¹²⁷³

Hz. Peygamber döneminde kadın, sosyo-kültürel hayatta yer alırken kadının konumu ve kadına bakış açısının değişmesinin sebepleri üzerinde düşünülmesi gerekmektedir. Hz. Peygamber döneminde toplum içinde yer almış olan kadın daha sonraki dönemlerde her türlü fitne ve kötülükten uzak tutulmak maksadıyla sosyal ve

¹²⁷⁰ İbn Mâce, “Ticâret”, 29.

¹²⁷¹ Ebû Dâvûd, “Tıb”, 18.

¹²⁷² Buhârî, “Tıb”, 2.

¹²⁷³ Geniş bilgi için bk. Ferda Yıldırım, *Meşhur Hanım Sahâbîlerden Esmâ bint ‘Umeys*, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, İstanbul 2005, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi.

kültürel hayatın içinden yavaş yavaş geri çekilmeye çalışıldı. Bu anlayışın yansıması olan, “*Kadınlara yazı öğretmeyin, onları caddelere bakan odalarda oturtmayın.*” şeklinde Hz. Peygamber ve Hulafâ-yi Râşidîn dönemindeki uygulamalarla örtüşmeyen rivayetler ortaya çıkmıştır.

Yine Hudeybiye antlaşmasından önce, hanımı Ümmü Seleme’nin tavsiyeleriyle hareket etmiş bir Peygamber örneği ortada iken, “*Kadınlarla istişare etmeyin...*” rivayetinin kabulü oldukça zordur.

Bu rivayetlerin, kadını fitne ortamından korumak maksadıyla söylenmesinin yanında, sınırların genişlemesiyle karşılaşılan farklı kültür unsurlarının, özellikle yapılan tercüme faaliyetleriyle İslâm kültürüne giren Fars kültürünün ve İsrâiliyat anlayışının olumsuz etkisinin de göz ardı edilmemesi gerekmektedir.

Ne var ki sınırların genişlemesi, farklı kültürle iç içe yaşanmaya başlanması, özellikle Hristiyan ve Yahudi kaynakların tercüme edilmesiyle birlikte Kur’ân’ı Kerîm’in genel prensipleriyle ve Hz. Peygamberin sünnetiyle bağdaşmayan bu rivayetler ve uygulamalar görülmeye başlandı. Daha önce kaynaklar bölümünde zikrettiğimiz gibi İbn Kuteybe’nin eserin genelinde ve bu bölümde Hristiyan, Yahudi ve Fars kaynaklarını kullanması, yukarıda zikrettiğimiz rivayetlere yer vermesi onun bu kültürel ortamdan etkilendiğini ortaya koymaktadır.

Eserde kadınların yukarıda bahsettiğimiz özelliklerine yer verildikten sonra aile içinde iyi geçinme hakkındaki rivayetlere yer verilmektedir. Konuyla ilgili Ebü’l Hasan’dan gelen bir rivayette Haccâc’a, “*Ailenle şakalaşıyor musun?*” diye soruldu. O da, “*Ben şeytan mıyım da hanımlarımla şakalaşmayayım. Vallahi belki de hanımlardan birinin ayak parmaklarını öpmüşümdür.*” rivayeti zikredilmiştir.

Arab olduğu vurgulanan bir kimseye, hanımlarını bir arada nasıl tuttuğu ve onlarla nasıl geçindiği sorusunun sorulduğu onun da, “*Onlara sabretmek için bize gençlik gerekir, onların avutulmaları için bize mal gerekir, sonra bize iyi ahlâk gerekir böylece biz iyi geçinir ve yaşarız.*” cevabına yer vermiştir.

Ardından Hz. Peygamber'in, *"Bir Müslüman'ın oynadığı oyunlar batıldır. Atını eğitmesi, avcılık yapması ve eşiyle şakalaşması müstesnadır."*¹²⁷⁴ hadisi yer almaktadır. (IV, 367)

Aynı başlık altında ev geçiminin sağlanmasının zorluklarını belirttiği atasözünde, 'Umâre b. Hamzâ, evinde her gün yüz tane ekmek yapıldığını, kendisinin ise bunlardan sadece bir tanesini yediğini, diğerlerini kendisinin dışındakilerin tükettiğini söyledikten sonra, *"Falan evin sahibi, evin köpeğidir."* diyerek evin geçiminin sağlanmasının zorluğunu belirtmektedir. (IV, 368)

Niçin evlenmediği sorulan 'Utbe el-Kisâî'nin de, *"Bekâr yaşamak evli yaşamaktan daha kolay."* diyerek ev geçiminin sağlanmasının zorluklarına vurgu yapmaktadır. Ardından müellif konuyla ilgili teşvik mahiyetinde olan Hz. Peygamber'in *"Ecri en büyük sadaka; miskine verdiğin dinar, köle azâdı için verdiğin dinar, Allah yolunda harcadığın dinar ve aile ehline harcadığın dinardır."*¹²⁷⁵ hadisine yer vererek bu başlığı tamamlamıştır. (IV, 368)

Ardından müellif "Kadınlarla Konuşmak" başlığına geçmiştir. (IV, 368) Bu başlıkta konu hakkında az malumat bulunan ve sadece şiirlere yer veren müellif yine az malumatta bulunduğu ve daha çok şiirlere yer verdiği, "Bakmak Hakkında Bab" başlığına geçmiştir. Müellif bu baba Hz. İsbâ'nın, karşı cinse bakmamaya vurgu yaptığı, *"Gözlerinle bakmazsan zina yapmazsın."* sözüyle başlamış, konu ile ilgili bazı kimselerin sözleri ve yoğun olarak da şiirlerle başlığı bitirmiştir. (IV, 371) Konu ile ilgili bir adamın kardeşine yaptığı uyarı şöyledir: *"Gözlerini muhafaza et. Çünkü gözden gelen hata dilden gelen hatadan daha büyüktür."* (IV, 371)

Bir gün Eş'ab oğlunun bir kadına uzun süre baktığını gördü ve bu bakışların zinaya sebep olabileceğini söyleyerek onu uyardı. (IV, 371) Konu ile ilgili bir diğer olaya göre; bir a'rabî kadın, Benî Nümeyr kabilesine gitti, bu kabilede bulunanlar ona uzun süre baktılar. Bu durumdan rahatsız olan kadın onlara, *"Mü'min erkeklere söyle gözlerini haramdan korusunlar..."* âyeti ile cevap verdi. Kadının bu âyeti okuması karşısında bu kimseler mahcup oldular ve başlarını önlerine eğip sustular. (IV, 372)

¹²⁷⁴ Tirmizî, "Fedâilü'l-Cihâd", 11.

¹²⁷⁵ Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, II, 476; Süyûtî, *el-Câmiu's-sağîr*, 4243.

3.4.5. Eğlence Hayatı, Zina ve Boşanma

Bu başlık altında konu bakımından benzer olan; “Kadın Şarkıcıları-Çalgı Aletleri Ve Şarkılar Hakkında Bab”, “Takbil (öpme)”, “Kadınların Yanına Girme ve Cima”, “Önderlik Hakkında Bab”, “Zina ve Fasıklık Hakkında Bab”, “Kadınların Olumsuz Yönleri Hakkında Bab”, “Doğum Ve Çocuk Hakkında Bab” ve “Boşanma Hakkında Bab” konularını birlikte değerlendirdik.

Müellifin az malumat verdiği “Kadın Şarkıcıları-Çalgı Aletleri Ve Şarkılar Hakkında Bab” başlığında yer alan hikâyelerdeki eğlence meclislerinde söylenen şarkı sözleri ile bu meclislerde kullanılan çalgı aletleri ve bazı kadın şarkıcılar hakkında bilgi sahibi olunmaktadır. (IV, 374) Burada anlatılan hikâyelerden ve bu hikâyelerde geçen şarkılardan öğrendiğimize göre üd (IV, 376) ve tambur (IV, 378) bu meclislerde kullanılan aletlerdendir.

Ali b. Hişam’ın anlattığına göre Merv’de onların yanına uğrayan bir hikâyeci vardı. Zaman zaman hikâyeler anlatarak onları ağlatırdı. Sonra da elbisesinin yeninden küçük bir tambur çıkararak çalıp söylemeye başlar ve şöyle derdi:

“Bu gamın kederin ardından biraz neşe iyi gider.” (IV, 378)

Meliklere şarkı söyleyen ve karşılığında hediye bir takım mal elde eden İbn Câmî’ bir gün pek çok hediyelerle Mekke’ye gelmişti. Onu gören İbn Uyeyne “*Melikler ne sebeple bu adama bunca malı verirler ve bunca hediyeyi ihsan ederler?*” diye merakını belirtti. Orada bulunan bazı kimseler, “*Çünkü onlara şarkı söyler.*” dediler. O da, “*Ne söyler?*” diye sorunca bir kimse öne çıktı ve onun şarkı sözlerini tekrar etti:

“Tavaf edenlerle birlikte Kâbe’yi tavaf ederim,

Sarkmış olan ihramımı kaldırırım.”

Bunun üzerine İbn Uyeyne, “*Ne güzel söyledin. Haydi devam et!*” dedi. O da devam etti:

“Sabaha dek secdeler ederim de,

İndirilmiş olan muhkem âyetleri okurum.”

İbnu Uyeyne bu şarkı sözlerinden de hoşlanarak, “*Allah ona hayırlar ihsan etsin. Haydi devam et!*” dedi. O da devam etti:

“Yusûf’un endişesini gideren belki bana da,

Tahtirevanın sahibi olan hanımı nasip eder diye...”

Bu sözleri duyan İbn Uyeyne, “*Ah! Sus, tamam! Bu aşâğılık herifin ne yapmaya çalıştığını anladım. Allah’ım ona dileğini nasip etme!*” diyerek bu sözlerden duyduğu rahatsızlığı ifade etti. (IV, 378)

Müellif, az malumatta bulunduğu ve daha çok şiir zikrettiği “Takbîl (öpme)” babına Resûlullah’ın, “*Nebî hanımlarıyla yalnız kaldığında onlarla oturur ve (onları) öperdi.*”¹²⁷⁶ hadisiyle başlamıştır. (IV, 378) Bu babta yer alan şiirlerden biri Küseyyir’e aittir. Küseyyir şu anlama gelen bir beyit söylemişti:

“Her borçlu gelip geçti kapatıp da borcunu,

Bir tek Azze hem borcunu ödemez,

Hem de alacaklıya acı çektirir.”

Bu beyitleri duyan Ümmü Benîn, Küseyyir’in dostu Azze’ye, “*Küseyyir bu sözlerle ne demek istiyor? Bahsedilen bu borç da nedir?*” diye sordu. Azze, “*Ona bir öpücük vaat etmişim ama sonra bunu yerine getirmedim.*” diyerek onun sorusunu yanıtladı. Ümmü Benin ona, “*Sözünü tut. Günahı benim boynuma.*” dedi. (IV, 379)

“Kadınların Yanına Girme ve Cima” babında konu ile bazı hikâye, olay ve şiirlere yer vermiştir. Müellif, bu baba İbn Abbas’ın müt’a nikâhı hakkındaki görüşü ile başlamıştır. Saîd b. Cübeyr, konuyu şöyle anlatmaktadır: “*İbn Abbas’a, ‘Müt’a nikâhı ile kadınlarla evlenmek hakkında görüşün nedir? İnsanlar bu konuda o kadar çok soru soruyorlar ki sonunda şairler bile bundan söz eder oldu.’ dedim. O da, ‘Şairler ne demektedir?’ dedi. Ben de söz konusu beyiti tekrarladım:*

¹²⁷⁶ Bu hadis, hadis kaynaklarında tespit edilememiştir.

‘Sohbeti uzayınca şeyhe dedim ki,

Ey dikkatli kişi İbn Abbas ’ın fetvasını bilir misin?

Müt’a nikâhı hakkında sen de kolaylık gösterir misin?

Benim için hem bir kolaylık hem de insanlara karşı bir delil olsun diye.’

Onun bu sözleri üzerine İbn Abbas, ‘Resûlullah beni bundan nehyetti ve bu işi mekruh gördü.’ diyerek bu konudaki fetvayı vermiştir. (IV, 381)

Bu babta anlatılan bir olayda ise Anzete b. Esed b. Rebâ’a’nın Hâris b. Zâlim’i esir aldığı bir günde yaşananlar anlatılmaktadır. Burada anlatılan bilgilerden Anzete’nin kabilesinden bir kadının onun yanına uğradığı ve Hâris b. Zâlim’i görüp onun bazı özelliklerinden kralın dostu olduğunu anladığı anlatılmaktadır.¹²⁷⁷ (IV, 383)

Müellif burada ‘Ubeydullah b. Ziyâd ile Hind bint Esmâ’nın evliliklerine dair bazı bilgileri zikretmiştir. ‘Ubeydullah b. Ziyâd Basra valiliği görevinde iken, Esmâ bint Hârice’ye bir mektup yazarak kızı Hind bint Esmâ’yı kendisi ile nikâhlanmasını istedi. O da bu teklifi kabul ederek ikisini evlendirdi. Bu evlilikten rahatsız olan Amr b. Hârise, Muhammed b. el-Eş’as b. Kays ve Muhammed b. Umeyr, Esmâ’ya, “*Senin üzerinde hiçbir otoritesi olmadığı halde senden kızını istedi. Sen de onunla kızını evlendirdin ve böylelikle onun otoritesini tanımış oldun.*” dediler. Bu konuşmalar üzerine Ukaybe el-Esedî şöyle dedi:

“Allah Esmâ’ya iyilikler versin,

Emirin erkekliğine razı olduğu için...”

¹²⁷⁷ Bilginin devamında, bu kadının, “*Esirinize sahip çıkın. Şüphesiz o değerli bir ganimettir ve kralın dostudur.*” dediği, insanların, “*Sen bunu nasıl anladın?*” diye sorduğunda, “*Kadınların furum dedikleri şeye benzer siyah bir haşefe gördüm.*” diye cevap verdiği zikredilmiştir. Müellif bu bilgiden sonra rivayette geçen “ferm” kelimesi ile ilgili açıklamada bulunmaktadır. Müellifin zikrettiği bilgiye göre “ferm” kelimesi, kadının rahmini daralttığı ramikten (Miskle karıştırılmış katrana benzer siyah bir şeydir ve koku olarak kullanılır.) veya kuru üzüm ve benzerinin çekirdeğinden yapılmış bir maddedir. Müellif bu bilginin hemen akabinde “ferm” kelimesinin toplumda kullanımına örnek vermiştir. O, Abdülmelik b. Mervan’ın, Haccac’a, “*Ey kuru üzüm çekirdeğiyle rahmini daraltan kadının oğlu!*” diye hitap ederek yazdığını belirtmiştir. (IV, 383)

Bu konuşmalardan ‘Ubeydullah b. Ziyâd haberdar olmuştu. O, Kufe’ye atandığında Âişe bint Muhammed b. el-Eş‘as ile evlendi. Kardeşi Selm b. Ziyâd’ı da Amr b. Hâris b. Hureys’in kızı ile evlendirdi. Diğer kardeşi Abdullah b. Ziyâd’ı ise Muhammed b. Umeyr’in kızı ile evlendirdi. Onların bu evlilikleri üzerine İbnü’l-Ayyâs, “ *Vallahi onlar kınadıkları işte birleşip ortak oldular.*” diyerek bu kimselerin, ‘Ubeydullah’ın, Hint bint Esmâ ile olan evliliklerini kınamaları, ‘Ubeydullah, Kufe’ye vali olduğunda ise kendi akrabalarını ‘Ubeydullah ve onun kardeşleri ile evlendirmelerini eleştirmektedir. (IV, 384)

Müellif az malumat verdiği “Önderlik Hakkında Bab” başlığında hayat kadınları hakkında kısa hikâye ve olaylarla şiirlere yer vermiştir. (IV, 388)

Müellif konuya Hz. Âişe’nin sözleriyle başlamaktadır. Bir gün İbnü’l-Aşvâ’ya “vâsile” hakkında soru sorulması üzerine o, muhatabına, “*Şüphesiz sen çok araştıran birisin.*” demiş ve Hz. Âişe’nin konu hakkındaki sözlerini nakletmiştir. Hz. Âişe şöyle söylemiştir: “*Vâsile sizin zannettiğiniz gibi bir şey değildir ve kel kaldığı vakit kadının kendine yapma saç yapmasında bir sıkıntı yoktur. Vâsile aslında gençliğinde zina ehli olan ve yaşı ilerlediğinde zinaya aracılık eden kadına denir.*” (IV, 388)

Konu ile ilgili bir diğer olay Medâinî’den nakledilmiştir. Bu olaya göre, emniyet güçlerinden bir görevli, muhabbet tellallığı eden bir kadını yakalamış ve hapsedmişti. Çok geçmeden bir kimse gelip bu kadın hakkında aracılık etmek ve kadını hapisten çıkarmak istedi. Görevli ise emrindeki askere, bu kadının, kadınları ve erkekleri evinde toplayan bir muhabbet tellalı olduğunu ve kadının evinde zina ehlinden başkasının bulunmadığını bildiren bir rapor yazdırmıştı. Kadından söz edilince, görevli kimse, “*Onun hakkındaki raporu çıkarın.*” dedi. Rapor okunduğunda ise aracılık etmek isteyen kişi utanmış bir şekilde oradan ayrıldı. (IV, 389)

Müellif bölümün devamında “Zina ve Fasıklık Hakkında Bab” başlığı altında zina yapan insanlardan, özellikle kadınlardan örnekler vererek bahsetmektedir. Toplumda zina yapan insanların varlığına dikkat çekmekte ve bu konu hakkında bazı ayrıntılı rivayetlere yer vermektedir.

Konuyla ilgili Utbî'den gelen bir rivayette, kendisine dokunan eli çevirmeyen kadının eşine, bu kadınla neden hala evli olduğu sorulduğunda, adamın, *“O güzel bir kadın ve çocuklarımın annesi, bu sebeple ondan ayrılamam.”* şeklindeki cevabına yer vermektedir. (IV, 392)

Konuyla ilgili Halife Süleyman b. Abdülmelik ile şair Ferezdak arasında geçen konuşma ilgi çekicidir; Süleyman b. Abdülmelik, Ferezdak'a, *“Ben imamken benim yanımda zinaya karar verdin, nefsin helal kıldın, sana gereken had cezasını uygulamam gerekir.”* dedi. Ferezdak'ın, *“Ey emîrü'l-mü'minîn bana bunu neye dayanarak uygun gördün.”* demesi üzerine Süleyman b. Abdülmelik, *“Allah'ın kitabına göre”* hüküm verdiğini söylemiştir.

Bilginin devamında Ferezdak kendisinin zina yapmadığını şu sözleriyle ifade ediyor, *“Allah'ın kitabında benden bahsedilmiyor, Allah şairler hakkında şöyle diyor; ‘Şairlere gelince, onlara da sapıklar uyarlar. Onların her vadide başıboş dolaştıkları ve gerçekte yapmadıkları şeyleri söylediklerini görmedin mi?’¹²⁷⁸ Ben de bunu yapmadım.”* (IV, 392) Süleyman b. Abdülmelik'in, şair Ferezdak'ı zina konusundaki ihtarı, halifenin bu konudaki hassasiyetini ortaya koymaktadır.

Müellif konu ile ilgili kaynak vermediği bir diğer bilgide, bir a'rabînin, medenî birinin evinde misafir olarak kaldığını, fakat kaldığı yerde gördüğü bir kadını rahatsız etmeye çalıştığını söyler. Adamın her teşebbüsünde havlayan köpeğin, ay ışığının ve seher vakti namaz kılan yaşlı bir kadının ona engel olduğunu belirterek adamın şu sözlerine yer verir,

Allah, Ay ışığı, köpek ve yaşlı kadın dışında,

Nefret ettiğim bir şey yaratmadı.

Ay ışıldar, köpek havlar,

Yaşlı kadın seher vakti kalkar. (IV, 394)

¹²⁷⁸ Şuarâ 26/224-226.

Bir diğ er rivayette m  ellifin el-Mans  r’un babası Muhammed b. Ali’den naklettiğı rivayet yer almaktadır, “*Haccederken, Kelb kabilesinde Őerefl  bir kad n  gördüm. Ömer b. Eb  Rebîa da onu gördü ve her gün onunla konuşmaya çalıştı. Bir gün onu takip etti. Bu durumdan rahatsız olan kadın eşine, ‘Mescide sana yaslanarak gitmek istiyorum.’ dedi ve mescide gelirken eşine yaslandı. Bunu gören  mer b. Eb  Rebîa ka tı. Bu durum üzerine kadın Şunları söyledi:*

Yavaş ol ey genç;

Sahipsiz olana tilki saldırır,

Desteğı olan birini görünce ka ar. (IV, 394)

M  ellif bölümün devamında “Kadınların Olumsuz Yönleri Hakkında Bab” başlığı altında kadınların fitrattan gelen bazı özellikleri ile ilgili birtakım rivayetlere yer vermektedir. İbn Kuteybe kadınının fitrattan gelen bu özelliklerini “olumsuz” olarak nitelendirmektedir. Bu rivayetler incelendiğinde Kur’ân-ı Kerîm ve hadislerle bağdaşmayan bilgilerin bulunduğunu görmekteyiz. İbn Kuteybe’nin bu rivayetlere yer vermesinin, onun diğ er dinlere ve kültürlere ait kaynaklardan da istifade etmiş olmasından kaynaklandığını düşünmekteyiz.

Konuyla ilgili Vehb b. Münebbih’ten Şu rivayet nakledilmektedir: “*Allah kadınları on özelliklerinden dolayı cezalandırmıŐtır: Doğum sancısı, hay z, kar nlarındaki necaset, mirasta kadına yarım pay erkeğe bir pay verilmesi, iki kadının Őahitliėinin bir erkeğin Şahitliğine denk olması, akıllarının noksan olması ve hay zlı dönemlerinde namaz kılmamaları sebebiyle dinlerinin noksan olması. Ayrıca onlara selam verilmemesi, cuma namazının ve cemaatin onlara farz olmaması, onlardan nebi olmaması, velisi dışında yolculuğa çıkmamaları.*” (IV, 398-399)

Görüldüğü üzere kadınının fitrattan gelen özellikleri ve diğ er cinsten farklılıkları onun bir kusuru olarak nitelenmektedir. Kad nının bu özellikleri, onu erkekten ayırarak kötüleyen ve deėersizleŐtiren bilgiler olarak değil, fitrata, cinsiyete ve mizaca yönelik özellikler olarak algılanmalıdır. Kur’ân-ı Kerîm ve hadislerle bağdaşmayan bu ifadeler o gün bazı kimselerin kadına bakış açısını göstermesi açısından değerlendirilmelidir.

Bu babta Hz. Ömer'in hilafeti döneminde yaşanan bir olayı anlatan rivayet ilgi çekicidir. Birbirine kardeş gibi bağlı olan iki kişiden biri savaşta şehit olurken ailesini arkadaşına emanet etti. Genç, rüzgârlı bir gecede arkadaşının evine gitti. Evde ışık yanıyordu. Eve yaklaşıncı bir Yahudi'nin evde olduğunu ve şöyle diyerek alay ettiğini duydu: *“Şimdi bir Müslüman'ın evindeyim. O adamın karısıyla baş başayım. Karısı kendini korusa da ben istediğimi elde ederim.”*

Bu sözleri duyan genç evine gitti kılıcını alarak bu Yahudi'yi öldürdü, yerde sürükledi ve yola attı. Sabah olunca öldürülen kişinin arkadaşları cesedi gördüler fakat kimin öldürdüğünü bilmedikleri için Hz. Ömer'in yanına giderek durumu anlattılar. Hz. Ömer bu hususu görüşmek üzere insanları toplu olarak namaza çağırdı ve insanlar gelince minbere çıktı, *“Bu adamı kim öldürdü?”* diye sordu. Genç ayağa kalktı olanları anlattı. Hz. Ömer durumu öğrenince, *“Allah senin elini kesmez. Onun kanı heder oldu.”* diyerek olayı sonuçlandırmıştır. (IV, 401-402)

Müellif bu babta eşlerin birbirine olan ihanet örneklerine hem de aile içinde yaşanan ihanet örneklerine yer vermiştir. Bunlardan biri müellifin *Siyerü'l-Acem*'den naklettiği bilgidir. Erdeşîr, Sevâd Meliklerinden en büyüğünün saklandığı bölgeye gitti. Orayı kuşattı ama içeri girebilmek için bir yol bulamadı ta ki Sevâd Melik'inin kızı gelinceye kadar. Melik'in kızı Erdeşîr'i gördü, ona âşık oldu ve ona, *“Eğer benimle evlenmeye söz verirsen sana şehrin girişini gösteririm.”* yazılı bir kâğıt attı. Erdeşîr bu teklifi kabul etti ve Melik'in kızının tarif ettiği yerden ordusuyla birlikte şehre girdi ve meliki öldürdü, onun kızıyla evlendi. Erdeşîr, kızının babasına yaptığı ihanetten rahatsız olmuştu bu sebeple ona, *“Baban seni ne ile besledi?”* diye sordu. Kadının, *“Bal, yağ ve beyinle besledi.”* cevabı üzerine O, *“Babanın sana sunduğu ikrama hiç kimse sahip olmadı. Senin baban sana en çok iyilik yapan kişiyken ona karşı kötülük yaptın. Kendimi senin yanında güvende hissetmiyorum.”* dedi, onu ata bağlatarak sürükletti ve öldürttü. (IV, 404)

Müellif, “Doğum Ve Çocuk Hakkında Bab” başlığı altında, anne-babanın çocuk üzerindeki hakları, çocuğun babaya benzerliği, erken ve zor doğum yapan kadınlar hakkında rivayetlere yer vermiştir. (IV, 406-407)

Aynı başlık altında altı aylık doğum yapan bir kadın hakkındaki rivayete, İbn Abbas'ın doğumu zor olan hanımlara yazılıp verilmesini tavsiye ettiği dua¹²⁷⁹ ve âyetlere¹²⁸⁰ yer verilmiştir. (IV, 407)

Çocuk üzerindeki haklar konusunda; Ebû Esved ile eşi Ümmü Avf çocuklarının üzerinde kimin daha fazla hakkı olduğu hususunda anlaşmazlık yaşadılar. Konuyu Ziyâd b. Ebîhî'nin yanında tartıştılar. Ziyâd, annenin çocuk üzerinde daha fazla hakkı olduğuna karar vererek bu konudaki tartışmayı sonlandırmıştır. (IV, 406)

Çocuğun babaya benzerliği hususunda Benî Esed kabilesinden bazı kimselerin çocuğun üç yönüyle; başı, sesi ve yürüyüşüyle babasına benzeyeceği, bir adama oğlunun kendisine ne kadar benzediğinin söylenmesi üzerine, *“Bir adam ölse de çocuğu ona benzediği için kalıcı olur.”* rivayetlerine yer verilmektedir. (IV, 406)

Müellif, “Boşanma Hakkında Bab” başlığına, Hz. Peygamber'in, *“Allah'ın en hoşlanmadığı helal boşanmadır.”*¹²⁸¹ hadisiyle başlamakta, bazı boşanma olaylarından örnekler vermektedir. (IV, 407)

Konuyla ilgili Asmaî'den şu rivayet nakledilmektedir: *“Bir şehirde bir kadı vardı. Kendisine falancanın oğlu Hantab el-Mahzumî denirdi. Ben de kendisine yetişmişim. Bir kadın, kocasıyla tartıştı. Kadın tartışırken kocasına şöyle diyordu: ‘Beni aç bıraktın. Bana zulmettin. Vallahi senin evindeki fareler bile bitkinlikten yürüyemiyor. Açlık yüzünden yuvalarından bile çıkamıyorlar.’ Kocasına ise, ‘Öyleyse bu fareler yuvalarında kaldığı sürece sen boşsun.’ dedi.”*

Kadın kocasının bu sözünü kadıya aktardı. Kadı İbn Muttalib, bir mazeret bekleyerek adama, *“Bir deve çorak bir arazide sırf vatan sevgisinden dolayı kalır mı?”* dedi. Adam, karısı ile kendisini ayırmamak için kadının ara bulmaya çalıştığını fark etti ve *“O sanki seni yanıltmış. Yirmi kere boştur.”* diyerek eşini boşadı. (IV, 408)

¹²⁷⁹ “Bismillâhi lâilâhe illâ hüve'l-Kerîm subhânallahi rabbil-arşı'l azîm,” “Allah'ın adıyla Ondaki başka ilah yoktur. O Kerîmdir büyük arşın sahibi olan Rab bütün noksanlardan münezzehtir.”

¹²⁸⁰ “Kıyâmeti gördükleri gün onlar sanki dünyada ancak bir akşam yahut bir kuşluk vakti kadar kalmış gibidirler.” Naziât 79/46, “.....Onlar tehdit edildikleri azabı gördükleri gün sanki dünyada gündüzün bir anından başka kalmadıklarını sanırlar.....” Ahkâf 46/35.

¹²⁸¹ Buhârî, “Talâk”, 12; Ebû Dâvûd, “Talâk”, 3.

Bir diğerk rivayette, İbn Abbas, eşini gökteki yıldızlar adedince boşayan bir adama, “*Boşamak için Cevzâ’daki yıldızların sayısı yeterdi.*” diyerek boşama sözlerinin üç ile yeterli olduğunu hatırlatmıştır. (IV, 408)

Eşini boşamak isteyen erkekler hakkındaki rivayetler yanında, birçok defa boşanan bir kadına, “*Ne oluyor da bu kadar çok boşanıyorsun?*” diye sorulduğunda “*Onlar bize baskı yapmak istiyor. Allah onlara baskı yapsın!*” dediğı rivayet edilmiştir. (IV,410)

Müellif eşinden boşandıktan sonra pişman olan kimseler hakkındaki rivayetlere de yer vermiştir. Karısını boşadığına pişman olan bir bedevînin karısına şu sözleri söylediğı rivayet edilmiştir.

“Hammad’ın annesini feda ettim,

Ona (Hammad’a) dedim ki,

Sen Zelfa’nın oğlusun,

Yaklaş ey oğlum.

Sizden hiç kimse “üç”e sakın ola yaklaşmasın...

Bence “üç” sayıların en uğursuzudur.” (IV, 408)

Bir diğerk rivayette, Asmaî’nin karısını boşadığı fakat gönlünün onda kalması üzerine ona şu şiiri yazdığı yer almaktadır:

“Bizden sonra bizim gibisini gördünüz mü?

Biz sizden sonra sizin gibisini görmedik.

Bizim hoşumuza gidenin nasibi,

Ondan ayrı kalmaktır.

Sizin huzurunuzda olan şeyi toplamayız.

Sizden sonra sizi korumak için biz bir adet edindik.

Eğer derseniz bundan vazgeçeriz.

Korumak da çabalamak da hepsi sizin için.” (IV, 409)

3.4.6. Aşk Beyitleri

Bu bölümün son iki babı olan “Şair Âşıklar Dışındaki Âşıklar Hakkında Bab” ve “Güzel Gazel Beyitleri” başlıklarını birlikte değerlendirdik.

Müellif “Şair Âşıklar Dışındaki Âşıklar Hakkında Bab” başlığı altında, aşk hikâyelerine yer vermiştir. (IV, 412-419) Biz burada yer alan bazı aşk hikâyelerine yer vermeyi uygun gördük.

Bunlardan biri Muhammed b. Kays el-Esedî’den nakledilen rivayettir. O başından geçen bir hadiseyi anlatmaktadır: “Şehrin idarecisi beni Halîfe Yezîd b. Abdülmelik’e gönderdi. Ben de yola çıktım. Şehre iki ya da üç gecede ulaştım. Şehre girdiğimde yolun kenarında oturan bir kadın gördüm.

Yanında göğsüne başını dayamış bir adam vardı ve adamın başı yere doğru düştükçe o kaldırıp kendine yaslıyordu. Selam verdim. Selamımı kadın aldı. Adamdan ses çıkmadı. Kadın bana dikkatlice baktı ve ‘Ey genç, hiçbir riske girmeden bir iş yapmak ister misin?’ diye sordu. Ben de, ‘Sübhaneallah! Zahmete girsem de iş yapmayı severim.’ dedim. Kadın, ‘Bu benim oğlum’ dedi. ‘Birlikte büyüdüğü amcasının kızına âşıktı. Kız büyüyünce oğlumdan uzaklaştı. Oğlum gizli gizli gelip onu izliyordu. Sonra babasından onu istedi ama babası bu teklifi reddetti. Biz kadını kendisini seven erkeklerle evlendirmeyi ayıp görürüz. O yüzden onu oğlumla evlendirmedim.

Kızı başka bir amcaoğlu nişanladı ve üç yıl önce evlendi. Oğlum ise gördüğün gibi artık yemiyor, içmiyor, akletmiyor. Ona nasihatte bulunur musun?’ Gence doğru eğildim ve nasihatte bulundum. Bana şöyle diyerek karşılık verdi:

‘Sevgiliye ne oluyor da beni ziyaret etmiyor?’

Cimrilikten mi yoksa önünde engeller mi var?’

Hastalandım ve kavmimin hepsi beni ziyaret etti.

Sana ne oluyor ki (ey sevgili) ziyaretçiler içinde yoksun?

Sevgilimi kaybettim ve aşkımdan ağladım.

Sevgilinin kaybı ey yolcu çok zordur.

Şunu bil ki senden başkasını beklemedim.

Çevremde amca çocuklarım çok olduğu halde.

Sen hasta olsan ben sana koşarak gelirdim.

Seni benim ziyaretimden alıkoyan nedir?’

Genç son kelimeyi söyleyince sustu. Yaşlı kadın, ‘Vallahi ruhunu teslim etti.’ dedi. Allah da biliyor ya birden içime bir şüphe düştü. Benim sözlerim yüzünden ölmüş olmasından korkup kederlendim. Yaşlı kadın benim halimi görünce, ‘Rahat ol, üzülme. O, eceli ile öldü ve içinde bulunduğu ıstıraptan kurtuldu. Kerîm olan Rabbine yürüdü.

Şimdi işini tamamlamak ister misin? Bak şunlar bizim evlerimiz. Çok uzak değiller. Oraya git ve oğlumun öldüğünü haber ver. Buraya gelmelerini söyle.’ dedi. Atıma bindim ve yaklaşık bir mil uzaklıktaki evlere vardım. Onlara gencin öldüğünü haber verdim. Haberi verdiğim kişi, ‘Hepimiz Allah’ın kullarıyız ve O’na döneceğiz’¹²⁸² âyetini okudu. Ben geri dönerken saçları dağınık halde olan bir kadın gördüm. Kadın bana ‘Kim öldü?’ diye sordu. Ben de, ‘falancanın oğlu falanca’ dedim. Kadın ‘Muhammed’i gönderen adına söyle öldü mü?’ dedi. ‘Evet’ dedim. ‘Son sözleri ne oldu?’ diye sordu. Ben de ona adamın ölmeden önce okuduğu şiiri okudum. Şiiri duyan kadın üzüntüsünden derin bir iç çekti ve benim sözlerime karşılık üzüntüsünü belirten bir şiir okudu.

Sonra benimle ve oradakilerle birlikte ağıtlar yakarak gencin yanına kadar geldi. Genci yıkadık ve namazını kıldık. Kadın gencin kabri üzerine kapandı. Ben de yoluma devam etmek için oradan ayrıldım.

¹²⁸² Bakara 2/156.

Yezîd b. Abdülmelik'in yanına gittim ve mektubu kendisine ilettim. Bana insanların durumunu sordu. 'Yolda bir şeyle karşılaştın mı?' dedi. 'Evet, Vallahi çok ilginç bir olayla karşılaştım.' diyerek gördüklerimi ona aktardım. Oturdu ve 'Sen Muhammed b. Kabs, şimdi -almak için geldiğin cevabı almadan önce- hemen o gencin ailesine ve amca çocuklarına git. Onları al ve şehrin idarecisine götür. İdareciye emret onları azarlasın. Eğer kızın da başına aynı şey geldiyse onun da ailesine git ve aynı şeyi yap. Sonra neler olduğunu haber vermek için buraya dön ve getirdiğin şeyin cevabını al.' dedi. Bunun üzerine gencin kabrine gittim. Hemen yanında başka bir kabir daha gördüm. Kimin kabri olduğunu sordum. 'Kabrin üzerine kapanan o kadın yemedi, içmedi üç gün boyunca olduğu yerden kalkmadı. Sonunda da öldü.' dediler. Kadının ve gencin amca çocuklarını topladım ve hepsini azarladım." (IV, 412-413)

Benzer bir rivayette Hişâm b. Hasan, Benî Temîm'den bir adamdan şöyle naklediyor: "Devemi aramak için yola çıkmıştım. Tay' suyu yakınlarına kadar geldim. Orada iki topluluk gördüm. Birbirlerine seslenildiğinde duyulacak kadar yakındılar. Bu toplulukta bir genç kız ve erkek fark ettim. Erkek hastaydı. Kızın sesini duyunca sesini yükseltti ve şöyle dedi:

'Sevgiliye ne oluyor da beni ziyaret etmiyor?

Cimrilikten mi yoksa önünde engeller mi var?

Sen hasta olsan ben sana koşarak gelirdim.

Seni benim ziyaretimden alıkoyan nedir?'

Genç kız, erkeğin sesini duyunca bulunduğu yerden çıkarak koşmaya başladı. Çevresindeki kadınlar kızı tuttu. Genç erkek de kızı görünce ona doğru koşmaya başladı ama çevresindeki erkekler onu tuttu. Genç kız da erkek de kendilerini tutanların elinden kurtuldular ve birbirlerine sarılarak can verdiler. Oradaki çadırlardan birinden bir ihtiyar çıktı ve gençlerin önünde durdu. 'Hepimiz Allah'ın kullarıyız ve O'na döndürüleceğiz.'¹²⁸³ âyetini okudu. Sonra da 'Her ne kadar hayattayken kavuşamadıysanız da ben sizi öldükten sonra ayırmayacağım" dedi. 'Bu adam kimdir?'

¹²⁸³ Bakara 2/156.

diye sordum. Adam, ‘Bu benim oğlum, bu da kardeşimin kızı’ dedi. Sonra her ikisini aynı kabre gömdü.” (IV, 413-414)

Konu ile ilgili ‘Uzriyyin’den bir bedevîye soruldu, “Sizin kalplerinize ne oluyor ki kuşların kalbi gibi. Tuzun suda erimesi gibi eriyorlar! Dayanıklı olamıyor musunuz?” Bedevî, “Bizler bize bakmayan göz bebeklerine bakıyoruz.” dedi. Bedevînin birine, “Sen kimlerdensin?” diye sordular. “Sevince ölenlerdenim.” dedi. Onun bu cevabını duyan bir cariye, “O ‘Uzrî’dir.” dedi. (IV, 415)

Bu konu ile ilgili diğer bir bilgi sevgi sözleri içeren bir mektuplaşmadır. Müellif, aşağıda vereceğimiz mektupla bu başlığı bitirmiştir.

Münye’nin Kâbûs’a Mektubu:

“Kim bir kanuna tabi olursa kendisine o kanunla hükmedilmesine razı olsun. Bir şey isteyen kimse harcadığı çabanın karşılığı kadar istesin. Her iyi işin bir güzel karşılığı, her kötü fiilin bir kötü karşılığı vardır. Zulme başlayan zulmetmiş olur. Zafer kazanan insafli olsun. Af akla daha yakındır.

Tereyağı ancak kuvvetli çalkalama sonucu elde edilir. Musibetin sonunda ferahlık vardır. Her yaralı yarasının iyileşmesini arzu eder. Her gün doğumu beklenir. Her gelecek yakındır. Her sevinçle birlikte gam vardır. Aslı kötü olanın ciğeri sert olur; katı kalpli olur ve kini uyur. Ölüm hasretten daha sakinleştiricidir. Keder rahatın baş engelidir. Sihir şiirden daha etkilidir. Her sevenin ilacı sevdiği. Her günün yarını vardır. Başına gelen bir şeyden dolayı Allah’tan şifa dile ve ondan seni korumasını iste.”

Kâbûs’un Cevabı:

Rahmet cömertlikten hâsıl olur, zalimlik cimrilikten hâsıl olur. Özü cömert olanın kalbi yumuşak, yüzü temiz olur. Suçundan dolayı cezalandırılan iyiliği, erdemi terk eder. Fazlı terk eden şansını kaybeder. Bağışlamayan bağışlanmaz. Kindar olan ve kinini içinde saklayan düşman kazanır. Merhamete en layık olan ona muhtaç ve ondan mahrum olandır. Her kederin bir rahatlaması vardır. Her amelin bir sevabı vardır.

Seven kişi sevenlere karşı nazık olur. Hasretten daha büyük hastalık yoktur ve güçlüyü en çok o zayıflatır. En şerefli meleke cömertliktir. En adi güç cimriliğin gücüdür. Eğer güç elde edersen güzellekle affet. Kudretli olduğun zaman affedici ol. Boş şeyler için üzülene yazıklar olsun. Nimet içinde olan başkasının başına gelen musibeti anlamaz.

Aklı dalgın olanın hayatı fasit olur. Hayatı fasit olanın rahatı ölümdür. Umutlar geniş, vakit sayılıdır. Ölüm beklenendir, mutlaka gelecektir. En acıklı ölüm, ıstırap içinde gözü arkada kalarak olanındır. En iyi hayır en çabuk yapılandır. İyilik yapmak isteyen bu iyiliği ertelemesin. Sevgi en ağır yüküdür. (IV, 417)

Ve ona şunları da yazdı:

Sevilenden gelen mektup, ne kadar uzun olsa da kısa gelir. Sevgiliden gelen musibet ağır olur. Her sonun bir başı vardır. Basamak basamak çıkılır, az olan büyür ve sonunda çok olur. Çok olan yavaş yavaş erir ve sonunda gider. Arayan bulur. Tekrar yapmakta ısrar edene kapalı kapılar açılır. Başarıya en layık iş birlikte yapılan iştir. Zaferi basiret izleyebilir. Basireti zorluk izler. Zorluğu değişim izler. Hiçbir şey olduğu gibi kalmaz. Her kederin bir ferahlaması vardır. Cefa umuda bağlıdır.

Tatlı dil yılanı deliğinden çıkarır. Tohumdan ağaç çıkar. Görüşmede nefretin şifası ve kaygıların molası vardır. Kişi bir işi çözmeden önce keşfetmelidir. O işe başlamadan önce araştırmalıdır. Acelede pişmanlık vardır. Doğru olup olmadığını araştırmakta selamet vardır. Akıllı kişi işine vaktinden önce başlayıp zamanında bitirendir. İlaç olmayan şeyle şifa bulunmaz. Zor olanı elde etmek için engelleri aşmak gerekir. Şefkat kudretin engelidir. Aptallık mahrumiyetin anahtarıdır. Sırlarını esir edenin yani saklayanın ağzının tadı kaçmaz. Nice yiyecekler vardır ki diğer yemekleri men eder. Nice karşılamalar vardır ki diğer karşılamaları engeller. (IV, 417-418)

Müellif “Güzel Gazel Beyitleri” isimli son babta konu ile ilgili şiir örneklerine yer vererek bu bölümü sonlandırmıştır. (IV, 419-426)

3.5. İslâm Kültür Ve Medeniyetinde ‘Uyûnü’l-ahbâr’ın Yeri

İbn Kuteybe’nin ‘Uyûnü’l-ahbâr’ı içerdiği geniş tarihî ve edebî malumat ile İslâm kültür ve medeniyetinde önemli bir yere sahiptir. ‘Uyûnü’l-ahbâr, dil, edebiyat, tarih, gelenek, bakımından daha sonra yazılmış çeşitli eserlerin, özellikle edep ve muhâdarâta dair kitapların başlıca kaynaklarından biridir.

Müellif eserini insanlık tarihinden başlayarak, kendi yaşadığı döneme kadar gelen Abbâsî Devleti’ni de konu edinerek yazmıştır. Hz. Peygamber, Hulafâ-yi Râşidîn, Emevî ve Abbâsî toplumunun dinî, ilmî, siyasî, idarî, askerî ve sosyo-kültürel yapısını, geniş kültür birikimi içerisinde ortaya koymuştur. Bu yönüyle eser adeta Abbâsî toplumunun bir nüvesi mahiyetindedir.

‘Uyûnü’l-ahbâr’da, İslâmiyet’in ilk yıllarından itibaren, özellikle de müellifin yaşadığı dönemi içine alan zaman dilimine ait idarî, siyasî, ilmî, sosyal ve kültürel hayata dair örnekler bulmaktayız. Toplumun idarî-siyasî hayatı, harp ahlâkı, ilmî gelişimi ile yazı ve kitabet, evlilik ve aile hayatı, yeme-içme kültürü, bazı tıbbî uygulamalar, bir arada yaşama ahlâkı ile farklı dine mensup kimselerle iletişim hakkında geniş ve önemli malumat bulunmaktadır. Ayrıca komşuluk ilişkileri, akrabalığın ehemmiyeti, misafirperverlik örnekleri, bazı taassup içerikli davranışlar, bazı inanışlar ve hurafeler, bazı kabilelerin özellikleri gibi bir toplumun kültürel yapısını oluşturan değerler ile ilgili bilgi, olay, hikâye ve şiirlere yer verilmiştir. Bu yönüyle eser topluma ayna vazifesi yapmakta, okuyucuya metinde zikredilen dönemin insanlarıyla bir arada yaşama fırsatı sunmaktadır. ‘Uyûnü’l-ahbâr, bu yönüyle takdire şayan eserler arasında yer alır.

Eserin muhtevasının çeşitliliği, hayatın birçok safhalarını içine alan bilgilerin öğrenilmesini sağlamaktadır. Bu bağlamda eser İslâm tarihinin farklı yönlerine kaynaklık etme özelliği taşımaktadır. Ayrıca eser hem bu yönleriyle hem de kapsadığı konuların işleniş bakımından ansiklopedik bilgi kitabı özelliğini kazanmaktadır.

Dil, edebiyat, fıkıh, tefsir ve hadis bilginlerinin ileri gelenlerinden biri olan İbn Kuteybe bu geniş kültür birikimini eserlerine yansıtmıştır. Onun geniş kültür birikimini en bariz şekilde ortaya koyduğu eseri ise ‘Uyûnü’l-ahbâr’dır.

Müellif ‘Uyûnü’l-ahbâr’ın mukaddimesinde, eserin te’lif ediliş amacı, onu bu eseri yazmaya teşvik eden sebepler, eserin tasnif tarzı, bölümlerin içeriği hakkında bilgi vermektedir. Müellif mukaddimesinde bölüm içeriği hakkında verdiği bilgilerle adeta eserin fihristini oluşturmuştur. İbn Kuteybe eserinde bu hususu şöyle açıklamıştır: *“İstifade etmeniz için bir araya getirdiğim bu on kitabın içeriğini başlangıca koydum ki bir konuyu arama ve bulma zahmetinden kurtulasınız. İçerdiği konulardan herhangi birine ihtiyaç duyduğunuz bir durumla karşılaştığınızda kitaba başvurup üzerinde düşünebilirsiniz. Bir şey arzu ettiğinizde doğru yere başvurabilesiniz ve onun yerini alabilecek ve sizin için yeterli olabilecek şeyi bulabilesiniz. Her ne kadar kaynaklar seçilmiş olsalar da bu hikâyeler ve şiirler çok sayıda konuyu ihtiva ederler ve sonuca ulaşmak için bazılarından feragat etmek gerekir.”*¹²⁸⁴ Bu nitelikleriyle eser modern zamanların te’lif yöntemini hatırlatan kadim örneklerden biridir. Aynı zamanda bu özellikleriyle eser bu tarz yazılan eserlerin ilki olma özelliğine haizdir. Bu husus eserin değerini arttırmaktadır.

Ayrıca ‘Uyûnü’l-ahbâr’ı ihtiva ettiği konular ve bu konuların işleniş metodu bağlamında değerlendirdiğimizde, ilk satırından son satırına kadar kitapla geçirdiğimiz tüm vakitlerde eserin ele aldığı zaman dilimindeki olayların ve kimselerin genel özelliklerini gözlerimiz önünde can bulmasını sağlayan değerli bir kitaptır.

İbn Kuteybe gençliğinde Mu‘tezile etkisindeki Mu‘tasım ve Vâsık dönemlerinde, ileriki yaşlarında Ehl-i sünnet etkisinde Mutevekkil-Alellah döneminin son zamanları ile ondan sonra gelen Mu‘temid-Alellah’ın son günlerine kadarki zamanların çağdaşı olmuştur. Zira İbn Kuteybe halifeden kısa bir süre önce vefat etmiştir.

Ayrıca İbn Kuteybe’nin yaşadığı dönemde siyasî karışıklıklar mevcuttu. Onun toplumun sorunlarını göz ardı etmeyip bu duruma bir çözüm bulmaya gayret ettiğini görmekteyiz. Zira onun eserinde sultan ve harp konularına geniş yer ayırması yaşadığı toplumun sorunlarını göz ardı etmediğini ortaya koymaktadır. Fakat İbn Kuteybe eserinde siyasî hususlarla ilgili herhangi bir yorumda bulunmamıştır. Bu konularla ilgili

¹²⁸⁴ ‘Uyûnü’l-ahbâr, I, 44-45.

bilgileri kaydetmekle iktifa etmiştir. Ayrıca o mukaddimesinde, sultanın edep çarşısını kurmaya vakti olmadığını bu sebeple bu görevi üstlendiğini ifade ederek sultanın iç karışıklıklarla mücadelesine vurgu yapmıştır. Yine onun eserini te'lif etme sebepleri olarak gösterdiği diğer hususlar onun toplumda eksik gördüğü hususları düzeltmeye gayret ettiğini, yaşadığı toplumun sorunlarına uzak olmadığını göstermektedir.

İbn Kuteybe kültürel açıdan tedvin döneminin ikinci merhalesi olarak adlandırabileceğimiz geniş kültürel faaliyetlerin bulunduğu bir ortamda yaşamıştır. Onun yaşadığı kültürel ortamı daha önce ele aldığımız için burada ayrıntılı olarak ele almadık.

İbn Kuteybe Arap İslâm kültürünün aklî ve naklî bilgi alanlarını kapsadığı bir dönemde bulunmuş bu söz konusu bilgi alanlarının büyük bir kısmıyla özellikle de naklî ilimlerle meşgul olmuş ve bu ilimlere önemli katkıda bulunmuştur.

İbn Kuteybe yaşadığı dönemin ilmi ve kültürel zenginliği içinde özellikle tercüme faaliyetlerinin yaşandığı dönemde ele aldığı bu eserinde İslâm Arap kaynaklarının yanında yabancı kültürlerle ilgili kaynaklardan da istifade ettiğini önceki bölümlerde belirtmiştik. Bu husus esere olan ilgiyi arttırmıştır.

İbn Kuteybe “*Kim âlim olmak isterse bir dal ile meşgul olsun. Kim de edib olmak isterse bütün ilimleri öğrensin.*”¹²⁸⁵ sözü ile kendi ilim anlayışını ve ilmi yönünü ortaya koymuştur.

Vâkıf olduğu ilimlerin içinde edebî bilginin ehemmiyetine dikkat çeken İbn Kuteybe, edebî bilgisi olmadan hadis öğrenmeye kalkışan kimse için *el-İhtilâf fi'l-lafz* adlı eserinde şöyle der: “*Böyle ki kimse ilmin manasını anlamaz hocanın önünde vakit geçirmiş ve yaşlanmış olur.*”¹²⁸⁶

Yine onun aynı eseri üzerinde yazılan, “*İbn Kuteybe, fakîhlerin edîbi ve edîblerin fakîhidir.*” sözü onun ilmî yönünü ortaya koyan önemli bir bilgidir.¹²⁸⁷

¹²⁸⁵ İbn Kuteybe, *Te'vilü muhtelifi'l-hadîs*, 78-79.

¹²⁸⁶ İbn Kuteybe, *el-İhtilâf fi'l-lafz*, 14.

¹²⁸⁷ İbn Kuteybe, *Te'vilü muhtelifi'l-hadîs*, Eserin üzerinde yazılı not.

İbn Kuteybe'nin *'Uyûnü'l-ahbâr* adlı bu eseri hem kendisinden sonra gelen âlimlerin hem de İslâmî ilimler alanında çalışan araştırmacıların hem de batılı araştırmacıların ilgisini çekmiştir. Bu esere duyulan ilginin en bariz örneği İslâm dünyasında kaynak eser olarak kullanılan birçok eserin ana kaynaklarından olması ve birçok eserin telifine ilham olup birçok âlimi tesirinde bırakmasıdır. Onun eserinin kaynaklarının zenginliği, özellikle müsteşriklerin esere olan ilgisini arttırmıştır.

Endülüslü âlim ve şair olan İbn Abdürabbih, İbn Kuteybe'nin tesirinde kalmış kimselerdendir. İbn Abdürabbih'in *el-İkdü'l-ferîd* isimli meşhur eserinde İbn Kuteybe'nin tezimize konu olan *'Uyûnü'l-ahbâr*'nın tesiri oldukça fazla görülür. *el-İkdü'l-ferîd*'de *'Uyûnü'l-ahbâr*'dan bir çok rivayet ve bölüm başlıkları alınmış olmakla birlikte *el-İkdü'l-ferîd*'de gerek yazılı İslâm kaynaklarından gerekse Endülüs'teki şifâhî kaynaklardan ilave bilgiler yer almaktadır. Bu sebeple *el-İkdü'l-ferîd*, *'Uyûnü'l-ahbâr*'dan daha hacimlidir. Bununla birlikte İbn Abdürabbih'in kaynakları arasında *'Uyûnü'l-ahbâr*'ın kaynaklarının yer alması, eserini bablara ayırıp, bu babları alt başlıklara ayırarak tasnif etmesi, ana ve alt bölümlerle içerik bakımından benzerlikleri onun *'Uyûnü'l-ahbâr*'dan bir hayli istifade ettiğini ortaya koymaktadır.

İbn Kuteybe eserinin her on bölüme “kitap” ismi vermişken İbn Abdürabbih “ferş” ismini vermiş ve yirmi beş başlıkta konuları tasnif etmiştir. Ayrıca İbn Abdürabbih, *'Uyûnü'l-ahbâr*'dan naklettiği bazı bilgilerin ravi zincirini azaltmıştır. Onun *'Uyûnü'l-ahbâr*'dan naklettiği bazı olaylarda ise rivayet ettiği kimseler farklı kimselerdir. Ayrıca *'Uyûnü'l-ahbâr*'da hadisler daha fazla yer alırken *el-İkdü'l-ferîd*'de hadisler daha az yer tutmaktadır. *el-İkdü'l-ferîd*'de daha çok şiirler ve musiki, eğlence hayatına dair bilgiler ihtiva etmektedir. Özellikle İbn Abdürabbih'in kendisi olmak üzere Endülüslü şairlere ait şiirler geniş yer kapsamaktadır.

Ayrıca *el-İkdü'l-ferîd*'in bölüm başlıkları incelendiğinde ilk olarak *'Uyûnü'l-ahbâr*'dan farklı gibi görünsede tafsilatlı bir değerlendirme yapıldığında *el-İkdü'l-ferîd*'in bölüm başlıklarının *'Uyûnü'l-ahbâr*'dan ilham alınarak tasnif edildiği ve bazı eklemeler ve yine bazı bölümlerin ise iki ayrı başlık altında incelenerek içeriğine ilave bilgi alındığı görülmektedir. Mesela *'Uyûnü'l-ahbâr*'daki Kitâbü's-Sultân bölümü *el-İkdü'l-ferîd*'in birinci ve beşinci bölümü olarak işlenmiş fakat bu bölümlerin temel

özellikleri ve konu içeriği incelendiğinde temelinin ‘*Uyûnü’l-ahbâr*’a dayandığı, ilave bilgilerle kitabın hacminin büyüdüğü görülecektir.¹²⁸⁸ Bununla birlikte İbn Abdürabbih, İbn Kuteybenin vefatından sonra geçen zaman dilimine ait tarihi malzemeyi de eserine ekleyerek kitabın hacmini genişletmiştir. Ayrıca İbn Kuteybe’nin eserlerinin Endülüs’te gördüğü ilgi ve İbn Abdürabbih’in doğuya yaptığı ilmî geziler onun İbn Kuteybe’nin eserlerine muttali olması gerçeğini desteklemektedir.¹²⁸⁹

Werkmeister, ‘*Uyûnü’l-ahbâr* ve *el-İkdü’l-ferîd* üzerinde çalışma yaparak, *el-İkdü’l-ferîd*’in ‘*Uyûnü’l-ahbâr*’ın tekrar bir eseri olup olmadığı yönüne değinmiştir. Werkmeister, bu iki eserin ele aldığı konuların ve yapısının gösterdiği benzerliği vurgulamış fakat bu iki eserin farklılıklarının daha fazla olduğuna vurgu yapmıştır. Bunu da bölüm başlıklarını karşılaştırma yoluyla izah etmeye çalışmıştır.¹²⁹⁰

Bu iki eseri karşılaştıran Richters ise *el-İkdü’l-ferîd*’in telif edilirken ‘*Uyûnü’l-ahbâr*’ın onun için bir model olmadığı sonucuna ulaşmıştır. Bunu da bu iki eserin bölüm başlıklarındaki farklılık ile bu iki eserde birçok farklı kaynak kullanımına bağlamaktadır.¹²⁹¹

Yaptığımız tafsilatlı araştırma sonucunda yukarıda zikrettiğimiz benzerlikler dolayısıyla *el-İkdü’l-ferîd*’in, ‘*Uyûnü’l-ahbâr*’ın etkisinde kalarak telif edildiği anlaşılmaktadır. İbn Abdürabbih *el-İkdü’l-ferîd*’inde, ‘*Uyûnü’l-ahbâr*’ın her bölümünden istifade etmekle birlikte özellikle ‘*Uyûnü’l-ahbâr*’ın Kitâbü’s-Sultân adlı bölümünden birçok nakiller bulunmaktadır.¹²⁹²

¹²⁸⁸ Konunun daha iyi izah edilebilmesi için *el-İkdü’l-ferîd*’in bölüm başlıklarını vermeyi uygun gördük. 1.“el-Lü’lue” (hükümdarlık), 2.“el-Ferîde” (savaşlar), 3.“ez-Zebercede” (cömertlik), 4.“el-Cümâne” (elçiler), 5.“el-Mercâne” (hükümdarlarla sohbet), 6.“el-Yâküte” (ilim ve edebiyat), 7.“el-Cevhere” (atasözleri), 8.“ez-Zümürrede” (mev’iza ve zühd), 9.“ed-Dürre” (tâziye ve mersiyeler), 10. “el-Yetîme” (Araplar’ın soy kütüğü), 11.“el-Ascede” (bedevî Araplar’ın sözleri), 12.“el-Mücennebe” (güzel cevaplar), 13.“el-Vâsıta” (hutbeler), 14.“el-Mücennebetü’s-sâniye” (yazışmalar ve yazı malzemesi), 15.“el-Ascedetü’s-sâniye” (halifeler), 16.“el-Yetîmetü’s-sâniye” (Ziyâd b. Ebîh, Haccâc, Tâlibîler ve Bermekîler’le ilgili bilgiler), 17.“ed-Dürretü’s-sâniye” (eyyâmü’l-Arab), 18.“ez-Zümürredetü’s-sâniye” (şiiir), 19.“el-Cevheretü’s-sâniye” (aruz ve kafiye), 20.“el-Yâkütetü’s-sâniye” (müzik), 21.“el-Mercânetü’s-sâniye” (kadınlar ve özellikleri), 22.“el-Cümânetü’s-sâniye” (yalancı peygamberler, tufeyliler), 23.“ez-Zebercedetü’s-sâniye” (insan ve hayvan karakterleri), 24.“el-Ferîdetü’s-sâniye” (yiyecek ve içecekler), 25. “el-Lü’lütü’s-sâniye” (hediyeler, şakalar ve nükteler).

¹²⁸⁹ Muhammed Zağlûl Sellâm, *İbn Kuteybe*, 35-39.

¹²⁹⁰ Walter Werkmeister, *Quellenuntersuchungen Zum Kitab Al-‘Iqd Al-Farid des Andalusiers Ibn ‘Abdurabbih*, 62-63.

¹²⁹¹ Richters, *Studien zur Geschichte der alteren arabischen Fürstenspiegel*, 72-79,111.

¹²⁹² *el-İkdü’l-ferîd*’de , ‘*Uyûnü’l-ahbâr*’ın Kitâbü’s-Sultân’ından yapılan nakillerden bazıları için bk. *el-İkdü’l-ferîd*, I, 7-9-‘*Uyûnü’l-ahbâr*, I, 48; *el-İkdü’l-ferîd*, I, 25- ‘*Uyûnü’l-ahbâr*, I, 52; *el-İkdü’l-ferîd*, I, 41- ‘*Uyûnü’l-ahbâr*, I, 52;

İbn Kuteybe'nin tesiri altında kalan diğer önemli isimlerden çağdaşı Müberred'i zikredebiliriz. Onun *el-Kâmil*'inin temel kaynaklarından biri İbn Kuteybe'nin '*Uyûnü'l-ahbâr*' adlı eseridir.¹²⁹³ Yine '*Uyûnü'l-ahbâr*', Ebû'l-Ferec el-İsfahânî'nin, *el-Egâni*'sinin temel kaynaklarından biridir. *el-Egâni*, Emevî ve Abbâsî dönemlerinde yaşayan şarkıcı ve besteleri hakkında bilgi vermek için ele alınan ansiklopedik bir eserdir. Eserde konu ile ilgili '*Uyûnü'l-ahbâr*'ın özellikle Kitâbü'n-Nisâ' bölümünden istifade edilmiştir.¹²⁹⁴

'*Uyûnü'l-ahbâr*', Ebû Hayyân et-Tevhîdî'nin *el-Besâ'ir ve'z-zehâ'ir*'in de temel kaynaklarından. Ebû Hayyân et-Tevhîdî, eserinin mukaddimesinde bu hususu belirtmektedir.¹²⁹⁵ İzzeddin İbnü'l-Esîr'in *el-Kâmil*'i gibi önemli eserlerin de temel kaynaklarından.¹²⁹⁶

'*Uyûnü'l-ahbâr*'ın tesiri ile te'lif edilen bu eserler ile '*Uyûnü'l-ahbâr*' hakkında yapılan araştırma ve çalışmalar eserin İslâm dünyasında uyandırdığı ilginin neticesi olarak değerlendirilmelidir. Ayrıca '*Uyûnü'l-ahbâr*' sadece İslâm dünyasında değil batıda da ilgi görmüş, oryantalistlerin ilgisini çekmiştir. '*Uyûnü'l-ahbâr*' alanında te'lif edilen eserlerin ilklerinden biri olması, kaynaklarının çeşitliliği, sistematik düzeni ayrıca ihtiva ettiği konular cihetiyle ilgi görmüştür.

'*Uyûnü'l-ahbâr*', ileride ele alacağımız üzere İslâm tarihinde siyasî, idarî ve toplumsal hayata dair konuları ihtiva eden makalelerin ana kaynakları arasında olma özelliği taşımaktadır.

Özellikle Carl Brockelmann'ın '*Uyûnü'l-ahbâr*'ı yayımlama isteği ve girişimi bu eser üzerine batılı araştırmacıların ilgisini göstermektedir. İstanbul'da birçok çalışmada bulunan Brockelmann, İbn Kuteybe'nin '*Uyûnü'l-ahbâr*'ı üzerinde de çalıştı. Ancak bu çalışmasını kimse neşretmek istemedi. Bir yayınevi sahibi herkesin ilgi

el-İkdü'l-ferîd, I, 22-*Uyûnü'l-ahbâr*, I, 61; *el-İkdü'l-ferîd*, I, 13-'*Uyûnü'l-ahbâr*, I, 101; *el-İkdü'l-ferîd*, I, 86, 88-'*Uyûnü'l-ahbâr*, I, 107; *el-İkdü'l-ferîd*'de, '*Uyûnü'l-ahbâr*'ın diğer bölümlerinde yapılan alıntılardan bazıları için bk. *el-İkdü'l-ferîd*, I, 242-'*Uyûnü'l-ahbâr*, III, 137; *el-İkdü'l-ferîd*, II, 52 - '*Uyûnü'l-ahbâr*, IV, 370; *el-İkdü'l-ferîd*, VI, 140 - '*Uyûnü'l-ahbâr*, IV, 383.

¹²⁹³ İsmail Durmuş, "'Uyûnü'l-ahbâr", *DİA*, XXXXII, 248.

¹²⁹⁴ *el-Egâni*'de, '*Uyûnü'l-ahbâr*'dan yapılan nakillerden bazıları için bk. *el-Egâni*, III, 42- '*Uyûnü'l-ahbâr*, III, 132; *el-Egâni*, II, 144- '*Uyûnü'l-ahbâr*, IV, 403; *el-Egâni*, XVIII, 128- '*Uyûnü'l-ahbâr*, IV, 384; *el-Egâni*, X, 130- '*Uyûnü'l-ahbâr*, IV, 385; *el-Egâni*, VI, 41 - '*Uyûnü'l-ahbâr*, IV, 386; *el-Egâni*, XXV, 12 - '*Uyûnü'l-ahbâr*, I, 142

¹²⁹⁵ Ebû Hayyân et-Tevhîdî, *el-Besâ'ir ve'z-Zehâ'ir*, nşr. Ahmed Emîn-Seyyid Ahmed Sakr, Kahire 1953, I, 3-5.

¹²⁹⁶ İsmail Durmuş, "'Uyûnü'l-ahbâr", *DİA*, XXXXII, 248.

duyacağı bir kitap hazırlaması şartı ile bu eseri yayımlayabileceğini söyleyince o, *Geschichte der arabischen Litteratur (GAL)* adını alacak olan eseri hazırlamaya başladı.¹²⁹⁷ Daha sonra Brockelmann ‘*Uyûnü’l-ahbâr*’ın bazı bölümlerini yayınlayabildi. Brockelmann mukaddimesinde bu eserin on bölümünü gördüğünü, eserin tamamını neşredip detaylı bir giriş ve sözlüğün yer alacağı on birinci bölümü ihtiva edeceğini söylemektedir.¹²⁹⁸ Fakat onun, eserin tamamını yayınlamaya ömrü vefa etmedi.

‘*Uyûnü’l-ahbâr* üzerinde araştırma yapan bir diğer isim olan Hamilton Gibb, İbn Kuteybe’nin Şuûbiyye karşısında sürdürdüğü mücadelesinin en önemli örneğini ‘*Uyûnü’l-ahbâr*’ında yer verdiği Fars, Yunan ve Hint edebiyatından yaptığı alıntılarında gösterdiğini ifade eder. Gibb, İbn Kuteybe’nin bu eserinde diğer kültürlerin birikimlerini süzgeçten geçirdikten sonra eserine aldığını böylelikle hem farklı kültürleri İslâm düşüncesi ile kaynaştırdığını hem de Şuûbîlerin te’lifatına ilginin azaldığını söyler. İbn Kuteybe’nin bu eserinin başvuru kaynaklardan olması onun bu alandaki başarısının bir göstergesi olduğunu belirtir.¹²⁹⁹

Eserin bazı bölümlerini tercüme eden Horowitz eser hakkında şöyle söyler: “Eser, eğitimli bir kimsenin ve kâtiplerin sahip olması gereken özellikler için yazılmıştır. Eser kendi içinde hem Arap hem İran medeniyetlerinin aklî mirasını hem de Yahudi, Hristiyan, Yunan ve Hint kaynaklarından yapılan alıntıları bolca içerir. İbn Kuteybe ilmin farklı dallarına eğilen üretken bir yazardır ve bu eserinde kendisinin bu yönünü görürüz.”¹³⁰⁰

Eserin Kitâbü’s-Sultân bölümü üzerinde çalışma yapan Fıkıh Rısalallah, eserin bu bölümünü İslâm siyaset ahlâkı bağlamında değerlendirmiş, dünya siyasetine olan katkılarına vurgu yapmıştır.¹³⁰¹ Fıkıh Rısalallah, İbn Kuteybe’nin eserini yazarken asıl amacının sünnî devlet otoritesinin etiğini ortaya koymak olduğunu söyler. Ayrıca o, İbn Kuteybe’nin, Mu‘tezile’nin yönetim üzerindeki etkisinin azalmasından sonra Ehl-i

¹²⁹⁷ Nuri Yüce, “Carl Brockelmann”, *DİA*, VI, 335-336, 335.

¹²⁹⁸ Carl Brockelmann, “Mukaddime”, *Uyûnü’l-ahbâr*, 1.

¹²⁹⁹ Hamilton Gibb, *İslâm Medeniyeti Üzerine Araştırmalar*, 87.

¹³⁰⁰ Josef Horowitz, *Islamic Culture*, IV, 171.

¹³⁰¹ Fıkıh Rısalallah, *Islamic Political Ethics in Advice Literature: İbn Qutaybah And His Kitab Al-Sultan Of Uyun el-Akhbar*, 5-25.

Sünnet'in görüşlerinin yer aldığı siyasî-dinî bir doktrin izah etmeye amaçladığını söylemektedir.¹³⁰²

İbn Kuteybe'nin hayatı ve eserleri üzerinde çalışması olan Sindülcündî, İbn Kuteybe'yi Arap edebiyat tarihinin temellerini atanların ilki olarak kabul eder. İbn Kuteybe'nin büyük bir edebî zevke sahip olduğunu eserlerinden özellikle *'Uyûnü'l-ahbâr*'dan anlaşılacağını söyler.¹³⁰³ Özellikle onun edebî zevke sahip olduğunu bu eserde yer alan "Şiirde Teşbihin Güzelliği" bab başlığından anlayabiliriz.¹³⁰⁴

İslâm düşüncesi hakkında çalışmaları olan Câbirî, *'Uyûnü'l-ahbâr* hakkında "Bu eser zamanında yazarın en ünlü ve en yaygın eseri olduğu gibi günümüzde de bu özelliklerini devam ettirmektedir." sözleriyle bu eserin tesirine işaret etmektedir.¹³⁰⁵

Ahmed Emîn ise bu eseri aynı türden yazılan eserlerden üstün tutar. Emîn, İbn Kuteybe'nin eserinin tertibinin güzelliğini vurgular, eserde farklı kültürlerin karışımının ortaya konuluşunu metheder, ayrıca onun çeşitli milletlerin görüş, fikir ve kültürlerini Câhiz'den daha iyi ortaya koyduğunu belirtir.¹³⁰⁶

Eserin tahkîkini yapan Muhammed İskenderânî takdîminde, *'Uyûnü'l-ahbâr* hakkında kısa bilgi verdikten sonra eserin edebî, ictimai ve siyasî yönüyle İslâm tarihine kaynak oluşuna dikkati çekmektedir. Ayrıca bu eserin araştırmacılar için önemli bir kaynak kabul edildiğine vurgu yaparak eserin kendinden önceki kaynaklardan istifade edilerek yazılmış olması, tertibi ve konuların seçimiyle muazzam bir kitap olduğunu ifade etmektedir.¹³⁰⁷

İskenderânî mukaddimesinde *'Uyûnü'l-ahbâr* hakkında şöyle der: "İbn Kuteybe'nin sahip olduğu düşünceler, onun ilmi yeterliliği ve otoritesiyle hem kendi dönemindeki hem de daha sonraki Müslümanlar nezdinde değer bulmasını sağlamıştır."

¹³⁰² Fıkıh Rısalallah, *Islamic Political Ethics in Advice Literature: İbn Qutaybah And His Kitab Al-Sultan Of Uyun el-Akhbar*, 5,6.

¹³⁰³ Sindülcündî, *İbn Kuteybe*, 308.

¹³⁰⁴ *'Uyûnü'l-ahbâr*, II, 186.

¹³⁰⁵ Muhammed Âbid el-Câbirî, *Arap Ahlâkî Aklı*, 249.

¹³⁰⁶ Ahmed Emîn, *Duhâ'l-İslâm*, I, 404-405.

¹³⁰⁷ *'Uyûnü'l-ahbâr*, I, 5, 6.

İbn Kuteybe'nin yaptığı tefsir, tevil ve yorumlardan insanlar asırlar boyunca istifade etmişlerdir."¹³⁰⁸

İbn Kuteybe ve eserleri hakkında çalışma yapan Hüseyin Yazıcı İbn Kuteybe'nin kültür zenginliğini ortaya koyduğu ve önemli bir mukaddimeye sahip olan bu eserinde¹³⁰⁹ uyguladığı metoduyla Cahîz'i geçtiğini belirtir.¹³¹⁰

İbn Kuteybe'nin tarihçiliği hakkında bir çalışma yapan Bahaüddin Varol ise '*Uyünü'l-ahbâr*'ı klasik İslâm tarihi çizgisinden daha çok kültür tarihi alanına yakın bir muhtevaya sahip bir eser olarak değerlendirmektedir. Ayrıca eserin ihtiva ettiği ayrıntılı bilgilere de dikkat çeken Varol eserin İslâm tarihine kaynaklık etme özelliğine vurgu yapmıştır.¹³¹¹

Hüseyin Varol ise '*Uyünü'l-ahbâr*', dil, edebiyat, tarih, adet ve ananeler bakımından daha sonraki çeşitli türdeki eserlerin ve bilhassa edep ve muhadarata dair eserlerin başlıca kaynaklarından biri olarak değerlendirmiştir.¹³¹²

Ayrıca Hüseyin Varol İbn Kuteybe'nin *Uyünü'l-ahbâr*'ını da dâhil ederek onun eserleri hakkında şöyle der: "*Onun eserlerinin bütününde olduğu gibi en küçük fasıllarında bile bir plan tatbik ettiği ve bu planda herhangi bir boşluk veya bir ihmale yer vermediği muhakkaktır. Çalışmalarının tümünde ve bölümlerinde görülen bu tertipli hareketi paragraflara kadar ayrı ayrı tatbik ettiği hissedilir. Böylece eserlerinde baştan sona kadar birtakım münasebetlerle birbirlerine zincirlenen ve bütünlüğü sağlayan bir mevzu ve fikir akışı vardır. Cümlelerin kuruluşunda, kelime ve ıstılahları seçişinde dikkatli ve titizdir. Bir fikri iltibasa yol açmayacak şekilde eski bir ifadeyle 'efrâdını câmi ve ağıârına mani'*" olarak ifade edebilmek için kelimeler, cümle tipleri ve tabirler aradığı muhakkaktır."¹³¹³

İbn Kuteybe'nin bu eseri için "mukaddime şahaseri" yorumunu yapan Özafşar eserin bablara ayrılarak tasnif edilmesi ve babların sultandan başlayıp birçok konuyu

¹³⁰⁸ İskenderânî, "Mukaddime", '*Uyünü'l-ahbâr*', 9-10.

¹³⁰⁹ Hüseyin Yazıcı, "İbn Kuteybe", *Şarkiyât Mecmuası*, 190.

¹³¹⁰ Hüseyin Yazıcı, "İbn Kuteybe", *Şarkiyât Mecmuası*, 184.

¹³¹¹ Bahaüddin Varol, "İbn Kuteybe ve Tarihçiliği", *İslami İlimler Dergisi*, 198, 204.

¹³¹² Hüseyin Varol, "İbn Kuteybe ve Eserleri", *AÜİFD*, 150.

¹³¹³ Hüseyin Varol, *Edebü'l-kâtib*, 40, 41.

ihativa etmesi bakımından şöyle değerlendirmektedir: “*Bundan anlaşılmaktadır ki eserde, sosyal örgütlenmenin en vazgeçilmez kurumu olan siyaseti merkeze alarak bir toplum, erdem, etik, bilgi, dayanışma, tüketim ve insan anlayışı ortaya konmaya çalışılmaktadır; yazar, bütün bu alanlarda bir kültürel anlam evreni oluşturmayı hedeflemekte varlık ve hayat hakkındaki maşeri bir his teşkil etmeyi arzulamaktadır. Daha doğrusu bunun bir tespitini yapmaktadır.*”¹³¹⁴ demektedir.

el-Yesûî, ‘*Uyûnü’l-ahbâr*’ı H. III. asra ait sahip olduğu malumat bakımından değerli bir eser olarak kabul eder. el-Yesûî, ‘*Uyûnü’l-ahbâr*’ın özellikle zengin kültürel bilgi ihtiva etmesi açısından başvuru ana kaynaklardan biri olduğunu vurgulamaktadır. Ayrıca o, eserde yer alan farklı kültürlerden özellikle Hint kültürünün etkisi üzerinde durmaktadır.¹³¹⁵

Câbirî, ‘*Uyûnü’l-ahbâr*’da yer alan yabancı kültürlerle ilgili kaynakları özellikle de Farisî kaynakları değerlendirmiştir. Câbirî, İbn Kuteybe’nin ‘*Uyûnü’l-ahbâr*’ını Fars kültürüne dayandığını söyleyerek onu bu konuda eleştirmektedir. O, eserde yer alan Fars kültürüne ait kaynakların sayı bakımından İslâmî Arap kaynaklardan fazla olmadığını belirtmektedir. Fakat Câbirî, yine de eserde yoğun bir Fars kültürü etkisi olduğunu düşünür. O bu görüşünü, eserde yer alan Farisî kaynaklardan ziyade eserin temelini oluşturduğunu düşündüğü ve Fars mirası olarak nitelediği değerler üzerinde durarak delillendirmeye çalışmaktadır. Câbirî, eserin yapısını oluşturan değerler ile Farisî kültüre ait kaynakların değerlerini aynı olarak kabul eder. Ayrıca o, eserin ilk bölümünün sultan ile başlatılmasını eleştirmektedir. O böylelikle sultanın, eserin merkezi değeri haline geldiğini söyler. Burada yer alan sultanın ehemmiyeti ve sultana itaat kavramının eserin temelini oluşturduğu, eserin tamamında bu anlayışın bulunduğunu söyler.

Câbirî şöyle devam eder: “*Bu kitaptaki merkezi değer, daha doğrusu bu kitabın yapısı tarafından inşa edilen değerler çarşısı piramidinin zirve noktası, bizzat Farisî mirastaki değerle aynıdır. Bununla kastettiğim şey sultan ve ardından ona itaattir.*”

¹³¹⁴ Mehmed Emin Özafşar, *Hadis ve Kültür Yazıları*, Otto yayınları, İstanbul 2020, 4.

¹³¹⁵ Tûtel el-Yesûî, “Kitâbü ‘Uyûni’l-ahbâr”, *Meşrik*, 458, 463.

İbn Kuteybe'nin bu kitaptaki rolünü derleme ve derlediklerini bölümlere ayırma ile sınırlı tuttuğunu, onun herhangi bir uyarı, müdahale ve yorum yapmadan tam tarafsızlık içinde konuları arz ettiğini ve mukaddimede projeyi sunup tam bir suskunluğa bürünmüş olmasını da dikkate alırsak o zaman bu yazarın İbnü'l-Mukaffâ'yla birlikte tanıştığımız Farisî mirastaki değerler düzeni yapısını derin bir suskunlukla kökleştirdiğine şahit oluyoruz.”¹³¹⁶

'Uyûnü'l-ahbâr'ın kaynakları kısmında da belirttiğimiz üzere İbn Kuteybe eserini te'lif ederken Kur'ân-ı Kerîm, hadis, İslâm Arap kaynakları ve şiirlerle birlikte diğer kültürlerden; Fars, Hint, Yunan ve Rum kaynaklarını kullanmıştır. Eserde yabancı kültürlerle ilgili kaynakları değerlendirdiğimizde görüyoruz ki müellif yabancı kültürlerle ilgili kaynaklardan daha ziyade İslâmî Arap kaynaklarını kullanmıştır. Yabancı kültürlerle ilgili kaynaklardan; Yunan ve Hint kültüründen daha fazla Fars kültürünü özellikle de bu kültürle ilgili eserleri olan İbnü'l-Mukaffâ'yı kaynak olarak kullanmıştır. İbn Kuteybe, İbnü'l-Mukaffâ'yı kaynak olarak kullanırken onun ismini yirmi yerde zikretmiştir. Onun eserlerinin isimlerini ise birçok defa zikretmiştir. Onun eserlerinden *Kelîle ve Dimne*'nin ismini daha fazla zikretmek suretiyle bu eserden alıntı yapmıştır. Yine Fars kültürü ile ilgili, Erdeşîr, Kısra ve Enuşîrvan ile ilgili hikâye ve olayları sıklıkla kaydetmiştir. Eserde yabancı kültürlerle ilgili kaynaklardan Fars kültürünün etkisi daha yoğun olarak görülmektedir. Fakat Fars kültürünün eserin tamamına hâkim olduğunu ya da eserin temelini oluşturduğunu söylemek güçtür.

İbn Kuteybe'nin 'Uyûnü'l-ahbâr'da, yaşamış olduğu Abbâsî Devleti'nin önemli bir kültür parçası olan Fars kültürüyle ilgili kaynaklardan istifade etmesi ve bu kültürle ilgili bilgilere yer vermesi hususunu, yaşadığı dönemin kültürel yapısının esere yansımaları olarak değerlendirmek gerekir.

İbn Kuteybe'nin Fars dilini bilmesi ve Fars kültürüne hâkim olması, tercüme edilen eserlere vâkıf olması¹³¹⁷ onun 'Uyûnü'l-ahbâr'da bu kültüre yer verip bu kültüre ait eserleri kaynak olarak kullanmasının önemli bir sebebidir. Aslında yabancı kültürlerle

¹³¹⁶ Câbirî, *Arap Ahlâkî Akl*, 254-255.

¹³¹⁷ İbn Kuteybe 'Uyûnü'l-ahbâr'da Fars kitaplarını okuduğunu ve nüshasını çıkarttığını belirtmiştir. Onun bu sözlerinden bu dili bildiğini ve bu kültürlerle ait eserlerden bir kısmına vâkıf olduğunu öğrenmekteyiz. bk. 'Uyûnü'l-ahbâr, I, 52, 186.

ait bilgiler ile bu kùltùrlere ait kaynakların eserde yer alması Abbâsî Devleti'nin etnik yapısının esere yansıması olarak kabul edilmelidir. Zira bu husus '*Uyûnü'l-ahbâr*'ın değeriini yükseltmekte, bu esere olan ilgiyi arttırmaktadır.

İbn Kuteybe, sultan ile dostluk ve âdâbları, sultana itaat etmek, sultana karşı itaatsizlik durumları ile ondan af dileme, sultanla karşılaşıldığı zaman ona karşı uyulması gereken letafet, sultanı methetme ve ona duada bulunma, sultana nasihat etme ile ilgili sözleri ayrıca sultana söylemekten çekindiğı bazı sözleri, ona karşı bazı eleştirilerini çoğunlukla Fars kùltürüne ait kaynaklardan nakletmiştir. Fakat bu konular ile ilgili sadece Farisî kaynaklardan değil Arap, Hind az da olsa Yunan kaynaklarından seçtiğı bilgilerden nakillerde bulunmuştur.

Eserin geneli hakkında kaynaklar bakımından bir değerlendirmede bulunulduğunda; sultan, siyaset ve harb ile ilgili konuların büyük bir çoğunluğu öncelikle Fars sonra Arab ve Hind; kazâ, ahkâm, zulüm, ilim şahitlik, yemek ve kadın ile ilgili konular çoğunlukla Araplara ait kaynaklardan ve İslâmî hükümlerden istifade edilerek zikredilmiştir.

Zühde ait bilgilerin büyük bir çoğunluğu özellikle bu konunun ilk kısmı Yahudî ve Hristiyan kùltürüne ait bilgilerden, geçmiş ümmetlere gönderilen peygamberlerden, özellikle de Hz. İsâ ile ilgili naklettiğı bilgilerden oluşmaktadır.¹³¹⁸

Hayvanlar âlemine dair birçok bilgi Yunan ve Rum kùltürüne ait olup genellikle Aristo'dan nakledilmiştir. Yemek kùltürü, sular ve içecekler doktorlardan,¹³¹⁹ çiftçilerden özellikle İbn Mâseveyh'ten nakledilerek kaydedilmektedir.¹³²⁰ Bu hususlar '*Uyûnü'l-ahbâr*'ın kaynaklarının veya temelini yalnızca Farisî mirasa dayanmadığının göstergesidir. Şu hususu da belirtmek gerekir ki eserin genelinde Arap kaynakları ile İslâmî kaynaklar diğer kùltürlere ait kaynaklardan daha fazla zikredilmiştir.

Eserde mektuplar, nasihatnameler ve şiirler eserin geniş bir bölümünü ihtiva etmektedir. Özellikle yabancı kùltürlerden alıntı yapılan bilgilerde mektuplar ve nasihatnameler kaydedilmiş adeta yönetimde bulunan kimselere söylenmek istenen

¹³¹⁸ '*Uyûnü'l-ahbâr*, II, 646-658.

¹³¹⁹ '*Uyûnü'l-ahbâr*, II, 471-495.

¹³²⁰ '*Uyûnü'l-ahbâr*, II, 505.

sözler ya da onlara yapılan tavsiyeler, mektuplar ve şiirlerle nakledilmiştir. Eserde yer alan şiirlerin büyük bir çoğunluğu ise Arap menşelidir.

İbn Kuteybe naklettiği bu bilgiler ile ilgili yorum yapmamış, bazen kitapta okuduğunu belirtmekle yetinmiştir. Çok az yerde konu ile ilgili yorum yapmıştır. Bu bilgileri yorum yapmadan nakletmesi yönetim ile arasının açılmasını istememesinden kaynaklanmış olabileceğini düşünmekteyiz.

Zira müellifin mukaddime bölümünde eseri yazma amacını belirttiği sözlerinden onun eserini neden kaleme aldığını öğrenmekle birlikte metinler üzerinde yaptığımız tafsilatlı değerlendirmeler bu düşüncemizi desteklemiştir. Müellif sultana söylemek istediği sözler, ona yapmak istediği tavsiyeler ile ona karşı eleştirilerini bu eser ile yapma imkânı bulmuş bu durumu da ara ara sultanı methetme, ona duada bulunma ile olumsuz kabul edilebilecek bilgilerin mahiyetini yumuşatmıştır. Ayrıca sultanın görevinin ehemmiyetinden ötürü bu işlere değinecek vakti olmadığı vurgusu yaparak bir nevi onun yükünü hafifletmek maksadıyla bu görevi üstlendiğini belirtmiştir.

Kanımızca İbn Kuteybe bu sözleriyle sultana karşı tevazu göstererek asıl amacının sultanın yetki alanına müdahale etmek olmadığını, asıl amacının sultanın yükünü hafifletmek olduğunu belirtmeye çalışarak sultanın gönlünü almak istemiştir. İbn Kuteybe'nin eserini ele aldığı dönemdeki siyasî karışıklıklar göz önüne alındığında onun bu açıklamaları makul görünmektedir. İbn Kuteybe bu tarafsız görünümüyle eserinde önemli siyâsi, idarî ve askerî konuları olumlu-olumsuz yönleriyle ele almasına rağmen yönetim ile arasını iyi tutmayı başarabilmiştir.

Ayrıca müellif, sultana yakınlığı ile bilinen vezirlik makamını da yer yer övmekte zaman zaman da bu makamın zorluklarını belirtmektedir. Bazen de nazik bir dille yaptığı alıntılarla bu görevde bulunan bazı kimseleri bazen isim belirterek bazen de isim belirtmeden bu kimselerin olumsuz özelliklerini anlatarak onları bir bakıma eleştirmektedir.

Müellif mukaddimesinde bu kitabı divan kâtiplerine yönelik ele aldığını söylemekte kâtiplerin eğitime “dilin edebî” ve “nefsin edebî” ne dair bir eksiklik

gözlemlemiş ayrıca sultanın edep çarşısı kurmaya vakti olmadığını, bu görevi kendisinin üstlendiğini ifade ederek bu eseri yazmaya başlamıştır.¹³²¹

‘*Uyûnü’l-ahbâr* İbn Kuteybe’nin anlatımıyla, ahlâk ve siyaset konularını ele alan yeni bir ilim hakkında yani “edeb ilmi” hakkında oluşturulmuş bir eserdir. O eserini şöyle tanıtıyor: “*Bu kitap her ne kadar Kur’ân, sünnet, dinin hükümleri, helal ve haram hakkında olmasa da o, üst derece işler için bir kılavuz, ahlâk yolu için bir mürşittir. Bu kitap alçaklığa engel, çirkinliğin yasaklayıcısı, doğru idareciliğe, güzel ölçüp biçmeye, yumuşak siyasete ve yeryüzünü imar etmeye sevk eden bir mürşittir.*”¹³²²

O bu sözleriyle eserini Kur’ân-ı Kerîm, hadis, fıkıh ve kelam gibi dinî literatüre ait eserlerden ayırarak yeni bir ilim olan “edeb ilmi” ne dair bir eser olarak nitelemiştir. İbn Kuteybe bu yeni ilmin görevini ise şöyle özetlemektedir: “*Dinin düzgün olması zamanın düzeltilmesiyle, zamanın düzgün olması sultanın düzgün olmasıyla, sultanın düzgün olması ise -Allah’ın başarı nasip etmesinden sonra- yol göstericilik ve öğretici olmakla mümkündür.*”¹³²³

İbn Kuteybe’ye göre bu ilim dalı sadece sultana ve kâtiplere yol göstermekle sınırlı değildi aynı zamanda okuyucuyu kendi alanındaki güzel davranışlara sevk etmektir. Eserinin isminin “*Bilgi Pınarları*” olması onun bu amacının bir göstergesidir.

Bu yönleriyle eser İslâm tarihinde mümtaz bir yere sahip kaynak eser olarak değerlendirilmelidir.

Eserde kaynak olarak kullanılan Farisî kültürle birlikte eserin yapısı hakkında da ciddi eleştiride bulunan Câbirî bu eserin yapısı içinde gizlenen bir değerler düzeninden bahseder. Bu da kitaptaki konu tertibine hükmeden değerler düzeni olduğunu söyler. O bahsettiği düzen hakkında şöyle bir eleştiride bulunmaktadır: “*Kitaptaki konu tertibine hükmeden ve bu tertip içinde kendini yansıtan değerler düzenidir. Çünkü konuları sıralarken yazarın tercih etmiş olduğu düzenleme belli bir değerler düzenini temellendirmektedir. Bu değerler düzeninde piramidin en üst*

¹³²¹ ‘*Uyûnü’l-ahbâr*, I, 37.

¹³²² ‘*Uyûnü’l-ahbâr*, I, 38.

¹³²³ ‘*Uyûnü’l-ahbâr*, I, 38.

tepesinde sultan oturmaktadır, sonra saray çevresi ve askerler onu izlemekte, sonra İbnü'l-Mukaffa'ın “mürüvvet ve erdem ehli” diye adlandırdığı zümre, yani kâtipler, vezirler ve üst düzey görevlilerden oluşan hepsi de seçkinlerin seçkini olan bir zümre onları izlemekte, sonra din adamları ve zahitler gibi seçkinler onları izlemekte, sonra da geriye kalan insanlar onları izlemekte ve en sonunda da yemekler ve kadınlar ya da diğer adıyla “iki hoş şey” gelmektedir.

Bu düzenlemenin, sultanı en yüce değer ve kadını en aşağı değer olarak belirleyen ve ikisi arasına da geriye kalan insanları seçkinlerden avam tabakasına doğru sıralayan, sınıfsal-değersel bir düzenleme olduğunu ayrıca vurgulamaya ihtiyaç duymuyoruz. Bu aynı şekilde Sasani Devleti'nin Erdeşîr'den itibaren temellendirdiği toplumsal düzendir ki bu düzen daha sonra Farisî mirasla birlikte Abbâsî Devleti'ne geçmiştir.....”¹³²⁴

Görüldüğü üzere Cabirî, İbn Kuteybe'nin eserini okuyucuya kolaylık olması ve aynı zamanda konu çeşitliliği açısından bablara ayırarak on bölüm halinde tasnif etmesini ve bu bölümlere sultan ile başlayıp kadın ile bitirmesini ve ayrıca her babta konuyu işleyiş yöntemini bir piramide benzetmiştir. Bu piramidi de Abbâsî Devleti'nin Farisî yaklaşımıyla temellendirmiştir.

Eserin yapısını Farisî piramide benzetmek pek mümkün görünmemektedir. Zira İbn Kuteybe mukaddimesinde elindeki malumatı nasıl değerlendirdiğini açıkça söylemektedir. Elindeki malumattan müstakil eser olabilecekleri ayırarak kalanları da konularına göre tasnif ettiğini söylemekte, bunu neden yaptığını, neden bu konuları seçtiğini ifade etmektedir. Onun eserin muhtevasına sultandan başlaması ve ardından sultanla alakalı olan harp ile devam ettirmesi sultana olan hürmet açısından bakıldığında olağan durmaktır. Zira birçok müellifin eserlerini dönemin halife ya da sultanına hediye etmeleri bir gelenek haline gelmişken İbn Kuteybe'nin de *el-Ma'ârîf* adlı eserini Halife Muvaffak'a hediye etmişken bu eserin ilk babına sultan ile başlaması normal karşılanabilecek bir durum olduğunu düşünmekteyiz.

¹³²⁴ Câbirî, *Arap Ahlâkı Aklı*, 258.

İbn Kuteybe'nin yaşadığı dönemin siyasî istikrarsızlığı da değerlendirildiğinde onun bu eserinde sultan, harp, adalet kavramlarını kullanması ve eserine Kitâbü's-Sultân ile başlaması makul görünmektedir. Bununla birlikte eserin yapısının sultandan başlayıp kadında bitmesini bir piramit olarak değerlendirme yerine, dönemin kültürel yapısının bir unsuru olarak bakmak daha yerinde olacaktır. Eserde bu etkilerin varlığını daha çok dönemin kültürel yapısının esere yansımaları olarak değerlendirilmesi daha uygun bir bakış açısı olacağı kanaatindeyiz.

Ayrıca İbn Kuteybe eserin mukaddimesinde bölümlerin sıralanışı hakkında bilgi vermekte, son bölüme yemek ve kadın ile ilgili bölümü neden koyduğunu ifade etmektedir. O Arapların, kadın ve yemek kavramlarını “iki güzel şey” olarak adlandırdıklarını bu iki kavramın birbirleriyle bağlantılı olduğunu, bu sebeple bu iki konuyu ard arda işlediğini ifade eder.¹³²⁵ Bununla birlikte İbn Kuteybe'nin Kitâbü'n-Nisâ' isimli son başlıkta yer alan kadın hakkındaki bilgilerde kadının daha çok eş, anne ya da cariye olma özelliklerine yönelip kadının dinî, ilmî, siyasî ve iktisadî hayatın içindeki yerine değinmemiş olması eserin eleştirilebilecek bir yönü olarak karşımıza çıkmaktadır.

Macide Hamud,¹³²⁶ *'Uyûnü'l-ahbâr* hakkında bir makale yazarak eseri hem yazıldığı dönemin hem de kendinden önceki dönemlerin bir hafıza uzantısı olarak değerlendirmektedir. Macide Hamud şu iki soru üzerinden eseri değerlendirdiğini belirtmektedir. “İslâm'dan doğan tanışıklığı hayata geçirmeleriyle Müslümanlar'ın ufukları genişlemiş midir? Bu sayede fanatik milliyetçiliğin öğretilerinden kurtulmaları mümkün olmuş mudur?”

Hamud, *'Uyûnü'l-ahbâr*'da yer alan adalet ve hoşgörü değerleri hakkındaki örneklerle vurgu yapmaktadır. Ayrıca o, İbn Kuteybe'nin eserini yazarken diğer kültürlerle sahip kimselerin ilgisini çekmek, onlarla iletişime geçmek, onlara bilgi sunmak maksadıyla eserinde farklı kültürlerle ait kaynaklara yer verdiğini söyler. Hamud, eserde yer alan özellikle Abbâsî toplumunda yaşayan Yahudi ve Hristiyanlarla ilgili bilgilerle Arap asabiyetinin vurgulandığı bilgilere dikkat çekmektedir.

¹³²⁵ *'Uyûnü'l-ahbâr*, I, 44.

¹³²⁶ Macide Hamud, “Sûreti Uhrâ Ledâ İbn Kuteybe”, *Türâsî'l-Arabî*, 11.

Hamud, *'Uyûnü'l-ahbâr*'da Fars kültürüyle ilgili yer alan bilgilerin İranlıların ilgisini çektiğini söyler. Ayrıca İbn Kuteybe'nin eserinde onların kültürlerine ait haberlere yer vermesinin, onların kendi eserlerine nazaran daha etkileyici olduğunu ve eserin bu açıdan dikkat çektiğini vurgular. Özellikle İbn Kuteybe'nin *el-Ma'ârif, Edebü'l-kâtib, eş-Şi'r ve ş-şu'arâ* adlı eserlerinde de Fars kültürüne dair bilgilere yer vermesini bu kültüre sahip kimselerle iletişime geçmenin bir yolu olarak görmektedir.¹³²⁷

İhsan Abbas ise, İbn Kuteybe'nin *'Uyûnü'l-ahbâr*'ı belirli bir amaç doğrultusunda yazdığını ifade etmektedir. Abbas, İbn Kuteybe'nin bu amacının Arapları savunmak ve ırkçılıkla mücadele etme olduğunu söyler. Ayrıca o, İbn Kuteybe'nin bu konuda Câhiz'in üstlendiği vazifeyi tamamlamak istediğini belirtir.¹³²⁸

'Uyûnü'l-ahbâr ile ilgili bu değerlendirmelerle birlikte İbn Kuteybe'nin bu eserinde, Abbâsî toplumunun yapısını oluşturan farklılıklarla ilgili bilgileri eserine alarak, bu hususa dikkat çekip, Arap asabiyeti ve Şuûbiyye gibi sorunlarla ilgili toplum durum tespiti yaptığı söylenebilir. Eserde Arapların Arap olmayan Müslümanlar'a karşı tutumlarını yansıtan bilgilerin yanında farklı dine sahip kimselerin birlikte yaşama örneklerine dair bilgiler mevcuttur. Böylece eser, kapsadığı zaman diliminin sosyal, kültürel ve dinî yapısını ortaya koymaktadır. Bununla birlikte eser, gündelik yaşamda bir arada yaşayabilme noktasında sunduğu örneklerle zengin tarihî malumata haizdir.¹³²⁹

'Uyûnü'l-ahbâr'da farklı dinlere sahip kimselerle ilgili verilen bilgilerde daha çok komşuluk, ziyaret ve misafirperverlik ilişkileri üzerinde durulmaktadır.¹³³⁰ Eserin tamamını değerlendirdiğimizde ise komşuluk, ziyaret ve misafirperverlik kavramlarının yanında akraba ilişkileri, kardeşlik, hediyeleşme, yardımlaşma kavramları ile ilgili bilgiler daha çok Arap kültürü ve İslâmî kaynaklardan istifade edililerek zikredilmiştir.

Müellif, Hz. İsa'nın öğretilerini naklettiği bilgilerde daha çok onun nezdinde bir zahidin nasıl olması gerektiği ile ilgili sözlerini seçerek esere almış İslâmiyet ile

¹³²⁷ Macide Hamud, "Sûreti Uhrâ Ledâ İbn Kuteybe", 177, 178.

¹³²⁸ İhsan Abbas, *Târihu'n-Nakd İnde'l-Arab*, 104-105.

¹³²⁹ *'Uyûnü'l-ahbâr*, I, 296; II, 610; III, 167; Bu konu ile ilgili eserde yer alan örnekleri "Yabancı Kültürlere Ait Kaynaklar" bölümünde değerlendirdik.

¹³³⁰ *'Uyûnü'l-ahbâr*, III, 64.

Hristiyanlığın ortak değerleri hakkındaki bilgilere yer vermiş, böylelikle Hristiyanlarla bir arada yaşama ahlâkına dair katkıda bulunmak istemiştir.¹³³¹

İbn Kuteybe ‘*Uyûnü’l-ahbâr*’da toplumun siyasî, malî idarî, dinî ve etnik durumu, kültür ve yaşayışı ile bu hususlarla ilgili toplumda karşılaşılan bazı sorunlardan kesitler sunarak bir toplum analizi sunmaktadır. ‘*Uyûnü’l-ahbâr*’ın bu özelliği, ona ele aldığı toplumun aynası olma özelliğini kazandırmaktadır. Ayrıca bu hususlar esere duyulan teveccühü ve saygıyı daha da arttırmaktadır.

Bu bağlamda ‘*Uyûnü’l-ahbâr*’ı şöyle değerlendirebiliriz. Eser, her seviyedeki insana hitap eden edebî ve ahlâkî hikmetli sözler içeren, aynı zamanda seçkin ve münevver zümrelerin duygu ve düşüncelerine, hayat şekillerine incelik ve zarafet kazandıran, hem de yöneticilere, diğer üst kademelerdeki meslek erbabına siyaset âdâbını öğreten edep literatürünün tüm konularını bir arada derleyen muazzam bir kitaptır. Bu yönleriyle eser İslâm tarihinde üzerinde çalışılması gereken önemli bir kaynak eser olarak değerlendirilmelidir.

‘*Uyûnü’l-ahbâr*’ın mukaddimesinin sonunda İbn Kuteybe eseri tamamlamış olmasından duyduğu memnuniyetini şöyle ifade etmiştir: “...*Tıpkı kuyudaki ganimeti toplayıp sağ salım dışarı çıkan veya uzun ve yorucu bir yolculuktan dönen bir kişi kadar memnunum.*”¹³³²

İbn Kuteybe mukaddimesini Allah’a niyaz ve duada bulunarak bitirmiştir: “*Hatalarımızı affetmesi, iyinin hatırına kötüyü bağışlaması, ciddiyetimizi mazur görmesi ve bizlerden lütfunu esirgemeyip mağfiretine nail etmesi için Allah’a yalvarırız. O’na sonsuz ümitle bağlarız. O’nun için en güzel düşünceleri varsayarak ve bizi hüsrandan ve sıkıntıdan korusun diye O’na sığınırız.*”¹³³³

İbn Kuteybe’nin eseri ile ilgili temennisi ise şöyledir: “*Ödülüm ve mükâfatım okuyanların şükranlarıyla hoşnut olmamdır.*”¹³³⁴

¹³³¹ ‘*Uyûnü’l-ahbâr*, II, 651, 736, 674, 552. Bu konu ile ilgili eserde yer alan örnekleri “Yabancı Kültürlere Ait Kaynaklar” bölümünde değerlendirdik.

¹³³² ‘*Uyûnü’l-ahbâr*, I, 45.

¹³³³ ‘*Uyûnü’l-ahbâr*, I, 45.

¹³³⁴ ‘*Uyûnü’l-ahbâr*, I, 39.

SONUÇ

Tezimize konu olan İbn Kuteybe'nin *'Uyûnü'l-ahbâr'*ı, geniş tarihî bilgi içermektedir. Bunun yanında özellikle edep/ahlâk ve muhâdarât konularını da ihtiva etmesi bakımından İslâm tarihindeki edep/ahlâk ve muhâdarât konulu eserler arasında ismi zikredilmektedir.

Nitekim İslâm kültür tarihinde “edep” başlığı altında yazılmış ilk eser olan, İbnü'l-Mukaffa'ın ahlâk eğitimi amaçlayan bilgiler ihtiva eden *Edebü'l-kebîr* ve *Edebü's-sağîr* adlı risaleleri, ayrıca İbnü'l-Mukaffa'ın, *Edebü'l-vecîz* adlı eseri ve İbn Kuteybe'nin eserinde sıklıkla kaynak olarak kullandığı İran edebiyatından *Kelîle ve Dimne* adlı tercümesi ahlâkî konular yanında, hükümdar-halk ilişkilerinin nasıl olması gerektiği, siyaset âdâbı gibi konuları içermektedir. Bu eserler İslâm dünyasına ahlâk-edebiyat türünün hazırlayıcısı mahiyetindedir. Bu bağlamda III./IX. asırdaki İslâm edep literatürünün, yabancı kültürlerden özellikle İran edebiyatından nakledilen bilgilerle beslendiğini söyleyebiliriz. Yabancı kültürle birlikte beslenen bu literatürü Câhiz ve İbn Kuteybe geliştirmiştir. Câhiz, *el-Beyân ve't-tebyîn*, *Kitâbü'l-Hayevân* gibi eserleriyle umumi kültür veren edep tarzının ilk mümessilidir.

İslâm'da, edep kültürünün en eski kaynaklarından biri olan İbn Kuteybe'nin *Edebü'l-kâtib'i*, devlet memurlarının dil eğitimi için yazılmış eserlerin ilkidir. Onun *'Uyûnü'l-ahbâr'*ı ise kâtipleri de kapsayan geniş bir kesime hitap etmektedir. Ayrıca *'Uyûnü'l-ahbâr'*da dilden ziyâde ahlâka ve kültüre dair bilgiler mevcuttur.

İbn Kuteybe'nin hem edep/ahlâk hem de muhâdarâta dair konuları içeren *'Uyûnü'l-ahbâr'*ı bu alanında yazılan ilk eser olmamakla birlikte İslâm edep/ahlâk, muhâdarât ve genel kültürünü ansiklopedik bilgi mahiyetinde sunduğu bu eseriyle İbn Kuteybe, edep literatürünü ilk sistematikleştiren kişi olarak kabul edilir. Ayrıca eserini yazarken kullandığı methodology; eserini konularına göre bablara ayırarak tasnif etmesiyle bu türde yazılan eserlerin ilki olma özelliğini taşır.

İbn Kuteybe'nin *'Uyûnü'l-ahbâr'*ında edeb; hem dilin hem de nefsin edebidir. Ona göre edeb kelimesi nefsin edebini kapsadığı gibi dilin edebini de kapsamaktadır. Eserin ismindeki *"Bilgi Pınarları ('Uyûnü'l-ahbâr)"* ifadesi de bu kapsayıcılık özelliği göz önünde bulundurularak anlaşılmalıdır. İbn Kuteybe'ye göre nefsin edebinin faydası; nefsin kötü ahlâkî özelliklerden arındırmaya, güzel alışkanlıklara sahip olmaya, sağlam bir edep ve yüce bir ahlâk edinmeye vesiledir. İbn Kuteybe'ye göre dilin edebinin faydası; karşılıklı konuşmada, yazı yazma becerisinde, soru sorulduğunda cevap verebilmede, bir mazeret beyanında, bir tartışma meclisinde kendini ifade edebilmektir. Ayrıca dilin edebi; sultanla karşılaşıldığında ona âdâba uygun davranabilmek ve böylelikle onun meclisinde daha uzun süre kalabilmek için gereklidir.

Böylece İbn Kuteybe ilk defa edeple ilgili konuları geniş anlamıyla belirlemiş oluyordu. Bu bağlamda *'Uyûnü'l-ahbâr'*ın kapsadığı konu zenginliği ile alanında yazılmış eserlerin ilki olmaktadır. Fakat şu hususu da belirtmek gerekir ki *'Uyûnü'l-ahbâr* kültür, edebiyat ve muhadârât malzemesinin yanında geniş tarihî bilgi içermektedir.

'Uyûnü'l-ahbâr, dil, edebiyat, tarih, gelenek, bakımından daha sonra yazılmış çeşitli eserlerin, özellikle edep ve muhadârâta dair kitapların başlıca kaynaklarından biridir. Nitekim İbn Kuteybe'nin *'Uyûnü'l-ahbâr'*ı, bu alanda yazılmış olan eserlerden başta çağdaşı Müberred'in *el-Kâmil*'i, İbn Abdürabbih'in *el-İkdü'l-ferîd*'i, Ebü'l-Ferec el-İsfahânî'nin *el-Egânî*'si, İbnü'l-Esîr'in *el-Kâmil*'i gibi önemli eserlerin temel kaynaklarındanıdır.

Daha çok İslâm kültür tarihine ait muhtevaya sahip olan İbn Kuteybe'nin *'Uyûnü'l-ahbâr* adlı bu eseri, İbn Kuteybe'nin çok yönlü kişiliğiyle bütünleşerek farklı konulardaki bilgileri ihtiva etmektedir. Müellif eserini, kendi yaşadığı döneme kadar gelen Abbâsî devletini de içine alan zaman dilimini konu edinerek yazmıştır. Hz. Peygamber, Hulafâ-yi Râşidîn, Emevî ve Abbâsî toplumunun siyasî, sosyo-kültürel, ilmî ve ekonomik yapısını ortaya koymuştur. Ayrıca Hz. Peygamber'den önceki bazı peygamberleri, Hint, Yunan, İran kültürlerine ait haberleri de konu edinmiştir. İbn Kuteybe, bu bilgilerde, siyasî hadiseler ve bazı kimselerin bu hadiseler içerisindeki rol ve hareketlerini ortaya koymaktadır. O, görüşleri ortaya koyarken, konuyla ilgili âyet,

hadis, haber, atasözü, fıkra ve şiir örneklerine yer vermektedir. İbn Kuteybe, her damak zevkine hitap eden bir sofraya benzettiği bu eserinde yer verdiği konuları birçok farklı kaynak kullanarak zenginleştirmiştir. İbn Kuteybe eserinde Kur'ân-ı Kerîm, hadis, İslâm Arap kaynakları ve şiirlerle birlikte yabancı kültürlerle ait Hint, Fars, Yunan ve Rum kaynaklarından ayrıca diğer kutsal kitaplardan ve bazı peygamberlerden istifade etmiştir. Eserin geneli hakkında kaynaklar bakımından bir değerlendirmede bulunulduğunda; sultan, siyaset ve harb ile ilgili konuların büyük bir çoğunluğu öncelikle Fars sonra Arab ve Hind; kazâ, ahkâm, zulüm, ilim şahitlik, yemek ve kadın ile ilgili konular çoğunlukla Araplara ait kaynaklardan ve İslâmî hükümlerden istifade edilerek zikredilmiştir.

Zühde ait bilgilerin büyük bir çoğunluğu özellikle Kitâbü'z-Zühd'ün ilk kısmı Yahudî ve Hristiyan kültürüne ait bilgilerden, geçmiş ümmetlere gönderilen peygamberlerden, özellikle de Hz. İsa ile ilgili naklettiği bilgilerden oluşmaktadır. Hayvanlar âlemine dair birçok bilgi Yunan ve Rum kültürüne ait olup genellikle Aristo'dan nakledilmiştir. Yemek kültürü, sular ve içecekler doktorlardan, çiftçilerden özellikle İbn Mâseveyh'ten nakledilerek kaydedilmektedir.

'Uyûnü'l-ahbâr'ın kaynaklarının çeşitliliği esere olan ilgiyi ve takdiri arttırmaktadır. Bununla birlikte kaynak çeşitliliği eser hakkında çalışmaya teşvik etmektedir. Zira 'Uyûnü'l-ahbâr'da İslâmî kaynaklarla birlikte diğer dinlere ve bahsi geçen kültürlerle ait bilgilerin ve kaynakların yer alması adeta eseri kapsadığı dönemin özellikle de H. III. yy.'ın aynası yapmaktadır. Böylelikle 'Uyûnü'l-ahbâr, bu alanlar ve yüzyıllar hakkında, özellikle de Abbâsî toplum yapısı ve kültürü ile Şuûbiyye hakkında yapılacak çalışmaların ana kaynaklarından olma özelliğine sahip olduğunu göstermektedir. İbn Kuteybe, bu kültürlerle eserinde yer vererek eserin yazıldığı dönemde ilgi görmesini sağlamış adeta bilgiyi bu kültürlerle mensup kişilere yaklaştırmıştır. Bunu İbn Kuteybe'nin Şuûbiyye ile olan mücadelesinde bir adım olarak görebiliriz. Nitekim İbn Kuteybe Şuûbiyye ile olan mücadelesini açıkça *Fadlu'l-'Arab* adlı eserinde ortaya koymaktadır. Bu eserinde ise Şuûbiyye ile olan mücadelesinde farklı bir usûl takip ederek, Şuûbiyye hakkındaki görüşlerini açıkça ifade etmeden onlara ait literatürü ve onlarla ilgili bilgileri eserine almış, bu literatürle ve bilgilerle

ilgili yorum yapmayarak bu bilgileri sunmayı tercih etmiştir. Bu hususlar o gün olduğu gibi bugün de esere olan ilgiyi arttırmaktadır.

İbn Kuteybe bir mukaddimeyle on bölümden meydana gelen *‘Uyûnü’l-ahbâr*’da yer alan bilgileri bablara ayırarak konularına göre tasnif etme üslûbunu kullanmıştır. O, her bab ile ilgili malumatı alt başlıklar halinde tasnif ederek konu bütünlüğünü sağlamıştır. Bu metotla o, aranılan bilgiye ulaşılmasını sağlayarak okuyucunun işini kolaylaştırmıştır.

Geniş konu yelpazesine sahip *‘Uyûnü’l-ahbâr*’ın bu on bölümü değerlendirildiğinde her bölüm ile ilgili önemli ve ayrıntılı bilgi ihtiva ettiği anlaşılmaktadır. Bu bağlamda *‘Uyûnü’l-ahbâr*’ın Kitâbü’s-Sultan ve Kitâbü’l-Harb bölümleri değerlendirildiğinde, ele alınan zaman dilimine ait bazı siyasî, idarî ve askerî vakalar hakkında ayrıntılı bilgi elde edinilmiş olmaktadır. Bu bölümlerde Hz. Peygamber, Hulefâ-yi Râşidîn, Emevî ve Abbâsî dönemlerinin bu alanlarına ait değerli malumat bulunmaktadır. Ayrıca bu bölümlerde Fars ve Hint kültürü hakkında fazlaca malumat bulunmaktadır. Bu kültürlerin idarî ve siyasî anlayışları, özellikle bu alanlarla ilgili mektuplar kaydedilerek aktarılmaktadır. Bir Acem meliki veya Hint melikinin öğüt içerikli mektuplarında iyi bir idarecinin vasıfları ile yönetiminin nasıl olması gerektiği anlatılmaktadır. Eserde, İbn Kuteybe’nin yaşadığı dönemde idari alanda görev alan Farîsîler hakkında ve ticaret alanında bir hayli iletişimde olunan Hintliler hakkında malumat bulunması eserin ilgi çeken bir yönüdür. Bu dönemlerin siyasî ve idarî yapısı ortaya konulurken ılımlı bir siyaset yönetimi, yumuşak idare, adaletli yönetici kavramları ile ilgili örnekler yoğunluktadır. Bununla birlikte yönetilenlerin yöneticiye karşı takınması gereken davranış modelleri örnekler üzerinden anlatılmaktadır. Yöneticiye bağlılık ve ona karşı gösterilmesi gereken; saygı, sabır ve bazı zarafet içerikli davranışlar, hadisler yer yer âyetler ve çoğunlukla da önemli şahsiyetlerin hayatlarından örnekler verilerek ortaya konmaktadır. Böylelikle ehl-i sünnet çizgisinde İslâm siyaset ahlâkı izah edilmeye çalışılmıştır. Diğer bölümlerle birlikte değerlendirildiğinde ise eserde, İslâm toplum ahlâkının ortaya konduğu görülmektedir.

‘Uyûnü’l-ahbâr’ın, Kitâbü’s-Sü’düd bölümü incelendiğinde seyyidlik alametleri, eşraf ve seyyidlerde aranan faziletlerle onlarda bulunmaması gereken olumsuz vasıflar, ticaret, alış veriş, borç alıp verme, zenginlik, fakirlik gibi durumlar hakkında bilgi edinilmektedir. Ayrıca bu bölümde toplumun mizah kültürü ile bazı güzel kokular, giyim-kuşam ile ilgili örnekler yer almaktadır. Bu bölümde Abbâsî toplumunda yaşayan Acemler hakkında fazlaca malumat bulunmaktadır.

Eserin Kitâbü’t-Tabâi’ ve’l-ahlâk’ıl-mezmûme bölümü değerlendirildiğinde insan tabiatı ve ilişkileri, toplumun sosyal ve kültürel yapısı, bilim tarihi ve zooloji ile ilgili bazı bilgiler edinilmiş olmaktadır. Bu bölümde yer alan günlük hayata dair bazı kesitler, bazı inanışlar ile kabul gören toplumsal uygulamalar, pratik bilgiler, mizah kültürü, hayvanlar âleminin özellikleri ile tıbbî bilgiler dikkat çekicidir. Özellikle eserin bu bölümünün bilim tarihi ile olan ilgisi önemli bir husustur. Bu bilgiler müsteşriklerin ilgisini çekmiştir.

Kitâbü’l-‘İlm ve’l-beyân bölümü incelendiğinde âlimler ve onların öğütleri, öğrenciler, belagat, beyan, hüsn-i ta’rîz ve telaffuz, konuşma ve cevapta letafet konularıyla birçok alanda verilen hutbe örnekleri hakkında bilgi sahibi olmaktayız. Kitâbü’z-Zühd bölümünde zahitlerin sahip olması gereken vasıflar, zahitlerin zühd ile ilgili sözleri, onların hükümdar ve halife nezdindeki mevkileri ile özellikle farklı dinlere ait kültürlerle ilgili malumat ehemmiyetlidir.

Kitâbü’l-İhvân ve Kitâbü’l-Havâ’ic bölümleri incelendiğinde toplumun değerlerini oluşturan kardeşlik ve dostluk ile ilgili kavramlarla kardeşlik ve dostluğa vesile olacak bazı davranışların yer aldığı olaylar hakkında bilgi sunulmaktadır. Özellikle birçok dinî ve etnik unsuru barındıran Abbâsî Devleti’nde bu din ve kültürlerin birarada yaşama örnekleri hakkında yer alan bilgiler ehemmiyetlidir.

Eserin Kitâbü’t-Ta’âm bölümü değerlendirildiğinde, yeme-içme kültürü ve sofrada adâbı, yetiştirilen bazı ürünler, bazı tıbbi uygulamalar, ticarî ve ekonomik hayat ile ilgili bilgiler, Kitâbü’n-Nisâ’ bölümü değerlendirildiğinde kadının sosyal, kültürel ve özellikle aile hayatı içindeki yeri ile ilgili bilgiler edinilmektedir.

Çalışmamız neticesinde gördüğümüz üzere İbn Kuteybe'nin *'Uyûnü'l-ahbâr* isimli, tezimize konu olan bu eseri, geniş kültür, edebiyat ve muhâdarât malzemesini kapsamaktadır. Eser, gerek seçkin ve aydın kesimin gerek yönetici sınıfın gerekse halkın edebî/ahlâkî ihtiyacını karşılayacak bir kültür hazinesidir. Her seviyedeki insana hitap eden, hem seçkin ve münevver zümrelerin duygu, düşünce ve hayat tarzlarına güzellik ve incelik kazandıran, hem ahlâkî-edebî hikmetli sözler içeren hem de yöneticilerle diğer üst kademelerdeki meslek erbabının yönetim ve meslekî alanlarıyla ilgili kuralları, âdâb ve erkânı öğreten bu eser edep/ahlâk literatüründe önemli bir yere sahiptir. Ayrıca bu eser, idarî ve askerî alanı da içine alan İslâm siyasî ahlâkı ile İslâm dünyasının edebî, ilmî ve kültürel ahlâkının oluşmasında önemli bir örnektir. Tüm bu yönleriyle eserin muhtevası, birçok konuda hayatın çeşitli safhalarını ilgilendiren bilgilerin ortaya çıkmasını sağlayacak bir özelliğe sahiptir. Bu bağlamda eser İslâm tarihinin birçok alanına kaynaklık etme özelliği taşımaktadır. Ayrıca eser bu yönleriyle ansiklopedik bilgi kitabı özelliğini kazanmaktadır. Ayrıca müellif *'Uyûnü'l-ahbâr*'ın mukaddimesinde eserinin amacı, onu yazmaya teşvik eden sebepler, tasnif tarzı, bölümlerin içeriği hakkında bilgi vermektedir. Bu nitelikleriyle eser bu alanla ilgili sonraki dönemlerde yazılan eserler için kadim örneklerden biri olmaktadır. Tüm bu yönleriyle eser İslâm tarihinde mümtaz bir yere sahip kaynak eser olarak değerlendirilmelidir.

KAYNAKÇA

- Abbas, İhsan, *Târihu 'n-Nakd İnde 'l-Arab*, Dârü's-Sekâfe, Beyrut 1981.
- Abdülbâkî, Ahmed, *Min a 'lâmi 'l-ulemâi 'l-arab fi 'l-karni 's-sâlisi 'l-hicrî*, Beyrut 1990.
- Abdülbâkî, Muhammed Fuâd b. Abdilbâki b. Sâlih el-Mısrî (ö.1968), *el-Mu'cemü 'l-müfehres li-elfâzi 'l-Kur'âni 'l-Kerîm*, İstanbul 1982.
- Abdürrezzâk es-San'ânî, Ebû Bekr Abdürrezzâk b. Hemmâm b. Nâfî' es-San'ânî el-Himyerî (ö. 211/826-27), *el-Musannef*, nşr. Habîburrahmân el-A'zamî, Beyrut 1970-72.
- Ahmed b. Hanbel, Ebû Abdillâh Ahmed b. Muhammed b. Hanbel eş-Şeybânî el-Mervezî (ö. 241/855), *el-Müsned*, nşr. Şuayb el-Arnaût v.dğr., Beyrut 1995.
- "er-Red 'ale'z-zenâdika ve'l-Cehmiyye", *'Akâidü's-Selef*, nşr. Ali Sâmî en-Neşşâr, Ammâr et-Tâlibî, 1970.
- Ali el-Kârî, Nureddin, *el-Esrâru 'l-Merfuâ fi 'l-Ahbâri 'l-Mevzua' (el-Mevzûâtu 'l-Kübra)*, thk. Muhammed b. Lütî es-Sabbâğ, el-Mektebetü'l-İslâmî, Beyrut 1986.
- Apak, Adem, "Şuûbiyye", *DİA*, XXXIX, 244-246.
- el-Asmaî, Ebû Saîd Abdülmelik b. Kureyb el-Asmaî el-Bâhilî (ö. 216/831), *el-Asma'ıyyât*, nşr. Ahmed Muhammed Şâkir, Abdüsselâm Hârûn, Kahire 1955.
- Abdullah Aydınli, "İshak b. Râhûye", *DİA*, XX, 241.
- Bardhold, *İslâm Medeniyeti Târîhi*, çev. Fuat Köprülü, Alfa, İstanbul 2014.
- el-Batalyevsî, Abdullah b. Muhammed b. Seyyid (ö. 521/1128), *el-İktidâb fi şerhi Edebi'l-küttâb*, nşr. Mustafa es-Sekkâ-Hâmid Abdülmecîd, I-III, Kahire 1981-83.
- el-Behiy, Muhammed, *İslâm Düşüncesinin İlâhi Tarafı*, trc. Fuat Sezgin, İstanbul 1948.
- el-Berdûnî, Ahmed Abdülalîm, *el-Muhtâr min Kitâbî 'Uyûni 'l-ahbâr*, Kahire 1960.
- *Min Kitab 'Uyûni 'l-ahbâr: el-'Arab ve'l-Furûse*, Dimaşk 1977.
- el-Beyhakî, Ebû Bekr Ahmed b. el-Hüseyn b. Alî (ö. 458/1066), *Da'avâtü'l-Kebîr*, I-II, Merkezül Mahtûtât vet-Turâs vel-Vesâik, Kuveyt 1989.

- *es-Sünenü'l-Kübrâ*, I-X, Dâru'l-Marife, Beyrut 1344.
- el-Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâil b. İbrâhim el-Cu'fî (ö. 256/870), *el-Câmi'u's-sahîh*, I-VIII İstanbul 1897.
- "Halku ef'âli'l-'ibâd", *'Akâidü's-Selef*, nşr. Ali Sâmî en-Neşşâr, Ammâr et-Tâlibî, 1970, 154.
- Buhtürî, Ebû 'Ubâde el-Velîd b. 'Ubeyd b. Yahyâ et-Tâî (ö. 284/897), *Dîvânü'l-Buhtürî*, nşr. Hasan Kâmil es-Sayrafi, I-V, Kahire 1963-78.
- Bozkurt, Nahide, *Mutezilenin Altın Çağı*, Ankara 2002.
- Brockelmann, Carl (ö. 1956), *Târîhu'l-edebî'l-'Arabî*, trc. Abdülhalîm en-Neccâr-Seyyid- Ya'kûb Bekr-Ramazan Abdülvehhâb, I-IV, Kahire 1983.
- "İbn Kuteybe", *İA*, V, II, 762-763.
- *Philosophy Theology and Science*, XXII, 1898.
- "Medâinî", *İA*, VII, 456-45,
- el-Câbirî, Muhammed Âbid, *Arap Ahlâkî Akl*, çev. Muhammed Çelik, İstanbul 2019.
- Câhiz, Ebû Osmân Amr b. Bahr b. Mahbûb el-Câhiz el-Kinânî (ö. 255/869), *el-Beyân ve't-tebyîn*, nşr. Abdüsselâm Hârûn, I-IV, Kahire 1958.
- *Kitâbü'-Buhalâ*, Beyrut, ts.
- *Kitâbü'l-Hayevân*, nşr. Abdüsselâm M. Hârûn, I-VII, Kahire 1939-1945.
- Cerrahoğlu, İsmail, *Tefsir Tarihi*, I-II, Fecr Yayınevi, Ankara 1996.
- Çağrııcı, Mustafa, "Edep", *DİA*, X, 412-414.
- Çakan, İsmail Lütfî, *Hadis Usûlü*, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, İstanbul 1999.
- Çetin, Nihad M., "Arap (Edebiyat)", *DİA*, III, 286-309.
- ed-Dârimî, Ebû Muhammed Abdullah b. Abdirrahmân b. el-Fazl (ö. 255/869), *es-Sünen*, nşr. Hüseyin Selîm Esed ed-Dârânî, I-IV, Beyrut 2000.
- Dayf, Şevkî, *Târîhu'l-Edeb*, I-IX, Kahire 1960.
- Demir, Mahmut, Mehmet Emin Özafşar, "Vehb b. Münebbih", *DİA*, XXXXII, 608-610.

- Demirbilek, Mine, *İbn Kuteybe'nin Mezhep Anlayışı ve Diğer Mezheplere Bakışı*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2016.
- Dîkûlcîn, Ebû Muhammed Abdüselâm b. Rağbân b. Abdisselâm b. Habîb el-Hımsî el-Kelbî (ö. 235/850), *Dîvân*, nşr. Ahmed Matlûb- Abdullah el-Cebûrî, Beyrut 1981.
- ed-Dîneverî, Ebû Hanîfe Ahmed b. Dâvûd b. Venend (ö. 282/895), *el-Ahbârü't-tivâl*, nşr. Abdülmün'im Âmir, Kahire 1960.
- ed-Dîvecî, Saîd, *Beytü'l-hikme*, Musul 1972.
- ed-Dûrî, Abdülazîz, *The Rise of Historical Writing among Arabs*, ed. trc. Lawrence I. Conrad, Princeton 1983.
- *Bahsün fi neş'eti ilmu't-târîh inde'l-'Arab*, Beyrut 1960.
- Dülber, Hatice, *İbn Kuteybe ve Hadis Anlayışı*, Basılmamış Doktora Tezi, Ankara 2008.
- Durmuş, İsmail, “Uyûnü'l-ahbâr”, *DİA*, XXXXII, 247-248.
- “İbnü'l-Mukaffâ”, *DİA*, XXI, 130-134.
- Ebû Dâvûd, Süleyman b. Dâvûd b. el-Cârûd et-Tayâlisî (ö. 204/819), *Müsned*, nşr. Muhammed b. Abdülmühsin et-Türkî, I-V, Cîze 1999.
- Ebû Temmâm, Habîb b. Evs Hâris et-Tâî, (ö. 231/846), *el-Hamâse*, nşr. Abdülmün'im Ahmed Sâlih, Bağdat 1980.
- Ebû Ya'lâ, Ebû'l-Hüseyn Muhammed b. Muhammed el-Hüseyn el-Bağdâdî (ö. 526/1131), *Tabakâtü'l-Hanâbile*, nşr. M Hamîd el-Fıkî, I-II, Kahire 1952.
- Ebü'l Ferec el-İsfahânî, Alî b. el-Hüseyn b. Muhammed b. Ahmed el-Kureşî (ö. 356/967), *el-Eğânî*, I-XX, Bulak 1285.
- Ebü't-Tayyib el-Lugavî, Abdülvâhid b. Alî el-Halebî (ö. 351/962), *Merâtibü'n-nahviyyîn*, nşr. Muhammed Ebü'l-Fazl, Kahire 1955.
- el-Endelüsî, Saîd, *Tabakâtü'l-Ümem*, trc. Ramazan Şeşen, İstanbul 2014.
- Emîn, Ahmed, *Duhâ'l-İslâm*, I-II, Beyrut, ts.
- *Fecru'l-İslâm*, Kahire 1965.
- el-Ferâhîdî, Ebû Abdurahmân el-Halîl b. Ahmed b. Temîm (ö. 175/791), *Kitâbü'l-'Ayn*, nşr. Mehdî el-Mahzûmî, İbrâhim es-Sâmerrâî, I-VIII, Beyrut 1988.
- Ferruh, Ömer, *Târîhu'l-edebi'l-'Arabî*, I-VI, Beyrut 1981-84.

- Firûzâbâdî, Ebû't-Tâhir Mecdüddîn Muhammed b. Ya'kûb b. Muhammed el-Firûzâbâdî (ö. 817/1415), *el-Kâmûsü'l-muhît*, Beyrut 1986.
- Gibb, Hamilton, *İslâm Medeniyeti Üzerine Araştırmalar*, Endülüs 1991.
- Gümüşhânevî, Ahmed Ziyâeddîn (ö. 1893), *Râmûzü'l-Ehâdis*, trc. Naim Erdoğan, İstanbul 1983.
- Günaltay, M. Şemseddin, *İslâm Tarihinin Kaynakları Tarih ve Müverrihler*, Endülüs Yayınları, İstanbul 1991.
- en-Nîsâbûrî, Hâkim (ö. 405/1014), *el-Müstedrek ale's-Sahîhayn*, I-IV, Mektebetü Matbûâtî'l-İsmâliyye, Beyrut, ts.
- Halîl b. Ahmed, Ebû Abdurahmân Temîm el-Ferâhîdî (ö. 175/791), *Kitâbü'l-'Ayn*, nşr. Mehdi el-Mahzûmî, İbrâhim es-Sâmerrâî, Beyrut 1988.
- Hammûdî, İbrâhim Tâhâ, *İmâm İbn Kuteybe ed-Dîneveri hayâtuhu ve cuhûduhu fî'l-Hadis ve ulumihi*, Merkezi'l-Buhus ve'd-Dirâseti'l-İslâmiyye, Bağdat 2011.
- Hamud, Macide, "Sûreti Uhrâ Ledâ İbn Kuteybe", *Türâsi'l-Arabî*, 11,177-200.
- Hatib el-Bağdâdî, Ebû Bekr Ahmed b. Alî b. Sâbit (ö. 463/1071), *Târîhu Bağdât*, I-XIV, Kahire 1931.
- *el-Fark beyne'l-firak*, nşr. M.Muhyiddîn Abdülhamid, Beyrut 1990.
- Hasan, Hasan İbrahim, *İslâm Tarihi*, I-VI Kayıhan Yayınları.
- Heysemî, Ebû'l-Hasen Nûrüddîn Alî b. Ebî Bekr b. Süleyman (ö. 807/1405), *Mecma'u'z- zevâ'id*, I-X, Dâru'l-Kitâbî'l-Arabî, Beyrut 1982.
- Hidâyetullah, Muhammed Selâmetullah Muhammed, *Külliyetü's-şerîa ve'd-dirâsâtü'l-İslâmiyye bi-câmiati Melik Abdilazîz*, Mekke 1986.
- Hizmetli, Sabri, *İslâm Tarihçiliği Üzerine*, Ankara 1991.
- Hutayt, Kâzım, *Ma'a İbn Kuteybe fî'l-'akîdeti'l-İslâmiyye*, Beyrut 1990.
- Hüseyin, Tâhâ, *Min Târîhi'l-edebi'l-'Arabî*, I-II, Beyrut 1981.
- Horowitz, Josef, *Islamic Culture*, Haydarabat, IV, 1930, 171-198, 331-362, 487-530; V, 1931, 1-27, 194-224.
- İbn Abdürabbih, Ebû Ömer Şihâbüddîn Ahmed b. Muhammed b Abdirabbih b. Habîb el-Kurtubî el-Endelüsi (ö. 328/940), *el-'İkdü'l-ferîd*, I-VII, Beyrut 1983.
- İbn Adî, Ebû Ahmed Abdullâh b. Adî b. Abdillâh el-Cürcânî (ö. 365/976), *Kâmil fî Du'afâi'r-Ricâl*, I-VIII, Dâru'l-Fikr, Beyrut 1988.

İbn Ebû Şeybe, Ebû Bekr Abdullâh b. Muhammed b. Ebî Şeybe İbrahîm el-Absî el-Kûfî (ö. 235/849), *el-Musannef fî'l-ehâdis ve'l-âsâr*, I-XV, Mektebetü'r-Rüşd, Riyad 2004.

İbn Ebû Useybia, Muvaffakuddin, *'Uyûnü'l-enbâ fî tabakâti'l etibbâ*, şerh ve thk. Nizâr Rızâ, Beyrut 1965.

İbn Haldûn, *Mukaddime*, Ali Abdülvâhid Vâfi (808/1406), I-III, Kahire 1951.

İbn Hacer el-Askalânî, Ebü'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Alî b. Muhammed (ö. 852/1449), *Tehzîbü't-Tehzîb*, I-IV, Beyrut 1993.

- *Lisânü'l-Mî'zân*, I-VII, Haydarâbâd, 1329-31.

İbn Hallikan, Ebü'l-Abbâs Şemsüddîn Ahmed b. Muhammed b. İbrâhim b. Ebî Bekr b. Hallikân el-Bermekî el-İrbilî (ö. 682/1282), *Vefeyâtü'l-a'yân ve enbâ'ü ebnâ'iz-zaman*, nşr. İhsan Abbas, I-VIII, Beyrut 1968-72.

İbn Hibbân, Ebû Hâtim Muhammed b. Hibbân b. Ahmed el-Büstî (ö. 354/965), *el-Müsnedü's-sahîh*, I-XVIII, Beyrut 1972.

İbn Kuteybe ed-Dîneverî, Ebû Muhammed Abdullah b. Müslim (ö. 267/889), *'Uyûnü'l-ahbâr*, nşr. Ahmed Zeki el-Adevî, I, Kahire 1925; II, 1928; III, 1930; IV, 1930; I-IV, Kahire 1963.

- *'Uyûnü'l-ahbâr*, nşr. Yûsuf Ali Tâvil, I-IV, Beyrut 1986.

- *'Uyûnü'l-ahbâr*, thk. Muhammed İskenderânî, I-IV, Beyrut 2002.

- *'Uyûnü'l-ahbâr*, nşr. Carl Brockelmann, Gottingen 1900-1908.

- *el-Ma'ârif*, nşr. Served Ukkâşe, Kahire 1960.

- *Edebü'l-kâtib*, Beyrut 1985.

- *eş-Şi'r ve's-Şu'arâ*, haz. Şeyh Hasan Temîm, Şeyh Muhammed Abdülmünim Arâyân, Beyrut/Lübnan 1987.

- *Garîbü'l-hadîs*, yay. Abdullah el-Cübûrî, Bağdat 1977.

- *el-İhtilâf fî'l-lafz*, thk. Muhammed Zâhid el-Kevserî, Kahire 1930.

- *Fadlu'l-'Arab ve't-Tenbîh alâ Ulûmihâ*, thk. Velîd Mahmûd Halîd, Menşrâtu's-Sekafî, 1998.

- *Te'vîlü müşkili'l-Kur'ân*, nşr. Seyyîd Ahmed Sakr, Beyrut 1974.

- *Te'vîlü muhtelifi'l-hadîs*, thk. Muhammed Zührî en-Neccâr, Beyrût 1996.

- *Garîbü'l-Kur'ân*, nşr. Seyyid Ahmed Sakr, Beyrut 1978.
- “*el-İmâme ve's-siyâse*”, thk. Ali Şîrî, I-II, Beyrut 1990.
- *Hadis Müdafaası*, çev. Hayri Kırbaçoğlu, Kayıhan Yayınları, İstanbul 1988.

İbn Manzûr, Ebû'l-Fazl Cemâlüddîn Muhammed b. Mükerrrem b. Alî b. Ahmed el-Ensârî er-Rüveyfî (ö. 711/1311), *Lisânü'l-'Arab*, nşr. Ahmed Fâris eş-Şidyâk, XV, Bulak 1881-1890.

İbnü'n-Nedîm, Ebû'l-Ferec Muhammed b. Ebî Ya'kûb İshak b. Muhammed b. İshak en-Nedîm (ö. 385/995), *el-Fihrist*, nşr. Eymen Fuâd Seyyid, I-II, London 2009.

İbn Râhûye, Ebû Ya'kûb İshak b. İbrâhim b. Mahled et-Temîmî el-Hanzalî el-Mervezî (ö. 238/853), *Kitâbü'l-Mesâ'il*, haz. İshak b. Mansûr el-Kevsec, nşr. Muhammed b. Abdullah ez-Zâhim, Kahire 1992.

İbn Rüşd, Ebû'l-Velîd Muhammed b. Ahmed b. Muhammed el-Kurtubî (ö. 595/1198), *el-Keşf'an menâhici'l-edille*, nşr. M.Âbid el-Câbirî, Beyrut 1988.

İbn Teymiyye, Ebû'l-Abbâs Takıyyüddîn Ahmed b. Abdülhalîm b. Mecdiddîn Abdisselâm el-Harrânî (ö. 728/1328), *Mecmû'atü'r-resâil ve'l-mesâ'il*, nşr. M. Reşîd Rızâ, I-V, Beyrut 1983.

- *Tefsîru Sûreti'l-İhlâs*, Mısır 1323.

İbnü'l-Cevzî, Ebû Abdullah Muhammed b. Ebî Bekir (ö. 751/1350) *Ahbârü'n Nisâ*, Mısır.

- *el-Muntazam*, nşr. F. Krenkow, I-X, Haydarâbât, 1938.
- *Kitâbü'l-Mevzûât*, Mektebetü't-Tedmûriyye, Riyad 1997.

İbnü'l-Esîr, Ebû'l-Hasen İzzüddîn Alî b. Muhammed b. Muhammed eş-Şeybânî el-Cezerî (ö. 630/1233), *el-Kâmil fî't-târih*, I-XIII, nşr. C.J. Tornberg, I-XIII, Beyrut 1979.

- *Üsdü'l-Gâbe fî Marifeti's-Sahâbe*, nşr. Muhammed İbrâhim el-Bennâ v.dğr. I-VII, Kahire 1970.

İbnü'l-Kıftî, Ebû'l-Hasen Cemâlüddîn Alî b. Yûsuf b. İbrâhim b. Abdilvâhid eş-Şeybânî (ö. 646/1248), *Kitâbü İhbâri'l-'ulemâ bi ahbâri'l-hükemâ; Târihu'l-hükemâ*, Kahire, ts.

- *İnbâhu'r-ruvât*, nşr. Muhammed Ebu'l-Fazl, I-IV, Kahire 1986.

İbnü'l-Enbârî, Ebü'l-Berekât Kemâlüddîn Abdurrahmân b. Muhammed b. 'Ubeydullâh (ö. 577/1181), *Nüzhetü'l-elibbâ' fî tabakâtî'l-üdebâ*, thk. Muhammed Ebu'l-Fadl İbrahim, Kahire ts.

İbnü'l-Faradî, Ebü'l-Velîd Abdullah b. Muhammed b. Yusuf el-Kurtubî el-Ezdî, (ö. 403/1013), *Târihu 'Ulemâ'il- Endelüs*, nşr. İbrahim el-Ebyârî, I-II, Kahire 1989.

İbnü'l-Mu'tez, Ebü'l-Abbâs Abdullâh b. Muhammed el-Mu'tez-Billâh b. Ca'fer el-Mütevekkil-Alellah el-Abbâsî (ö. 296/908), *el-Divân*, nşr. M. Bedî' Şerîf, Kahire 1977-78.

- *Tabakâtü's-şu'arâ*, nşr. Ömer Fârûk et-Tabbâ', Beyrut 1998.

İbnü'r-Rûmî, Ebü'l-Hasen Alî el-Abbas b. Cüreyc el-Bağdâdî (ö. 283/896), *Divân*, nşr. Ahmed Hasan Besec, I-III, Beyrut 1994.

İshak Mûsâ el-Hüseynî, *İbn Kuteybe*, trc. Hâşim Yâğî, Beyrut 1980.

- "Vasıyyetü İbn Kuteybe li-veledihî Muhammed", *Ebhâs*, sy. 4, Beyrut 1954, 68-82.

- "Vasıyyetü İbn Kuteybe li-veledihî Muhammed", *MMİAD*, XXX, 1955, 546-559.

Kâdî Abdülcebbâr, Ebü'l-Hasen Kâdî'l-kudât Abdülcebbâr b. Ahmed b. Abdilcebbâr el-Hemedânî (ö. 415/1025), *Tabakâtü'l-Mu'tezile*, nşr. Fuâd Seyyid, Tunus 1974.

- *Şerhu'l-Usûli'l-hamse*, nşr. Abdülkerîm Osman, Kahire 1965.

- *Müteşâbihü'l-Kur'ân*, nşr. Adnân M. Zerzûr, Kahire 1969.

Kallek, Cengiz, "Kudâme b. Ca'fer", *DİA*, XXVI, 311-312.

- "Medâinî", *DİA*, XXVIII, 291-292.

KANDEMİR, M. Yaşar, "Kâ'b el-Ahbâr", *DİA*, XXIV, 1-3.

Kaya, Mahmud, "Beytülhikme", *DİA*, VI, 88-90.

- "Ebû Hayyân et-Tevhîdî", *DİA*, X, 154-157.

el-Kazvînî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Yezîd Mâce (ö. 273/887), *es-Sünen*, nşr. Mustafa Muhammed el-A'zamî, I-IV, Riyad 1983.

Kehhâle, Ömer Rıza, *Mu'cemü'l-müellifîn*, I-VIII, Beyrut 1993.

Koçyiğit, Talat, *Hadis Tarihi*, AÜİFY, Ankara 1977.

- Kopf, L, “the ‘Uyûn al-Akhhâr of İbn Qutayba”, *Collection De Travaux De L’academie Internationale D’Histoire Des Sciens*, Paris, 277-309.
- el-Kudâî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Selâme b. Ca‘fer (ö. 454/1062), *Müsnedü’ş-Şihâb*, I-II, Müessesetü’r-Risâle, Beyrut 1986.
- Kurt, Hasan, “Muhammed b. Abdullah b. Tâhir”, *DİA*, II (ek), 290-291, 3. Basım, Ankara 2019.
- Kurt, Mustafa, İbn Kuteybe’nin Tefsir Anlayışı, *MÜİFV*, İstanbul 1996.
- el-Kurtubî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Ebî Bekr b. Ferh (ö. 671/1273), *Tezkire fî ahvâli’l-mevtâ ve umûri’l-âhire*, nşr. Ebû Süfyân Mahmûd b. Mansûr el-Bestavîsî, I-II, Medine 1997.
- Kutluer, İlhan, “İbnü’l-Mukaffa”, *DİA*, XXI, 134-137.
- Lecomte, Gerard, *İbn Kuteybe ed-Dineverî*, trc. Muhammed Mikdâd, Dimeşk 2006.
- Lecomte, Gerard, “İbn Qutayba”, *The Encyclopedia of Islam*, III, 844-846, Leiden 1986.
- el-Medâinî, Ebû’l-Hasen Alî b. Muhammed b. Abdillâh (ö. 228/843), *et-Te‘âzî*, nşr. İbtisâm Merhûn es-Saffâr, Bedrî Muhammed Fehd, Necef 1971.
- *el-Mürdifât*, yay. Abdüsselâm Muhammed Hârûn,
 - *Nevâdir’ül-mahtûtât*, I, 57-58 içinde, Kahire 1951, 1972.
- el-Mes‘ûdî, Ebû’l-Hasen Alî b. el-Hüseyn b. Alî el-Mes‘ûdî el-Hüzelî (ö. 345/956), *Mürücü’z-zeheb*, nşr. M. Muhyiddin Abdülhamîd, I-IV, Beyrut 1964-1965.
- Montgomery, Watt, *İslâm Düşüncesinin Teşekkül Devri*, trc. Ethem Ruhî Fığlalı, Umran yay., Ankara 1981.
- Mufaddal ed-Dabbî, Ebû’l-Abbas Mufaddal b. Muhammed b. Ya‘lâ ed-Dabbî el-Kûfî (ö. 178/794 (?)), *el-Mufaddaliyyât*, nşr. Ahmed M. Şâkir, Abdüsselâm M. Hârûn, Kahire 1361.
- Mustafa, Şâkir, *et-Târîhu’l-‘Arabî ve’l-müerrihûn*, I-III, Beyrut 1993.
- el-Müberred, Ebû’l-Abbas Muhammed b. Yezîd b. Abdilekber b. Umeyr el-Ezdî es-Sümâlî (ö. 286/900), *el-Kâmil fî’l-edeb*, nşr. M. Ahmed ed-Dâlî, I-III, Beyrut 1986.
- Münâvî, Zeynüddîn Muhammed Abdürraûf b. Tâcil‘ârifîn b. Nûriddîn Alî el-Haddâdî (ö. 1031/1622), *Feyzü’l-kadîr*, I-VI, Dâru’l-Ma’rife, Beyrut 1972.

- el-Müslim, Ebü'l-Hüseyin Müslim b. el-Haccâc b. Müslim el-Kuşeyrî (ö. 261/875), *el-Câmi 'u's-sahîh*, nşr. Mehmed Zihni Efendi, I-VIII, İstanbul 1911-1914.
- el-Müttakî, Alî b. Hüsâmiddîn b. Abdilmelik b. Kadîhân el-Müttakî el-Hindî (ö. 975/1567), *Kenzu'l-Ummâl*, I-XVI, Müessesetü'r-Risâle, Beyrut 1979.
- Werkmeister, Walter, *Quellenuntersuchungen Zum Kitab Al-'Iqd Al-Farid des Andalusiers Ibn 'Abdurabbih*, Berlin 1983, 62-77.
- Nâcî, Hilâl, "Risâletü İbn Kuteybe fi'l-hat ve'l-kalem", *el-Mevrid*, XIX/I, 1990, 156-170.
- Nallino, C.A., *La Literature arabe*, trc. Ch. Pellat, Paris 1950.
- en-Nesâî, Ebû Abdirrahmân Ahmed b. Şuayb b. Alî, *es-Sünen*, I-IX, Beyrut 1988.
- Öğüt, Salim, "Evzâî", *DİA*, XI, 546-548.
- Râgıb el- İsfahânî, Ebü'l-Kâsım Hüseyin b. Muhammed b. el-Mufaddal (V./XI. yy.'ın ilk çeyreği), *el-İtikâdât*, nşr. Şemrân İclî, Beyrut 1988.
- er-Râzî, Ebû Bekr Muhammed b. Zekerîyyâ (ö. 313/925), *et-Tıbbü'r-rûhânî*, nşr. P. Kraus, Kahire 1939.
- *el-Hâvî*, Haydarabât 1979.
- Rısalallah Fıkıh," Islamic Political Ethics in Advice Literature: İbn Qutaybah And His Kitab Al-Sultan Of Uyun el-Akhbar", *International Islamic University*, Malaysia July 2011.
- Richters, *Studien zur Geschichte der alteren arabischen Fürstenspiegel*, Leipzig 1936,
- Sakallı, Talat, "Halife Me'mûn ve Hadisçilerle olan Münasebetleri I", *EÜİFD*, Kayseri 1989, 245-270.
- Savaş, Rıza, *Hız. Muhammed Devrinde Kadın*, Gelenek yay., İstanbul 2004.
- Sellâm, Muhammed Zağlûl, *Eserü'l-Kurân fi tetavvürî'n-nakdi'l-'Arabî ilâ âhiri'l-karnî'r-râbî'i'l-hicrî*, Kahire, ts. Dârü'l-Maârif.
- *İbn Kuteybe*, Kahire 1980.
- Sindülcündî, *İbn Kuteybe el-Âlim en-Nâtık*, Mısır 1963.
- Sezgin, Fuat, *Târîhu't-türâsi'l-'Arabî*, trc. Mahmûd Fehmî Hicâzî v.dğr., I-VIII, Riyad, 1982-1988.
- es-Sicistânî, Ebû Dâvûd Süleyman b. el-Eş'as b. İshak el-Ezdî (ö. 275/889), *es-Sünen*, nşr. Kemâl Yûsuf el-Hût, Beyrut 1988.

es-Sîrâfî, Ebû Saîd el-Hasen b. Abdillâh b. Merzûbân (ö. 368/979), *Ahbârü'n-nahviyyîne'l-Basriyyîn*, nşr. M. İbrâhim el-Bennâ, Kahire 1985.

Sultân, Münîr, "Tezevvuku İbn Kuteybe li'n-nazmi'l-Kurânî", *Dirâsât 'Arabiyye ve İslâmiyye*, sy.8, Kahire 1989, 5-21.

Süyûtî, Celâleddîn, Ebü'l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed el-Hudayrî (ö. 911/1505), *Buğyetü'l-vu'ât fî tabakati'l-lugaviyyîn ve'n-nuhât*, nşr. M. Ebü'l-Fazl, I-II, Kahire 1967.

- *el-Müzhir fî 'ulûmi'l-luga*, nşr. M. Ahmed Câdelmavlâ v.dğr., I-II, Kahire, ts.

- *Peygamberimizin Mucizeleri ve Büyük Özellikleri*, Uysal Kitapevi.

- *Câmiu's-Sağîr*, trc. İsmail Mutlu, Şaban Döğen, I-IX, Yeni Asya Neşriyat, İstanbul 1996.

Şeşen, Ramazan, *Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı*, İSAR, İstanbul 1988.

- "Câhiz", *DİA*, VII, 24-26.

et-Taberânî, Ebü'l-Kâsım Müsnidü'd-dünyâ Süleyman b. Ahmed b. Eyyûb (ö. 360/971), *Mu'cemü'l-evsât*, nşr. Mahmûd b. Ahmed et-Tahhân, I-XI, Riyad 1985-1995.

et-Taberî, Ebü Ca'fer Muhammed b. Cerîr b. Yezîd el-Âmulî et-Taberî el Bağdâdî (ö. 310/923), *Câmi'u'l-beyân an te'vîli âyi'l-Kur'ân*, nşr. Ahmed Muhammed Şâkir, Mahmûd Muhammed Şâkir, Kahire 1955-1969.

- *Târîhu'l-ümem ve'l-mülük*, nşr. Muhammed Ebü'l-Fazl, I-IX, Kahire 1970.

et-Tirmizî, Ebü İsâ b. Sevre (Yezîd) (ö. 279/892), *el-Câmi'u's-sahîh*, nşr. Ahmed Muhammed Şâkir v.dğr, Kahire 1937.

Turabi, Ahmed Hakkı, "İshak el-Mevsilî", *DİA*, XXII, 536-537.

Tüccar, Zülfikar, "Ebû 'Ubeyd", *DİA*, X, 244-246.

- "İbn Reşîk Kayrevânî", *DİA*, XX, 247-249.

- "Ebû Hâtım Sicistânî", *DİA*, XXXVII, 139-141.

Tülücü, Süleyman, "Asmaî", *DİA*, III, 499-500.

Türkiye Diyanet Vakfı, *Kur'ân-ı Kerîm Yolu Tefsiri*, I-V Ankara 2007.

Topuzoğlu, Tevfik Rüştü, "Ebû Mansûr Seâlibî", *DİA*, XXXVI, 236-239.

Öğüt, Salim, “Evzâî”, *DİA*, XI, 546-548.

Özafşar, Mehmed Emin, *Hadis ve Kültür Yazıları*, Otto yayınları, İstanbul 2020.

el-Ukaylî, Ebû Ca‘fer Muhammed b. Amr b. Mûsâ (ö. 322/934), *ed-Duafâu’l-Kebîr*, I-IV, Dâru’l-Kütübî’l-İlmiyye, Beyrut 1984.

Varol, Bahaüddin, “İbn Kuteybe ve Tarihçiliği”, *İslâmî İlimler Dergisi*, y.3, sy.2, güz 2008, 185-204,187.

Varol, Hüseyin, *Edebü’l-kâtib*, Basılmamış Doktora Tezi, Erzurum 1980.

- “İbn Kuteybe Ve Eserleri”, *AÜİFD*, sy.6, 1986,141-153.

Yazıcı, Hüseyin, “İbn Kuteybe”, *DİA*, XX, 145-149.

Yazıcı, Hüseyin, “İbn Kuteybe”, *Şarkiyât Mecmuası*, VIII, 181-196, 1998.

Yazıcı, Tahsin, “Erdeşîr”, *DİA*, XI, 284-285.

Yahyâ b. Sellem, Ebû Zekeriyâ Yahyâ b. Ebî Sa’lebe et-Teymî (ö. 200/815), *Tefsîru Yahyâ b. Sellem*, nşr. Hind Şelebî, I-II, Beyrut 2004.

Yâkût el-Hamevî, Ebû Abdillâh Şihâbüddîn Yâkût b. Abdillâh el-Hamevî el-Bağdâdî er-Rûmî (ö. 626/1229), *Mu‘cemü’l-üdebâ’*, nşr. Ahmed Ferîd Rifâî, I-XX, Kahire 1938.

- *Mu‘cemü’l-Buldân*, I-V, Beyrut 1957.

el-Yesûî, Tûtel “Kitâbü ‘Uyûni’l-ahbâr”, *Meşrik*, Beyrut 1932, 458-463

Yıldız, Hakkı Dursun, “Abbâsîler”, *DİA*, I, 31-48.

Yiğit, İsmail, “Mevâlî”, *DİA*, XXIX, 424-426.

Yüce, Nuri, “Carl Brockelmann”, *DİA*, VI, 335-336.

Zebîdî, Ebü’l-Feyz Muhammed el-Murtazâ b. Muhammed b. Muhammed b. Abdirrezzâk el-Bilgrâmî el-Hüseynî (ö. 1205/1791), *Tâcü’l-‘Arûs*, nşr. Abdüssettâr Ahmed Ferrâc, Küveyt 1965.

ez-Zehebî, Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osmân (ö. 748/1378), *Siyeru a‘lami’n-nübelâ’*, nşr. Şuayb el-Arnaûd v.dğr. I-XXIII, Beyrut 1981-85.

- *Mîzânu’l-i’tidal*, thk. Ali Muhammed Becâvî, Mısır, ts.,

- *Târîhu’-İslâm*, thk: Ömer Abdüs’selâm Tedmûrî, Beyrut 1994.

ez-Zemahşerî, Ebü’l-Kâsım Mahmûd b. Ömer b. Muhammed el-Hârizmî (ö. 538/1144), *el-Fâik fî Garîbi’l-Hadîs*, I-V, Kahire 1971.

Zeydân, Corcî, *İslâm Uygarlıkları Tarihi*, trc. Nejdet Gök, I-II, İletişim yay., İstanbul 2012.

- *Târîhu âdâbi'l-lugati'l-Arabiyye*, göz. geç. Şevki Dayf, I-IV, Kahire 1914.

ez-Ziriklî, Hayreddin (ö. 1976) *el-A'lam*, nşr. Züheyr Fethullah, I-VIII, Beyrut 1984.

ez-Zührî, Ebû Bekr Muhammed b. Müslim b. 'Ubeydillâh İbn Şihâb (ö. 124/742), *el-Megâzi'n-nebeviyye*, nşr. Süheyl Zekkâr, Dimaşk 1981.

